Othar Tšiladze

Igaüks, kes mind leiab...

Igaüks,

Othar Tšiladze

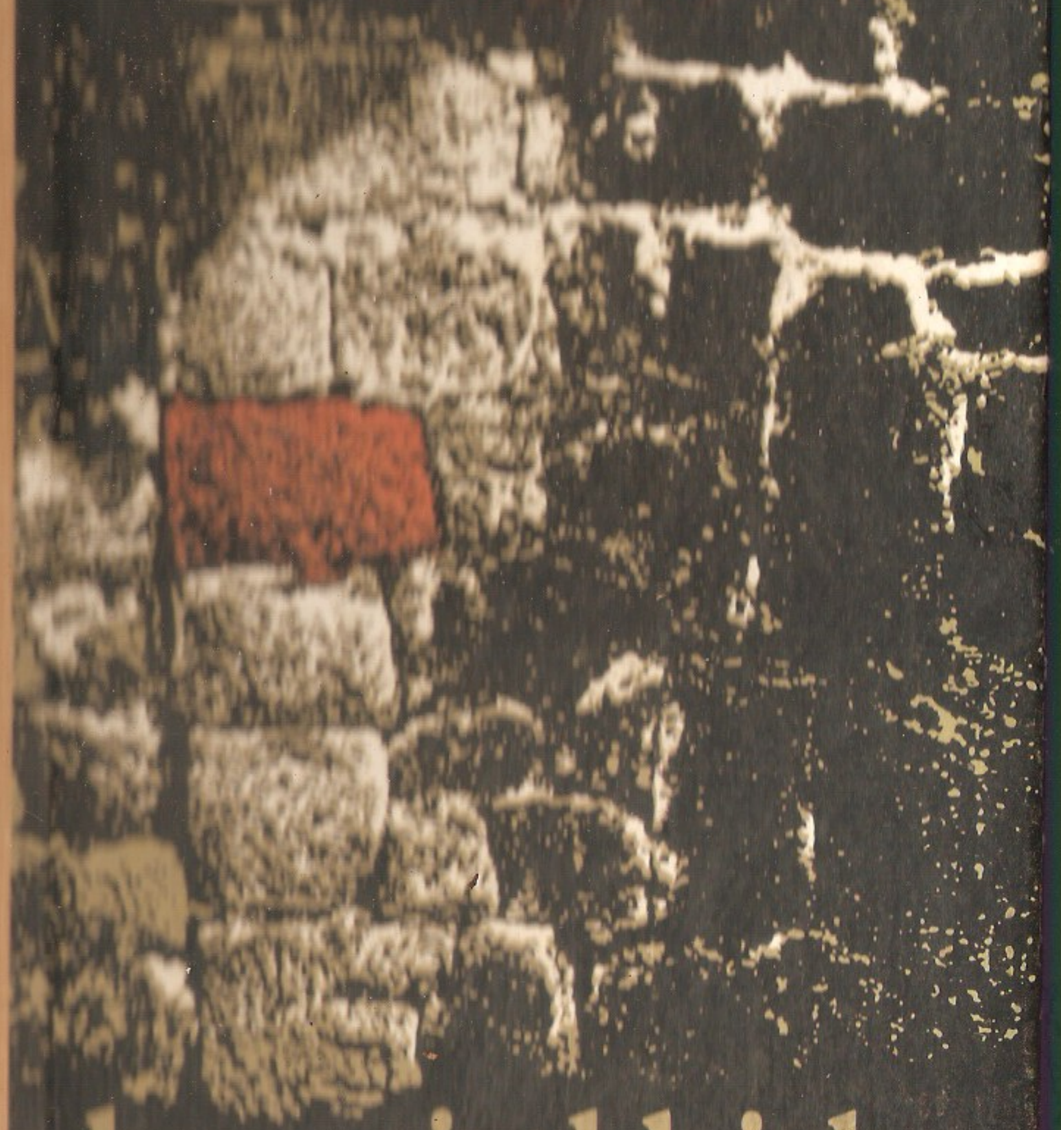

kes mind leiab...

sm. Ellinor Merimale
Haapsalu 1. Keskkooli
parteiorganisatsiooni tööst
aktiivse osavõtu eest 1983/84.
õppeaastal

16. oktoobril 1984

Othar Tsiladze

Igaüks, kes mind leiab...

Romaan

Gruusia keelest tõlkinud Merike Pau

Tallinn «Eesti Raamat» 1984

N (Gruusia)
T80

Originaali tiitel:

„საბჭოთა საქართველო"
თბილისი
1976

Kujundanud Heiki Puzanov

T 4702170200—328
901 (15)—84 170—84

© გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო", 1976 წ.

© Tõlge eesti keelde.
Kirjastus «Eesti Raamat», 1984

1

Sel ööl ärkas üles terve Urukhi, mis polnud ka ime, sest tatarlane möirgas, nii et maa värises, Giorga aga — noh, tema võinuks küll suu pidada ja patust kaugemale hoida — klähvis nagu koerarakats: «Sa saad kuuli! Ma lasen sulle kuuli silmade vahele . . .»

Tatarlane oli Urukhis sagedaseks külaliseks, võiks isegi öelda, et rohkem kui külaliseks: juba kümme aastat olid tema ja Anna suhted tervel külal hammaste vahel, kuigi kogu selle aja polnud keegi tatarlast oma ihusilmaga näinud ega tema häält kuulnud. See-eest pani ta nüüd selle kümneaastase vaikuse unustama üheainsa ööga. Kuid keegi ei söandanud lese maja juurde minna, ja seda mitte ainult hirmust tatarlase ees, vaid lihtsalt ei teatud, mida teha, mis olnuks õigem — kas vahele segada või endiselt kõrvaltvaatajaks jääda, sest kõikide nende aastate vältel olid Anna ja tatarlane käitunud nii, nagu ei oleks Urukhit üldse olemaski, või vähemalt nagu poleks tal silmi ega kõrvu; aga kas saab siis külakohas midagi varjata, siin ütleb mees naisele voodis sõnakese, ja juba on see kõigile teada, nii et üksiku lese asjadega oli külarahvas üpriski hästi kursis. Aga kuna Anna ise teisi oma elusse ei pühendanud, siis halastas külagi tema peale ja pigistas silmad kinni. Ja kui tõtt öelda, siis kellesse see puutuski, kes lese juures öösiti käis. Lõppude lõpuks ei võtnud see kellelgi tükki küljest peale tema enda, ja ega ta ka kellegi teise petrooli kulutanud — põlegu tal siis lamp või hommikuni välja. Ka Urukhis elasid inimesed, lesele ja orvule poleks keegi leivapalukest ega kaitset keelanud, ent keegi ei oleks endale kunagi ka lubanud nende eluolu kohta midagi pärida või süüdistada neid ülemäärases salalikkuses. Parem tegelgu igaüks oma asjadega ja ärgu toppigu nina teiste omadesse. Aga külale ei saanud pahaks panna ka seda, kui ta vahetevahel Anna kulul keelt sügas ja tema öiste seikluste üle nalja viskas, kuna lesk, pealegi veel noor ja ilus, muutub tahtmatult

üldise tähelepanu ja kõmujanu objektiks nagu hull või viganegi. Naised tundsid Anna vastu sama suurt huvi kui mehed, kuid erinevalt meestest oli see uudishimu segatud kaastundega, sest nad teadsid, et tatarlane oli ta allutanud jõu ja ähvardustega. «Muidu oleks ta poisi maha löönud...» oli Anna pillanud ükskord allikal, ja sellest oli küllalt, et naistel südant haledaks teha. Nõnda kestis see seni, kuni küla märkas Giorga ja majori sõbrunemist ning tegi sellest mõne aja pärast vastavad järeldused, aga ka siis ei tulnud kellelgi mõttesse majorit hukka mõista, olgugi et naine, kellele ta silma heitis, kuulus teisele. Tõsi küll, oli natuke imelik, et temaealine mees (major oli siis juba üle neljakümne) on vallaline — naist tal igatahes kaasas ei olnud, ja kas ta üldse kunagi naisemees oli olnud enne seda, kui ta nende külla elama asus, seda urukhilastel välja selgitada ei õnnestunud, aga see ei tähendanud veel sugugi, et ta ei oleks tohtinud naisterahva poole pilku heita või et ta poleks võõraid naisi jahtinud juba seal, kust ta Urukhisse saabus, majorimunder üll, üksainus suur riidekirst kaasas...

Kahekesi ühe hobuse seljas istuvate ning üheainsa püssiga relvastatud poisi ja majori nägemine kutsus külaelanikes kohe algusest peale esile möödapääsmatu õnnetuse eelaimuse, aga ometi ei suudetud tükk aega mõista, mis ühist võiks olla selle juba hallineva peaga mehe ja alles sulgiva linnupoja vahel; taibates aga, milles on asi, oli kõigil hea meel, ja nendest said millegipärast kohe majori poolehoidjad, nagu oleks too saabunud Urukhisse selleks, et teha lõpp lese ja tatarlase varjatud armastusele, mis juba nii palju aastaid polnud andnud külale une- ega hingerahu. Kui nad ei eksinud, kui vaist neid ei petnud, siis pidid nad varsti saama tähtsate sündmuste tunnistajaks. Majori ja lese poja sõprus oli kõigil keele peal, needsamad naised aga, kes talle varem kaasa olid tundnud, pidid nüüd kadedusest lõhkema — kui nad varem olid pidanud tatarlast Annale ristiks, siis kuldsete pagunitega major oli nende meelest temale igatahes juba liiga suur õnn. Ainult Anna ise elas endist viisi omaette, vaid haruharva väljudes kodunt, kui tal oli vaja poest soola või petrooli tuua, üleni mustas nagu lesele sünnis...

«Must kleit pannakse meie pärast selga,» salvas talle järele mõni kurja keelega naabrinaine, «allpool on ei tea mis siiruviirulised hilbakad, et va tatarlast peibutada...»

«Mis ta sest majorist jooksutab, ka ei kõlba või?» haaras teine kohe sõnasabast kinni niisuguse näoga, nagu tunneks majorile kangesti kaasa.

Aga major ei vajanud mitte kellegi abi ega kaastunnet, ta teadis ise väga hästi, mis ta tegi. Lese poole ei heitnud ta pilkugi, nagu poleks teda üldse märganud, aga köieots oli tal juba peos, ja kuigi lesk ise võis arvata, et ta on ei tea kui vaba, oli lõõg tal igatahes juba kaelas. Giorga, lese poeg, oli majoril peos; kui ta poisi ära taltsutas ja oma liitlaseks tegi, pidi see avama tee ka ema südamesse, kuhu ta võis rahulikult ilma igasuguse vaevata sisse astuda. Niisiis, küla ootas ärevusega — Giorga ja majori sõprus pidi endaga kaasa tooma tähtsaid sündmusi, mis varem või hiljem pidid riivama ka tatarlast, kellel midagi head sellest igatahes oodata ei olnud. Nüüd jälgisid kõik veel suurema huviga lese akent, mis keset ööd alati ootamatult valgeks lõi nagu koledast unest ülesehmunud lapse päraniaetud silmad. Ja niikaua kui see aken südaöösel küla poole jõllitas, ei saanud küla rahu.

Tatarlane tegi sellega suure vea, et ta oma armukadedust talitseda ei suutnud; pannud kihama kogu külâ, asetas ta tol ööl ohtu terve oma varastatud õnne. Praegu polnud vist küll enam mõtet rääkida õnnest, hea, kui ta terve nahaga Urukhist minema pääseb — seekord oli tal ju tegemist majori endaga. Naise ja lapse peksmist ei oleks ka küla tatarlasele andeks andnud, kuid ta lihtsalt ei tahtnud majorit ennetada, nüüd, kui too kavatses astuda lese ja küla vahele, kuulus esimene sõna talle. See oligi vist põhjuseks, miks küla end tagasi hoidis ega näidanud lese ja orvu peksjale kohe tema õiget kohta kätte, oodati, mida major ette võtab. Läbipekstud poiss oli majori sõber, läbipekstud naine ta sõbra ema, ja kui neil oli abi vaja, siis oli see kõigepealt majori asi, küllap pärast seda oleks ka küla teadnud, mida ette võtta. Alustama pidi igatahes tema! Kui ta tahtis seda naist kätte saada, siis paremat juhust tal ei tulnud, võtku aga härjal sarvist kinni. Muidugi, poisi sõidutamine hobuse seljas polnud ka paha mõte, aga mis kasu oli sellest poisi emal, keda ta täkk terve küla silma all tümitas, nii et nahk tolmas. Kui tahad sundida naist millestki loobuma, siis pead talle vastu pakkuma midagi etemat, olgu siis tegu mehe või pearätikuga... Nii tuli ka majoril just nimelt nüüd tõestada, et ta võib tatarlast asendada, et ta on temast parem; ja ei tohi enam telgis kükitada, vaid tuleb söösta lahingusse, mille üheks põhjuseks ta ju ise oligi, või kui õigust öelda, mille ainus ja tõeline põhjus ta tegelikult oli. Sest kui ei oleks olnud teda, siis mis hädа oleks tatarlasel olnud nõnda märatsema hakata? Tatarlane mõistis ilmselt, et soojaksistutud pesa libiseb tal alt ära, kui ta õigel ajal midagi ette

ei võta, kui ta õigel ajal päitseid pähe ei pane emale ja poisile, kes temalt täieliku endastmõistetavusega kingitusi vastu võttes ei pööranud enam pilku majorimundri läikivatelt nööpidelt. Ja ka majorile andis ta mõista, et niisama ilma võitluseta ei kavatse ta midagi loovutada. Sellepärast ta vist nii kõvasti röökiski, et major kuuleks, ja kui see talle ei meeldi, siis tulgu telgist välja ja tehku kohapeal selgeks, mida teine tahab, mida ta nõuab ja mis õigus tal selleks on.

Niimoodi mõtlesid urukhilased, seistes ööjahedusest kössitõmbunult oma majade ees; ja kuna nad olid juba voodist tõusnud ja uni oli nagunii läinud, siis ei tahtnud nad veel laiali minna — kuidas sa lähed ära, kui pole selgunud, millega tüli lese majas lõpeb. Kõige rohkem pani neid imestama majori käitumine. Noh, hea küll, ta ei taha aidata, aga tulgu vähemalt välja, vaadaku, milles asi on! Aga major ei liigutanud suurt varvastki, kuigi lese majast kostis niisugust kära, et mitte ainult Urukhi, vaid kõikide ümberkaudsete külade koerad haukusid larinal.

«Võib-olla ta magab, tuleks üles ajada?» arvas keegi kõhklevalt. Aga äkki ta võtab kätte ja sõimab nad lihtsalt läbi ja kihutab välja. Et kui teil nii hale süda on, miks te siis ise vahele ei astu! Minul, kui teada tahate, poleks üldse pruukinud siia, täitanud külla, oma jalga tõsta... Polnud võimatu ka see, et major ootas, kuidas toimib küla, nii nagu küla ootas, mida teeb tema! Aga oli kuidas oli, häbi tegid endale sel ööl mõlemad — nii major kui ka küla, tatarlane seevastu talitas oma tahtmist mööda, valas oma viha välja, andis emale ja pojale õpetust ning läks rahulikult oma teed. Major tegelikult muidugi ei maganud ja kuulis kõik, mis tol ööl juhtus. Ta kuulis isegi seda, kuidas lese majas lambiklaas purunes, kuid isegi siis ei tõusnud ta oma kirstult üles, tema hiiglasuur pleekinud telgiseinale langev vari ei liigahtanud kuni koidikuni. Ta istus veidi ettepoole kummardunult, toetudes küünarnukkidega põlvedele, istus, kuulas ja mõtles. Mõtlemisainet tal aga jätkus, need olid palju tõsisemad probleemid, kui urukhilased endale ette kujutasid. Mitte armuvalus sipleva poisikese hingehäda ei vaevanud teda, vaid küsimus, kuidas end päästa, kuidas ellu jääda. Tarvitses tal vaid heita raudvitstega kirstule oma umbses telgis, mis otsekohe pärast lambi süütamist täitus kihulaste ja ööliblikate tolmuga (aga ilma valguseta oli veel hullem — telgi tihedas pimeduses viirastus talle kogu aeg madu), ja silmad sulgeda, kui tema ette kerkis kasarm, ja ta mõistis alles nüüd, kui õnnelikud olid olnud need kakskümmend viis aastat, mis olid nii kähku ta sõrmede vahelt

libisenud ning kadunud jäädavalt... Võis julgesti öelda, et niisugust rahulikku ja tervet elu polnud ta enam kunagi maitsta saanud. Esiteks oli ta tol ajal kindlalt peidetud, maskeeritud inimeste hulgas, kes sarnanesid temaga ja üksteisega nii väga, et isegi lihased emad poleks neid ära tundnud; teiseks, siis mõtlesid tema eest teised, nii et ta teadis alati täpselt, kuidas ta peab kunagi toimima ja mida kellelegi ütlema. Kuid jäänud üksi, saanud iseenda peremeheks, ei suutnud ta isegi üht tühist naiselipakat oma pilli järgi tantsima panna.

Lõputult venisid Urukhi ööd. Major kustutas tule alles siis, kui kauged künkaharjad lõid sinetama, hakkasid laulma esimesed kuked ja tegid häält hommikuhahetuses julgemaks muutunud koerad; ta puhus hõõguvkuuma lambiklaasi sisse, nagu puhutakse pärast duelli püstolisuhu, et selle näilise muretusega varjata üleelatud hirmu jälgi. Temale oli see vaid veel üks hääbuv üksindusöö, mis oli pilgeni täidetud sõjatrummide ja pasunate häältega, vile peale korraga üleskargavate vööni paljaste noorukite ja õhtuti kasarmu ees istuvate lopsakate, päevitunud, pahkluudeni päevalilleseemnetesse uppunud jalgega plikade varjudega. Telk täitus põlenud tahi haisu ja lambikarmuga, sumbunud õhk oli kleepjas ja rambe nagu terve kasarmuga maganud naine. Selle olematu naise leitse mähkis ta endasse, ta lämbus selles leitses, kogu ta keha pakitses, iga väikseimgi liigutus põhjustas väljakannatamatut jõuetukstegevat valu; ta väljus telgist, hulkus nagu viirastus ringi mööda sinendavat hoovi, embas kasteniiskeid puid ja suudles neid, imes kuivade huultega raevukalt karedat koort, et nende niiske jahedus leevendaks kas või pisutki kehas möllava rahuldamata iha tulekahju. Ainus, kes võis teda päästa, oli Anna, ega asjata polnud ta just teda välja valinud, olles ringi vaadanud ja pisut tutvunud olukorraga kohapeal. Anna alandlik, vagune olek, eriti aga teda ümbritsev keelepeks ja kuulujutud viisid ta kohe mõttele, et Anna on just nimelt see, keda ta otsib. Nagu nutikas vahialune, otsustas ta end enam-vähem talutavalt sisse seada ka vanglamüüride vahel, et mitte piinata end asjatute mõtetega sellest, mis ta on maha jätnud (ja ilmselt igaveseks) vanglamüüride taha. Siin aga, vanglaseinte vahel, oli Anna ainus naine, kes oli võimeline ja mitte ainult võimeline, vaid kohustatud teda mõistma. Ta vajas Annat nagu klooster vajab nunna, aga mitte palvetamiseks, vaid mustuse väljarookimiseks. Anna välimuses oli tõepoolest midagi nunnalikku, aga lõppude lõpuks ega siis see kiskunud tema poole tatarlast, keda vaibumatu kirg kihutas

nagu näljast hunti kümnete kilomeetrite taha, külla, mis polnud temale kaugeltki ohutu... Ent majori iha ajendiks polnud mitte niivõrd naise külgetõmbavus kui tema enda rumalus ja pimedus, sest nagu hiljem selgus, polnud Anna hoopiski mitte nii kergesti kättesaadav, nagu ta esialgu oli arvanud. Ka tatarlasest vabaneda ei olnud sugugi nii lihtne, kuigi ta ei kahelnud, et lõppude lõpuks saab ta võistlejaga hakkama (põhiliselt lootis ta seejuures oma mundrile). Ent aeg läks, aga erilist edu polnud märgata. Juba naise ligipääsmatus ärritas teda, kuid veel rohkem ajas teda marru tatarlane, keda ootas alati valmis kujul see, mida tema, major, vajas palju enam... Muide, kui poleks olnud tatarlast, siis ei oleks major võib-olla hakanud Annast kui naisest mõtlemagi — temast õhkus liialt viiruki ja hämarate kirikusoppide hõngu. Ent ajapikku oli Anna muutunud tema silmis saladuseks — mitte küll eriti tähtsaks ega suureks, aga ometi, nagu iga saladus, ahvatlevaks ja lahendust nõudvaks — ning ta ei suutnud enam millelegi muule mõtelda. Ta ei tahtnud Annalt palju, teda naida ja tema alaliseks armukeseks hakata polnud tal mõtteski — ta vajas vaid kogenud naist. Aga ometi haaras see plaan teda algusest peale nõnda kaasa ja mõttes tundus selle täidesaatmine nii kerge olevat, et ta ise ka ei märganud, kuidas sellest mõttest kasvas väljakannatamatu iha, ning nüüd ei saanud ta enne rahu, kui oli selle saladuse jälile jõudnud, krahmanud temast kinni nagu näljast julgenenud hiir rasvatükist hiirelõksus. Ta tundis, et mässib end ohtlikku mängu, aga ta oli juba oma iha ori, ja mis teda ka ei oodanuks, oma kavatsusest loobuda ta ei suutnud. Ometi ei kaotanud ta julgust, arvas isegi, et asi juba liigub tema plaanitsetud suunas. Tegelikult aga klammerdus ta lese poja külge, nagu uppuja haarab õlekõrrest. Ta sarnanes usufanaatikuga, kes tänu eneseveenmisele ja -sisendusele arvab olevat saavutanud korraks sisemise ühtsuse jumalaga, ja olgugi et ta ka siis, pimedana õnnest, pole võimeline nägema nähtamatut, tunnetama tunnetamatut, piisab ükskõnes sellest tundest, mis püsib veel kaua pärast kainenemist, maale tagasipöördumist, et ta igapäevane oleskelu muutub temale talutavamaks; ja uue elu alustamine mingi võõra lapse haual ja lebamine võõral kirstul naisekätt vajavas räpases telgis näis talle kõige loomulikuma seisundina. Avastanud endale Giorga, läks ta veel rohkem hasarti: vana sõdurina teadis ta hästi, mida tähendab lahingus ootamatu abi, olgu see nii väike kui tahes. «Küll me talle näitame, kuidas sussid veskit teevad!» ütles ta Giorgale käsi hõõru-

des nagu inimene, kes on endas kindel, — nagu inimene, kes on eluaeg surmaga silmitsi seisnud ning käinud läbi paksu ja vedela. Need olid nende pikavuntsilise jefreitori sõnad; tal oli harjumus iga elujuhtumi kohta räusata: «Küll me neile näitame, kuidas sussid veskit teevad!» Seda jefreitorit ta tahtmatult jäljendaski, kui ta, jäänud Giorgaga kahekesi, õpetas teda ratsutama, püssi käes hoidma, püssikukke vinna tõmbama, jäljendas ilmselt sellepärast, et ta suhtus Giorgasse nagu tõelisesse sõdurisse ja valmistas teda ette sõjaks, eelseisvaks lahinguks niisama hoolikalt ja rangelt kui seesama pikavuntsiline jefreitor, kes kõndides, silmad pilukil, noorsõdurite rivi ees, oli teadnud juba ette, milline sõdur neist kellestki tuleb. Temal oli küll ainult üks sõdur ja seegi alaealine, ent see oli siiski parem kui mitte midagi, aga kui võtta arvesse sõnakuulelikkust ja püüdlikkust, siis peaks Giorgast saama üsnagi hea sõdur. Igatahes ei oleks keegi paremini kui tema suutnud tungida vaenlase laagrisse (see tähendab omaenda koju) ega külvata vaenu vastase leeri (see tähendab tatarlase ja ema vahele). Lõppude lõpuks läks kõik just nimelt nõnda, Giorga täitis majori lootused igati. Ent lese majas puhkenud kära ehmatas majorit hirmsasti — ta poleks eales uskunud, et tatarlane julgeb midagi niisugust ette võtta. Ema ja poja kaitseks välja astuda ei tulnud tal muidugi mõttessegi: esiteks, ta lõi lihtsalt araks, teiseks, mida rohkem tatarlane praegu neile säru tegi, seda kergem pidi tal olema hiljem neid oma mõju alla saada. Ent päriselt kõrvaltvaatajaks jääda ka ei kõlvanud, midagi pidi ette võtma ka tema. Seepärast ei saanudki ta öö läbi sõba silmale, istus kordagi kirstult tõusmata, kuulas ja mõtles.

«Näe, tatarlane, sigudik, tegi meile uut ja vana!» ütles talle poekaupmees järgmisel õhtul.

Kaupmehe nimi oli Garegin, ta oli Türgist põgenenud armeenlane, kelle ainsaks sooviks oli tuua ära ja matta Urukhisse ümber oma vanemate põrmud. «Inimese kodu on seal, kus on ta vanemad, olgu nad või surnud...» pajatas Garegin tihti poodi sisseastuvatele külameestele, ja nood nõustusid temaga, kuna see oli tõepoolest nii.

«Tatarlane?» küsis major tehtud imestusega.

«Noneh! Eile öösel kolkis lese läbi ja poiss sai ka oma jao. Ennekuulmatu lugu, omaenda koduski ei saa me rahu,» lahutas Garegin murelikult käsi.

Poe põrand oli üleni täis klaasikilde, mis krigisesid jalge all nagu kuiv lumi.

«Aga miks? Mis põhjusel?» päris major sellise näoga,

nagu kuuleks ta sellest esimest korda ega oleks istunud öö läbi oma kirstu otsas, kuulates õudusega tatarlase möirgamist ja lese kisa.

Eileöösise löömingu tagapõhja tundis ta võib-olla Gareginist pareminigi, kuid ainult Garegini käest võis ta teada saada seda, mille pärast õieti oli kodunt väljunudki. Garegini poes kuuldi uudiseid kogu ümbruskonnast: mitte keegi ei lahkunud siit, kurtmata omaenda või teiste hädasid-õnnetusi, nagu ei viibinuks ta mitte poes, vaid kirikus, ega rääkinuks mitte letil rinnutava irevil hammastega poodnikuga, vaid preestriga, kellele pihitakse. Major tahtis teada saada küla arvamust; teda huvitas, mis külas sellest loost arvatakse ning kui palju ta võib loota küla abile, kui asi peaks tõsiseks minema.

Pood oli jahe ja hämar. Ühes nurgas seisis lahtise suuga soolakott, teise olid laotud rauakaubad. Õhtuvaikus näis summutavat isegi seiskunud kaupade lehad, mis vahetevahel ninna lõid, ja sedagi nõrgalt.

«Mis põhjust tal, röövlil ja kõrilõikajal, vaja on? Võttis kätte ja kolkis läbi . . .» vastas Garegin.

«Noh, ja siis?» õhutas teda major.

«Mis siis?» ei mõistnud Garegin.

«Kus inimesed siis olid? Mis nad räägivad?»

Garegin muheles, vaatas maha ja sügas kukalt, nagu tahaks ta öelda midagi siivutut ning nagu oleks tal raske seda välja öelda ja ka ütlemata jätta.

«Inimesed loodavad teie peale,» venitas ta lõpuks.

Ta vahtis ikka veel muheldes põrandat oma jalge ees, siis võttis ta nägu ebaõiglusest hämmastatud ja masendatud inimese ilme.

«Näh-jah, major elab siinsamas külas, ja tema, riivatu, julgeb siin märulit teha!» ütles ta arusaamatuses käsi lahutades, nagu ei pöörduks ta majori poole, vaid räägiks valjusti iseendaga.

«Kas sul lambiklaasi on?» küsis major. «See Eristhavi vabrikant on igavene suli, need klaasid ei pea, muudkui klõks ja klõks katki, pagan võtaks . . .»

«See pole mingi ime,» vastas Garegin, muiates nagu tavaliselt. «Nüüd on igas peres lamp. Jõuab's mõni vabrik neid teha!»

Üks külamees astus poodi, võttis juba uksel mütsi peast ja kummardas vaikides.

«Ma ütlesin ju sulle, ära venita. Näe, ikka tulid teist korda tagasi!» hõikas talle Garegin.

«Mis sa teed ära, härra,» pöördus külamees majori poole.

«Hea öelda, et osta — millega sa ostad; aga jätad ostmata, kus sa saad . . . Pere . . . ja, näe, tarvis on . . .»

Rääkides mudis ta käte vahel väikest viltmütsi ja ta jämedad krobelised sõrmed värisesid vaevumärgatavalt, reetes ta talupojahinge sügavuses pesitsevat ärevust, mille põhjuseks oli lakkamatu, järeleandmatu mure perekonna ja homse päeva pärast.

«Ei ole enam. Müüdud!» lõikas Garegin tal sõna suust.

«Garegin, toitja . . .» ehmus külamees, nagu oleks alles praegu, sel hetkel mõistnud, kuivõrd vajalik oli talle see ese, mille ta oli kaotanud, käest lasknud juba tema teiseks loomuseks saanud otsustusvõimetuse, talupoegliku ettevaatlikkuse ja ihnsuse tõttu. Ta sai vihaseks enda, kuid veel rohkem teise — võistleja peale, kes ei andnud talle aega kõhelda nii kaua kui vaja, vaid haaras tal meeldima hakanud kauba otse nina eest ära.

«Kes ees, see mees . . . niimoodi või? Mis see's olgu?» ütles ta ega varjanud enam oma viha.

Major võttis lambiklaasi, mille Garegin oli letile pannud, ja lausus:

«Ühte leske te ka ei saanud kaitstud! Häbi, häbi!»

Natukese aja pärast istus ta juba lese majas, jalg üle põlve, rüüpas koduviina ning jutustas tema ootamatust külaskäigust jahmunud emale ja pojale jahimehelugusid.

Tatarlast seal muidugi ei olnud. Küllap ta kükitas praegu oma savionnis, ümbritsetuna rohkearvulisest naiste- ja lastekarjast ning, uhke oma eelmisel õhtul ülesnäidatud vahvuse üle, õgis kätega pilaffi.

«Kõnnid märjas rohus, püss laskevalmis . . . teadmata, millal sul teda vaja läheb. Vahid üksisilmi rohtu, aga ikka lendab ta täiesti ootamatult — vurtsti — üles, südame alt käib jutt läbi! Põmm! Kuuled prahvatust, mis sähvab nagu tuli, millesse on petrooli läigatatud . . .» jutustas major.

Giorga oli majori peale solvunud, ta poleks uskunud, et too jätab ta hädas maha, ei torma sõbra esimese kutse peale hambuni relvastatult kohale. Sest eks ähvardanud Giorga ju vaenlasele kuuli silmade vahele lasta just selleks, et major seda kuuleks, lootes majori abile, kuna too oli lubanud ju mitmel korral, et teeb tatarlasele tuule alla! See oligi Giorga üles ässitanud, andnud talle julgust; kuid nüüd oli ta ise peksa saanud, nii nagu ta emagi; ta sõber major aga oli maganud samal ajal rahulikult — polnud ta kartnud tatarlast ega tundnud muret ka Giorga pärast. Rohkem kui peks läks Giorgale hinge majori reetlikkus, ta

oli kogu aeg oodanud, et too ilmub otsekohe kohale, avab ukse ja laseb oma pagunitel välkuda... Aga major ei tulnud; tatarlase viha lõi aina rohkem lõkkele ja ta kisendas, et kellele neid, täinahku, tarvis on, selle asemel et teda tappa ähvardada, pidavat nad ta käsi ja jalgu suudlema, ilma temata kärvaksid nad nälga. Giorgal pidi süda lõhkema, nii väga ootas ta majorit, et major tatarlasel suu kinni paneks — vaadaku siis, kas kellelgi on neid tarvis või ei ole, on's neil eestkostja või mitte. Öö läbi ei saanud Giorga silma kinni — asjatust ootusest petetud süda valutas rohkem kui läbipekstud keha. Ta ei mõtelnud purukskistud kleidiga, veritseva suuga emale, kes öö läbi põlvitas ikooni ees, ega tatarlasele, kes oli ukse enda taga kinni virutanud ning kadunud sõimu ja ähvardustega pimedusse. Laual vedelesid lambiklaasi tükid, leek tõusis sõnatu, loomaliku kurbusega laeni, viseldes rahutult, nagu ei suudaks ta lõplikult vabaneda oma plekist püünisest, lambi kohal laes mustendas hiiglasuur tahmalaik. Aga Giorga ei saanud mõtelda millelegi muule kui ainult majorile, kes kindlasti oleks pidanud tulema, kuid ei tulnud. Ta püüdis mõistatada: mis võis majorit kinni pidada juhul, kui ta ei maganud nagu surnu või polnud ise hätta sattunud? «Võib-olla tal juhtus midagi või on tal endal abi vaja?» mõtles poiss rohkem küll majori õigustamiseks; ja kui ta praegu kohe, keset ööd, ei jooksnud vaatama, mis teisel viga on, siis takistas teda ainult häbi. Ta ei kujutanud ette, kuidas ta astuks praegu majori ette — mitte võidetuna, vaid lihtsalt läbipekstuna, ja pealegi veel koos emaga...

Kui major tuppa astus, istusid ema ja poeg pimedas — kumbki neist poleks julgenud sel päeval minna poodi lambiklaasi ostma. Nad olid oodanud kannatamatult ööd, et pimedusest varju leida teineteise ja küla eest, mis ilmselt ei pööranud pilku nende akendelt, püüdes kiiremini teada saada, mis neil juhtus. Major pani oma käega lambile uue klaasi peale keeras suitseva leegi väiksemaks, ja kui toas levis mahe küdooniakarva valgus, ütles:

«Teil olla siin eile igavene märul olnud, teistes küladeski kuuldud...»

«Kust sina seda tead?» küsis Giorga.

Kust ta teab?... Ei, Giorgat ei huvitanud hoopiski mitte see, kust major oli kuulda saanud nende eilsest õnnetusest. Ta südant vaevas hoopis muu, kuid ta häbenes, ei söandanud esimest korda oma kodus viibivat sõpra võtta vastu etteheitega. Kui see teistes küladeski kuulda oli, kuidas siis sina ei kuulnud, miks sa alles täna tuled oma klaasiga? —

vaat mida oleks tahtnud küsida Giorga. Ja major vastaski tema küsimusele, otsekui oleks lugenud poisi mõtteid.

«Justkui unitõbi tuli mulle peale — ei tea, mis see oli!» ütles ta. «Nagu oleks unerohtu antud.»

Giorga oli valmis kõhklemata uskuma, uskuma igat sõna, mis võis õigustada majori eilset tulematajäämist, isegi kui see võis olla enne telgis valmis mõeldud poisi rahustamiseks, tema usu taastamiseks. Sest usku ja seda, mis võis seda usku kinnitada, vajas ta praegu kõige enam.

Anna vaikis rahulikult ja kurvalt, ja kui poleks olnud tema salliga kinniseotud kätt, siis võinuks mõelda, et tal pole kõige sellega, mis eile aset leidis, midagi pistmist. Näis, nagu oleks ta siia sattunud juhuslikult ning kuulab vaid viisakusest meeste juttu, mis teda ei huvita ja millest ta ka suurt aru ei saa.

«Kui mu poisid praegu siin oleksid, kudistaksid nad pisut seda teie tatarlast püssitikkudega, ah?!» pöördus major tema poole. «Tulgu siis veel norima...»

«Ei!» peaaegu karjatas Anna.

«Samune, kuidasmoodi ei?» päris major imestunult.

«Ei...» kordas Anna juba rahulikult, tavalise häälega. «Me peame ära kannatama. Ja ka teie ei tohi temaga riidu norida, kui te Giorgat tõesti armastate...»

«Kui ei, siis ei!» mõtles major, aga ei lausunud midagi ja hakkas silmitsema seinal rippuvat gruusia kuube. Anna rahulikkus ja uhkus ärritasid teda algusest peale. Anna istus niisuguse näoga, nagu ei oleks keegi talle eales söandanud paha sõnagi öelda, peksmisest rääkimata, ja nagu poleks ta enne uinumist kunagi tegelnud millegi muuga kui palvetamisega! Võinuks arvata, et majoril on teda palju rohkem vaja, kui temal majorit... Siia tulles aga polnud majoril vähimatki kahtlust, et ähmi täis ema ja poeg peavad tema külaskäiku suureks õnneks, on valmis tal käsi suudlema, hüppavad ja kargavad suurest rõõmust ta ümber, sest hättasattunud inimene vajab kaastunnet, olgu see või näiline, tehtud, viisakuse pärast, ka see on tema silmis suur asi, õnnetul inimesel ei maksa hakata mõtlema selle üle, kas sa ka tõepoolest tema häda nii tõsiselt võtad, ta peab olema rahul sellegagi, et sa seisad ta kõrval, sest üksijäämist kardab inimene rohkem kui õnnetust ennast...

Major arvas, et ta teeb head, näitab üles oma armulikkust, too naine aga suhtus sellesse nagu täiesti loomulikusse asjasse, et teda suvatses külastada kaastunde ja sõpruse avaldamiseks mees, kes pidi olema tema silmis kõrge nagu kuningas! (Säravate pagunite tõttu austasid

ja isegi kartsid teda kõik urukhilased, ning major teadis seda. Seetõttu ei jätnud ta isegi töö ajal oma mundrit telki, vaid riputas selle puu otsa kõigi silma alla, nagu asitõendiks selle omaniku erakordsetest volitustest, mis mitte ainult ei pidanud tagama tema valduste piiride puutumatuse, vaid ka ümbritsema silmipimestava nimbusega teda ennast, kui ta, vööni paljas, käed rakkus, nagu kõige tavalisemal külamehel, kiskus üles umbrohtu, puhastas oma õue katuselaastudest ja kõdunenud laudadest.) Paremini ei võtnud teda vastu ka Giorga — too mossitas nagu tujukas armuke, ja ka see ärritas majorit. Ta ei saanud aru, mis neile siis lõppude lõpuks vastukarva oli — kas see, et ta joob nende viinasolki, või see, et nad talle üldse ukse lahti tegid, lasksid ta oma tatarlase higist haisvasse koopasse, mis seinal rippuva gruusia kuue tõttu tundus veel pimedama ja süngemana. Või süüdistasid nad teda selles, et ta ei lasknud eile öösel endal nende pärast kõri läbi lõigata? Aga ei, ega's nad ikka nii jultunud ka ei olnud . . .

Must, äärtest kulunud gruusia kuub meenutas majorile hernehirmutist viinamäel, mille end täisõginud varblased olid ära reostanud ja mida nad olid hakanud kasutama õrrena, hingetõmbamiskohana, olgugi et viinamäe rumal ja ihnus peremees oli selle üles seadnud just nende hirmutamiseks! Sama lugu oli ka selle kuuega. See oli nii suur, et kattis terve seina, ent tema peremehest hüljatud viinamäel olid hakanud käima varblased või, õigemini, rebased, ja nad ei osutanud mingit tähelepanu gruusia kuuele, mis oli üles pandud nende eemalepeletamiseks, kuuele, mis oli kunagi katnud vägilaskasvu mehe õlgu ja rinda, nüüd aga liibus vastu seina nagu tõrvalaik, jõuetu ja tühi nagu koolnu ähvardus. Kõige tähtsam koht selles majas kuulus tatarlasele, mitte gruusia kuuele, mis oli löödud seinale nagu mõne hiiglasliku, kuid kahjutu veeuputuseelse looma topis, olles juba algusest peale looduse poolt väljasuremisele määratud. Gruusia kuub majorit ei hirmutanud, selles majas kartis ta üksnes elavat vastast, seda, kes oli praegu siin peremeheks! Major tahtis vaadata tema hinge, läbipekstud ema ja poja abil püüdis ta ära arvata tema tõelisi kavatsusi, seepärast ta ei viivitanudki, ei lasknud nende valul ega vihal maha jahtuda — ta teadis, et valu ja viha teevad inimesed avameelsemaks ja siiramaks, kui nad on hiljem, kui valu on vaibunud ja viha lahtunud. Ta lootis, et tatarlase raske käsi on päästnud ta ohvritel keele valla, sundinud neid unustama ettevaatuse, mis oleks võimaldanud tal kerge vaevaga, survet avaldamata ja eriti pärimata selgitada

välja, millised kavatsused tatarlasel siis õieti on, kas ta oli otsustanud ema ja poja maha jätta ja kolkis nad sellepärast läbi, või just vastupidi, tegi seda selleks, et tahtis nad igaveseks enda külge köita. See oli peamine, mis majorit vaevas, tal oli vaja selgust saada, nood aga vaikisid ja turritasid, nagu oleks just tema neile tatarlase kallale ässitanud . . .

«Nagu öeldakse, mõni palve võib preestrilgi segi minna,» alustas major Annale muigvelsui otsa vaadates. «Aga ega teda selle eest veel kirikust välja aeta. Perekonnatülisid, sõber Giorga, võtavad tõsiselt ainult rumalad inimesed! Samune, oli meil kasarmus üks porutšik, igavene joodik, naine tümitas teda igal öösel, aga oleks keegi vaid proovinud talle lakkekrants öelda, oleks naine sel ütlejal silmad peast välja kratsinud!»

Anna vaikis.

«Ema ei armasta tatarlast!» ütles Giorga lapseliku siiruse ja tulisusega, nagu ei viibikski ema praegu toas ning teda süüdistataks ebaõiglaselt seljataga. «Me kardame teda!»

«Giorga, vennas, kas sa ei ole kunagi kuulnud, et just hirm sünnitabki armastust . . .» muigas major.

«Ema ei armasta tatarlast!» kordas Giorga kangekaelselt, ta hääl värises, pisarad tõusid kurku, ta mõistis, et major ei usu teda.

(Ent mis tähtsust võis olla nende sõprusele sellel, kas tema ema armastab tatarlast või mitte? Kas siis sõprus olenes sellest?)

«Jumala pärast . . . Nii nagu me seni oleme kannatanud, nii kannatame ka edasi. See on juba meie saatus,» ütles Anna.

«Kas kuulsid?» noogutas major vaikides Giorgale, too vaatas imestunult ema poole.

«Teie oma asi!» lausus major. Tema häälest kostis ärritust, kuid ta hoidis end veel tagasi. «Paistab, et te olete päris rahul oma saatusega, kui te teda muuta ei taha! Noh, mis siis ikka! Teie tatarlase terviseks!» Ta tõstis klaasi kõrgele. «Te olete tal lõa otsas nagu illikukud. Ja sina tahtsid teda ära tappa,» vaatas ta Giorga poole. «Küll ta oleks sulle näidanud, kuidas Luukas õlut teeb. Joome siis ka teie saatuse terviseks,» pöördus ta mürgiselt muiates Anna poole.

Ka see ajas Giorgat segadusse, nüüd vaatas ta imestunult majorile otsa. Kas oli kõigil kolmel praegu õigus või siis valetasid kõik kolm; mitte selleks, et oleksid tahtnud üks-

teist ninapidi vedada, vaid lihtsalt sellepärast, et olid veel võõrad, ja igaüks ütles välja oma tõe — enda oma, aga mitte selle, mis oli ühine neile kõigile kolmele...

Anna istus niisuguse näoga, nagu poleks ta majori sõnu kuulnud või ei mõistaks, mida too oli öelnud. Kõige tõenäolisem oli, et ta ei kuulanud teda üldse: hoides oma salliga kinniseotud kätt üles nagu imikut, mõtles ta sel hetkel ükskõnes oma surnud mehele, mõttes kõneles ta tollele eilse öö sündmustest. Major ei teadnud seda ega võinudki teada. Anna vaikimine vihastas teda — kas ei pidanud naine teda millekski või siis võttis tema sõnu tõepoolest puhta kullana. Ja ega selles polnud tema meelest midagi imelikku, kuna ta pidas Annat kõige tavalisemaks lipakaks. Magad sa ühe mehega või terve linnaga, ent kui sa selle eest tasu saad, siis oled sa libu, sest sa müüd oma keha; aga on sul üks ostja või tuhat, kas sulle makstakse raha või sulatatud võiga, sel pole enam mingit tähtsust...

«Temast on ka kahju... Ta ei saa ju ise ka aru, missugust häda ta meile kaela toob,» ütles Anna ootamatult.

«Teie oma asi!» karjus major. «Teie oma asi! Aga lapse, pealegi veel ilma isata lapse solvamist ei andesta ma mitte kellelegi... Ei võõrale ega lihasele emalegi mitte!»

Anna vaatas majorile vaikides otsa, nagu oleks tolle karjumine teda maa peale tagasi toonud ja nagu märkaks ta teda esimest korda. Tema kurb pilk, milles polnud kübetki kurjust, pani majori kohmetuma — talle endalegi ei meeldinud enam oma äsjane vihastumine ja talitsematus. Lõppude lõpuks ta oli külaline ja pealegi kutsumata külaline; meeldis talle siis siin või mitte, kuid ta pidi end vaos hoidma. Tema abi ega tema nõuandeid polnud keegi ju palunud, mis õigus oli tal vihastada. Liiati reetis ta sellega ka oma kavatsused ning ühtlasi pidurdas nende täidesaatmist. Tal oli vaja veel palju asju välja selgitada, kindlaks teha, tuhat korda mõõta ja kaaluda, kuna ta polnud veel seniajani suutnud välja selgitada isegi seda, kas Anna armastab tatarlast või mitte? See kutsikas kinnitas küll, et ei armasta, aga sellega ei saanud arvestada — polnud tõenäoline, et Anna hakanuks oma südant puistama kümneaastasele tattninale. Väga võimalik, et ta oli petnud ka teda, öeldes, et ei armasta tatarlast, vaid kardab teda — soovimata kaotada armukest, tahtis ta samal ajal näida poja silmis süütu kannatajana, kes vajab kaastunnet.

«Meil, sõjameestel, on üks kirjutamata seadus,» naeratas major, nagu vabandades ennistise äkilisuse pärast. «Hoida oma võitluskaaslase väärikust ja au. Pealegi veel surnud

võitluskaaslase oma.» Ta osutas käega seinal rippuvale gruusia kuuele. «Kes ise ei saa seda enam teha.»

«Jumala pärast, jumala pärast,» hüüatas Anna. Ta hüppas toolilt, nagu oleks nähtamatu jõud teda äkki üles tõuganud, ning viskus kuidagi inetult, kohmakalt majori jalge ette maha ja embas ta läikimanühitud säärikut. «Jumala pärast... halastage meie peale, kui te tõepoolest Giorgat armastate, kui te tõepoolest meie pärast muret tunnete! Ärge tulge enam... unustage meid ära, nagu meid ei oleks olemaski! Jumala pärast, jumala pärast, jumala pärast...» pomises ta kiiresti, hinge tõmbamata.

«Ema!» hüüdis Giorga.

Suu lahti, hüppas püsti ka major, otsekui oleks koer talle jalgu karanud, ent just sel hetkel juhtus midagi veel ootamatumat. Äkki tekkinud vaikuses kuulsid kõik kolm korraga verd tarretama panevat vaikset trepiastme kriiksatust. Kõigi kolme pilgud kinnitusid tahtmatult uksele, kõik kolm mõistsid üheaegselt, kes oli see ootamatu õine külaline, kelle jalge all kriiksusid trepiastmed. Nende kümne aasta jooksul polnud juhtunud veel kordagi, et tatarlane oleks käinud Anna juures kaks ööd järjest. Kadudes mõnikord nädalateks, kuudeks, ilmus ta Anna juurde alati ootamatult, ette teatamata, naeratus kõrvuni, nägu igasuguse ilmaga higist leemendamas, ise lärmakas ja reibas. Ja olgugi et ta polnud jutukas ega liikuv, oskas ta ometi, istudes tihedalt kinnipigistatud suuga, liikumatult nagu puuslik, toa vaikust häirida: tema suure, lambanahkses kasukas keha kõige salajasemast sisimast kostis pidevalt nagu mingi undamine, mis sarnanes tule undamisega, see oli uinutav, väsitav, jõuetukstegev, ent samal ajal ka hirmutav oma pidevuse, ühetoonilisuse ja lakkamatuse tõttu. Praegu seisis ta ukse taga, mitte keegi toasviibijaist ei kahelnud selles. Terve maja undas.

«Issand, pühitsetud saagu sinu nimi!» sosistas Anna vaevukuuldavalt ja majoril jooksis värin üle keha.

Major teadis, et nad kohtuvad kunagi, et see kohtumine on vältimatu, kuid ta ei uskunud, et see juhtub nii äkki ja temale nii ebasoodsates tingimustes. Tõsi küll, ta oli tulnud siia vaid külla ja ei viibinud naisega toas kahekesi, aga leides pärast eilset arveteõiendamist oma koopas võõra mehe, võis tatarlane veel rohkem marru minna. Majoril olid omad plaanid, tal polnud mõtteski hakata tatarlasega naise pärast kauplema, vaja oli, et naine ise oleks tatarlase eemale peletanud, mitte korraga, vaid ajapikku, ilma sõimu

ja tülita andnud talle mõista (naistel leidub selleks tuhandeid mooduseid), et ta ei taha enam temaga elada, meelitlevalt, lahkelt seletanud talle, et tal on raske, et ta ei saa niimoodi edasi elada, et poiss on juba suur, saab kõigest aru, ja et ka tema, tatarlane, peab oma perekonna peale mõtlema... ja paljugi mis veel. Seda kõike, muidugi, tingimusel, et tatarlase öiste visiitide vaheaegadel suudab major naise enda poole meelitada. Siis ei jää lesel muud väljapääsu, ta peab ukse tatarlase nina ees kinni lööma — ega ta's nii riivatu ka ole, et pakub oma teeneid kahele korraga! Aga valik oli juba iseenesest selge — major oli ju uus... Tatarlasel on muidugi süda täis, võib-olla ta isegi nahutab lese ja ta lobamokast värdja veel kord läbi, kuid lõppude lõpuks mõistab temagi, et õigem on taganeda, selle asemel et end asjatult alandada. Kui naine ta eemale tõukab, küll ta siis ka aru saab — mispärast, mõistab, ilma et teised peaksid talle ette ütlema: ühte suurtükki kaks kuuli korraga ei mahu. See on naine, kes mehe oma võrku tõmbab... Mitte ükski mees, sealhulgas ka tema, major, ei ütle kunagi ära, kui naine teda kutsub, kui naine ei ole just peletis ja täidab oma kohust samahästi kui teised. See peaks olema teada ka tatarlasele, ta on mees ja kogemusi naistega paistab tal olevat piisavalt. Just sellepärast peaks ta aru saama ka teisest mehest, kes oli, kui nii võtta, tema vend, sõber, liitlane, lauakaaslane. Ega's ta ometi hakka ühe lipaka pärast (kes teda ennast ilmselt juba ära on tüüdanud) tõstma kätt ohvitserimundri vastu, mille taga ei seisa mitte ainult see täitanud Urukhi, vaid määratu suur armee, mis võib põlvili suruda mitte üksnes tema, vaid terve Tatarimaa, kui vaja peaks olema. Nüüd aga pööras tatarlase ootamatu kohaleilmumine kõik pea peale, ajas segi asjade loomuliku käigu, nihutas esiplaanile, nõudis kohest lahendust sellele, mis pidi lahenema aegamööda ja peaaegu iseenesest. Majori plaani järgi pidanuks see kohtumine aset leidma hiljem, palju hiljem, siis, kui kired on juba vaibunud ja tatarlane koos kõigi teistega on jõudnud juba harjuda lese majas toimunud muudatustega. Sattunud aga majorile oma koopas peale ootamatult, enneaegu, võis ta väga vabalt ette kujutada (nii nagu see muide tegelikult oligi), et major muud ei oodanudki, kui tema ja lese esimest tüli, et otsekohe nende vahele trügida, laskmata neil toibuda ega rahulikult tüli põhjusi välja selgitada ilma teiste vahelesegamiseta, et nad saaksid ära leppida või alatiseks lahku minna. Tülid ja kaklused mehe ja naise vahel on niisama vältimatud nagu hellitused ja sugugi mitte iga kord ei

järgne neile lahkuminek; võib juhtuda hoopis vastupidi, et sõim ja hoobid lähendavad meest ja naist, teevad nad teineteisele veel vajalikumaks. Käsi, mis hellitab, ja käsi, mis lööb, on mõlemal juhul vaid pimeda kire väljendaja, hinge ja keha igatsuste kuulekas täidesaatja; ise ta aga ei tea, mida teeb, mis on tema liikumise eesmärk — kas ihurõõm või -piin; ja niikaua kui asjasse ei sekku keel, kuni ta ei anna kõigele nime, on valu niisama võimetu lahutama kaht keha, nagu hellitus on võimetu neid igaveseks ühte siduma. Major aga ei lasknud kummalgi sõnagi öelda, ta hiilis salaja, luba küsimata võõrasse majja, kus ta vastane oli valitsenud juba kümme aastat, temal aga polnud midagi teha, kuna kõik oli seal juba enne tema tulekut selge, väija kujunenud ja ära määratud. Ta nägi välja nagu salaja majja hiilinud vägivallatseja, tema, kes poleks siia jalgagi tõstnud, oleks tal vaid õrna aimugi olnud, et tatarlane võib tulla ka täna! Ta oli eksinud, kui ta seda võimalust ei olnud arvestanud, kui ta seda lihtsalt ette ei olnud näinud. Nüüd pidi ta kas aknast välja kargama ja tagasi vaatamata siit sääred tegema, olles sülitanud igaveseks tolle vagatseja ja ta upsaka kutsika peale, või siis... või siis pidi just nüüd kõik otsustuma, just nüüd pidi ta näitama, milleks ta on võimeline, tõestama kõigepealt iseendale, et ta väärib naist — mitte seda litsakat nunna, vaid üldse naist. Kõige tähtsam oli praegu mitte ärrituda, suruda alla hirm, mis sai alguse kuskil kõhu piirkonnas ja hõivas järk-järgult kogu tema keha. Aga mida ta pidi kartma, kui nii võtta, lõppude lõpuks oli ta oma külas, tuli naabritele külla, talle ei satutud peale pimedas toas võõra naisega kudistamas, vaid ta istus lapse juuresolekul, lambivalgel, nööbid kinni, jalg põlvel, nagu korralik ja hästikasvatatud inimene kunagi. Kahtlustada teda mingites madalates soovides olnuks lihtsalt ebaõiglane. Kõike muud kõrvale jättes oleks siin majas ilma temata valitsenud seniajani pimedus. Tema oli olnud see, kes oli toonud siia valguse, omaenda raha eest ostnud lambiklaasi ja omaenda käega selle lambile peale pannud, selle asemele, mille tatarlane oli eile puruks löönud — vaat tema, tatarlane, eelistas tõepoolest rohkem pimedust, talle sobis ta sepitsusteks pimedus tõesti rohkem kui valgus! Majoril aga ei olnud midagi varjata, igal mõistlikul inimesel olnuks kohe selge, et midagi lubamatut või sündmatut tema ja selle naise vahel aset leida ei saanud. Ja peale selle oli tal püstol, laetud, lahinguvalmis, millega ta võis iga hetk tatarlast tulistada, laskmata tal toibuda või suudki lahti teha, seda enam, et öösel lese majja tapma või riisuma

tunginud röövli surma eest ei hakkaks keegi talt vastust nõudma.

Major kehitas õlgu, nagu kontrollides, kas ta pagunid on kohal, pani lauale tühjaksjoomata viinaklaasi, mida ta seni oli kogu aeg käes hoidnud, ja läks ukse juurde.

«Issand halasta, issand halasta!» sosistas Anna. See oli pigem põdrajuurt söönud mao sisistamine, ja värin jooksis jälle üle majori keha.

Tatarlane ei jõudnud koputada — hämmastunult jäi ta ukse avanud majorile otsa vahtima, nagu inimene, kes on hajameelsusest sisenenud võõrasse majja. Ta tundis majori kohe ära, olgugi et polnud teda kordagi näinud ega lootnud teda ka siin, selles majas, ealeski kohata. Suutmata korraga seostada majorit selle majaga, kahtlustas ta hetkeks isegi, et on tõepoolest ära eksinud. Kuid ainult hetkeks; jõudmata seda mõtet veel lõpuni mõelda, mõistis ta korraga kõik.

«Tere, isand!» ütles tatarlane.

Tatarlase kuum terav lehk lõi majorile näkku, ta ei näinud teda hästi, kuna varjas oma seljaga toast langeva valguse. Vastamata tervitusele, vahtis major paljast pealage ja käsi kinžallipidemel, mis paistsid ära isegi ööpimeduses. Major vaikis, kõige tõenäolisemalt ta kartis omaenda häält, mis võinuks kohe reeta tema erutuse. Seepärast jättis ta tervitusele vastamata, olgugi et tere on jumalast ja kui keegi ütleb sulle «tere», siis on tüli veel kaugel... Olgu ta kas või sinu verivaenlane, aga kui ta ütleb sulle «tere», siis on võimalik, et te lahkute hoopis ilma võitluseta, nagu kaks meest, kaks venda naise pesas, kes ei ole ju teile kummalegi ei naine, õde ega ema, kellega vallatust tegemast aga ei ütleks ära teist kumbki.

«Tere!» kordas tatarlane.

Nüüd nägi major juba paremini teise naeratavat nägu — silmad olid selleks ajaks juba natuke pimedusega harjunud —, aga ta jättis jälle tervitusele vastamata, olgugi et oli sellepärast enda peale pahane; ta teadis, et selle mõttetu vaikimisega valab ta vaid õli tulle, mängib, tegelikult, surmaga, mis praegu peitus veel kinžallitupes, mida talitsesid veel tatarlase päratud käemblad. Major neelatas, köhatas, et puhastada kuivanud kurku, ja alles pärast seda küsis tatarlaselt, mida ta siit otsib, nii nagu ei teakski ta, kelle juurde ja mis asjus too oli tulnud.

«Ma tulin oma koju!» vastas tatarlane hambaid häbitult irevile ajades.

«Kas sulle on kahest silmast vähe, tahad kolmandat juurde saada, et sa oma kodutee üles leiaksid!» küsis major ähvardavalt.

Tatarlane märkas alles nüüd vinnatõmmatud kukega püstolit. Hämmastunud omaenda senisest tähelepanematusest, kiristas ta hambaid ja ta nägu kiskus krimpsu. Ta teadis juba, et ilma verevalamiseta see ootamatu kohtumine ei lõpe, ja praegu oli tähtis vaid see, kelle veri hakkab voolama — kas tema või majori, uustulnuka või varemsaabuja oma, olgugi et praegu polnud kerge öelda sedagi, kes neist on uustulnuk ja kes varemsaabuja, aga see pidi selguma kohe: varemsaabuja oli see, kelle poolt on naine. Tegelikult ei olnud tähtis enam seegi. Põhiline oli selge: vastamisi seisid verivaenlased ja praegu olenes kõik neist endist, nende mõistusest, osavusest ja kiirusest. Esialgu kaldus vaekauss ilmselt majori poole, kellel oli juba laskevalmis püstol käes, kuna tatarlase käed lebasid ikka veel kinžallipidemel nagu kaks täiesti kasutut eset — ja mitte ainult kasutut, vaid isegi teda segavat, kuna iga nende ettevaatamatu liigutus võis osutuda talle saatuslikuks. Ta ei võinud ju loota, et major annab talle aega kinžalli välja tõmmata, ja kui annakski, ka siis ei oleks nad võrdsed, ka siis oleks major temast üle: paremal juhul oleks tal majori püstoli vastu kinžall, mida tal praegu samahästi kui ei olnud, kuigi ta tundis mõlema käega selle higist libedat käepidet ja pigistas seda kõigest jõust, nagu püüaks suruda kinžalli veel sügavamale kitsasse pimedasse tuppe. Et ta vastane on argpüks, seda mõistis ta kohe, märganud ta käes laskevalmis püstolit. Teda ei pannud imestama mitte püstol: soola-leivaga temale vastu tulla polnud majoril ju mingit põhjust. Teda häiris vastase ennatlikkus, mitte tema usaldamatus vastase, vaid iseenda vastu. Ta teadis, et selline vastane on kümme korda ohtlikum kui iga teine, sest ta ei ole mitte ainult sinu vaenlane, vaid ka sinu õnnetu juhus, millest sa ei tea kunagi, millal, kus või mispärast ta sind tabab, mille vastu on võimetud nii sõna kui ka relv. Praegu tundis ta esimest korda elus ka ise, kuidas miski undab ta higise keha kättesaamatus salajases sisemuses nagu tuli ahjus.

«Häbi, inimesed näevad... tule sisse!» hüüdis majori selja varjust Anna, kes teadis kõige paremini, millega võib üpris tõenäoliselt lõppeda kahe mehe pikaksveninud vaikimine. Polnud päris selge, kelle poole ta pöördus: kas tatarlase või majori poole.

Pead pööramata, tõstmata hetkekski pilku tatarlase kätelt, tegi major oma kuldse õlaga kannatamatu liigutuse

Anna hääle suunas, nagu saaks ta seda nõnda summutada, takistada sel ulatumast tatarlase kõrvu.

«Koer!» urahtas tatarlane kähedalt.

Naise hääl ajas ta marru, nagu oleks talle alles nüüd meenunud, et majas viibib ka naine — tema naine, kes oli kümme aastat järjest talle vaikides ukse avanud ning heitnud tema kõrvale voodisse, millega oli tunnistanud kõhklematult tema võimu enda üle. Nüüd oli naine peidus võõra mehe selja taga ja vististi sellepärast muutus ta ise ka äkki võõraks, nii võõraks, et tatarlasel oli praegu raske endale ette kujutada naise nägu, uskuda, et alles üsna hiljuti olid ta käed hästi tundnud igat kumerust ja igat lohku tema kehal, mida munder ja püstol praegu temast eraldasid, tegid talle kaugeks ja kättesaamatuks. Tal hakkas häbi oma kohmetuse ja otsustusvõimetuse pärast, oma jõuetuse pärast selle naise ees, keda talt taheti ära võtta või kes oligi juba talt võetud, sest tema tegevusetus, ta tarbetu hammastekiristamine valasid vett vaid vaenlase veskile, andsid kinnitust vaid vaenlase üleolekust ja õigusest, ja seda tundis ilmselt ka naine. Tatarlane lükkas ettevaatlikult, vargsi parema jala ette, püüdes läheneda kurjaendeliselt välgatavale püstolisuule, ent äkki lõi kõik tema ümber pimestavalt valgeks, just nagu selleks, et paljastada ta salakavalat sammu, ja ta mõlemad kokkupandud käed koos kinžallipidemega nagu tõugati ta kõhtu. Lasku ta ei kuulnud ega mõistnud kohe, mis oli juhtunud. Ta ei kukkunud, kuid jõhker valu, mis pigistas ta sisemust, oli ilmselt ta keha ümber pööranud, sest toibudes nägi ta enda ees pimedusse mattunud õue, kuna major oli jäänud selja taha. Ta käed hoidsid ikka veel kinni kinžallipidemest, aga ta ei tundnud oma käsi, vaid üksnes mingit kleepjat sisisevat hõõgumist. Ta jalad värisesid, pisut ette kummardudes püüdis ta nagu tagasi hoida õuest tuleva pimeduse survet või õigemini iga hinna eest lahti murda selle nähtamatut ust, et tungida sellesse pimedusse ja viia siit nii kiiresti kui võimalik minema oma juuksekarva otsas rippuv elu. Ta tundis, et on elus, ja see oli ainus tunne, mida ta tajus, see oli ta ainus soov, eesmärk, unistus, lootus, ainus, mis veel hingitses ta jõhkra jõu poolt vapustatud, hämmastunud, arastunud kehas, mis oli unustanud kõik muu peale soovi lahkuda siit elusana. Tühjenenud järsku nagu ümberläinud kauss, ei mõtelnudki ta ringi keerata, vaid läks edasi otse trepi poole, või õigemini, jalad kandsid teda sinna, muidu poleks ta praegu teed leidnud, olnuks tal kas või kümme silma. Enne kui ta trepi pealt maha astus, hakkas ta äkki nutma. Suur ja abitu,

nuuksus ta nagu laps ja need nuuksed panid rõdulejäänutel vere tarretama. Neid kohutas ja vapustas see peaaegu loomalik hääl, mis meenutas koera ulgumist, nukrat koera ulgu, mis näib inimesele alati õnnetuse ettekuulutajana, sõnulseletamatu, üksildase, mitte kellelegi maailmas mõistetava kaebena.

Õues põrkas tatarlane, kuna ta mitte midagi ei näinud, aga võib-olla seetõttu, et ta just nimelt nägi ning tundes just nimelt vajadust millegi kõva ja elutu järele, peaga vastu õunapuu tüve. Seistes puu ees, tagus ta pead vastu karedat tüve, nagu ei oleks tal võimalik ümber minna ja nagu ei saaks ta enne hoovist lahkuda, kuni ei ole sundinud puud endale teed andma. (Hommikul oli terve õu puulehti ja rohelisi õunapabulaid täis. «Sel Anna täkul on küll rauast pea!» naersid pärast külainimesed.)

Kui lese majast kostis südaöösel pauk, ei pannud see kedagi imestama, eriti pärast eilset skandaali. Urukhilased teadsid, et ilma verd valamata major ja tatarlane teineteisest mööda ei pääse. Ja seetõttu ei küsinud ootamatust paugust ärgates keegi, et mis nüüd lahti on, vaid mindi kohe lese maja juurde ja suitsevaid tattninalampe kõrgel hoides valgustati õue, kus nende arvates pidi lebama kas tatarlase või majori laip. Kuid kõikide imestuseks mingit laipa seal ei olnud. Major seisis rõdul Anna ja Giorga vahel ning esmakordselt Urukhisse sattunud inimesele oleks see kolmik kahtlemata tundunud eeskujuliku perekonnana. Tatarlane oli kuskil siinsamas hoovis, kuid esialgu ei olnud teda näha. Hoovi keskelt kostsid tuhmid, nürid, vahetevahel katkevad löögid, nagu taotaks kirvesilmaga vastu puud, rõdult paistvas lambivalguses oli näha, kuidas õunapuu latv kõigub.

«Ta on haavatud, ärge minge!» hüüdis Anna õue kogunenud külaelanikele.

«Onu Khaihosro laskis . . .» toetas ema Giorga.

Urukhilased hakkasid kõhklemisi taganema oma tattninalampide võbisevate tulukeste kannul. Tulukesed tõmbusid tagasi järelevalveta jäänud majade suunas, vingerdades nagu võõrale ja ohtlikule maale veetavad äraröövitud neitsid. Anna sõnad muidugi ehmatasid neid, kuid nad ei suutnud jätta uudishimu rahuldamata ja lahkuda ilma haavatud tatarlast oma silmaga nägemata. Valguse värisevad sõrmed puudutasid kõhklevalt, ettevaatlikult puu all kössitavat tatarlast ja hakkasid teda pikkamisi pimedusest välja kiskuma. Tundnud siiski seda puudet, ajas tatarlane hambad irevile ja vaatas valguse poole. Silmade asemel paistsid ta

näost kaks kitsast tumedat pragu. Jätnud puu rahule, pöördus ta raskelt hingates valguse poole. Ta verest kleepuvad käed, mis olnuksid nagu majori kuulist igaveseks teineteise külge naelutatud, olid ikka veel kõhul risti.

«Me tuleme aitame sind!» ütles keegi väljastpoolt valguseringi.

Tatarlane ajas hambad veel rohkem irevile, nagu irvitaks ta taolise lolluse üle, siis korskas nagu hobune, sülitas ilmselt lõhkilöödud laubalt suhuvalgunud verd ja astus valguse poole. Ta sarnanes hullumeelsega. Valgus põrkas tagasi, jagunes siis kaheks, jättes enda vahele musta lõhe, tatarlane liikus mööda seda lõhet, käed ikka veel kõhul koos.

Kui major trepist alla tuli, polnud tatarlast enam seal — öö oli ta neelanud. Major, kes lõpuks oli otsustanud haavatule abi anda ja ühtlasi püüda ka temaga ära leppida, ei teadnud, mida teha. Ta vaatas tükk aega vaikides pilkasesse pimedusse, kuhu osutasid need, kes olid tatarlast viimastena näinud. Kuskil eemal, selle painajaliku musta pimeduse taga haukusid ikka veel ootamatust paugust ehmunud ja ülesärritatud koerad. Ühes käes hoidis major veekannu, teises voodilina (ilmselt sidemete käristamiseks), nagu tulnuks ta matuselistele kätepesuvett pakkuma.

«Ei lasknud ligi... läks minema!» ütlesid inimesed majorile.

Major mõistis, et niisugune lahkuminek ei ennusta midagi head. Nüüd ei maksnud vaenlasega kokkuleppele jõudmisele mõeldagi; loovutagu ta nüüd tatarlasele Anna ja pool maailma veel pealekauba, too ei võtaks teda ikka jutule. Ja mis juttu sai neil veel ollagi, kui kuul ja veri olid kõik juba ära öelnud — ühelt poolt kuul ja teiselt poolt veri: kõik oli selge ja seda võis näha igaüks — nagu tema vastas kuuliga tatarlase «terele», nii teeb tatarlane talle ka vastu. Kõige rohkem vihkas major praegu Annat ja Giorgat, küllap ta oleks neile veel näidanud, kui ta ei olnuks nende kaitsja, nende ainus tugi inimeste silmis, kes vahtisid teda nüüd harda aukartusega, olgugi et ta ei sarnanenud sugugi võitjaga; selle kannu ja linaga võis teda pigem teenriks pidada. Major muigas kibedalt: pidi siis just selles neetud külas elama see litsakas lesk, samal ajal kui siinsed naised olid kuulsad just oma vooruslikkuse poolest, — mingist võõrast, igipõlisest vaenlasest rääkimata, omaenda mehigi lasksid nad endale hädavaevu ligi oma üleliigse, ebainimliku kasinuse tõttu.

«Ma oleksin pidanud ta tapma!» ütles major.

Tema hääl külaelanikele ei meeldinud — see reetis liiga

selgesti hirmu, mis pikkamööda nakatas ka teisi. Inimesed seisid tatarlase verega täispritsitud puu ümber ja vahtisid kohmetult majorit.

«Ma oleksin pidanud ta tapma...» kordas major.

Selle öise kahevõitluse oli ta küll võitnud, kuid alles pärast võitu hakkas ta võidetud vaenlast tõeliselt kartma, sai aru, millise tigeda ja visa vastasega on tal tegemist. Jah, ta oli teda haavanud, kuid õuest välja ajada tal teda ometi ei õnnestunud, ja kui külainimesed ei oleks õigel ajal tulnud, oleks ta vist siin kõik peaga puruks peksnud, kuna ta oli kätest haavatud ja relva kasutada ei saanud. Just omaenda abitus oligi tatarlase marru ajanud, ootamatu, ettenägematu lüüasaamine ja omaenda vere nägemine olid tumestanud ta mõistuse ja ta oli muutunud ohtlikuks nagu pime stiihia, mis võib taltuda vaid iseenesest, mitte mingisugused välised jõud ei suuda teda peatada.

Nüüd ei oleks Anna õue kogunenud inimesi enam mitte miski suutnud ümber veenda, et neil oli olnud õigus, et nad olid teinud õigesti, kui olid hoidunud kõrvale ega olnud ennast seganud lese asjadesse, kes, vaevalt jõudnud maha matta ühe mehe, lakkus juba nagu näljane kass teise — mehe või armukese, kurat teab — rasvaseid näppe ja tegi veel näo, nagu teeks ta seda vägisi, vastu tahtmist.

Küla oli juba harjunud majorit ja Giorgat koos nägema, ent nüüd, kui nähti majorit seismas lese kõrval, tundsid kõik end kuidagi ebamugavalt, olgugi et imestada polnud siin midagi: nad olid ju ise oodanud seda juba tollest hetkest peale, kui olid mõistatanud ära majori ja Giorga äkilise sõpruse põhjuse ning pikemalt kaalumata suhtunud sellesse täieliku poolehoiuga. Aga kui nad nüüd pauku kuuldes olid siia kokku jooksnud ja nägid hoovis haavatud tatarlast, rõdul aga üksmeelse perekonnana väljanägevat kolmikut, siis ei meeldinud neile ka see, nad oleksid eelistanud, et haavatud tatarlane ja lesk oleksid seisnud eraldi ning major ja poiss eraldi. Iseenesest ei olnud ju tatarlane milleski süüdi, või kui oligi, siis endastmõistetavalt koos lesega, ja teda üksinda karistada ei olnud igatahes ilus, kui mitte rohkem öelda, eriti paistis see silma praegu tattninalampide võbelevas valguses, tatarlase higi ja verega küllastatud pimeduses. See oli selge, et leske karistama major ei hakanud, sest ta hoidis teda endale, aga mis siis leske ennast tagasi hoidis, miks ta ise tatarlase järel välja ei tulnud, kui ta tõepoolest viimane lipakas ei olnud, kui tal natukenegi südametunnistust oli, — miks ta siis ei läinud seile mehe juurde, kellega ta oli maganud kümme aastat järjest, olgu

siis kas või hirmu pärast, nagu ta ise ütles; olgu ta siis hea või halb, seaduslik või ebaseaduslik mees, ometi oleks Anna pidanud tema eest välja astuma, kaduma siit koos temaga, jooksma talle järele nagu koer, jätma maha nii maja kui ka poja, sest ta oli naine ja ennem võis talle andestada kümneaastast patuelu võõrausulisega, kui seda, kuidas ta kiskus need kümme aastat ühekorraga oma südamest välja. Ta valis kähku — säravate pagunitega majorit eelistas ta omaenda verest nõretavale tatarlasele. Lõppude lõpuks oli ka see tema enda asi, ka sellesse ei oleks küla ennast vahele seganud, kuid kõik olid sügavalt veendunud, et selle teoga oli lesk kutsunud esile uue õnnetuse, et ta ei olnud teinud verivaenlasteks mitte ainult tatarlase ja majori, vaid ühtlasi ka tatarlase ja terve küla, sest marruaetud tatarlasele on nüüd juba ükskõik, kelle ta maha tapab, kelle peale ta oma viha välja valab, peaasi, et ohver oleks sellest külast, et veri voolaks jälle just selles külas. Tatarlane ei jäta kätte maksmata, see on üks mis kindel, kui ta ise ei jõua seda teha, siis pärandab selle töö pojale, võtab poja käest vande, annab nagu ravimatu haiguse kogu oma järelpõlvele edasi viha, mis tuleb välja valada ja mis ta lapselaste silmis sulab ajapikku kokku nende esivanema püha mälestusega, ja seda kõike ühe leselipaka pärast. Seda tundis juba ka major, mida reetis ta hääl, kui ta ütles, et oleks pidanud tatarlase maha laskma. Seda oli märgata juba varemgi, ega ta selleks rõdul seisnud, et ennast näidata, vaid ta oli lihtsalt hirmust juhmistunud, aga pisut toibunud, kujutanud endale ette, mis tagajärjed võivad olla sel pimedal lämbel ööl, oli ta kohe haaranud kannu ja lina ning jooksnud nagu teener tatarlase manu. Midagi kindlat ei saanud muidugi väita, võib-olla et tal tõesti hakkas kahju haavatust, kes seisis üksi pilkases pimeduses puude all, ja mehelik ühtekuuluvustunne oli sundinud teda minema vastase juurde, et pesta ta verest puhtaks, siduda kinni ta haav, jagada ta väljapääsmatut kurbust ja üksindust ning tuletada talle meelde, mida ta oli äkki meenutanud ise — et nad on vennad, voolitud ühest ja samast savist, ühe ja sellesama, olgugi et mitmenäolise jumala käega. Aga kui tatarlane olekski teda ligi lasknud, poleks major talle ometi midagi selgeks teinud — tatarlane oli üksi, oli üleliigne ja see haavas teda sügavamalt kui kuul, haava ta ilmselt ei mäletanudki, võib-olla ta ei teadnudki, et on haavatud, võib-olla et ta polnud kuulnud paukugi, sest juba enne seda, enne pauku oli teda vapustanud ja kurdistanud naise ootamatu salakavalus.

Ema oli teda kogu aeg tatarlasega hirmutanud, nähtavasti seetõttu oligi temast kasvanud arg ja vaikne laps. Isegi kahekesi olles rääkisid ema ja poeg omavahel sosinal; ja kui ema hakkas nutma, siis kõverdusid ja hakkasid värisema temagi huuled, ja vaevalt oli ema küsinud: «Miks siis sina, rumaluke, nutad?», kui ta ei suutnud end enam talitseda, peitis pea ema rüppe ning nuuksus tükk aega kibedalt ja kaeblikult. Anna oli elanud mehega vaid kaks kuud, Giorga aga polnud oma isa näinudki, ent see surnud, ammu maetud inimene oli nende ainsaks, ammendamatuks kõneaineks, mis kunagi ära ei tüüdanud. Anna rääkis Giorgale isast nagu muinasjutukangelasest, ja Giorga armastaski teda nagu muinasjutukangelast, nagu kõige ilusamat, tugevamat, targemat ja osavamat meest, kes on võimeline oma lühikese, kuid terava mõõgaga maha lööma hiiglase sada pead ja rammima raudmehe ainsa hoobiga maa sisse. «Kas ta meie tatarlasest saaks jagu?» päris Giorga, ja kui Anna nukralt muiates noogutas, oli ta õnnest seitsmendas taevas. Teda kandis sinna salajane, isegi ema eest varjulhoitud lootus: isa ärkab ükskord ellu, ringutab korraks, nagu pärast pikka und, ja siis on tatarlase laul lauldud. See oli Giorga salajane unistus, milles ta ei näinud mitte midagi imelikku ega võimatut, oli ju ema talle öelnud, et mitte keegi polnud näinud ta isa surnult, käed ristis kirstus lebavana, ja seda, kuhu ta on maetud, ei teadnud samuti mitte keegi. Ja kui ta tõesti oli hukkunud, siis miks ei võinud ta uuesti ellu ärgata? Muinasjuttudes ju ometi ärkasid ellu kangelased, kes polnud jõudnud oma vaenlastega arveid õiendada ja kellel seetõttu polnud õigust surra. Sellepärast ei tohtinud surra ka Giorga isa — ta pidi enne vaenlasega arved õiendama. Giorga isa oli langenud Tšarbelakhani vabastamisel ja alles pärast tema surmateate saamist oli Anna aru saanud, et ta on rase. Anna oli siis alles hakanud oma naisepõlvega harjuma, oli õppinud mõõtma ning jagama oma soojust ja hellust nagu leiba ja soola. Mehe ootamatu surm jahmatas teda. Ta ei suutnud kuidagi kujutleda teda surnuna — niivõrd elavana, pead pööritama panevalt elavana mäletas ta teda. Peale mehe ei olnud tal mitte kedagi, mees oli ta toonud Urukhisse orvuna ning kaks kuud hiljem jätnud ta uuesti orvuks. Tõsi, preester Zossime lohutas teda ja ei jätnud teda oma palvetes mainimata, kuid preester Zossime oli jumalateener, tema palved käisid kõigi kohta, kuulusid kõi-

kidele kannatajatele võrdselt ning eraldada sellest oma osa või seda näha ei olnud võimalik, nagu polnud võimalik peita sellesse ka oma pead otsekui mehe tugevatesse rahututesse kätesse, mis olid toonud talle rohkem lohutust, lootust ja õnne, kui õnnistamine ja palved. Anna mehe käed olid lõhnanud päikese ja vihmaniiske mulla järele, ja kui ta nende vahel oli maganud, siis oli ta näinud unes oma vanemaid, keda ta polnud tegelikult kunagi näinud, või ehk oligi näinud, kuid nii pisikesena ja nii ammu, et ei mäletanud neist enam midagi. Hirmusegase rõõmuga vaatas ta oma õnne läbi elustunud vanemaid. Nõnda hirmus ja õndsuses, kurbuse- ja rõõmupisaratega sai temast naine mehe, oma ainsa kaitsja tugevate tuliste käsivarte vahel. «Miks sa jälle nutad?» küsis mees, ärganud äkki üles tema pisaratest, ja Anna vastas veendunult: «Sellepärast, et ma armastan.» Kaks kuud oli kestnud see õnn, mis oli tabanud Annat ootamatult ning nõndasama ootamatult temast ka ära pöördunud. Tegelikult ei olnud ta küll osanud elult oodata isegi neid kaht õnnelikku kuud. Nagu kõik tüdrukud, oli ta vahetevahel unistanud tulevikust — unistamist ei saanud keegi tal keelata, ent vaeslapsena üles kasvanud, lapsest saadik alla surutud, üksildane oma mängukaaslaste seas, oli ta ka oma unistustes olnud arg ja otsustusvõimetu. Ta ei olnud kunagi öelnud valjusti, nii nagu teised tüdrukud, et kui ma suureks saan, siis lähen nii- ja niisugusele mehele, tema ei võinud seda endale lubada, olgugi et teised, kes polnud temast põrmugi ilusamad ega targemad, kavatsesid kõik abielluda vähemalt kuningapoegadega. Tema oli vaeslaps, keda kasvatati üles armu poolest, ja ta pidi olema tänulik, kui leiab mõne endataolise hädavaresegi. Ta ei oleks põrmugi imestanud ega solvunud, kui mõni sõbranna oleks talle ette heitnud, et tema viletsad kaltsud peletavad ka nende peigmehed eemale. Anna arvas, et tema orvupõli ja õnnetu saatus segavad ka teiste elu. Tõsi küll, esialgu polnud talle teistelt inimestelt osaks saanud midagi peale kaastunde ja abi, aga ta kannatas ka sellepärast, et ta teeb teistele liigset tüli ja et tema õnnetus kurvastab neid. Seepärast püüdis ta alati varju hoiduda, mitte silma torgata, tuletada oma olemasolu meelde nii vähe kui võimalik ning mitte segada kellegi kodus valitsevat rahu ja heaolu. Ta hoidis kõrvale isegi oma sõbratariide eest, talle tundus, et ilma temata oleksid nad lõbusamad, räägiksid rohkem ja vabamalt oma vanematest, vanaisadest ja vanaemadest, vendadest ja õdedest, uutest mängukannidest ja kleitidest, ta arvas, et tema juuresolekul on neil kindlasti ebamugav hoo-

belda sellega, mida temal ei ole kunagi olnud ega saagi olema . . .

Vastlanädalal, kui kõik külanoored olid kogunenud kiige alla, vahtis tema kuskilt aia või heinakuhja tagant sõbratariide lõbusat hullamist, kartes, juba ette häbenedes, et teda ta katkise kleidi, auklikuks põletatud ja narmendavate servadega rätikuga võidakse märgata ja kiige peale tirida. Aga sealt, puu alt, kostis niisugust lõbusat kilkamist, et temagi naeratas tahtmatult, haaratud kaasa teiste lõbust, lapselikust rõõmust ja õnnest. Kiik kääksatas, pannes võppuma kogu puu, lõhestas vihinal õhku, kiigel seisev tüdruk, hing kiirusest kinni, nägu rõõmust säramas, lisas hoogu, nii et ta kleidisaba lendas üles, paljastades valged tugevad põlved, alt näis, et ta küünib otsekohe tähtedeni. «Hoia oma saba kinni!» kiljusid all plikad, nagu viiks ta kiigel võõrale maale lennates kaasa mingi nende ühise saladuse. Ja ka Anna, kes oli heinakuhja või aia taga, kõigutas ennast tahtmatult kiige taktis, nagu lendaks temagi mingile võõrale, saladuslikule maale, sest tema tahtis siit ära lennata rohkem kui keegi teine. Kord oli tema mees (kuigi siis ei olnud ta veel tema mees, nad olid alles äsja tutvunud) tõmmanud vägisi lahti ta orvuksjäänud linnupoegadena üksteise vastu surutud sõrmed ja suudelnud ta peopesa. Anna armastas teda juba siis, armastas nõnda, et tundis koos rõõmuga mingit ähmast ärevust, nagu põeks ta mingit ränka, parandamatut tõbe ning see suudlus võiks nakatada ka meest . . . Siis sai ta mees surma ja Anna nagu järelevalveta jäetud lehma juures harjus käima tatarlane. Või kuidas teisiti sai nende suhteid nimetada? Tatarlane ilmus kohale alles siis, kui kogu küla ja tekisse keeratud Giorga hällis magasid. Anna kartis teda ja hakkas üleni värisema, kui see võõras mees, kohe uksest sisse tulles läks hälli juurde ja sirutas oma päratu, laialiaetud sõrmedega käelabida lapse näo ette, nagu soojendaks ta end lapse hinguse paistel, teise käega aga tiris põuest räpase riidetüki sisse mähitud suhkrupea, mille külge olid kleepunud villaebemed, ning ulatas selle hirmust tardunud Annale; tema melonümmargune paljas pea ning alati naeratav, nagu ilma lihasteta nägu leemendasid alalõpmata higist. Ta käed lõhnasid imiku järele ja Anna pidi taluma ta jõhkrat hingetut kirge iga kord, kui ta kiilav pea külalehkadest läbiimbunud pimedusest välja ujus, — ilmus, et kaduda peagi jälle sellessesamasse pimedusse . . . Nõndasamuti ei pane ka lehm maole vastu, vaid seisab tardunult, julgemata teha ainsatki liigutust, kuni madu ei ole kõike piima välja imenud, kuni ta tunneb uda-

ras äkilist valukihvatust, kui mao külmad elastsed lõuad selle vallandavad. Lehm kardab madu ennast, aga mitte seda, mida ta teeb, lüpsmisega on ta harjunud, tal on isegi vaja vabaneda udarasse kogunenud piimast, see aga, kes teda lüpsab, kes vabastab ta sellest häirivast raskusest, peaks olema talle ükskõik. Aga tegelikult on maoga läbikäimine niivõrd võõras lehma loomusele, et kergenduse asemel tunneb ta vaid halvavat hirmu, millest udar kuivab alatiseks ära.

Nii kaua aega kestnud lähedus mehega, kes ta ka ei olnuks, oleks pidanud ju ajapikku esile kutsuma kui mitte vastuarmastuse, siis vähemalt midagi kiindumusetaolist naises, kes oli elanud oma seadusliku mehega vaid kaks kuud; naises, kes oli vaevalt jõudnud mehele minna, ent ometi juba harjunud hellituste ja tähelepanuga. Aga Anna (ta ise ka imestas, olles tihti selle üle mõtelnud) ei tundnud midagi taolist. Ta tundis üksnes valu ja uimastavat väsimust nagu inimene, keda on piinatud ja jäetud ajutiselt rahule vaid selleks, et ta piinajate kätte ära ei sureks. Ilmselt sellepärast ei tundnudki ta südametunnistuspiina surnud mehe ees, ainsa mehe ees, keda ta oli tundnud ja kes oli teinud ta naiseks ning ühtlasi surmanud temas igaveseks naise oma surmaga. Ta ei murdnud mehele truudust (seda ei möönnud ta hetkekski), vaid kandis piinaga oma kibedat lesepõlve, tatarlane aga oli lihtsalt osa sellest kibedast, piinavast elust. Anna oli üksi, ja ta ei saanud kellegagi jagada oma üksindust, vaigistamatut hirmu, oma täiesti teenimatut, mõistetamatut õnnetust. Aga kui laps suuremaks sirgus, vapustas, kohutas Annat lapse ja surnud mehe sarnasus, nagu pöördunuks mees tagasi teisest ilmast või, õigemini, — nagu olnuks ta alles teel sealt ja tundunuks sellepärast nii väiksena, kuid ta lähenes pikkamööda ja kasvas iga päevaga aina suuremaks. Kasvas suuremaks ka tema eestkostja ja kohtumõistja, sest ainult tema võis, kui see üldse oli kellegi võimuses, tatarlase majast välja kihutada ja ainult tema võis Annale ette heita, et too oli võõra mehe oma majja lasknud. Ent kasvades suuremaks, harjus laps koos kõige muuga pikapeale ka ootamatult pimedusest esilekerkiva tatarlase ümmarguse tohutu suure kiilaspeaga. Tatarlane ei tulnud kunagi tühjade kätega, ikka oli tal midagi kaasas lapse jaoks, ta kiigutas teda oma põlvel, kõditas kaenla alt, ning laps vahtis imestuse ja vaimustusega tema suuri, otsekui helendavaid hambaid. Väga võimalik, et väike Giorga oleks tatarlast isegi armastama hakanud, pidanud teda oma isaks, sest iga laps teab, et ema kõrval peab olema ka isa, ja see kaasasündinud teadmine on aluseks kõigele sellele, mida tal tuleb tulevikus näha ja õppida. Mis ime siis, kui Giorga peaks tatarlast oma isaks, oli see ju teine inimene, keda ta nägi; pööranud pilgu emalt, torkasid talle silma tatarlase helkivad hambad ning see oli nii naljakas ja imelik. Saanud aga teada, et see ümmarguse hõberahana hiilgava naeratusega mees on nende vaenlane ja hukutaja, ta esialgu isegi ei ehmunud, vaid tundis lihtsalt kurvastust, nagu oleks tal võetud käest mängukann just siis, kui ta oli sellega harjunud ja sellest maigu suhu saanud.

«Aga ta ei tohi aru saada, et me teame, muidu lõikab ta meil mõlemal kõri läbi!» hoiatas teda ema.

Giorga astus maailma pimesi ja enesekindlalt, nagu see on omane igale uuele elule, ent mõistatus, mis ootas teda juba esimese ukse juures, oli nii raske, peadmurdev, et tal ei jätkunud mõistust ega tahtejõudu sellega toimetulemiseks. Ema kinnitas talle kangekaelselt ühte ja sedasama, ning Giorga harjus pikapeale hirmuga, nii nagu ilma kõrvalise abita riietumisegagi. Nüüd ei tundnud ta enam lõbu tatarlase põlvel ratsutamisest, ta istus ehmunult ja pinguldatult, nagu kardaks, et mees viskab ta äkki maha, ja ta veekalkvel silmad otsisid kogu aeg ema nägu, tatarlane aga pööras ta enda poole ja kõditas teda lühikeste jämedate sõrmedega kaenla alt, kuni ema ta oma sülle kahmas, uimase ja hingetu vastu tahtmist pealetükkivast naerust. Nüüd ootas ta alati kannatamatult tatarlase lahkumist, et saaks olla paar päeva, vahel isegi paar nädalat kahekesi emaga, et nutta koos emaga ja koos temaga hirmu tunda. Ema kõrval, ema soojuses ja lõhnas oli hirmu tunda kerge, isegi meeldiv: seda ei olnud vaja enam varjata, sellest võis isegi rääkida selle seletamatu uhkusega, millega lapsed tavaliselt räägivad oma haigusest või mingist füüsilisest veast. Aga päris kahekesi ei jäänud nad siiski mitte kunagi, varem või hiljem tuli ta jälle, ta oli vältimatu nagu saatus, ja see teadmine sundis neid lakkamatult mõtlema temale. Pärast seda kui Giorga oli aru saanud, miks tatarlane neil käib, püüdis ta emaga tatarlasest enam mitte rääkida, kuid ta mõtles temast nüüd veel rohkem, ta pea oli täidetud hirmuäratavate, verdtarretavate kujutlustega, ja lamades, silmad pärani, pimeduses, oli ta vihane ema peale, miks ta ei karju, miks ta teda appi ei kutsu, ent samal ajal oli ta talle tänulik, et ta kõik vaikides välja kannatab, sest kui ta oleks kuulnud praegu selles pimedas tühjas toas ema karjet, siis oleks ta süda lõhkenud. Väherdades alandatu ning solvatuna

oma võõraks, väljakannatamatult kõvaks muutunud voodis, kuulis ta lõpuks tuttavat kahinat, mis kuulutas talle tatarlase lahkumist ja tema piinade lõppu. Tatarlane läks ära, aga enne seda komistas ta veel tingimata millegi otsa, ja kui ema pahandas: «Ole tasa, ajad lapse üles!», siis vihkas Giorga ka teda, sest ema ei vajanud teda, ei hüüdnud teda appi, vaid kurjustas veel tatarlasegagi, et ärgu too teda üles ajagu. Võib-olla oleks tal hea meel, kui Giorga ära sureks, kui teda üldse olemas ei oleks, siis tal poleks vaja sosistada ega käia kikivarvul omaenda majas. «Ma ei maga, ma kuulen kõik!» tahtnuks Giorga hüüda, kuid see oli vaid hetkeline, alateadlikust kiivusest esilekutsutud solvumus, mis kohe asendus tugevama ja tähtsama tundega: ema oli saanud vabaks! Ta oli jälle vaba, käib, räägib ja, mis kõige tähtsam, mäletab Giorgat, mõtleb temale, ei ole unustanud, et selles pimedas, surnud majas on olemas ka tema, pimeduse peidus kindlalt varjatuna tatarlase sõrmede ja silmade eest, ja vaevalt on uks tema järel sulgunud, kui ema jookseb kohe tema juurde, suudleb teda värisevate külmade huultega laubale, arvates, et ta magab magusasti ja muretult, kohendab ta tekki, katab ta paremini kinni. «Issand, lase tal suureks sirguda, ära lase oma viha langeda tema peale...» sosistas ta pimeduses ja Giorga oli kõige õnnelikum inimene maa peal, sest et ema teda nõnda armastas ja hoidis. Magamise teesklemine oli Giorgale kõige toredam mäng, olgugi et sellesse segunes ka süütunde maguskibedat kõrvalmaiku: ta tundis, et ei toimi päris ausalt, pettes ema, lastes tal teha ja rääkida seda, mis Giorgale meeldis, aga mida ta ei teeks ega räägiks, kui ta teaks, et Giorga ei maga: tuli välja, nagu oleks ta ema tähelepanu ja helluse välja petnud, kuid pärast pimedas tühjas toas läbielatud ärevust vajas ta nii väga seda tähelepanu ja hellust, et ei häbenenud isegi ema petta. Pealegi, kui ema oleks märganud, et Giorga on ärkvel, oleks ta ärevusse sattunud, toonud lambi, hakanud pärima, miks ta ei maga, kas tal miski ei valuta, kas ta on halba und näinud, tema aga eelistas tunda pimeduses ema külmade värisevate huulte puudutust, selle asemel et näha tema ärevust ja tema ähmi täis nägu tulevalgel. Pimedas oli ema siiram, õrnem, lähedasem, valges aga kinnisem, kuidagi ahistatud ja häbelik, valges näis ema talle pisikese, ängistavalt nõrga ja abituna, pimedas aga otsekui ääretuna, ammendamatuna, lootust ja kergendust toovana. Giorga ei märganud isegi, kuidas ta uinus, ema kätega soojalt kinni kaetud, õnnelik teadmisest, et homme kuulub ema ainult talle. Ja olgugi et emal olid käed-jalad

tööd täis, kuulus ta ka siis, kui ta pesu pesi või kudus, ainult Giorgale. Tal oli nii rahulik, ilus, puhas nägu, nagu oleks ta alles äsja taevast alla laskunud ja nagu poleks teda kunagi puudutanud mitte miski peale õhu ja päikesekiirte. See täitis Giorga lootusega, et ema on olemas igavesti.

Nõnda oli elanud Giorga kuni selle päevani, mil major oli lubanud kinkida talle püssi, aga kõik, mis oli järgnenud sellele lubadusele, oli jäänudki tema silmis kuidagi arusaamatuks, raskesti mõistetavaks. Külainimesed ütlesid, et majori ja tatarlase kokkupõrkest sai kõige rohkem kasu Giorga, ent kui keegi neist oleks saanud vaadata Giorga südamesse, siis oleks ta kohe mõistnud, et see pole nii: pettunud lapse südames oleks ta näinud nii suurt muret ja valu, et olnuks ta kas või kõige kergemeelsem ja muretum inimene, poleks ta ikkagi paar ööd rahulikult magada saanud. Giorga oli saanud endale küll isa, kuid sõpra tal enam ei olnud. Kuni tal oli olnud vaenlane, oli major talle lubanud kullamägesid, ent vaevalt oli vaenlane kadunud, majorist aga saanud tema isa, kui need kullamäed olid varisenud kokku nagu liiv. Varem, kui nad olid elanud majoriga eraldi, olid nad olnud koos palju rohkem kui pärast ühte majja elama asumist. Ka püss oli siinsamas, läikimahõõrutud toru helk lõikas Giorgale kogu aeg silma, ta tundis pidevalt püssi ärritavat, ligitõmbavat vaikimist, ent major polnud mitte ainult unustanud oma lubaduse talle püss kinkida, vaid ta keelas tal isegi seda puudutada. «Laskjat sust nagunii ei saa, ei ole sul tarvis padruneid raisata midagi!» ütles major. Aga varem, enne seda kui ta oli saanud Giorga isaks, oli tal olnud hoopis teine jutt, siis ei olnud tal kahju ei padrunitest ega oma ajast. Ta õpetas Giorgat kaevikuid kaevama ja püssiga marssima ja püssiga roomama ning märki sihtima ja jumal teab mida veel, ning saabunud koju, nägi väsinud ja õnnelik Giorga isegi öösel unesid, mis lehkasid püssirohust ning olid mähkunud püssirohusuitsu... «Laadi, sihi, tulista, laadi, sihi, tulista!» kuulis ta uneski majori reibast häält, ja ta kordas rõõmuga, lakkamatult ühtesid ja samu liigutusi, kuni ta ärkas.

«Mehele, kel ei ole relva, öeldakse isegi tere armu poolest, aga selle ees, kel on relv ja kes teab, mis temaga teha, kummardatakse maani!» oli rääkinud major, ja Giorga unistas õnnelikust päevast, mil ta saab kätte lubatud püssi ja lakkab olemast nii nõrk ja kerge, kuna ta ei lahku siis hetkekski püssist — ei päeval ega öösel, mil ta võtab selle endale kaissu, ning pikapeale kandub temale üle püssi raskus, jõud ja kõuehääl.

Tõsi küll, esialgu oli neil kodus kõik veel vanamoodi, tatarlane käis neil nagu varemgi, nagu varemgi naeratas ema ja pühkis salamahti silmi, kui Giorga ootamatult tuppa tuli. Aga Giorga hinges oli juba tekkinud lootus, esialgu veel nõrk ja arglik, et ema silmapühkimisele, tatarlase ootamatutele, vältimatutele nagu öö külaskäikudele ja, mis peamine, tema lapsepõlvele tuleb ükskord lõpp. Anna jälgis ärevusega pojas toimuvat muutust, ta tundis, et tolle kangekaelne püüd leida endale sõpra väljaspool kodu ennustab ta kasvu ja mehistumist, ning Anna süda tõmbus hirmust kokku — mitte sellepärast, et mehekssaanud poeg vaatab elule teise pilguga, et ta hakkab vihkama leiba ja vett, millega ema on teda toitnud, vaid sellepärast, et kui ta on mees, siis on tal ka rohkem vaenlasi, ja neil on kergem teda ära tappa, sest Anna ei julge teda enam oma seelikusabaga varjata ja ta ise ka ei püsi enam selle rüvetatud seelikusaba varjus, vaid eelistab langeda rüvetaja ohvrina, korraga, nagu ta isagi, lasta voolata välja oma verel, mida Anna on kogunud pikki aastaid piiskhaaval piina ja kannatuste hinnaga, teiste eest salajas. Ta märkas ka, et pärast majoriga sõbrunemist on Giorga hakanud julgemini ja väljakutsuvamalt rääkima tatarlasega, mille peale too küll vaid naeris, kuid just seda naeru Anna pelgaski, sest ta tundis meest Giorgast paremini; ta ei kahelnud, et selle naeru eesmärgiks on poissi veel rohkem üles ässitada, õrritada, sundida teda avama lõplikult oma väikest, kaitsetut südant. Oma naeruga meelitanuks tatarlane nagu Giorgat välja ta niigi ebakindlast varjendist. Sealjuures heitis ta vahetevahel pilgu ka Anna poole — otsekui kogemata, juhuslikult, nagu inimene, kes, märgates mahakukkunud linnupoega, vaatab tahtmatult üles, puu poole, et kust see on alla sadanud. Nõnda ka tatarlane — esialgu tahtis ta ainult välja selgitada, kust on poisi sõnad pärit. Aga need ootamatud pilgud tarretasid vere Anna soontes ja ta ei osanud teha muud, kui sunnitult muiata: et kuula nüüd poisikese loba!

«Miks ta's sulle veel kinkind ei ole oma loksu? Vaataks ka, mismoodi see püssirisu välja näeb...» kõneles tatarlane. «Aga järsku ta tahab midagi vastu ka saada? Et järsku ta tahab oma püssilogu su emaga ära vahetada? Mis?»

«Minge'nd metsa oma jutuga!» muigas Anna hädiselt, julgemata Giorgale, keda tatarlase naer ja muretu toon veel enam üles ässitasid, isegi märku anda, et olgu ta vait ja jätku see jutt. Aga tatarlane naeris kärisevalt, kõditas lühikeste jämedate sõrmedega jälle Giorgat kaenla alt, ja tundes isegi seljaga Anna hirmu, ütles tema poole pöördumata:

«Ära sina muretse, küll meie Giorgaga ise seda asja klaarime!»

Tatarlane ärritas Giorgat aina rohkem — võib-olla sellepärast, et pärast seda, kui poiss oli leidnud endale püssiga sõbra, oli tal tekkinud lootus tatarlasest vabaneda. Kuid poleks ka õige öelda, nagu mõistnuks ta majorit lõpuni, nagu oleks seegi talle jäägitult meeldinud. Major oli talle samuti võõras, tegelikult veel võõram kui tatarlane, sest viimast ta vähemalt tundis sellest ajast, kuni ta mäletas iseennast, tatarlane oli viibinud nende majas tema sünnist saadik nagu ema, laud, lamp, katkise kaelaga kann ja isa kantud gruusia kuub, mis oli löödud seinale nagu Kristuse kuju, tühjad varrukad harali. Majoriga aga oli ta tutvunud alles hiljuti. Kui ta teda esimest korda külatanumal nägi, oli ta koguni võpatanud — niimoodi riietatud inimest polnud ta kunagi varem näinud, kuldsed pagunid olid sätendanud päikese käes, nagu oleks majori õlgl lõõmanud kaks lõket. Ja see imelik, hirmuäratav inimene oli ise talle oma sõprust pakkunud. Giorga oli talle vaid korraks otsa vaadanud ja seejärel kohe pilgu kõrvale pööranud, otsekui häbenedes, et ta ammune unistus nii kergesti ära on arvatud. Mis on sõprus, seda Giorga õieti ei teadnud, kuid kogu oma olemusega oli ta pimedalt, kangekaelselt, ennastunustavalt otsinud just nimelt sõpra, kuna ei ema ega tatarlasega ei saanud ta olla niisugune, nagu ta oli tegelikult — ema ta haletses ja armastas, tatarlast aga kartis ja vihkas. Ta tundis, et sõpra peab ta otsima väljastpoolt kodu, sõber ei pidanud teadma, milline ta on kodus, sõber pidi nägema ainult tema tõelist olemust, mitte seda, mis on aheldatud ja moonutatud tunnetest ja kohustustest; sõbras ei pidanud ta esile kutsuma haletsust, nagu kõigis külaelanikes, ega ka tahtmist tema üle nalja heita, nagu külainimestes, kui nad teda nägid, vaid sõber pidi olema kõigepealt tema eest valmis ükskõik milliseks katsumuseks. Seepärast pööraski ta pilgu kõrvale, kui major tal lõuast kinni võttis ja ütles: «Saame tänasest päevast sõpradeks, eks ole!» Algul Giorga ei uskunud teda, arvas, et majorgi heidab tema üle nalja, olles kuulnud, mis tema ja ta ema kohta räägitakse. Aga kui major pani ta istuma tõelise hobuse selga ja andis talle kätte tõelise püssi, siis tekkis Giorgal tahtmine uskuda temasse ilma kõhklemata, kogu südamest.

«Ah sind... tatarlast!» ütles major talle naljatamisi ja sõbralikult. «Kui ta sulle nii palju peavalu on teinud, võtame

ta siis käsile ja näitame talle õige, kuidas Luukas õlut teeb!»

Püss vedeles rohus, nagu ei puutukski ta asjasse, nagu ei mängiks ta mingit rolli nende kahe inimese lähenemises. Mõnikord hüppas püssile punaste koibadega rohutirts ja sügas oma kaela, vahel jooksis mööda ta siledat läikivat pinda ehmunud sipelgas, ent raske ja tundetu püss lebas endiselt liikumatult maas. Giorga sirutas salamahti käe püssi poole, pigistas päikeses soojenenud püssipära ja tundis sõgestava rõõmuga, kuidas püssi nähtamatu hing voolab ta värisevasse kätte. Aga vahel ütles major äkki midagi niisugust, et Giorga jahmus ja tõmbus hirmust kössi.

«Kas tead, kelle me nüüd sihikule võtame? Võtame jumala, ah?!»

Siis ta heitis selili, võttis püssi kätte ja surus selle pära endale vastu rinda. Tema rinnal seisev püss kõikus pisut, nagu oleks majori südamest kasvanud välja raudne puu. Major surus aeglaselt, ärritavalt aeglaselt päästikule, ja olgugi et Giorga vahtis üksisilmi päästikule surutud sõrme, kärgatas pauk iga kord nii ootamatult, et ta tahtmatult võpatas. Major märkas seda ja ütles naerdes: «Aga mis sa siis teed, kui jumal nüüd meie jalgade ette maha potsatab?» Ka Giorga muigas selle jutu peale ja kehitas õlgu, nagu toetaks majorit, aga hiljem, kui ta hirmust pärani silmadega lebas jälle üksinda oma pimedas toas, viirastus talle kogu aeg juhuslikust kuulist tabatud jõuetult tiibadega vehklev taevast allakukkuv jumal. Võib-olla et major rääkis seda meelega, märganud Giorga loomupärast arglikkust ning püüdes tal aidata hirmust võitu saada, sest kui Giorga tõepoolest tahtis tatarlasest võitu saada, siis pidi ta kõigepealt võitma omaenda arguse, rebima oma südamest välja hirmu inimeste ja jumala ees. Seepärast sarnanes ta sunnitud julgus, mida märkasid nii ema kui ka tatarlane, rohkem jultumusega, halvastikasvatatud lapse tujutsemisega. Teda ennast ärritas see ilmselt kõige rohkem, ent peatuda, pöörduda tagasi igavese hirmu ja alandlikkuse urgu ta enam ei saanud.

«Sa pane tal suu kinni... muidu löön ma selle siupoja maha,» möirgas higist leemendav tatarlane Annale, verd täisvalgunud silmad pungis.

Aga Giorga ei saanud enam peatuda:

«Sa saad kuuli! Ma lasen sulle kuuli silmade vahele...» karjus ta kogu aeg ühte ja sedasama nagu arust ära.

«Jäta ta rahule, ta jääb ise vait!» palus Anna tatarlast. «Giorga!» käratas ta pojale peale, püüdes teda kainestada

ja maha rahustada, kuid ei tatarlane ega poeg kuulanud teda.

Ainult Anna mõistis, mis siin toimub ja mispärast, ning millega mehe ja poisi kokkupõrge võib lõppeda. Taas lähenes õnnetus, Anna perekonnale määratud õnnetus — olles tüdinud tegevusetusest, tundes nälga ning kuulnud Anna verisulis linnupoja piiksumist, hakkas ta end liigutama, et veel kord talle peale langeda, veel kord oma ammune ohver puruks litsuda.

Tatarlane püüdis veel tükk aega Giorgat taltsutada, pani teda jälle oma põlvele istuma, kõditas kaenla alt, manitses ja hoiatas: visaku need rumalused peast! Kuid lõpuks ei pidanud ta enam vastu, ei suutnud endast võitu saada, ja sülitanud küla peale, kolkis Giorga põhjalikult läbi, andmata ta emalegi armu.

Giorgat ei pannud see imestama ega solvanud, midagi taolist oli ta kas teadlikult või ebateadlikult taotlenudki, kuna tundis, et see on ainus tee tatarlasest vabanemiseks; tema talumine muutus talle iga päevaga aina raskemaks. Samuti tundis ta, et selle kõik on esile kutsunud tema sõprus majoriga, sest enne seda oli ta juba nii või teisiti kohanenud tatarlase olemasolu paratamatusega, tatarlase, kes oli seotud nende koduga sellest ajast, kui ta end mäletas. Varem võis ta endale ette kujutada elu ilma tatarlaseta vaid unistustes, aga need olid üksnes unistused, mis seotud enne tema sündimist surnud isa kujuga; igatsus isa järele tegi Giorga unistused ahvatlevaks ja isegi veenvaks. Aga tegelikult oli elu hoopis midagi muud kui unistus, elus läheb kõik teisiti, seda mõistis juba Giorgagi ja ta oli juba lakanud selle üle imestamast. Unistused on hüvitus, mille jumal on andnud inimestele, kes on eluga kohanenud, ja Giorga oli seda teinud, et säilitada oma unistust. Jah, ta oli oma eluga, oma saatusega kohanenud, kuid majori ilmumine oli temas taas äratanud tahtmise võidelda, saatuse küünte vahelt välja rabelda. Tulnud majori juurest, lebades üksinda oma voodis, imestas Giorga, et ta oli tatarlast nii kaua välja kannatanud, et ta oli talunud tema põlvel ratsutamist, ta jämedate sõrmede kõditamist. Kuid Giorga oli olnud ju väike ja rumal ja, mis kõige tähtsam, ta kõrval polnud majorit, aga nüüd... aga nüüd torkas ta oma sõrme vastu tatarlase higist laupa ja ütles: «Vaata siia kihutan ma sulle kuuli!» Ta oli juba püssirohusuitsu nuusutada saanud ja ta õlg tuikas püssilae äkilistest tõugetest.

Giorga lootis majori peale, ja kuigi too jäi hiljaks, laskis tatarlasel nad emaga läbi peksta, täitus Giorga lootus

lõpuks ometi. Ent see kohutav öö, millesse kadus haavatud tatarlane, ei toonud Giorgale kauaoodatud õnne, vaid hirmutas teda veel rohkem ja, mis peamine, kõigutas esimest korda tema usku majori kõikvõimsusse ja õiglusse. Majori püstol kärgatas tol ööl ootamatult ja pani Giorga jälle võpatama — ta ei teadnud, et major on relvastatud, ja jumal teab, millega oleks lõppenud see öö, see kõigile kohalviibijaile saatuslik öö, kui majoril ei oleks olnud püstolit või kui ta ei oleks jõudnud tulistada, oleks natukeseks kõhklema jäänud. Ta kihutas tatarlasele kuuli kõhtu otsekohe, peaaegu samal hetkel, kui ta teda nägi, vastamata ta tervitusele ega andmata talle aega kinžalli välja tõmmata, olgugi et, nagu Giorgale näis, tatarlane ei kavatsenudki seda teha ja, nagu hiljem selgus, ta ei osutunudki nii ohtlikuks ulukiks, kuna major ei tulistanud teda pähe, vaid kätesse. Aga kui nõnda, siis milleks oli tal vaja üldse tulistada, milleks oli vaja valada verd, kui vaen ei lõppenud sellega, vaid hoopis algas? Giorga oli laps, aga temagi mõistis, et rõõmustada polnud siin midagi. Kui varem oli kõiges olnud süüdi tatarlane, siis nüüd olid nad ise tema ees süüdi — võib-olla oli ta tulnud nende juurde andeks paluma (kes teab?), nemad aga olid teda vastu võtnud kuuliga, sundinud teda valama verd ja pisaraid. Kõige enam kohutas Giorgat tatarlase nutt — kui ta oli nende ees nutma hakanud, siis tähendas see seda, et ta ei pidanud neid enam mitte millekski, ei tahtnud nende käest enam mitte midagi ja, tulgu tal vaid paras juhus, ta lõikaks neil kõigil kolmel vähimagi kõhkluseta kõri läbi. Oma vere andestaks ta neile ennem kui pisarad, — ta oli mees ja säärast nõrkust ei suuda ta taluda, ei saa rahu seni, kuni selle tunnistajad käivad ringi maamuna peal. Loota, et ta tuleb, külakost näpus, ning pakub rahu, palub neil igaveseks unustada tolle öö sündmused, oli lihtsalt mõttetu. Seda ei saanud enam parandada — tatarlane maksab neile nagunii kätte, ja kõigil kolmel tuli see lihtsalt teadmiseks võtta. Aga kõige tähtsam ei olnud Giorga silmis siiski mitte see, kõige tähtsam oli tema silmis majori käitumine tol ööl, õigemini, need kahtlused, mille see esile kutsus. Nüüd, kui kõik, mis pidi juhtuma, oli juba juhtunud ning esimene hirm oli möödas, tundus major Giorgale mitte ainult salakavalamana, vaid ka aremana kui tatarlane. Majorile olid toonud võidu salakavalus ja argus — ja see oli Giorga meelest kõige valusam punkt selles loos. Varem oli ta oma mõtteis ja unistustes kõike ette kujutanud hoopis teistmoodi, tema ettekujutuses olid major ja tatarlane võidelnud teineteisega ausalt, kogu

rahva, kogu Urukhi silma all, mõlemal olid olnud riided lõhki rebitud, mõlemad olid olnud verised ja tolmused, aga lõppude lõpuks oli major saavutanud ülekaalu, pannud oma vastase selili, surunud talle põlve rinnale ning ausas kahevõitluses võidetud tatarlane oli tunnistanud oma kaotust ja lahkunud Urukhist igaveseks. Aga tegelikult ei lastud tatarlasel tol ööl suudki lahti teha, major ei kutsunud teda isegi välja (nagu tegid alati muinasjutukangelased, olgu vaenlane neist kas või kümme korda tugevam). Selle asemel lasti tal läbi mõlemad käed, võeti talt võimalus midagi ette võtta ja sellepärast taguski ta pead vastu puud; teda pani nutma omaenda jõuetus, mitte aga hirm majori sätendavate pagunite ees. Ainus, kes sel ööl kartma ei löönud, oli tatarlane — nõnda igatahes tundus Giorgale, ja ta kaotas vaid sellepärast, et ei teadnud ette, kellega tal on tegemist. Nii et ärgu keegi jäägu ootama, kuni vastane relva välja tõmbab, nii nagu seda oli teinud Giorga isa, Giorga isa, kes ei rünnanud vaenlast enne, kui too oli võitluseks valmis. Sellepärast ta hukkuski — üleliigne mehisus ja üllus saatsid ta hukka. Oleks ta kas või poole oma mehisusest andnud pojale! Kui ta praegu elus oleks, ei vajaks Giorga mitte kellegi kaitset ning tatarlane ei julgeks ta ema poole vaadatagi. Siis, muidugi mõista, poleks neil vaja ka majorit ja nad elaksid rahul sellega, mis jumal annab, elaksid rahulikult ja ausalt nagu kõik.

Aga pärast tatarlase minemakihutamist ei suutnud Giorga endale elu ilma majorita ettegi kujutada, ta kartis omaenda kodu, igas pimedas nurgas viirastus talle irevil hammastega, kõhul ristipandud kätega tatarlane. Tõsi küll, pärast seda ööd oli ka major tundmatuseni muutunud — Giorgal oli raske uskuda, et alles üsna hiljuti olid nad nagu kaks üheealist mööda metsi ja jäärakuid ringi hulkunud; aga ta oli valmis taluma kõike, sõimaku neid major ja kallaku poriga üle nii teda kui ka ema, põrutagu rusikaga vastu lauda, kallaku endale viina sisse nagu vett ja kirugu oma saatust, aga olgu ta vaid siin, ärgu vaid jätku neid maha, olgugi et ta kartis mitte vähem kui nemad ega varjanud oma hirmu põrmugi paremini. Major oli neil nüüd sagedaseks külaliseks ja selle üle ei imestanud ei ema, poeg ega külarahvaski — pärast tatarlase haavamist ja minemakihutamist olnuks tõepoolest häbematuse tipp jätta Giorga ja ta ema saatuse hoolde. Kui ta ei pidanud end kohustatuks, siis oli ta lihtsalt sunnitud neid kaitsma — vähemalt niikaua, kui nad ei olnud vabanenud kättemaksuohust. Nüüd ei istunud major neil enam, jalg üle põlve, ega jutustanud

jahilugusid, nüüd kõndis ta nagu lõksuaetud loom mööda tuba edasi-tagasi ning iga pisimagi krõbina peale õues tõstis pea, tardus paigale ja kuulatas hinge kinni hoides, seejärel viskas kurku klaasitäie viina ja hakkas uuesti kõndima ühest seinast teise. «Mis ma teile teinud olen ... mis te riputasite end mulle kaela?» karjus ta, vahtides seinale kinnitatud gruusia kuue poole, ning lesk ja poeg vaikisid masendatult, neil ei olnud vähimatki kahtlust, et nad on majori ees süüdi, et nad on talle igavesti võlgu; ta oli ainus inimene, kes oli neile kaasa tundnud nende õnnetuses, astunud nende eest välja ning tõmmanud sellega enda peale ähvardava ohu. Nad oleksid sõnagi lausumata täitnud kõik, mis ta vaid neilt oleks nõudnud, ent major ei nõudnud mitte midagi, ta valas vaid nende peale välja oma jõuetu raevu ja viha, ning niimoodi südant kergendanud, virutas ukse enda järel kinni, nii et terve maja vappus nagu maavärina ajal. Mõnikord pruukis ta viina rohkem kui kandis, siis ei olnud temast enam uksepaugutajat, ta ei saanud tooliltki püsti — jäi poole sõna pealt magama ning nägi magades välja nii abitu ja ärakurnatud, et Giorgal ja Annal pidi süda valust lõhkema, ning teadmata, kuidas teda aidata, tirisid nad ta ettevaatlikult toolilt diivanile.

Püstolipauk tegi lõpu nii tatarlase külastustele kui ka Giorga ja majori sõprusele. Peale selle tõi see endaga kaasa veel palju muid muutusi Giorga elus, nii et ta mõistus ei võtnud korraga seda kõike — ta ei saanud aru, mis mõte on kõigil neil arvukatel muutustel, millel oli ometi tohutu, võiks isegi öelda, otsustav tähtsus tema edaspidisele elule, olgugi et ta ise seda ei teadnud ega mõtelnud siis üldse oma tulevikule; ta tundis ebaselge ärevusega, kuidas pöördub oma nähtamatul teljel kõrvulukustava kriginaga jõhker häbematu valitsematu elujõud, mis tõukas talle rindu, nagu tõrjuks teda eemale ja annaks talle nende lõputute sõgestavate hoopidega mõista, kui üleliigne ta on ja kui asjatult hõivab ta sedagi tühist ruumiosa, kuhu on asetunud ta niigi väike, hirmust veel enam kokkutõmbunud keha. Ent sellest päevast, mil Giorga nägi oma ema koos majoriga diivanil lebamas, kaotas tema olemasolu lõplikult mõtte. Algul ei tahtnud ta oma silmi uskuda — mis see siis niimoodi välja tuli: lihtsalt major hõivas tatarlase koha, ja oligi kõik. Kui rumal ja mõttetu oli olnud kogu tema üleelatud hirm! Kui nende kodust läbikäinud tuulispask oli tähendanud vaid seda, jättes kõik ülejäänu muutmata, siis mis tähtsust sel lõppude lõpuks oli, kes ta ema muljus — kas tatarlane või major. Või ei, kui juba nõnda, siis tatarlane oli siiski parem,

sest nende kümne aasta jooksul polnud Giorga kordagi näinud oma ema ja tatarlast koos voodis. Ta teadis, et nad koos magavad, kuid vähemalt niipalju sündsustunnet, et mitte kallistada teineteist tema nina all, oli neil ometi. Õnnestus see neil või mitte, kuid nad vähemalt püüdsid varjata Giorga eest oma eraldumise eesmärki.

Suu ammuli, jäi ta vahtima diivanil lebajaid, ta vihkas neid mõlemaid, kuid millegipärast tundis neile ka kaasa. Mõlemad nägid tõepoolest välja kuidagi haletsusväärsed, kummalgi polnud oma nägu peas. Nii inetuna polnud ta oma ema veel kunagi näinud — ta oleks nagu poris aelenud; rätiku alt väljatunginud juuksesalgud kleepusid korratult ta punaseplekilisele näole ja kaelale. Major aga ei saanud kuidagi oma kätt kuuevarrukast sisse, ta oli surnukahvatu ja sarnanes inimesega, kes on tõusnud voodist pärast pikka haigust ning unustanud isegi, kuidas riidesse panna.

«Noh, ja mis sina siis arvasid!» käratas Anna pojale peale.

Ja tõepoolest, mida oli ta arvanud? Miks ta oli arvanud, et kõik peab minema nii, nagu tema seda tahab? Ega elu polnud selles süüdi, et ta oli endale ette kujutanud, nagu koosneks see vaid naiivsetest ulmadest ja puhastest illusioonidest, nagu oleks see kuldne puur, milles elavad kirjud mahedahäälsed linnud? Süüdi oli kõigepealt ta ise, kui ta niimoodi arvas. Elu — see on moonutatud unistus, unenägu, mis on täitunud vastupidi; see ei ole mitte ilusad, kõrvu hellitavad sõnad, vaid nende taga seisev karm, halastamatu tõde. Ja elul on piisavalt võimu, et teda tundma õppida ihkavat last vapustada, ühe hetkega põhjalikult muuta, viia ta endaga kaasa vastu uutele, aina suurematele hädadele ja pettumustele ...

Pärast seda abiellus major Giorga emaga ja Giorgal ei olnuks talle nagu enam midagi ette heita, sest nüüd oli ju preester Zossime andnud talle õiguse magamiseks emaga. Aga ka sellest ei tundnud Giorga vähimatki rõõmu — need ootamatud pulmad panid teda veel rohkem kõiges kahtlema, häirisid veel rohkem ta hinge, mis oli juba pettumustega harjunud. Ja ka ema silmis ei märganud ta midagi, mis oleks andnud tunnistust rõõmust või õnnetundest — tal oli niisugune nägu, nagu oleks keegi temaga nalja teinud, nagu kannaks ta valget kleiti ja lillepärga peas vaid selleks, et inimesed saaksid irvitada. Kirikuteed käis Giorga vastu tahtmist; ta kõrvus kumises ning ta silme ees keerles kogu aeg keegi tõmmu kriimuliste põlvedega tüdruk. See kõhn paljajalgne plika hüppas ümber Giorga nagu rohu-

tirts, ning vaevalt tabanud poisi pilgu, näitas talle keeli. Giorga ei tundnud teda, ta ei tundnud praegu üldse kedagi ära, nagu oleks sattunud võõrasse külla, võib-olla seletus see ka sellega, et ta polnud kunagi varem näinud ema valges kleidis (nagu ei näinud ka kunagi hiljem), seetõttu jäid talle igaveseks meelde ema riided ja nägu — huuled kokku surutud, abitu, ehmunud, hälbinud ääretus, piinavalt ääretus valevuses nagu surnud lind lumes. Võib julgesti öelda, et see oli kõige tugevam elamus kogu Giorga üksluise elu jooksul. Ema pulmad olid tähelepandavad ka selle poolest, et sel päeval jõi Giorga end esimest korda purju, esimest ja viimast, sest pärast seda päeva kartis ta veini nagu tuld, kartis ta hullustavat ja loomaks muutvat võimu, ja tal oli hiljemgi häbi oma ainsat purjusolekut meenutada. Aga ka vein ei halastanud Giorga peale, irvitas ta üle, pani talle rindu nii julge südame, et ta pidas end terve Tatarimaa valitsejaks, millegipärast kujutles ta end võõrasisa kaitsjana ning tervisetoosti juues lubas ta lisaks paljudele teistele lollustele vabastada majori ka tatarlasest. «Ära sina muretse, küll mina selle draakoniga toime tulen, ega mind ilmaaegu Giorgiks* ristitud . . .» hüüdis ta, ja kui laua taga puhkes naer, paisus ta enesekindlus veelgi. Sel hetkel armastas ta kogu maailma, ja kui tuppa oleks sisenenud tatarlane, oleks ta läinud ja suudelnud ka teda, nii nagu igat teistki pulmalist. «Issand ülendagu mu esimese isa hinge ja andku pikka iga teisele!» hüüdis Giorga, korrates salakavalate pulmaliste poolt suhupandud sõnu ega mõistnud, miks ta ema nutab, kui kõik ümberringi olid nii heas tujus, laulsid, naersid, sõid ja jõid.

«Esiteks,» ütles major talle järgmisel päeval, «ei ole sa mitte Giorgi, vaid Giorga. Teiseks, sa ei ole võimeline kärbestki tapma, aga eile muudkui lõksutasid, nii et katsu vaid su suumulku kinni panna. Ja mis sinust rääkida, ega see päris Giorgigi oma draakonit veel ära ei ole tapnud. Muudkui tapab ja tapab, aga oled sa mõnel pühapildil näinud, et draakon surnud oleks? Ikka on tal lõuad ammuli — vaata et kugistab Giorgi koos hobusega otsekohe alla, või on saba püsti, nii et lööb ta keskelt pooleks ja hobuse takkapihta. Oda on talle, jah, külje sisse torgatud, aga kas ta sellest veel kärvab, see on teadmata. Tema on, kas tead, nagu su tatarlanegi — enne ta rahu ei saa, kuni kärvab ise, või paneb oma vaenlase koos hobuse ja odaga nahka. Ja sina, kui sa nii kangesti Giorgi tahad olla, siis löö ta maha, või

*Püha Giorgi — Püha Jüri.

las tema lööb sinu maha. See on sinu kohus! Kas sa arvad, et keegi teine peab talle sinu asemel lõugade vahele ronima? Sa ei ole enam laps; kui mees juba viina viskab, siis ei maksa enam teise suhu vahtida. Hoobelda on kerge, nüüd pead mõtlema, kuidas sa oma sõna pead, et su ema teist korda leseks ei jääks ja et sa ka mulle oma võla ära tasuksid.»

Pärast seda mõtles Giorga tihti sellele, mis ta oli purjuspäi rääkinud, olgugi et seda, kas ta tõesti oli lubanud tatarlase teise ilma saata, ta õieti enam ei mäletanud. Lapsed mõtlevad üldse palju surmast, kuid erinevalt täiskasvanuist mõte omaenda surmast mitte ainult ei hirmuta, vaid ka rõõmustab neid. Täpsemini, neid ei rõõmusta mitte surm kui niisugune, vaid mõte nende surmast vapustatud, murest murtud omastele. Teadmine, et omaksed neid vääramatult armastavad, valmistab lastele nii suurt mitte millegagi võrreldavat rõõmu, et nad nõuavad pidevalt selle armastuse kinnitust, püüavad igast asjast leida sellele aina uusi ja uusi tõendusi, ja see vajadus on neis nii tugev, et nad tahtmatult, peaaegu ebateadlikult hakkavad mõtlema surmast, kuna surmas väljendub kõige tugevamini ja eredamini see tunne, mis on neile nii vajalik, kuid igapäevases elus tihti segatud teiste pisikeste ja vähetähtsate asjadega. Nii et Giorga oli ka juba enne majorit mõtelnud surmast, valanud enam kui üks kord härduspisaraid, kujutades ette oma surnukeha ees põlvitavat ema, kes viibis samal ajal teises toas koos tatarlasega ja tõenäoliselt ei tuletanud Giorgat meeldegi. Aga Giorga oleks tahtnud just praegu, et ema oleks olnud tema kõrval, ja kui see oli võimatu, siis põikas ta tahtmatult oma kujuteldava surma külma ja süngesse kuningriiki, karistades nõnda mõttes ema tähelepanematuse, oma väljakannatamatu üksilduse ja elu ebaõigluse eest, sest ta oli veendunud, et mitte keegi ei armasta ega vaja ema nii nagu tema. Ent majori sõnad andsid Giorga mõtetele surmast uue varjundi, tegid selle ihaldatavaks teisestki küljest: majori sõnadest tuli välja, et Giorga surm oleks üleüldse palju kasulikum kui ta elu. Oma surmaga teeks ta heateo, siis poleks majoril enam vaja tatarlase ees hirmu tunda ja loomulikult ei sõimaks ta siis enam neid ja, mis peamine, ta ema ei peaks siis enam uuesti leseks jääma. Ühesõnaga, ta oli sattunud vihma käest räästa alla. Tatarlane oli talle toonud mett ja sulatatud võid, selle eest oli ta võtnud ära tema ema, major aga oli võtnud ta ema lõplikult ära ning nõudis lisaks sellele ka veel ta elu.

Urukhilased aga kinnitasid, et kõige suuremat kasu oli

saanud just Giorga! Muidugi polnud see nii, kõige paremini teadis ta seda ise — tema ise ja keegi tädi Pelo, keda ema pulmapäeval oli alalõpmata meenutanud too rohutirtsuna paigalpüsimatu plika. Giorga ei mäletanudki teda enam, tolle tirtsuna kargleva tüdruku nägu oli ta mälust kustunud, ent jutuajamine majoriga meenutas talle millegipärast ka vestlust temaga — isegi mitte vestlust, vaid seda loba, mõttetust, nagu oli üldse kogu see päev, tema ema pulmapäev. Ema laulatust Giorga ei näinud, ta ei olnud isegi täiesti kindel, kas ema üldse läkski laulatusele, lillepärg peas, valge kleit seljas, nagu nõid Kekela, kes tavatses end vahetevahel nõnda ehtida ja käia mööda küla, kutsudes kõiki oma pulma. Kas Giorga häbenes või lõi kartma, aga kirikusse viia teda ei õnnestunud, tükk aega tiriti ja tõugati teda, kuid ta klammerdus mügerliku kirikuseina külge ning rebis end erutusest higistades lahti sundijate käest, kes teda irvitades manitsesid: «Kuidas sa ennast ülal pead? Mine kirikusse ja seisa ilusti oma ema kõrval!» Aga Giorga tundis, et seda ei räägita puhtast südamest, et kirikus pole tal midagi teha, et tema sinnailmumine oleks vaid kõigile pilkeainet andnud (ja tõepoolest, mõrsja, kes tuleb kirikusse laulatusele kümneaastase pojaga, oleks üpris naeruväärne välja näinud!). Selles veenis teda muide ka too paljajalgne tõmmu tüdruk, kes keksles ta kannul ja näitas talle aina keelt — mitte lõbusalt, vaid kuidagi tõsiselt, nagu olnuks Giorgasse otsekui vitstest puuri suletud mingi pisike orbunud loomake, mille nägemine erutas tüdrukut ja pani teda hüppama. Kui ta rahule jäeti, surus Giorga end vastu karedat kirikumüüri, otsekui püüdnuks sellega ühte sulada, muutuda nähtamatuks nagu sisalik päikesepaistel. Kirikust ei kostnud ainsatki heli, päike kõrvetas lagipead. Üle kirikuõue jooksis rästas; pööramata Giorgalt oma läikivat liikumatut pilku, nokkis ta — toksti! — midagi maast ja tõusis siristades lendu. Ja Giorga ei saanud kuidagi lahti halvast eelaimusest, nagu peaks temaga juhtuma või oleks nagu juba juhtunudki midagi kohutavat, hirmuäratavat.

«Tädi Pelo ütles,» sädistas kuskilt väljahüpanud tüdruk, «et varsti antakse talle jalaga ja lüüakse ta majast välja! Ennem oleks võinud vaeslapseks jääda, kui et võõrasisa käe alla sattuda.»

«Kesse?» tegi Giorga, nagu ei saaks ta aru, tundis aga, kuidas ta süda hakkas peksma ning nägu lõi hõõguma, mitte päikesest, vaid häbist.

«Kesse, kesse... sina, sa eesel, kes muu?» vuristas tüdruk ja hüppas kõrvale, nagu tahaks Giorga talle virutada,

kuid Giorga ei liigutanudki end, vaid surus end endiselt vastu kirikumüüri. Tüdrukule ei julgenud ta otsagi vaadata, ta nägi vaid tolle kriimulisi põlvi ja poriseid sääri.

«Hoia keel hammaste taga, või muidu...» ütles Giorga vaid selleks, et midagi ütelda.

«Mis muidu-u?» tegi tüdruk grimassi.

«Kas sa jätad mind rahule!» ütles Giorga väriseva häälega.

«Hi-hi-hii...» itsitas tüdruk, kuid Giorga tundis, et tüdrukul hakkab temast kahju. Ta naeris tehtult, et varjata äkitselt tekkinud haletsust ja sellest võitu saada. «Tädi Pelo ütles,» jätkas ta natukese aja pärast, «et nüüd hakatakse talle ka leivapalukest ja ulualust ette heitma...»

«Sinu tädi Pelo ei tea mitte midagi,» vaidles Giorga talle vastu. «Major on minu hea sõber, minu pärast laskis ta tatarlasel käed läbi.»

«Hi-hi-hii...» hakkas tüdruk jälle naerma. «Tädi Pelo ütles...» Äkki jäi ta vait, kartes vist tõesti poissi, kes eemaldus järsku seinast, vahtides talle pinevalt otsa. «Kas sa Dathaga julged kakelda?» küsis ta siis.

Giorga just seda tahtiski, et tüdruk muudaks kõneainet, ta tundis, et kui too oleks jätkanud, siis oleks ta ütelnud talle majori kohta midagi kohutavat, midagi niisugust, mida tal ei olnud vaja teada; ja et teise tähelepanu kõrvale juhtida, küsis ta teeseldud huviga:

«Kes see Datha on?»

«Sa oled puupea, Datha teeb sulle tuupi, vaat mis!» vastas tüdruk kohe.

Siis hakkas rahvas kirikust välja tulema ja Giorga unustas otsekohe nii tüdruku kui ka tema loba, aga kui ta teda uuesti meenutas, siis ei tundunudki tema sõnad talle enam lobana. See tüdruk ei õrritanud teda ega irvitanud ta üle — ta oli kuulutanud Giorgale ette ta tulevikku. Talle oli pandud peale raske, ebameeldiv kohustus, ta ise ka tundis seda, ja seepärast rääkiski ta nii segaselt — tal oli Giorgast kahju ja ta püüdis lapseliku kavalusega maskeerida, pehmendada seda, mis ta pidi ütlema, nõrgendada ja lahjendada seda tobedate, mitte midagi tähendavate sõnakõlksudega. See ei olnud kerge, kuid tüdruk pidas end kohustatuks Giorgat kuidagi hoiatada, näidata talle, mis saatus toob, mis tagajärjed on ta ema ja majori laulatusel. See tüdruk oli hea ja siiras nagu lind, aga Giorga ei saanud siis sellest aru, ta oli liiga hõivatud, või siis ei tahtnudki ta kuulda teise suust seda, mida ta ise ka kartis. Enne seda, kui ta aimdused olid leidnud kinnitust teistegi poolt, võis ta veel millelegi loota,

end veenda, et need aimdused on tekitanud ta enda argus, ta hetkeline põhjuseta armukadedus. Aga major ei andnud talle aega toibumiseks, veiniaurudki polnud ta peast veel lahtunud, kui major ütles talle otse näkku, sa kas tapad tatarlase või tapku tema sind, mina sinu eest oma pead tulle ei pista ja ilmaasjata sind toitma ei hakka. Aga varemalt, kui nad olid elanud eraldi, kui major polnud veel saanud ta ema meheks ja tema isaks, sõidutas ta Giorgat oma hobuse seljas, õpetas püssi laskma ja lubas talle püssigi kinkida, samal ajal kui ta tegelikult, nagu selgub, pidas plaani, kuidas ta isa kohale asuda, asendada ta surnud isa; teda aga ei suuda keegi asendada, kuidas ta ka ei püüaks, kuna see, kes on surnud, on kordumatu ja igavene. Aga seda mõistis Giorga alles pärast ema pulmi ja siis tajus ta ka esimest korda tegelikult oma isa mitte ema muinasjuttude läbi, vaid iseendas — oma vere, liha ja luudega tundis ta, kuidas isa sünnib teist korda tema sisimas, kuidas tema väikeses kehas areneb, kasvab, sirutub laiali isa tohutu keha. Tal jäi hing kinni, ta sooned ragisesid, terve ihu rebenes, kuid ta varjas kangekaelselt valu, et mitte takistada selle inimese teistkordset sündi või pikast unest ärkamist, kes võis eksisteerida vaid poja hinges, kuna maailma tarvis oli ta juba surnud, samuti enda tarvis, ning see oli ainus koht, kus ta oli veel vajalik, seal elas ta jälle nagu siidiuss kookonis, kel on veel määratud muutuda liblikaks ja vähemalt kordki tõusta õhku enne lõplikku ja igavest kadumist. Nõnda et ainus, mis Giorga sai vastutasuks kõige kaotatu eest, oli oma surnud isa tunnetamine. Ja ka see tähendas midagi ... see tähendas palju, väga palju, tegelikult just see päästis Giorga, just see kummaline, ebatavaline, ootamatu enne tema sündi surnud inimese juuresoleku tajumine täitiski Giorga lausa kujuteldamatu rahuga, mis valdab mõnikord väljapääsmatusse olukorda sattunud inimesi, keda ühendab ühine saatus. Jah, temal ja ta isal oli ühine saatus, ja nagu minevik ja tulevik, jumal ja inimene eksisteerisid nad vaid teineteises ja teineteise jaoks. Umbes nõnda oli Giorga ette kujutanud ka oma sõprust majoriga, sedasama nõudis ta ebateadlikult ka majorilt, sest ta oli alles laps ega teadnud, et tõelise sõpruse aluseks pole mitte soovide kokkulangemine, mis on võimalik vaid väga lühikeseks ajaks, vaid ühine saatus, kui kibe ja alandav see ka ei ole. Mõte surnud isale meelestas Giorgat majori vastu juba algusest peale. Ja ühel ilusal päeval tundis ta ilma igasuguse erutuseta, et ta vihkab majorit, ent see oli mürgita, tigeduseta vihkamine ning seetõttu kergesti talutav, mis erines tegelikult vähe vastikusest mingi toidu, puu- või juurvilja vastu; mitte kunagi ei tule sulle ju pähe seda vastumeelset eset hävitada ainult sellepärast, et sulle ei meeldi tema maitse, lõhn või värv. Ent see vastumeelsus põhjustas ometi seda, et Giorga ei maganud mitte kordagi majoriga ühe katuse all. Kuni oma surmani elas ta hobuse asemel ostetud eesli tallis, mille major oli lasknud ehitada anatoolia kreeklastel kaugemasse õuesoppi. Enne seda oli Giorga isamaja maha lammutatud, selle kivid aga kasutati ära uue, kahekorruselise, linna tüüpi maja seinteks, mida hakkasid püstitama Makabelide endise eluaseme kohale noodsamad anatoolia kreeklased, kelle major oli «odavalt ja hästi» palganud Ahtalast. Aga kuni uue maja valmimiseni elasid nad kõik, nii maja ehitajad kui ka selle tulevased elanikud, lageda taeva all nagu mustlased.

3

Kui ta Urukhisse tuli, olid ta meelekohad juba kergelt härmas. Ta teadis, et naaseb kodumaale, ent ta oli sealt lahkunud juba nii ammu, päris poisikesena, et ei suutnud kuidagi vabaneda tundest, nagu oleks teda sunniviisil saadetud välja kuhugi kaugele võõrale maale. Selles ei olnud midagi imelikku: kedagi omastest tal siin enam ei olnud ja midagi head ta sellest maast ei mäletanud ega olnud ta ka kordagi tema järele igatsust tundnud; teiseks, naasmine minevikku, mida ta terve oma elu oli tahtnud jätta seljataha, ära unustada, oli tõepoolest sunniviisiline. Kuidas siis, kui mitte sunniviisiliseks, saab nimetada inimese tegusid, kel pole valikut, kes ei tee mitte seda, mida ta tahab, vaid seda, mida ta peab tegema asjaolude sunnil? See oli ta kolm korda neetud saatuse tahe — see oli saatus, tema korraldas nõnda, et tema päranduseks saadud maja pidi asuma teab mitme maa ja mere taga, ja just tema endisel kodumaal, olgugi et kodumaa polnud tähendanud temale enne selle kaotamist ega ka pärast sinna tagasipöördumist midagi rohkemat kui vaid peavarju ja pelgupaika.

Ta oli olnud viieaastane, kui oli jäänud täiesti üksinda maailma. Ta ei mäletanud hästi, kuidas ta ise oli pääsenud, aga ta hinge ja teadvusse oli igaveseks sööbinud pilt, mida ta oli näinud oma vanematemajas viimasel sealviibimise hetkel: seina ääres põlvitav, põse ning kätega vastu seina toetuv ema; vereloigus kiikuv häll ning lahtikistud mähkmetest väljarippuv noorema õekese käsi; kõhuli ukselävel

lebav isa, kellegi porise jala jälg seljal; jõllitavate silmadega vanaema, kes oli kõigest jõust klammerdunud lauajala külge, ning tema vana keha ootamatu, ehmatama panev valevus tema katkirebitud kleidi alt. Peale selle mäletas ta veel lõputut, hinge kinni võtvat allalendu ja äkitselt talle vastusööstvat tänavasillutist, aga ta ei suutnud kuidagi meenutada, kas ta ise oli rõdult alla hüpanud või olid teda alla tõuganud nemad — need, kes olid ootamatult, räpakalt üksteist küünarnukkidega tõugates nende majja tunginud. Pärast seda hulkus ta tükk aega ringi ümberkaudsetes külades, ja kuigi ta kohtas häid inimesi, kelle juurde oleks võinud jääda alatiseks, ei suutnud ta kusagil paigal püsida: kuidas ta sai usaldada võõrast kodu, kui ta oma kodugi polnud teda päästnud; vaevalt sai ta panna pea padjale ja silmad sulgeda, kui võõra, alles harjumatu eluruumi igast nurgast tulid ta juurde tapetud omaksed. «Päästke poiss ära, päästke poiss ära!» kuulis ta jälle ema kohutavat, ebainimlikku karjet, ja ta tormas ülepeakaela minema äsjaleitud pelgupaigast, uskumata enam, et keegi suudaks teda päästa, kui kunagi peaks korduma too saatuslik päev — päev, mis oli muutunud tema silmis ülesaamatu õuduse, painajalike nägemuste, aina uute ja uute õnnetuste ammendamatuks lätteks. Aeg läks edasi, märkamatult kasvas ta neil lõputuil retkedel, ent oma unenägudes oli ta ikka seesama viieaastane poisike ja lendas niisamuti ikka ja jälle hinge kinni hoides sillutise poole nagu oksalt rebenenud vili, mis peab vältimatult maha potsatama. Hirmust ja umbusaldusest haigena oli ta veendunud, et need, kes olid tapnud ta perekonna, kihutavad talle ikka veel tuhatnelja, üksteist küünarnukkidega tõugates järele ja ei saa rahu enne, kui on ka temale otsa peale teinud. Seda veendumust süvendas temas ka terve ümbritsev elu, mis oli samuti pea peale pööratud, ja näis, et ei kavatsenudki normaalsesse olekusse tagasi pöörduda. Ta nägi laipu võllastes kõlkumas ja vedelemas tee ääres, oksad näole heidetud, aga ta ei teadnud, kes keda tapab, miks ja mille eest, ja ta ei oleks sugugi imestanud, kui temalegi oleks silmus kaela visatud või tääk kõhtu torgatud. Ta oli näinud juba nii mõndagi, kuid ometi ei suutnud mõista, mis siis ikka toimub ta kodumaal... Inimesed, kes ta lõputute rännuteede ääres kogu aeg vaheldusid ja ometi alati ühesugused olid, kas varjasid tema eest tõde või ei pööranud talle tähelepanu. Neid, kes heitsid talle leivakannika ja lasksid ta koeraasemele magama, ei kurvastanud tõenäoliselt sugugi, kui nad leidsid hommikul tühja aseme ning leivakääru, mida olid niisutanud räpased pisa-

rad ja mida oli külje pealt näritud, nagu oleks seda purenud hiir. Ta kartis kõike: Aga Mohhamed-khaani, keda kõik ümberringi needsid, ja valge tsaari vägesid, keda kõik kannatamatult ootasid, olgugi et keegi ei teadnud, kustpoolt ja millal nad tulevad. Ei tema ega teised mõistnud, et sel saatuslikul päeval, kui ta oli hüpanud või tõugatud rõdult alla kivisillutisele, oli kukkunud koos temaga sillutisele ka kodumaa, kukkunud nõnda, et oli küsitav, kas ta suudabki kunagi veel jalule tõusta. Seda ta ei teadnud, ja kui oleks teadnudki, poleks ta suutnud seda südamesse võtta ega kahetseda; ta oli ise nii haletsusväärne, et oli kaotanud võime teisi haletseda. Ta tahtis vaid üht — päästa omaenda elu, mis oli igaveseks läbi imbunud hirmust ja tundnud surma lähedast hingust; seda elu aga ei saanud ta pühendada mitte kellelegi, kõige vähem veel kodumaale, sest see polnud ju suutnud kaitsta teda, kui ta oli olnud väeti laps, kes vajas kaitset kõige enam. Ta oli pääsenud vaid tänu omaste verele, mis oli paiskunud laiali äkitselt, ühekorraga, nagu vesi käes purunenud klaasist. Sellest verest, mis oli pritsinud vastu hääletuid pühakunägusid ikoonidel, verest, milles oli kiikunud ta noorema õe häll, oli ta sündinud teist korda; vaid see veri oli tagasi hoidnud tapjaid, nad olid verisel põrandal libastunud ja polnud lihtsalt jõudnud teda tabada. Seega siis oma elu eest ei võlgnenud ta tänu mitte kellelegi peale nende nõrkade, kuid teda siiralt armastanud inimeste, kes olid teda varjanud oma kehadega, pidanud kinni tema poole liikuvat surma, kuni ta oli jõudnud hüpata või alla kukkuda selle neetud maja rõdult. Kuna tal ei olnud mitte kedagi, siis pidi ta elama ainult iseendale, ja neist kolmest-neljast liitrist verest, mis tal oli õnnestunud päästa surmaohust, pidi ta uuesti ostama ja sünnitama isa ja ema, õe ja vanaema — nii nagu kunagi oli tedagi ostatud ja sünnitatud. Selleks ta elaski ja kõike, mis ta enda ümber nägi, vajas ta vaid selleks. Tõsi küll, varakult üleelatud hirm ja inimlike tahtmiste vastu astuvad elu seadused võisid teda veel kaua segada, takistada tal oma kavatsust ellu viimast, aga ometi ei kaotanud ta hetkekski usku, et kunagi on tal tugev, ilmatormide eest kindlalt kaitstud maja, mitte maja, vaid kasarm, kindlus, tsitadell, kus ta tõmbub üksindusse nagu rase hevsuri naine, varjab end kogu ilma eest, et panna alus uuele elule, ettenägelikumale, valvsamale, kui tema vanemate oma, kes sel hirmsal ajal selle asemel et kaduda, lipsata mõnda urgu, hoolitseda iseenda eest, lootsid jumala peale, võtsid pühapiltide ees põlvitades, palvete ja lauluga vastu pimeda, jultunud surma.

Pärast seda kohtas ta sõjaväge, kuumusest kurnatud, tolmust valget sõjaväge, ja mõistis kohe, et see ongi see vägi, mida kõik olid oodanud pikisilmi ja mis pidi andma õppetunni Aga Mohammed-khaanile; ja kuigi nende sõdurite rõivad, relvad ja kogu välimus olid talle võõrad ja harjumatud, taipas ta otsekohe, uskus kõhklemata, et see on kõige julgem varjupaik, et vaid selle sõjaväe juures on ta elu kindlalt kaitstud, et vaid nende hiiglasuurte veovankrite ja kahurite keskel leiab ta pääsu kujutletud jälitajate eest, kes janunevad just nimelt tema verenatukest.

Laager oli üles seatud suure maantee äärde, selle piire märkis kirbe tule-, raua- ja higilehk. Sõdurid istusid lõkete ümber. Selliseid inimesi ja selliseid hobuseid polnud ta varem kunagi näinud. Hobuste õlekarva, takjaid täis lakad ulatusid peaaegu kapjadeni, lahtirakendatud hobused kõndisid mööda rohtu aeglaselt ja ettevaatlikult, nagu kontrolliksid nad seda võõrast maad, kahtleksid tema vastupidavuses — kas ta ikka suudab kanda nende tohutute kerede raskust. Lõkete ääres istuvad punaste nägudega habemikud sõdurid, särgiesised vööni valla, näisid samuti hiiglastena. Väikest kaltsupundart vaatasid nad ükskõikse rahuga ja oli raske öelda, kas nad teda üldse märkasidki — nendega võrreldes oli ta nii pisike, et võis neil lihtsalt kahe silma vahele jääda. Inimeste ja hobuste lehast raske tuuleõhk liigutas aeglaselt, loiult ühe veovankri lahtitulnud presendiäärt. Sõduritest levis sünget väsimust ja ängistavat nukrust, mis oli ühine, ajapuuduse tõttu veel jagunemata, isiklikuks saamata, ja see pakitses tuimalt, peaaegu isegi meeldivalt kusagil nende salajasemates hingesoppides.

Hommikul, kui sõdurid teele asusid, läks ta nendega kaasa ega jäänud neist maha, kuni kohtus Kaphlan Makabeliga. Nõnda varjab end liikuva arbaa varjus peni, kes peab kogu aeg parajat sörki laskma, sest kui ta sammu aeglustab, sõidab arbaa eest ära ja ta jääb jälle kõrvetava päikese kätte. Koos sõjaväega käis ta ära pika tee, mille vältel ta nägi nii mõndagi ja õppis nii mõndagi — ta õppis hobuseid ja sõdurite toidunõusid pesema, plotskit keerama, ninast suitsu välja puhuma ja hingest tigeduse väljavalamiseks kolmekordseid laduma, millega äratas sõdurites vaimustust ja teenis ära nii mõnegi lisaportsjoni. Varsti muutus ta väekoondise lahutamatuks koostisosaks, olles nende alati relvastatud, alati teelviibivate meeste ainsaks meelelahutuseks. (Hiljem, kui temast endast oli saanud sõdur ja ta tampis omaenda kahtekümmend viit aastat, meenutas ta alati tänuga oma esimesi ilma näota ja nimeta

õpetajaid, kes olid tal juba lapsena lasknud maitsta sõdurielu kogu ränkust ja kogu sulnidust.)

Paljajalgse kaltsakana lonkis ta aeglaselt edasiveniva higi- ja nahalehase voori sabas, ent nüüd ei kartnud ta enam, kuna ta polnud enam üksi, või ka sellepärast, et ta polnud erandiks — koos väeosaga liikudes oli ta jõudnud arusaamisele, et igaüks kardab midagi: väeosa kartis näiteks kohalikke elanikke, kohalikud elanikud aga kartsid väeosa. Hirm oli tingitud sellest, et nad olid teineteisele võõrad. Kohalikele elanikele polnud sõdurid muidugi mingiks imeasjaks, ent oma rahvusest sõdur jõi pakutud vett ahnelt, pelgamata, valades poole sellest oma päikeselõõsas tuliseks läinud relvadele, eemaldamata seejuures pilku tüdrukult, kes oli juua toonud; see seisis ta ees longuspäi, põsed lõkendamas, erutatuna tema kaitseks sõdiva noormehe lähedusest, ja ootas kannatamatult hetke, mil ta eemaldab kannu suult, kortsud laubal silenevad ja ta ütleb aitäh asemel: «Kuule, piiga, ega su emal väimeespoega vaja ei lähe?» See sõjavägi aga oli teistmoodi, hoopis teistmoodi, oli nii võõras, et temast hoiti tahtmatult eemale, ei julgetud pakkuda sõduritele vett ega puuviljagi, sest võõrast väge, kes oleks tulnud nende maale rahu tooma, polnud nad veel kordagi näinud; olles juba kümneid kordi ekslikult vaenlast sõbraks pidanud, olid nad usaldamisest võõrdunud. Aga ka sõduritele oli siin kõik võõras — mitte ainult inimesed, vaid ka loodus, selle kummalised, ootamatult muutuvad värvid ning teravad, igaveseks hoovidesse ja külatanumatesse kinnitunud lehad. Saatuse tahtel kohtunud sõjavägi ja rahvas ei mõistnud teineteist ning seetõttu puudus vastastikune usaldus, näis, nagu oleksid nad pärast kähmlust teineteisest eemaldunud, et hinge tõmmata ja haavu ravida. Rataste kriginal, rautatud saabaste tüminal, trummipõrina saatel liikus voor läbi külade, mis näisid täiesti väljasurnutena, neis polnud kuulda ei koera haukumist ega kuke kiremist, ja ometi avanes voori möödumisel arglikult mõne päevi näinud hurtsiku uks ja prao vahelt vaatas imestunult ja uudishimulikult välja pudrune lapsenägu. Sõdurisaabastest ülestõstetud tolm tungis majadesse ja kattis laisalt, valikuta pühapilte, seintel rippuvaid surnud peremeeste relvi, kirjusid vaipu ja klirisevaid nõusid, kaeblikult vingusid majade taga redutsevad koerad. Voor aga liikus edasi kriginal, kõminal, kolinal, jättes enda taha maha kiirakäära rattaroopad ja üksteist katvad saapajäljed, mille peal lasusid nagu kerge virve lapse paljaste jalgade jäljed.

Koos väeosaga jõudis ta Mozdokki, kus suurtükiväemajor

Kaphlan Makabeli ta lapsendas. See major õhutas temas veelgi sõdurikssaamise soovi. «Meie maa vajab sõdureid, ainult sõdureid!» rääkis Kaphlan Makabeli temale tihti, ja selle ajani, kui ta sõduriealiseks sai, drillis vana ohvitser teda ise, karmilt, halastust tundmata ja armastusega.

Kaphlan Makabeli oli jõudnud oma välitelgis poissmehepõlve pidades juba sellisesse ikka, kus tal järglase ja oma nime edasiandja soetamiseks olid lootused kadunud, kui just Püha Vaim asjasse poleks sekkunud. Orvuksjäänud poisikese võttis ta vastu nagu saatuse kingituse, nagu jumala anni; pesnud ta puhtaks ja söötnud tal kõhu täis, andis major talle lisaks kohale oma päikeses pleekinud ja vihmas luitunud telgis ka oma perekonnanime. Ta oli veendunud, et teeb heateo, kui aitab orvu jalule, enda jaoks aga kindlustab kellegi, kes vähemalt tuletab teda pärast surma meeldegi. See hilinenud, hea õnne peale astutud samm vabastas ta vähemalt hirmust kaduda sootuks jäljetult, ja eks olnud juba seegi midagi. Nõnda tühjendavad suurtükiväelased relva äkitselt vaikseks ja tühjaks jäänud laotusse — ainult närvide rahustamiseks, sest lahing on juba läbi ja mingit põhjust tulistamiseks enam ei ole.

Oma uue nime võttis ta vastu heameelega, sest oma tõelist nime ta enam hästi ei mäletanudki ja seda meenutada polnud tal mingit tahtmist; teiseks, ka uus nimi oli omamoodi pelgupaigaks ja ta omaste mõrvajatel oli nüüd veel raskem teda üles leida ja ära tunda, kui oletada muidugi, et nad polnud tema kadumisega veel leppinud ja ikka veel teda taga otsisid, mida oli küll raske uskuda, ent üleliigne ettevaatus ei tee kunagi kurja. Lisaks muudele eelistele andis uus perekonnanimi talle ka vürstitiitli, seepärast kuulas ta, nagu õigele järeltulijale kohane, alati tähelepanelikult ja kannatlikult kasuisa, kui too jutustas talle oma perekonnalugu.

Kaphlani vanaisa oli saanud vürstitiitli tänu erakordsele jõule ja vaprusele, muutes sellega Makabelide rikka ja suurearvulise suguvõsa ka õilsavereliseks, ent ootamatu tõus ja lähedus troonile olid tal ilmselt pea pööritama pannud, sest pärast seda hakkasid ta asjad kiiresti allamäge minema. Kõigepealt ütles ta järsult lahti ülejäänud suguvõsast: «Tahate vürstiseisust maitsta — liigutage ennast ise ka, võõra tule peal oskab igaüks käsi soojendada,» ja suguvõsa lagunes, kaotas otsekohe sajandite vältel väljakujunenud kokkuhoidmise ja vastastikuse abistamise kombe. Ka põlisvürstid ei rõõmustanud eriti «lihuniku» kiire tõusu üle (lihunikuks hüüti Kaphlani vanaisa õukonnas sellepärast, et

ta oli ühes lahingus kaksteist vaenlast järjest surnuks raiunud). Tema eluajal suutsid nad siiski mingil määral vürstlikku eluviisi säilitada, ent tema poeg (Kaphlani isa) sarnanes vürstiga niisama palju kui tagurpidi kaameli seljas istuv Tbilisi karnevali šahh tõelise šahhiga. Isa saavutatud positsiooni kaitsmiseks ei jätkunud tal jõudu ega, kujutlege, tahtmistki. Iga käik kuningalossi oli temale nagu Kolgata teekond, ja kui teised, tõelised vürstid silitasid sõrmustatud sõrmedega oma oinasarvedena üleskeeratud vuntse, püüdis tema peita end nende selja taha, et keegi teda ei märkaks ega meelde ei tuletaks. Ta ainus järeltulija (Kaphlan) ei tahtnud seda virelemist pealt vaadata, ta läks ära Venemaale, kus osutus vapraks ja arukaks sõjameheks, sai majorikraadi ning teenis ausalt oma uut valitsejat, keda ei huvitanud põrmugi, kas tema ustava sõduri soontes voolab sinine või punane veri. Hiljem aga, kui Bagratiidide troon tõsteti arbaale, mis hakkas liikuma Peterburi suunas, oli tal isegi hea meel, sest troonile takkapihta läks ka kõik see, mille pärast ta oli pidanud maitsma kodumaal üksnes sappi ja pilkeid. Nüüd võis ta vabalt naasta kodukohta, kuhu ta oma tahtejõuetu, üldiseks naerualuseks saanud isa tõttu oli häbenenud minna. Ent ta suri kodumaale jõudmata, ta oli sõdur ja pidi helpima oma sõdurisuppi seal, kuhu saatus ja ülemused olid teda paisanud, aga alati, kui ta oma lämbes telgis pikali viskas (naisevõtule ei mõtelnud ta kunagi), unistas ta kodumaale tagasipöördumisest nagu pidupäevast, mis pidi lunastama kõik ta isale ja vanaisale osakssaanud solvangud, majast, milles oli möödunud tema lapsepõlv ja kus praegu ilmselt peremehetsesid vaid öökullid, kuna ema ja isa olid kindlasti ammugi juba surnud ja rohkem polnud temast kedagi koju maha jäänud. Siis läkitas saatus talle orvuks jäänud poisikese, kellele ta pärandas enne surma kõik, mis tal oli: perekonnanime, isamaja ja kolme raske lukuga kirstu. Poisist sai Kḥaihosro Makabeli, kelle peale saatus oli pannud üpris kummalise, ent tema enda seisukohast kasuliku missiooni: temast pidi saama võõra maja peremees ja võõra suguvõsa elustaja.

Kasuisa surivoodi juures ta ei viibinud, nende väeosa oli siis parajasti stepis manöövritel, üks isa sõber kirjutas talle juhtunust ja kutsus teda kohe, kui ta saab, kohale pärandust vastu võtma. Ta ei oleks uskunud, et talle teeb nii suurt heameelt maja olemasolu, mida ta polnud oma ihusilmaga näinud ja mis asus kuskil pärapõrgus, ent mis ometi kuulus talle ja ootas vaid teda. Peale maja jättis kasuisa talle veel, nagu oli juba mainitud, raudvitstega ülelöödud, kolme

lukuga kirstu, millesse mahtusid vabalt ära kõik üksikule inimesele vajalikud esemed, mis olid aga selle uuele omanikule peaaegu täiesti tarbetud. (Üht ja teist, tõsi küll, võis veel tarvitada — näiteks kaht paari pesu, mis küll pidevast kandmisest ja sagedasest pesemisest vaevalt koos seisid, aga mida vaene inimene ometi ära ei viska.) Kirst oli juba iseenesest varandus, see äratas lugupidamist oma kaalu ja vastupidavusega, kolm lukku rippusid tal ees nagu kolm imevat kutsikat; lõppude lõpuks võis tema peal kas või istuda. Kohati kattis selle kes teab kus ringiränanud kirstu pinda paberõhuke, vanaaegse ornamendi jälgedega plekikiht. Tema edasine põhjalikum läbivaatus ei andnud küll palju, ent ka sellest piisas, et Khaihosro tundis end enesekindlamana ja vaatas elule palju rõõmsama pilguga. Peale selle äratasid üksikule vanamehele kuulunud esemed temas veel mõningat nukrust ja tegid teda järelemõtlikuks. Ta istus lahtise kirstu äärel, süles rohelise hallitusega kaetud küünlajalg, ja püüdis mõistatada talle lõpuni ometi võõraks jäänud kasuisa elu salajast mõtet ning ühtlasi elu mõtet üldse. Oli ilmne, et vanamees, olgu muld talle kerge, polnud säilitanud neid haledustäratavaid riismeid mitte tema jaoks (või kust pidi ta teadma, et ta kaheteistkümnendal tunnil leiab siiski endale pärija?). Aga miks ta siis hoidis nagu silmatera neid hallitanud küünlajalgu ja kulunud monogrammidega lusikaid, kui ta oleks võinud nad maha müüa ja saadud raha ära tarvitada, selle asemel et pärandada nad esimesele ettejuhtuvale hulgusele (olgu või temale, Khaihosrolegi)? Just see tegi teda nõutuks. Nagu iga tõeline sõdur, armastas temagi vahetevahel natuke filosofeerida, aga just nimelt see sõdurifilosoofia takistaski tal mõistmast kasuisa käitumist. Kõik need asjad, mis lebasid kirstus koos kollasekstõmbunud ihupesuga, ei kujutanud endast muidugi mingit väärtust; kogu see mõttetu, kasutu koli oli omanikule vaid üleliigseks koormaks, mille säilitamise eest polnud majoril oodata kelleltki tasu ega tänulikkust. Võib-olla nägi ta selles mõttetus taagas oma olemasolu õigustust, võib-olla tõid nad kergendust ta üksildasele hingele, aga võib-olla pidas ta neid esemeid kalliks kui tunnistust kunagi läbielatud õnnest, mis teravdasid või ehk lihtsalt säilitasid, hoidsid kinni mingeid kaalutuid, kergestihajuvaid mälestusi, nii nagu ohvitserid asetasid sõjanõukogus laualelaotatud kaardile mõne raske eseme, et tuul seda ära ei viiks. Igatahes teadis lahtise kirstu serval istuv Khaihosro nüüd juba, et surnud võõrasisa saatus jääb talle alatiseks mõistatuseks ja kättesaamatuks. Ta oli arvamusel, et kõik inimesed on üksteisele võõrad ja jäävad alati võõraks, sest mitte keegi ei suuda teisele vana lusika või küünlajalaga edasi anda midagi, mis kas või meenutakski seda tunnet, mida ta ise on tundnud, hoides neid asju käes. See kirst ei sarnanenud Noa laevaga, temas peituv elu oli end juba ammendanud, oli võõras, oli kaotanud oma mahla, värvi ja lõhna; ent kasvanud üles hüljatuna, ei põlanud Khaihosro ära midagi, mis aitas tal kindlamini jalul seista, ses mõttes aga kulus ära kirstki, sest selle kopitanud kõhus leidus ka seda, mida aeg ei söö, nagu öeldakse — muidugi mitte nii palju, et kindlustada teda eluksajaks, ent ka mitte nii vähe, et ta pidanuks vanale, ainult oma palgast äraelanud sõjamehele hauda järele sülitama. Kirstus sorides avastas ta midagi ka iseendas ning see ei rõõmustanud teda vähem kui saadud pärand. Ta tundis, et mitte iialgi ei ütle ta mitte millestki ära, nõustub alati kõigega, peaks see nõusolemine vaid aitama tal elus midagi saavutada. Oma kogemuste põhjal teadis ta, et inimese elu on enam või vähem raskete ja ohtlike katsumuste pidev ahel ning inimese suurimaks vooruseks pidas ta oskust alati kuiva nahaga veest välja tulla. Seetõttu pidas ta kõige rohkem lugu kahest inimesest: polgu pikavuntsilisest jefreitorist ja piibli Noast. Kuulates jefreitori sõjaseiklusi, pidi Khaihosro tahes-tahtmata hakkama uskuma imedesse, ja see, et jutustaja oli veel elus, veel enamgi, et ta oli sõjakäikudel halliks läinud, kordagi riivamisigi haavata saamata, oli tema meelest lausa imede ime. Kuulnud aga polgu preestrilt Noa lugu, jäi tema hinge igaveseks püsima piiritu lugupidamine ja kadedustunne.

Öeldakse, et kui keegi oskab oma saatusega ümber käia, siis koputab saatus üks kord aastas temagi uksele. Aga kuidas oleks ta saanud koputada Khaihosro uksele, kui tal puudus uks? Järelikult, kui ta kavatses oma elu käsile võtta, siis pidi ta kõigepealt sülitama kõigele varem läbielatule ja alustama uut elu nagu Noa pärast veeuputust. Ta pidi siit lahkuma ja nii nagu Noa läitma kolde uuel maal, seda enam, et võimalus selleks oli tal nüüd olemas. Nõnda alustas ta varsti, kauem kõhklemata, õlale vinnatud kirstuga teekonda oma päranduseks saadud majja. See maja oli senini tema jaoks eksisteerinud vaid paberil ja mitte miski peale selle paberi teda majaga ei sidunud — ei temas veedetud lapsepõlv ega tema seinte vahel surnud vanemad, aga ometi, kui ta esimest korda seda hoonet nägi, katus sisse langenud, uksed ja aknad eest ära, nõgese- ja sõnajalatihnikusse kasvanud — hakkas ta süda peksma ja teda

valdas rahu nagu last, kes hirmsast unest ärgates näeb enda ees oma naeratavat ema. Ta ei tundnud seda mitte sellepärast, et kasuisa oli talle pidevalt sellest majast rääkinud, püüdes talle edasi anda armastust oma kodukoha vastu, vaid sellepärast, et nüüd kuulus see maja talle.

Kasuisa oli asjata vaeva näinud — selle hoonega, mille ta oli maalinud oma kasvandiku silme ette, polnud neil haletsusväärsetel varemetel mitte midagi ühist. Majori mälestustes oli seisnud hoopis teine maja, mida oli ehtinud unistused ja hõllandus, kus igal toal oli olnud oma erilme, kordumatu lõhn ja värv. Siin aga levis kõikjal vaid vanaduse ja kõdunemise südantpööritav lehk. Parimagi tahtmise juures poleks Khaihosro saanud kogeda seda meeldivat tunnet, mida major olevat lapsepõlves sageli tundnud, kui oli jooksnud salaja paljajalu mööda jahedat siledat sillutist maja juurest värava juurde. Nüüd oli sillutis murenenud, punane tolm ja kiviprügi ragisesid ebameeldivalt jalge all. Ka ei oleks ta enam saanud lebada seinaorvas, kuhu kasuisa oli lapsena peitu pugenud ning kus ta oli näinud muinasjutulisi nägemusi, nüüd oli seinaorvast järel vaid kõdunenud raam, avaus ise oli poolenisti täidetud mullaga, unistava lapse asemel oli sinna endale koha leidnud mingi halvastilehkav põõsas. Millegipärast ei meenutanud need varemed Khaihosrole mitte kasuisa, vaid omaenda kauget, varakult katkenud, verist lapsepõlve. Talle meenus maja Tbilisis, mida ta oli ammu unustatuks pidanud, äkki nägi ta Makabelide majavaremete asemel täiesti selgesti kahekorruselist kivitrepi ja massiivsete aknaluukidega hoonet, mille naisterahva rinnana kummuv kaunis rõdu toetus peaaegu vastu vastasmaja; tollel rõdul aga viieaastast poisikest, kes oli torganud nina rõdupulkade vahelt läbi ja vahtis salakavalalt endassetõmbunud linna. Ta nägi sisalikukarva, unelevate katuste kohale kerkivaid uduvalgeid kirikukupleid, mäkkeronivat eeslit, kes nooksutas pead nagu nende polguvelsker, sillakäsipuule lennanud kukke ja liivakarva salalikku jõge. Ent see oli vaid hetkeline nägemus, hetkeline eneseunustus. Aega ei olnud raisata, kõigepealt pidi Khaihosro end kähku sisse seadma, kanda kinnitama.

Makabelide maja varemetel lokkas täies jõus elu. Voodsalt kasvav umbrohi, mis oli varjupaigaks igat liiki roomajatele ja tõukudele, oli tunginud ka sisselangenud katusega majja, kasvades välja kõdunenud, vihmast pehitatud põrandalaudade vahelt; kinnitades oma kõikjaletungivaid seemneid ka seinapragudesse, kirendades kuivanud, kaalututest ämblikujäänustest ja läikivatest ämblikuvõrgutükkidest, paljuneš

ta lakkamatult, nagu tundes, et ta jõud peitub vaid ta ohtruses, ent see elu oli kasutu, mittevajalik ja isegi ohtlik. Juba esimesel päeval nägi Khaihosro siugu; kummardudes rohtu kitkuma, oleks ta peaaegu ussist kinni võtnud. Siug lesis päikese käes, ta oli põdrajuurt söönud ja ta silmist voolasid suured pisarad. Khaihosro ei teadnud, kuidas roomajat tappa, tal polnud aimugi, kus võiks asuda süda selles pikas libedas kehas, mis kadus aeglaselt, osade kaupa rohu sisse. Ussi nägemisest ehmunud, püüdis ta kõigepealt natuke õue puhastada; ta kiskus umbrohu juurtega üles ja tallas jalgadega puruks aukudest väljaroomavaid putukaid. Külainimesed silmitsesid hämmastunult puu otsas rippuvat mundrit, vööni paljast meest, telki, mille Khaihosro oli esimesele puhtaksroogitud maalapile püstitanud, ja läikiva laudjaga hobust, kelle Khaihosro oli vahetanud Darjali mäekurus kellegi osseedi käest hallitusega kaetud küünlajalgade ja kulunud monogrammidega lusikate vastu. Hobuse mokad olid rohelises vahus ja ta suu käis kogu aeg, nagu püüaks ta aidata peremehel umbrohtu hävitada. Kui õu hakkas juba ilmet võtma, tuli vanade pärnade all nähtavale peaaegu maapinnaga tasaseksvajunud hauaküngas ja see ehmatas Khaihosrot veel rohkem kui uss, kes oli tema ilmumisel pisaraid valanud nagu salakaval, truuduseta naine.

«See on Kaphlani õde,» seletas Khaihosrole preester Zossime. «Ta sündis enne Kaphlanit.»

Isa Zossimel olid elavad hallid silmad, mis olid nagu seestpoolt valgustatud, tundus, justkui oleks ta pidevalt muianud. Ta musta preestrikuue õlad olid kõõmased.

«Jah, kes teab, kus ilmaotsas need Kaphlani luud on. Ema ja isa maeti tal kirikuõuele, too, vaeseke, puhkab üksi siin, valvab nagu ingel oma kodu,» jätkas preester, kuna Khaihosro vahtis üksisilmi hauaküngast.

Isa Zossime sõnad ajasid Khaihosro ärevile, nüüd pööras ta oma pilgu tollele näkku. Preester muigas, nagu mõistaks teise ärevuse põhjust.

«Ega tast nüüd ole enam luidki järel,» ütles ta. «Ta suri kahekuuselt. Räägitakse, et ta olevat moonileotisest mürgituse saanud.»

Kaphlan Makabeli polnud õest kunagi kõnelnud, Khaihosro kuulis tema olemasolust praegu esimest korda; veel ühe surnud sugulase väljailmumine hämmastas teda sedavõrd, et preester näis isegi korraks kahtlema hakkavat tema kuuluvuses Makabelide suguvõssa. Isa Zossime naeratas, muigutades vaevumärgatavalt oma niiskeid punaseid huuli, nagu imeks ta kaneeli.

«Ma seletan teile nii, nagu te oleksite võõras,» ütles ta.

Viivitada enam ei võinud, ta pidi kohe ütlema midagi niisugust, mis hajutaks preestri kahtlused ning selgitaks ühtlasi ka ta hämmeldust.

«Jumala eest ei teadnud. Keegi pole mulle kunagi rääkinud, et mul oli ka tädi,» tunnistas ta puhtsüdamlikult.

«Puhaku ta issanda rahus!» sõnas isa Zossime suud muigutades.

Sügisvihmad, eriti aga lumi tasandasid paljastatud ḫauakünka maaga; kevadeks polnud temast enam jälgegi järel. Aga pärast seda jutuajamist hakkas Khaihosro tihti nägema üht tobedat und, mis jälitas teda surmatunnini, sundides teda üleni külmas higis voodist välja kargama. Ta nägi unes pikkade, oinasarvena keerduvate vuntsidega kahekuust tüdrukukest. See oli kõik, kuid millegipärast ootas ta vuntsidega lapsukese ilmumist alati kirjeldamatu hirmu ja ärevusega. Siin, Makabelide kodukohas, kanda kinnitada tähendanuks surnud ingli valdustesse tungimist, ent tagasi astuda oli nüüd juba hilja — just siin, saatusest kingitud maatükil, pidi ta juured mulda ajama, kui tal jätkus selleks tahet ja võimekust, nimelt siin oli tema koht, tema võitlusväli ja nüüd olenes ainult temast endast, kuidas ta oma eluga toime tuleb. See oli saatuse tahe, sellesama saatuse, mis oli ta viieaastase poisikesena emapuu küljest lahti rebinud nagu lehe, haaranud ta endaga kaasa nagu selle puu seemne ja keerutanud teda ringi lõputus ruumis, kuni oli heitnud ta võõra põrmuga väetatud mulda, nagu tunneks uudishimu, mis sellest välja tuleb, kuidas ta uue pinnasega kohaneb, millist vilja kannab ja kas ta üldse on võimeline juurduma ja õide puhkema. Seda võis näidata ainult aeg, kuid palju olenes ka temast endast, sellest, kui suur on tema elutahe ja kohanemisvõime. See, kes ei suuda kohaneda, sureb välja — niisugune on lihtne looduse seadus, sest loodusele on üks sõnakuulelik laps, olgu ta siis putukas või inimene, armsam kui tuhat tõrksat. Ka Khaihosrol ei jäänud muud üle, kui tutvuda ja kohaneda oma uue, ümbrusega, inimeste iseloomuga, õuede, aedade ja viinamägede paigutusega, teede ja radadega, jõe ja ilma tujudega. Võlgu ei jäänud ka külainimesed, nemadki vaatasid üpris huvitatult võõrast, kes oli kerkinud Urukhi taevasse ootamatult nagu uus täht ja rabas hommikust õhtuni tööd teha justkui lihtne talupoeg, samal ajal kui ta säravate pagunite ja kuldsete nööpidega majorimunder rippus lähema puu otsas nagu omaniku erilisuse ja puutumatuse tõend, väliselt sodiaagimärgina lihtne ja kõigile arusaadav, tegelikult aga kätkedes

endas ka mingit teist, keerulisemat, tähtsamat ja salajasemat mõtet.

Kasuisa mundri oli ta tõmmanud ülle alles pärast Gruusia piiri ületamist; hiljem ei lahkunud ta sellest enam kunagi, sest mundris võeti teda igal pool vastu kergesti märgatava aupaklikkuse, lugupidamise ja, kujutage ette, isegi hirmuga. Peale selle sobis munder talle hämmastavalt hästi (seda luges ta selgesti postijaamade ja sissesõiduhoovide toatüdrukute silmist), sobis nii, nagu oleksid tema ja munder algusest peale teineteise jaoks loodud. Urukhilased aga vahtisid teda, lausa suud pärani (sellepärast nähtavasti tunnistasidki nad ta otsekohe, ilma igasuguste kõhkluste ja kahtlusteta Makabelide seaduslikuks järeltulijaks). Urukhisse tuli ta sügisel enne viinamarjakoristuse algust, kui kogu küla küüris kiiruga suruhooneid ja tohutu suuri, maa sisse kaevatud veiniaame; septembripäike hellitas loiult, ükskõikselt nagu armuke, kes on juba oma kire rahuldanud, viljadest raskunud viinamägesid, tema aga jalutas kiirustamata mööda külatanumat, talle järgnes pruusates ja tantsiskledes kaelaheidetud valjastega hobune, ja aamidest väljavahtivad inimesed tõstsid oma tööst vaevatud, punased käed varjuks silmade ette, et ta pagunite sädelus neid ei pimestaks. Tema aga astus muretult mööda külatänavat, hoides läbihigistatud vormimütsi küünarnukist kõverdatud käel, nagu tahaks anda seda külale kingituseks.

Siin ei tundnud teda keegi, siin võis ta uhkeldada ja lasta end imetleda; ning igapäevased rahulikud toimingud summutasid ta hinges ajapikku igatsuse kasarmu järele, veensid teda, et ta on toiminud õigesti, et tema koht on just nimelt siin, selles mahajäetud kolkakülas, sest siin oli tal tegevust, ainult siin sai ta täita oma kohust. Kasarmust oli tal, mõistagi, kahju, ent nüüd, askeldades võõral majaasemel, mõistis ta veel selgemini, et suurim mehisus pole mitte surmaga kraaklemises, vaid selles, et iga hinna eest ellu jääda. Öeldagu mis tahes, aga temal olid oma kohustused, ja nendest ei taganenud ta sammugi. Ta pidi lõpetama ühe suguvõsa, nagu punkt lõpetab pika ja mõttetu lause, ja panema alguse teisele — just nimelt, mitte jätkama, vaid panema alguse uuele, täiesti uuele suguvõsale, mis on vaid vana nimega maskeeritud. Nii et ta pidi viivitamata maja katuse alla panema ega tohtinud lasta oma nii suure vaevaga päästetud verel tühjalt vananeda. Maja- ja maaomanik, kes pealegi kandis veel majorimundrit, polnud ninaga tõugata peigmees, ja teiselt poolt, ega Urukhi naisedki olnud halvemad kui kuskil mujal. Ja muidugi mõista

oleks ta valinud välja kõige kobedama nende hulgast, kuid siis juhtus see, mida ta kuidagi polnud osanud ise ette näha, mis muutis põhjalikult kogu ta elu ja unistusedki. Saatus saatuseks, kuid nähtavasti oli ta ise ka kergelt nupust nikastanud, kui laskis end aruta tatarlase ja leselipaka intriigidesse mässida, läks lambarasva ja nunnakongi leha segust nii ogaraks, et oleks äärepealt omaenda mõttetu, mitte millegagi õigustatud kiirustamise ohvriks langenud. Aga kas ta oleks võinud uneski aimata, et asi nii keeruliseks läheb, et see viib verevalamiseni? Ta oli olnud kindel, et temale, kes on elus nii palju kannatanud ja on pidanud nii paljust loobuma, ei keela ometi keegi seda väikest lõbu, kui ta on otsustanud endale seda lubada. Ja mitte ainult ei keela, vaid uhked oleksid nad pidanud olema, nii üks kui ka teine, kui ta vaid suvatsenuks nende juurde alla laskuda. Nemad ju ei teadnud, et ta tõeline major ei olnud. Tatarlane oleks võinud sellega hoobeldagi, et tema käperdatud eite ei pidanud halvaks isegi suursugune major, naine aga oleks pidanud suurest õnnest, sellisest ennekuulmatust aust tundma end lausa seitsmendas taevas. Ja kui isegi oletada, et nad ei olnud võimelised seda taipama, siis oleksid nad ometi pidanud vaikides ja tõrkumata täitma tema tahtmist, sest maal, kust Khaihosro tuli, piisas majori ühestainsast sõnast, et tulle viskuks terve polk — mida's see kärnane tatarlane endast õige mõtles! Esialgu oli ta isegi mõttes muianud, kujutledes jahmunud tatarlast ja end ülesmukkinud leske ootamas tähtsate nägudega kõrget külalist. Ta ei osanud arvata, et sellega ta vaid ässitab teisi enda vastu üles, mässib end iga päevaga üha tugevamini enda punutud võrku, mida ta oli hakanud punuma vaid sellepärast, et talle oli sattunud pihku väike niidijupp — rumal Giorga, lese poeg, kellega ta oli külatanumal juhuslikult kohtunud ja kes oli teda vahtinud sellise vaimustuse, aukartuse ja hardusega, et olnuks lausa rumalus talle selga pöörata, mitte osutada tähelepanu sellele maast väljaulatuvale paljastunud maagilademele, mis palus ise, et võetagu ta vaid üles ja kasutatagu ära. Ja Khaihosro võttis ja kasutaski ära. Kui aga tulemused ei osutunud soovituiks, siis oli süüdi vaid ta ise, tema kiirustamine ja kärsitus. Ta ei olnud viitsinud seda maaki puhastada ega ümber töötada, oli tegutsenud uisapäisa, oli olnud liiga läbematu teada saama, mis sellest maagist üldse välja võib tulla. Plaanitsetud oli kõik ju väga kenasti, seda rauda tasus taguda, nagu oleks õelnud nende pikkade vuntsidega jefreitor. Ja esialgu läks ju kõik libedasti, mis teda veel enam veenis oma plaani õigsuses. Poi-

sile lähenemine oli osutunud palju lihtsamaks, kui ta oli arvanud — tõsi küll, milline poiss suudaks kiusatusele vastu panna, kui talle pakutaks püssi, tõelist püssi, ja milline poiss suudaks seda enda teada pidada? Siis aga ei saanud ka tatarlane, kui ta kolu üldse midagi jagas, jätta tähele panemata poisi juttu, pidi ära tabama, miks lubab võõras onu kinkida püssi tema lipaka kutsikale, pidi mõistma, et tema ise, major, ongi see püss. «Ha-ha-haa,» naeris Khaihosro, kujutades endale ette tatarlast, silmad hirmust pungis, poissi pinnimas: miks ta lubas, kuidas ta lubas, ega poiss järsku valesti kuulnud, võib-olla major tegi nalja? Muidugi mõista ei saanud see ka lesel kuulmata jääda, tal oli juba aeg ennast puhtaks mõsta, ümber riietuda ja istuda häbelikult, silmad maas, nagu pruutis inimesele kohane, majorit ootama. Ja ega ta poissigi päris niisama lollitanud, kui nii võtta. Püssi ta muidugi ei oleks talle kinkinud — see oli poisi enda huvides, rumal laps teeb veel endale viga —, aga kätte oleks poiss saanud püssi ka mõnikord hiljem. Ja mis peamine, poiss oli ju ise anunud teda, et ta neid sellest õnnetusest päästaks, oli ise sokutanud talle oma ema, rääkinud, et ema nutab, silmad peos, kutsub aga papat, aga kui sina ta oma tiiva alla võtad, kui sa mu papaks hakkad, siis ema enam ei nuta.Ütleme, et ta just niimoodi ei rääkinud, aga niimoodi tuli ometi välja. Lapsel küll lapse aru, aga see ei tähenda veel sugugi, et sina, täiskasvanu, pead ta välja naerma ja talle võmmu kuklasse andma — et mis sa poiss padised —, vaid sa pead ta ära kuulama, püüdma tast aru saada ja ta palvet täita. Seda, et ta hundi vastu otsis abi veel suurema hundi käest, laps muidugi ei teadnud, aga kui oleks teadnud, kas ta siis ei oleks ikkagi eelistanud suuremat hunti? Ja lõppude lõpuks, kas polnud talle ükskõik, kellega ta ema oma voodit jagas, kui ta juba nagunii pidi seda kellegagi jagama. Aga jagama ta pidi, sest lese akna poole piilub igaüks; vaevalt on läinud pimedaks, kui selle valguse peale jookseb kokku terve trobikond lurjuseid, sest ega inimene ole targem kui kihulased, eks talle tundu ka, et iga süüdatud tuli on mõeldud vaid tema ligimeelitamiseks. «Hah-ha-haa . . .» naeris Khaihosro endamisi. «Mul on ikka liiga hea süda, ei saa lapsele ära öeldud! Palugu ta mu käest kas või väikest vennakest või õekest, mina võtaksin kohe mammal käest kinni, ja padavai turule . . .» Jah, siis oli hea naerda, aga hiljem oli lugu naerust kaugel! Tulistada ei olnud ta üldse kavatsenudki, püstoli oli ta võtnud kaasa niisama, muuseas, koos lambiklaasiga kätte võtnud, et tunda end vabamalt, kindlamalt . . .

muidugi mitte tatarlase, vaid lese ja orvu ees, neil ei olnud nagunii loota mitte kellelegi peale tema, ja ta tahtis nende silmis oma hinda tõsta. (Tatarlasega oli tema arvates asi ühel pool, ta ei uskunud, et too üldse veel kunagi Urukhisse tagasi tuleb, ammugi siis veel niipea, kuna ta oli reeturitele karistuse kätte andnud ja oma viha välja valanud.) See ei olnud tal esimene kord tulistada, püssirohusuitsu oli ta nuusutanud sõjaväes küll ja küll, ent siis oli vastutanud iga tema lasu eest terve armee, nüüd oli ta aga üksi ja ka vastust pidi kandma tema üksi. Ja ometi oli ta seda teinud — oli voolanud veri (õnneks võõras veri), ja tuleb välja, et seda valada polnud üldse raske, reeglitest kinnipidamisest ei hoolinud siin keegi, siin oli see, kes esimesena tulistas, alati ka võitja ja tal oli õigus. Talle aga olid need võit ja õigus vaid õnnetuseks kaelas — tatarlase vaen, liiati veel sinu kuulist haavatud tatarlase vaen oli hullem kui issanda viha. Tatarlane sureb, aga ta maksab kätte, sureb, aga tapab oma vaenlase; kui ta teda elusalt kätte ei saa, siis kaevab ta surnult hauast välja ja tapab teist korda, kui ta ise ei jõua seda teha, siis pärandab kättemaksu pojale, pojapojale ja pojapojapojale, ning siis jälitab sind ühe mehe asemel terve perekond, terve suguvõsa, terve hõim, et täita oma vaskkannud ja -kausid selle kolme-nelja liitri verega, mis sinus voolab. Siin oli teine taevas, kus vilkusid teised tähed, siin tähendas jumala olemasolu seda, et on olemas ka kättemaks; ja selle eest ära joosta või end peita oli mõttetu, sest kättemaksuseadus ei arvestanud aega ega ruumi, see eksisteeris ja kehtis väljaspool aega ja ruumi.

Lesk ja ta kutsikas ei tulnud talle kuni päästikule vajutamiseni meeldegi, ta meenutas neid alles siis, kui kõlas pauk ja tatarlase sõrmede vahelt hakkas nirisema verd. Tatarlane ei võtnud käsi kõhult, nagu oleks ta püüdnud kõhul kinni mingi libeda, limase olendi ja kardaks, et see maha libiseb. Väljalennanud kuuli ei oleks saatan ise ka enam tagasi toonud. Ainus, mis võis teda kas või pisutki aidata selles uues õnnetuses, oli see, et omaenda rumalus ja lühinägelikkus tuli otsekohe kellegi teise kraesse ajada, seepärast meenusidki talle paugu kõlades ta selja taha pugenud lesk ja see pagana poiss. Ent hirm ja viha tegid ta tummaks, naelutasid paigale, ta ei kuulnud mitte midagi, ei tundnud mitte midagi peale piinava, jubeda hirmu ja viha, mis oli nagu pori, aastatega kogunenud pori, mida tahaks maha kraapida küüntega, liivaga, telliskiviga. Kui ta pisut toibus, oli tatarlane juba läinud, kõlupead naabrid aga ülistasid teda üksmeelselt lese ja orvu päästmise eest.

Ta sai tulivihaseks ja oleks neile peaaegu äianud linaga — lese musta voodilinaga, mis oli talle juhuslikult pihku puutunud, kui ta tatarlasele appi jooksis. Ent ta taipas kohe, et lese ja orvu kaitsja au on siiski parem kui mitte midagi, vähemalt ei jäta küla teda nüüd maha, takistab tatarlasel temaga arveid õiendamast. Peale selle ehtis see teda mingi õilsuseoreooliga, mida ta ärritatud enesearmastus vajas nagu haige vajab ravimit. Seetõttu hoidis ta end sel ööl tagasi ja lükkas oma õnnetuse põhjustajate karistamise edasi. Oma õiguses neid karistada ta ei kahelnud, see ebainimlik katsumus oli saanud talle osaks ju ainuüksi nende süü tõttu.

Tükk aega vahtis ta pilkasesse pimedusse, kuhu oli kadunud tatarlane. Siis kehitas ta arusaamatuses õlgu, mõistmata korraga, miks olid tal käes kann ja voodilina. Hiljem talutas keegi teda kättpidi mööda tühja külatänavat nagu leinajat puusärgi taga. Seejärel aga istus ta üksinda oma telgis kirstul, kuulatades murelikult igat hobuse pruusatust pimeduses. Tal jäi loota ainult hobusele, kuna tal tuli põgeneda, samas aga teadis ta, et ta ei põgene mitte kuskile.

Sel ööl ei teinud ta kraenööpigi lahti, ei heitnud kirstule ega sulgenud korrakski silmi, kuid ometi nägi ta und. Tal mattis hinge, mundrikrae pigistas kaela nagu hõõgumaaetud raudvõru. Laskmata käest püstolit, mis oli äkki muutunud uskumatult raskeks ja kohmakaks, ei suutnud ta seda valitseda, püstolitoru kaldus kõrvale või kerkis üles nagu tõrkuva eesli pea. «Lase, mis sa vahid, häbi sul ei ole!» karjus lesk, kes oli samal ajal ka Giorga ja tatarlane, siis kostis püssirohu sisinat, ta nägi valget suitsu, ja püstolisuu sülitas välja kuuli nagu kirsikivi. «Ma olen külaline!» ütles Khaihosro ja näitas oma tühje käsi, olles jõudnud püstoli märkamatult jalgade juurde maha poetada. «Sa oleksid pidanud mu maha laskma!» irvitas talle näkku tatarlane, kes oli samal ajal ka lesk ja Giorga. «Te eksite, ma ei ole major, ma olen Tbilisis sündinud!» hüüdis Khaihosro ja jooksis trepist alla. Tema ees läks keegi lüheldast kasvu, mustade, tihedate käharduvate juustega mees. Ta oli alasti, ainult räpane lina oli tal ümber nagu saunamehel; lühikeste, krobeliste kandadega jalgade otsas olid puusandaalid samuti nagu saunamehel, need klobisesid vastu paljast künkanõlva. «Kes sa oled?» hõikas Khaihosro, ent mees itsitas vastuseks, ta kitsad naiselikud õlad võppusid. «Ma olen Noa, vennas, ma olen Noa!» ütles ta mitu korda. Khaihosro rahunes, nagu oleks ta mehe ära tundnud, ja läks edasi, kuid varsti unustas ta jälle ära, kes see oli, ja kõik algas

otsast peale — Khaihosro ärritus ja kõhetu mees itsitas talle vastu. Äkki tõmbas mees linaserva üles ja kükitas Khaihosro ette maha. «Mis sa oma nina kõrvale keerad?» hüüdis ta Khaihosrole. Tal olid paljad, ripsmeteta, liblikatiivuna pilkuvad silmalaud. «Kõht ei tunne häbi nagu elugi, ei ta kannata tühjust ega täiust, teda tuleb muudkui täita ja tühjendada, täita ja tühjendada! Relva viskasid ära?» — «Viskasin küll,» vastas Khaihosro. «Aga kiivri?» — «Kiivri ka.» — «Pane kivi sisse, muidu veereb mäest alla ja teeb ilmaaegu kära.» Khaihosro kummardus alla kivi võtma, ja äkki lõi talle näkku lapsepõlvest tuttav Tbilisi leitsak. Ta vaatas alla ja nägi sisalikukarva linna, mis varitses salakavalalt jõekallastel. «Jäta mind rahule!» karjus ta vihaselt. «Ära vaata, pea hakkab ringi käima, saad hukka!» hoiatas mees. Ta oli püsti tõusnud ja hakkas uuesti üles ronima, ta sandaalitalla külge oli kleepunud kortsus porine leht. «Sina pääsesid ära, ole rahul, mis sa veel tahad?» ütles ta Khaihosrole. «Pääsesinjapääsesinjapääsesinja...» kordas Khaihosro mõttetult. «Surra on kerge, aga ellu jääda on raske, sellega ei saa mitte igaüks hakkama!» lausus mees. «Pääsesinjapääsesinjapääsesinjapääsesin!» kordas jälle Khaihosro, kuigi ta oleks tahtnud öelda hoopis midagi muud, aga ta ei teadnud, mida nimelt. Mees läks mäest üles ja Khaihosro järgnes talle, küsimata, kuhu nad lähevad. Pimeduses põrkas ta vastu hobust. Hobune võpatas, ta oli vist maganud, siis tundis peremehe ära, hirnatas ja uhtis ta üle oma rahuliku sooja tugeva elu lõhnaga. Lahtise taeva all, küljed kasteniisked, oli ta ühtaegu jahe ja soe, ärevusttekitav ja rahustav. Pimeduses paistis ähmaselt ta kere — suur, kindel, mõistmatu nagu maa.

«Et hundid su nahka paneksid, kurivaim, ehmatas ära!» torises ta hobusega sõbralikult.

Kuskilt ei paistnud ainsatki tuld, Urukhi magas kadestatavalt sügavat und. Khaihosro vaatas tahtmatult sinnapoole, kus pidi asuma lese aken. Kuid sealgi valitses pimedus.

«No oodake!» ütles ta hobusele. «Võib-olla te hakkate veel tatarlastki taga igatsema...»

Olgugi et pärast toda painajalikku ööd hakati Khaihosrot külas kangelaseks pidama, ei sarnanenud ta tegelikult kangelasega põrmugi, ja kasuisa telgis nägi ta kogu aeg viirastusi, mis olid kangelasele sootuks kohatud. Mida kõike polnud see telk oma olemasolu vältel näinud, millist tuld ja maru ei olnud pidanud vastu võtma ta õhukesed seinad, kuid seda, mis on hirm, ta senini ei teadnud. See oli lihtne välitelk, peremehe mõtted imbusid temasse niisama kergesti

nagu vihmavesi ja niisama kergesti hakkas ta sarnanema peremehega, kes, pannud käed pea alla, vahtis tema madalat lage ja muudkui mõtles, otsaesine kortsus, ja telkki hakkas sarnanema tema mõtete ja meeleoludega. «Täpselt põrutavad...» mõtles näiteks telgi esimene omanik, kui kahe sammu kaugusel lõhkenud mürsk paiskas kolinal vastu telgiseina mulda ja kive ning telk ise vabises nagu vaimustusest. Aga nüüd pesitsesid tema seinte vahel teistsugused mõtted, nüüd oli ta muutunud hirmu ja vihkamise pesaks ning, nii nagu ta uus peremeeski, piinles öösiti, lämbudes petroolivingust ja liblikate tolmust. Temalegi viirastus pidevalt helkiv kinžallitera, ta tundis isegi, kuidas kinžall lõikab talle sisse, torkab läbi ta külje, et jõuda kirstul lebava inimese juurde ja tungida talle kõrri. Ja siis värisesid nad mõlemad ühtemoodi — tema ja kirstult üleskaranud inimene.

«Maha põletan su! Oma kätega põletan maha!» karjus mees.

Ta ei osanud rääkida ja pidi tahes-tahtmata vaikima, nagu oleks ta tõepoolest selles süüdi, et ta uuele elanikule viirastub pidevalt ülestõstetud kinžalliga mõrtsukas.

«Ma lämbun telgis ära, isa!» kaebas Khaihosro ükskord preester Zossimele.

Nad said kokku külatanumal, samal hetkel lähenes neile lehmakari ja nad pidid tõmbuma kõrvale, suruma end vastu aeda, et seda tasaste olendite peatumatut voolu endast mööda lasta; pead võngutades, mäletsedes ja ammudes liikusid lehmad raskelt edasi omaenda lehas, omaenda piimana kleepjas ja tihkjas soojuses.

«Aga tule siis ära, mu poeg, kui tahad, tule minu juurde, kui tahad, mine ükskõik kelle juurde. Keegi ei ütle ära,» kostis isa Zossime. Ta silmad särasid, niisketel, punastel huultel mängles lihtsameelne, peaaegu lapselik naeratus. «Meil on lihtsad inimesed. Nad kutsuvad üks kord, aga siis ka siiralt.»

Khaihosro ei teinud preestriga juttu mitte selleks, et sundida teda kordama kunagi tehtud ettepanekut. (Juba saabumise päeval oli isa Zossime pakkunud talle ulualust enda juures, kuni oma maja valmimiseni, küllap oleksid ka teised talle meeleldi peavarju andnud, kuid siis oli Khaihosro tundnud end suurepäraselt telgiski ja peavarju puudumine polnud teda põrmugi häirinud.) Nüüdki polnud ta sellele mõelnud, kuid kohtumine preestriga oli kutsunud temas tahtmatult esile soovi kaevata, anda teiselegi edasi seda lakkamatut hirmu ja ärevust, mis ei andnud talle rahu, mis ei jätnud

teda hetkekski maha pärast seda painajalikku ööd. Tõepoolest, milleks pidi tema kannatama, jumalateener aga käis rahuliku südamega mööda oma ristseid ja matuseid, samal ajal kui just tema pidi hoolitsema hättasattunud ligimese eest, kaitsma teda, päästma või siis vähemalt lohutama.

«Ega ma sellepärast räägi, isa. Jumala puudumine lämmatab mind telgis,» ütles Khaihosro kähiseva häälega.

«Ära räägi patujuttu, mu poeg. Telk on niisamasugune jumalakoda kui kirikki,» kostis isa Zossime.

Ta silmad särasid endiselt, endiselt kiirgas ta niisketel punastel huultel naeratus. Muigas ka Khaihosro, aga ta muie oli tige nagu inimesel, keda tüssatakse.

«Huvitav, mida te siis ütlete, kui te leiate mu sealt telgist, kõri läbi lõigatud?» küsis ta ja vaatas imestusega karjust, kes oli võtnud mütsi peast ja noogutas talle tervituseks laialt irvitades. Karjusel olid ebaühtlased viltused hambad, nagu oleks ta toppinud endale suhu kõik, mis kätte puutus: kuldikihva, vaskmündi, kirju kivikese ja klaasitüki. Ta peksis agaralt lehmi piitsaga vastu külgi, nagu heidaks neile ette, et nende pärast peavad kaks lugupeetud inimest nii kaua aia ääres seisma. «Või ma pean õnnelikki olema, surres ligimese eest?» osutas Khaihosro käega karjuse poole, kuid isa Zossime mõistis väga hästi, keda ta mõtles tegelikult.

«Issand on armuline. Ta ei jäta lese ja orvu kaitsjale tasumata!» kostis ta.

«Issand? Tasub? Millega?» hüüdis Khaihosro. «Märtrisurmaga?»

«Märtrisurmaga,» kordas isa Zossime mõtlikult ja matsutas suud, nagu maitsnuks veini. «Tõtt-öelda, seda ei olegi nii vähe.»

«Tänan väga ... ei hooli!» Khaihosro nägu moonutas piinatud naeratus. «Kõik surmad haisevad ühtemoodi, isa.»

«Mitte surm ei haise, vaid patt haiseb,» tõstis häält ka preester, kuid ta silmad särasid endiselt lahkelt ja lapselikult.

«Teie arust on siis kahekuune laps ja sajá-aastane vanamees ühesugused patused?» salvas Khaihosro kahjurõõmsalt.

«Just nimelt. Kõik me oleme patu lapsed,» ohkas isa Zossime.

«Kelle patu? Mis ajast?» sai Khaihosro äkki tigedaks. Teda vihastas aia taga redutav peni, kes kükitas seal nagu vaenlase salakuulaja, jälgides teda oma niiskete tähelepanelike silmadega. «Kasi siit, kasi minema, lontrus!» käratas

ta koerale peale. «Kui kaua me peame siis võõraid patte lunastama?» pöördus ta uuesti preestri poole.

«Lõpmatuseni, mu poeg, lõpmatuseni! Seni kuni me ise patust lahti ei ütle,» vastas isa Zossime.

Khaihosro vaatas jälle koera poole, too pööras pilgu kõrvale, tõusis vastumeelselt ja sörkis minema.

«Ebaõiglane on sinu jumal, isa ... tema jaoks on üksnes puha kas minu jutt või koera klähvimine.» Äkki jäi ta vait ja ta suunurka kerkis kõver muie. «Kuidas te ütlesite? Seni kuni me patust lahti ei ütle? ... Ah vaat mis, vaat milles on asi! ... No mida te minust õige mõtlete?»

«Mitte midagi halba,» naeratas ka preester ja võttis Khaihosro õlalt pärnaõie. «Muide, tatarlase asemel ma tänaksin jumalat pääsemise eest ja unustaksin tee Urukhisse igaveseks.»

Khaihosro ei saanud midagi aru. Ta vaatas preestrit, mõistmata, kas see kogu aeg naeratav jumalasulane julgustab või pilkab teda. Preester keerutas vaikides käes pärnaõit.

«Andku issand sulle rahu, pojake ...» ütles ta lõpuks tooniga, nagu oleks ta tõepoolest Khaihosro isa, kuigi nii ea kui ka välimuse poolest oleks neid ennem võinud vendadeks pidada.

Pärast tatarlase minemakihutamist hakkas major tihti lese juures käima, mida ta ei mõtelnudki varjata ja mille üle külarahvas ka sugugi ei imestanud (nad oleksid vist palju rohkem imestanud, kui ta seda ei oleks teinud!). Inimeste silmis oli major lese ja orvu kaitsja, ning kui ta oli kord juba võtnud enda peale selle jumalale meelepärase kohustuse, siis pidi ta seda ka lõpuni täitma. Tegelikult aga oli ta külaskäikude põhjuseks vaid hirm ja viha. Kõik muud tunded ja soovid olid kadunud; aga kui ta kas või üks päev ei oleks näinud leske ja ta kutsikat, siis oleks väljavalamata viha ta lihtsalt lämmatanud. Kui ta vaid meenutas, missuguse vaenlase ta oli endale nende neetud rajakate pärast kaela tõmmanud, siis pidi ta vihast lõhkema ja ta jooksis jälle nende juurde oma sappi välja valama. «Nüüd olete rahul, nüüd olete saanud, mis tahtsite!» karjus ta ema ja poja peale, kes olid kaotanud tema raevu nähes kõnevõime, kuid kes ei kahelnud sugugi, et nad on selle raevu ka täiesti ära teeninud. Majorit aga, kuigi ta seda ise ei tunnistanud, piinas viha ema ja poja vastu nii nagu igatsus kasarmu järelegi; need mõlemad tunded sünnitasid temas ühesuguse jõuga vajaduse pideva suhtlemise, täieliku läheduse järele, mille saavutamine pidi temast ühel juhul tegema õnneliku

orja, teisel aga õnnetu orjapidaja. Muide, lähedus ema ja pojaga ei andnud talle mitte ainult võimalust oma sappi välja valada, vaid pakkus talle ka teatud naudingut, tõsi küll, haiglast ja võigast, kuid siiski naudingut nagu näiteks mädapaise avamine. Pärast jutuajamist isa Zossimega aga omandas see lähedus veel täiesti ootamatu mõtte. Nii või teisiti, kuid see vestlus rahustas siiski majorit mingil määral ja, mis peamine, andis talle tagasi mõtlemisvõime. Kui ta asjad olnuksid tõepoolest nii halvad, siis miks pidi preester seda tema eest varjama? Sellisel juhul oleks ta ju soovitanud Khaihosrol siinse tolmu jalgadelt maha pühkida või oleks ta kas või kirikusse luku taha pannud. Aga preester ei tuletanud tatarlast meeldegi, ta topib oma nina lese voodisse, va ilgelt suud matsutav lurjus, et on's major seal ikka koha sisse võtnud. Ligimese hirm on talle naljanumbriks, muigas, kurivaim, nagu arst, keda on kutsutud endale murelisöömisega liiga teinud lapse juurde. Võib-olla oli see kõik tõesti naljakas, võib-olla tatarlane tõepoolest tänas Allahit, et võõras aias ringikolamise eest tabas kuul tal pea asemel vaid käsi. Või ei, see oli siiski väheusutav, tänada polnud küll tatarlasel millegi eest, ent tahtmine majoriga vägikaigast vedada võis tal nüüd olla läinud. Lõppude lõpuks oli ju major tema silmis tõeline major, see tähendab armee, riik: ja ega's varas ja röövel ei lähe riigile kätte maksma selle eest, et too takistab teda varastamast ja röövimast. Varas ja röövel on uljas ainult endataoliste hulgas, aga kui ta riigilt kuuli saab, siis peab ta seda alati ärateenituks ja õiglaseks; kui see kuul ei satugi juhtumisi õigesse kohta, siis astub ta kõrvale, lepib oma saatusega, ning et inimesed ta unustaksid, loobub kas või ajutiselt oma ohtlikust näputööst. Järelikult pidi tatarlane nüüd suu lesest puhtaks pühkima, kui mitte just igaveseks, siis tükiks ajaks ometi. Aga kui ta siiski ei suuda oma kaotusest üle saada, kui väljavalamata raev ei anna talle rahu ja toob ta Urukhisse tagasi, siis miks peaks ta kargama kallale just majorile, kui tema enesearmastuse rahuldamiseks on tegelikult ju ükskõik, kes kolmest maksab talle ära ta verevõla? Kui major oleks üksi, siis otsiks tatarlane ainult teda ja tal poleks muidugi raske teda leida; kui aga enne tema tulekut saaks sellest kolmikust üks perekond, üks tervik, siis kaotaks majori eraldamine teistest mõtte, sellega aga kasvaks ka tema kaitsealuste hind ja tähtsus. Et kätte maksta perekonnale, pole sugugi vaja hävitada teda täielikult või siis tappa just nimelt perekonnapea; naise, poja või siis mõlema kaotus korraga annaks tollele veel valusama hoobi kui kinžall! Seda oli

kohustatud teadma ka tatarlane! Selline kättemaks oli ju õiglasem ja omamoodi ahvatlevamgi — ei saanud mina, ja ei saa ka sina, see on mehepojale kohane kättemaks! Muidugi, sina mõtled, aga jumal juhib, ent ükskord võib ometi olla ka nii, et sinu mõte leiab heakskiitu ka kõrgemal pool. Ja mis siis välja tuleb? Siis selgub, et ta on olnud ju täielik idioot, kui ta on nii kaua ilmaasjata aega raisanud ega ole leselt välja nõudnud oma ausalt väljateenitud tasu! Ta oleks võinud muidugi rahuldada oma tahtmise ka Annaga abiellumata, ta oli veendunud, et ta on selle igatahes ära teeninud, ja ilmselt oleks seda eelistanud ka Anna — oli ta ju rohkem harjunud armukese kui naise rolliga, kuna oli elanud mehega kõigest kaks kuud, tatarlast aga võtnud vastu tervelt kümme aastat. Ja pealegi, kes on siis nii loll, et hakkab istutama viljapuud oma aeda, kui võib niigi minna ta juurde, millal tahab, ja maitsta ta vilju nii palju kui tahab? Ja ega major ei vajanud niisugust naist. Võib-olla oli Anna nende kümne aasta jooksul endaga midagi teinud, oma ihuvilja ära kaotanud või mine tea, ning oli kahtlane, kas ta seadusliku mehegagi enam last saab. Teisest küljest jälle, Annaga abielludes ei saaks ta endale mitte ainult naise, vaid naise ja lapse korraga — Giorga oli ju juba olemas, valmis, ja lõppude lõpuks, mis tähtsust sel oli, kes selle poisi valmis meisterdas, kui Khaihosro kasvatab ta üles oma käe järgi ja paneb ta oma sõna kuulama. Nojah, olgu kuidas oli, aga nüüd ei olnud enam midagi teha — surm suu juures, ei jäänud tal üle muud, kui Anna otsekohe tanu alla panna. Mis naine ise sellest arvab, see teda ei huvitanud, pealegi pidas major alandavaks temalt nõusolekut küsida. Seepärast, leides kord Anna üksi kodunt, läks ta naisele kallale ja virutas ta sõnagi lausumata diivanile pikali, laskmata tal toibuda. Mehe vägivallale alistus Anna niisama ükskõikselt ja alandlikult, nagu ta võttis vastu tema sõimugi, otsekui ei huvitakski teda, mis temaga tehakse, nagu poleks juhtunud midagi ootamatut — justkui täitnuks ta vaid oma igapäevast, üdini omaseks saanud ja surmani äratüüdanud kohust. Naise tundetus solvas majorit rohkem kui keeldumine või kõrvakiil, ent nüüd polnud tal mahti sellele mõelda — kaua tagasihoitud iha kiskus teda alla nagu veskikivi ääretusse, põhjatusse, pehmesse pimedusse. Aga kui järsku tuppa astus Giorga, tundus majorile hetkeks, et see oli neil, raiskadel, ette plaanitsetud ja et sellepärast see lipakas ei häbenenudki südapäeval oma jalgu laiali ajada. Anna istus diivaniserval ja nuttis vaikselt. Ilmselt rõõmust... Ja oli ka põhjust — või veel, täitanud tatar-

lase asemel tõmbas endale voodisse ennäh missuguse kuninga! Kutsikas aga tõmbas nina vingu, nagu oleks ta tõepoolest juhuslikult sisse astunud ja näeks niisugust nalja esimest korda elus. Major suutis vaevu end taltsutada, ta tahtis alles pükste peale panemata rihmaga mõlemal üle turja tõmmata, kuid otsustas siiski mitte tüli tõsta, sest talle tuli jälle meelde lese ja orvu kaitsja meelitav nimetus ja ta ütles lepitavalt muiates Giorgale: «No mis sa turritad? Sulle on ta ema ja mulle on ta naine...»

4

Lapsepõlvest olid talle meelde jäänud veel isamaja lammutamine ja üleviimine uude kohta ning korratult loobitud kivi-, laua- ja tellisehunnik. (Neist kividest tundis ta hiljem ära vaid ühe, ja sedagi vaid tänu pilliroogpeenikeste, hargitavate käte ja jalgadega inimkujukesele, mille ta ise oli kunagi kivisse kraapinud. See kivi sattus laudaseina tagurpidi ja alaspidi peaga mehike meenutas Giorgale millegipärast alati, kui ta tema poole vaatas, tema ja majori «jahti», ja iga kord tõmbas ta süda kokku, nagu näeks ta, kuidas langeb, pea ees, taevast alla jumal, keda on tabanud huupi tulistatud kuul.) Samuti olid tal meeles anatoolia kreeklased, nende lubjased käed ning kivihunnikule heidetud savised püksid ja särgid. «Ema on sul hea inimene, aga isa on paras tõbras!» ütlesid nad talle. Siis veel suur, mustade laikudega tõrvakatel, millesse ta oli kangesti tahtnud sisse vaadata; tellingute juures seisev purjus preester ja hobuseparisnik, õigemini tolle ilge muie ja jultunud, häbitu pilk, millega ta mõõtis salaja Giorga ema; pärast hobuse äraviimist uskumatult tühjaks jäänud õu, kirbe hobusehais ja laialitallatud hobusepabulad, mis temast maha jäid. («Sõdimised on sõditud, nüüd läheb mul eeslit rohkem vaja,» oli öelnud major.) Ta mäletas ka esimest unetut ööd... Paljusid öid selles rõskes, kuivamata seintega tallis, mille major oli lasknud ehitada Giorga ja eesli või, õigemini, eesli ja Giorga jaoks. (Jumal tänatud, et neil lõputuil öil konutas laudanurgas vähemalt eeselgi — soe nagu villane tekk, imestamisväärselt elav ja imestamisväärselt heade, tarkade silmadega.) Peale selle mäletas ta rasedat ema, kes oli tundmatuseni muutunud ning kutsus temas esile nii kaastunnet kui ka tigedust, ja eriti seda ööd, mis muutis ta

ümber ja tegi ta õnnelikuks, mõistis tema silmis kõik õigeks ning sundis teda kõigele alistuma, kui laudapimeduses, peaga vastu laudaseina seisva eesli nohina saatel sündis arglikult kergendusttoova, vabastava valuga tema jaoks täiesti uus sõna: vend. Minu vend.

Talle meenus ka see päev, kui Garegin tõi veovankril Makabelide raudvärava ette kella, mis oli nii suur nagu riidekapp. Kümme meest tõstsid ta suure vaevaga vankrilt maha ja kandsid majja. Kui kella sisse viidi, kogunes maja juurde terve küla, käed rinnal risti, jälgiti vaikides ja kurvalt, kuidas need kümme meest end katkestasid, nii nagu ei oleks Makabelidele toodud linnast mitte see kallis, nendele täiesti kättesaamatu ese, vaid puusärk. Giorga mäletas ka hästiriietatud noormeest, kes taganes lühikeste, kiirete sammudega maja poole, näidates laialiaetud kätega kandjatele teed ja samal ajal nagu meelitades päratut, päikese käes sätendavat kasti tema uude elukohta. Ta mäletas, kuidas see hästiriietatud noormees oli öelnud: «Õnn kaasa!» ja ulatanud majorile suure kullakarva võtme, kuidas major oli torganud võtme inimese naba taolisse auku kella numbrilaual, ja nii nagu noormees oli õpetanud, keeranud võtit paar korda rahulikult, ruttamata, mispeale kuni selle hetkeni surnud, tundetu kast oli äkki elustunud, hakanud tiksuma, kahisema, sosistama nagu nähtamatute härjapõlvlastega asustatud loss. Kui tardunult seisnud osutid vankrirattasuurusel numbrilaual võpatasid ja hakkasid liikuma nagu elavad, muigas major, tõstis viinaklaasi kõrgele ja ütles: «Õnnitlen teid uue elu alguse puhul!» Aga Giorga lapsepõlv oli lõppenud tegelikult juba varem, praegu tegi lallitades katset oma mähkmetest välja ronida ta noorem vend.

Sellest päevast omandas aeg Makabelide majas uue mõtte, tähenduse ja väärtuse. Majori käega üleskeeratud ja käikulastud aeg võttis võimust kõige üle. Nüüd tehti majas kõike tema tahte järgi, tema korraldusel istuti lauda ja tema korraldusel asuti oma toimetuste juurde. «Pim-mmm, pam-mmm, pam-mmm,» lõi kapisuurune kell, ja see üksluine käskiv hääl pani ajapikku majas kehtima uue korra ja uued harjumused. Kellalöömine kostis ära ka talli; ja läbi unerammestuse näis Giorgale, nagu käiks õues keegi võõras, kes on tulnud mingi arusaamatu, kuid ohtliku ja kurja kavatsusega; ta liigub ringi ettevaatlikult, pidevalt kontrollides, uurides iga nurgatagust, püüdes harjutada ümbrust iseendaga ja iseennast ümbrusega, et hiljem, kui ta plaan on täide läinud, ei pruugiks tal enam kokku põrgata

millegi ootamatu ja arusaamatuga. Laudapimeduses kerkis Giorga silme ette kella päratu portselanist numbrilaud; nähes osutite lakkamatut liikumist, mõistis ta, et nad ei liigu ilmaasjata, et nad loevad, võtavad pidevalt arvele midagi suurt ja salapärast, mis toimub maailmas igal hetkel, midagi niisugust, mida temagi peaks teadma. Tema aga ei teadnud mitte midagi ja see oli esimene tugev tunne, mis valdas teda pärast lapsepõlve lõppemist.

«Ma armastan, armastan väga... ma ju pean teda armastama?» küsis ta emalt anuva häälega oma väikese venna kohta, kui majorit polnud kodus või kui Anna tõi hälli õue.

Aga ema vastas uduselt, ebaselgelt, tema vastus ei selgitanud mitte midagi, ainult ajas Giorga veel rohkem segadusse. «Tema ei ole ju milleski süüdi!» ütles ema, ja Giorgal käis valu südamest läbi, kui hällis kägarduva Petre, Petrikela näole potsatas ema kuum pisar.

«Ma ei nuta... mis sa nüüd? Kas sa öösel ei karda ka? Ah, oleks ma parem juba surnud...» pomises Anna. Ja pärast neid seosetuid, piinavaid, tõde varjata püüdvaid sõnu ei jäänud tal muud üle, kui näidata end rahulikuna, lohutada ema, teeselda, et ta on õnnelik ja reibas.

«Ta on täitsamees... ma ei ütle midagi, aga seda, et ta isa kuuega oma saapaid puhastab, ma talle ikkagi ei andesta,» ütles Giorga emale nagu naljatades, tegelikult aga selleks, et uuesti tema südant võita ja näha, mis ta mõtleb.

Pärast seda vahtisid ema ja poeg tükk aega vaikides teineteisele otsa, Giorga muretult, isegi pisut põlglikult muiates, ema ehmunult, hämmeldunult, nagu milleski kaheldes. Mõlemat häiris korraga üks ja seesama mõte, mis aga oli neile mõlemale liiga suur, julge ja ränk, nii et nad ei julgenud seda valjusti välja öelda, vaid püüdsid vaikimise ja teesklemisega teineteises seda mõtet hävitada, sest nad pidasid ka seda oma vaenlaseks, hukatusetoojaks, sest isegi see, et seda endale tunnistada, oleks tähendanud vandenõusse astumist inimese vastu, kes, oli ta siis hea või halb, polnud ometi ära põlanud kahtlast au olla ühele neist meheks ja teisele isaks. Külarahva silmis olid nad õnnelikud, võib-olla et isegi üleliia, ja poetanuksid nad kas või ühe rahulolematu sõna, kui kõik oleksid pidanud seda täiesti sündmatuks ja kisendavaks tänamatuseks, nemad, kes elasid muinasjutulossis, kel polnud tänu kuldsete pagunitega «kuningale» puudu linnupiimastki, oleksid kaastunde ja haletsuse asemel ära teeninud põlguse ja viha. Ja minna

polnud neil muide kuskile — nende oma maja oli lammutatud ja kivid laotud muinasjutulossi seintesse...

«Pim-mmm, pam-mmm, pam-mmm,» lõi kapisuurune kell, ja aeg läks edasi. Varblased siblisid laudast väljapühitud prahihunnikus, haarates üksteisel noka vahelt leivaraasukesi ja rohuseemneid. Julgelt ja muretult kekslesid nad ümber Giorga, ent vuhvatasid otsekohe lendu, kui aia tagant kostsid kellegi sammud, kui haigutas trepi all lebav koer, kui puu otsast langes leht või kui oksa vari liigahtas. Varblased ei kartnud üksnes Giorgat, tema oli see, kes pühkis laudast välja prahi, kus leidus alati mingit toidupoolist, ja nad vist tundsid, et talle meeldib neid vaadata. Juba koidu ajal hakkasid nad nii valjusti koputama vastu laudaust oma tillukeste kivikõvade nokkadega, et eesel pistis kisendama, kanad lendasid õrrelt alla, sagrised koerad sirutasid end, hakkasid ammuma lehmad. Varblased ei läinud ukse juurest ära, kuni Giorga polnud välja vaadanud, pühkinud tallist sõnniku välja ja visanud neile leivapuru. «Juua-juua-juua,» nõudsid nad, pead viltu — Giorga headuse tõttu olid nad muutunud hoopiski jultunuks — ning Giorga valas neile kivilohku vett. Seejärel sädistasid nad rõõmsalt, siblisid maas, kaklesid üksteisega ja tallasid üksteist, ning Giorgale pakkus lõbu neid jälgida. Kevade järel tuli suvi, suve järel sügis, sügise järel talv, ent varblased olid ikka needsamad, ei lennanud nad kuskile kauemaks ära, nagu oleksid nad kõigele muule eelistanud Giorga lauda ees prahi seas siblimist, nii nagu oleks neist endist tuhat korda suurema ja tugevama olendi tähelepanu, heldus ja headus sundinud neid kogu aeg tiirlema ühe taeva all, unustama teised maad, veennud neid, et nende koht on siin ja ainult siin, nii päikeses kui vihmas, nii tuule kui lumega, ja kui neid kellelgi ilmas üldse vaja on, siis kõigepealt sel suurel ja vagusal olendil. Looduses ei sündinud mitte miski ilma põhjuse ja mõtteta, ei tilluke hall lind ega eeslikabja külge kleepunud rohukõrs, kõik oli suletud seaduspärasuse võluringi, kõik asjad olid igavesti omavahel seotud nagu ühe ahela lülid, millest igaühel, olgu ta või kõige pisem, oli oma, eriline tähendus, tal oli oma mõte ja ta andis millestki märku, tegi seda omamoodi, varjatult, kuid lõppude lõpuks ei jäänud see mõte ega see märk lahti mõtestamata ega aru saamata. Ainult Giorga ei suutnud kuidagi mõista, mis mõtte oli pannud looja temataolisse olendisse ja mis tähenduse ta tema olemasolule oli andnud. Seda oleks ta võinud teada saada ainult isa käest, kes oli surnud enne tema sündi, oli surnud koos mõtte ja tähen-

dusega, mis tal Giorga jaoks oli olnud. Kas ta siis tõesti andis pojale elu vaid selleks, et ilmas oleks keegi, kes teda meenutaks, et mälestus temast ei kaoks jäljetult, et vähemalt poja südameski säiliks väike nurgake, küllastunud tema lõhnast, muljutud tema raskusest nagu äramüüdud hobuse latter? Aga võib-olla ta suri selleks, et panna Giorgat rängale proovile, et näha, kas ta hakkab otsima oma hinges isa, või siis jookseb selle jalge juurde, kes talle esimesena vilistab? Ja tõepoolest, ta oleks hakanudki pidama tatarlast oma isaks, oleks võinud hakata teda isegi armastama, kui mitte ema poleks teda hoiatanud! Või siis oleks tunnistanud oma isaks majori (kes ei nõudnudki ju temalt midagi muud), ja lihtsalt alistunud asjaoludele. Mis siis sellest nii väga muutunud oleks? Ei, kui isa tõepoolest oleks lasknud tal ilma sündida vaid selleks, siis oleks see olnud tema poolt nurjatu ja õel, mõistmatu egoism, õigustamata julmus poja vastu. Major oleks nagu seletanud talle, milles peitub elu mõte: sa kas tapa, või lase tappa iseennast; kuid tal ei olnud mingit õigust seda öelda, sest mitte tema polnud andnud Giorgale elu ja mitte armastus ei ärgitanud teda seda ütlema, vaid vihkamine. Seepärast ei saanud elu ohvrikstoomine majori eest olla tema elu eesmärgiks, see oli vaid karistus, mille major oli külmavereliselt välja mõtelnud selleks, et kätte maksta kõikide ebameeldivuste, hirmu ja ärevuse eest, mida ta oli pidanud läbi elama Giorga tõttu. Lõppude lõpuks polnud major parem ega halvem kui tatarlane, mõlemaid vaevas üks ja seesama tõbi, ainult et kumbki ravis end omamoodi. Üks püüdis end lese majja sisse seada kõditamise, rosinate ja mee abil, teine aga alustas sellest, et lammutas selle maja lihtsalt maha, nii et lesk pidi ise vaatama, kuidas ta ennast sisse seab. Aga kas see oli seaduspärasus, nagu päeva ja öö, hea ja halva ilma ning aastaaegade vaheldumine, või siis juhus, õnnetu juhus? Ka selle pidi Giorga välja selgitama, selle kõigepealt, sest alles pärast seda võis ta mõista, milleks oli ta siia ilma sündinud, kas ainult selleks, et laudapõrandat pühkida, puid lõhkuda, vett tassida, viinamäge kaevata, viinapuid lõigata ja pritsida, varblasi toita, lebada eeslihaisuses pimeduses või siis oli talle määratud veel midagi muud, midagi, mis oli lootusetult kaugenenud, igaveseks kadunud ja maha maetud koos isaga. Selleks, et seda välja selgitada, vajas ta aega, aega ja kannatust. Oli vaja vastu pidada, iga hinna eest vastu pidada, vaatamata sellele, et tal oli vaid üks relv — surnud isa muinasjutuline, saladuslik suurus. Ah jaa, surnud isa suurus ja elava ema nõrkus.

Elav ema oli õigustuseks tema elule, surnud isa aga oli õigustuseks tema tulevasele surmale, nagu siht ja eeskuju. Tuli iga hinna eest vastu pidada, vastu pidada selleks, et elada, ja elada tuli selleks, et surra. Ära ei sure ainult see, mis ei ela. Inimene — see ei ole mitte üksnes elu ega mitte üksnes surm, vaid mõlemad koos, nii surm kui ka elu, surm-ja-elu, üks loob teist, ja nad mõlemad koos loovad inimese, kelle loomiseks on see paar niisama vajalik, nagu lapse sündimiseks on vajalikud vanemad: ema ja isa, nii ema kui ka isa. Giorgal oli kerge seda mõista, kuna just tema vanemates kehastus see tõde lausa käegakatsutavalt. Ta ema kehastas elu nagu rahulik kaunis puu, mis õitses ja kandis vilja kõikide tormide ja pakaste kiuste, isa aga kehastas surma, see aga oli muinasjutukangelaste Amirani, Khamar-Handžali ja Tsiskara surm, mis ei sisendanud inimestesse mitte hirmu ja tühjusetunnet, vaid lootust ja usku, sest nad olid nii targad ja head. Isa oli Giorga meelest nagu Urukhi jõgi, millele piisas ühest kevadisest suurveest, ühest veetulvast, et säilitada seejärel aasta läbi kuni järgmise kevadeni oma koht päikese all, et tema kuivanud sängi valgeks pleekinud kivide, sogaste, hääbuvate lompide ja paakunud poriga kaetud pühvlitega nimetatakse endiselt jõeks. See-eest igal kevadel muutus see tardunud konarlik kiviräga äkki tõeliseks jõeks, sogane, tigedalt kiiskav vesi täitis kiiresti jõesängi, ja tõusnud üle kallaste, viis endaga mürinal kaasa härjad koos arbaadega ning hiiglasuured juurtega üleskistud puud — kõik, mis ta teele ette jäi, hoolimata vastupanust. Kaunis ja kohutav oli jõgi, kui ta, hakates igatsema liikumise ja kiiruse järele, kulutas paari päevaga pillavalt ära kogu vee, mille jääliustikud kaugel mägedes olid andnud talle terveks aastaks. See-eest elas ta kaunilt ja suri kaunilt. Tema konarlikku, päikese käes valgeks põlenud sängi jäid vaid väikesed loigud — jõe ja elu üürikese ennastunustava abielu lapsed, kes jäid nüüd terveks aastaks orvuks. Nende kõrval lamasid pühvlid, kes sarnanesid leseksjäänud emadega, jahmunud möödatormanud jõe kõminast; nad olid liikumatud ja ülevad, nagu paganlike jumalate kujud varjasid nad oma kehadega jõe orbe põletava, halastamatu päikese eest. Ka Giorga sarnanes jõest mahajäänud veeloiguga, ka temal oli oma kaitsja, varjuandev jumalus; ja kuigi ta ei suutnud teda täielikult vastu võtta ega mõista, nii nagu väike veeloik ei saanud endas peegeldada kogu pühvlit, piisas tema olemasolust, tema lähedusest, tema paljutähendavast vaikimisest selleks, et ka poiss talus kindlalt kuumust ja hingepõhja sadestunud

soga, et ka tema pidas vastu kuni kevadeni, isa järgmise tulekuni, auramata taevasse ega neeldumata maapinda.

«Kuidas ma uskusin... kuidas ma, loll, ometi uskusin!» ütles Giorga.

«Mida sa uskusid?» küsis major.

«Seda, et sa mulle püssi kingid,» muigas Giorga.

«No-noh... Ma vaatan, et lõugu pole sul küll vaja kelleltki laenata. Leiba järama ja muidu lõksutama oled sa esimene mees,» tähendas major.

«Kuidas nii? Mida ma siis teinud olen? Äädikat veini asemel ma sulle sisse jootnud ei ole. Ega tuld su voodile ka otsa pistnud,» muigas Giorga veel laiemini.

«Ega seegi ole võimatu!» muigas ka major. «Sina, poiss, ei ole usaldusväärne. Ma soendan vaenlast oma katuse all.»

«Vaenlast?» Giorga vaatas maja poole, kus olid ta ema ja vend. «Vaenlast?» kordas ta mõtlikult, kahtluse ja lootusega seda sõna, nagu haige nimetab ravimit, mida on talle äsja soovitatud, kuid mis tuletab talle vaid veel kord meelde vana ravimatut haigust ja paljusid teisi rohtusid, mida ta on juba tagajärjetult proovinud.

Giorga teadis, et major vihkab teda, aga ta ei süüdistanud teda selle pärast, mõistes, et sel vihkamisel olid omad põhjused. Giorga tundis teda ju paremini kui keegi teine, üksnes tema teadis, et major on argpüks, reetur ja vägivallatseja. Giorga oli esimene, keda majori argus oli jahmatama pannud, nagu selgus, olid just sellele argusele rajatud kõik tema unistused ja lootused, mis olid sel ööl, kui püssipauk kärgatas, kaardimajakesena kokku varisenud. Giorga oleks tegelikult eelistanud majori ausat kaotust taolisele võidule, seepärast oli ta tookord rõdult hüüdnudki paugu peale kokkujooksnud naabritele: «Onu Khaihosro lasi.» Ta oli püüdnud veel säilitada oma usku, tuua majorit mõistusele, et ta naaseks õigluse ja headuse teele, ent major oli, selle asemel et end õigustada, talle sõrmustatud käega valusasti vastu lõuga tonksanud ja sisistanud: «Mis sa lõugad, kutsikas!», ka tema oli korrapealt taibanud, et ta on end Giorga ees lõplikult paljastanud ja et ta tõeline nägu Giorga teadvuses tuli hävitada või siis matta igaveseks, et teised seda ei näeks. Sellest hetkest oli Giorga muutunud peegliks, milles peegeldusid nii majori suursuguselt hallid meelekohad ja ta mundri pimestav hiilgus kui ka ta pimeda hinge iga nurgake. Mis seal siis imestada, et major vihkas seda peeglit ja püüdis teda poriga kinni mätsida. Seepärast pidas Giorga majori viha täiesti loomulikuks, südamepõhjas tundis ta majorile isegi kaasa, sest

tema arvates see vihkamine põhjustaski majori halva iseloomu, põhjuseta tigeduse, ahnuse, sapisuse ja pideva vaibumatu hirmu, mis vaatas vastu tema rahututest silmadest. Muidugi ei olnud Giorga sellest kõigest vaimustatud, kuid ometi haletses ta majorit, kuna ta mõistis, et ta ise ka oli andnud põhjust selleks hirmuks, et majori ja tatarlase tülis oli süüdi kõigepealt tema ise. Seepärast tundis ta majorile mõeldes tegelikult vaid pettumust, millel ei olnud midagi ühist vaenuga, kuid mida kanda oli ilmselt veelgi raskem. Tal ei tulnud pähegi hakata end pidama oma ema mehe ja oma venna isa vaenlaseks. Kui julm ja ebaõiglane major tema vastu ka ei olnud, ei hakanuks Giorga teda ometi paljastama — kas või juba ema ja venna pärast.

«Vaenlast?» kordas Giorga. Ta ei muianud enam, vaid oli hämmeldunud ja segaduses. «Mis vaenlane mina sulle olen... mida mina sulle teha saan?» küsis ta pärast pausi.

«Kas sina arvad, et ma ei näe, mis plaanid sul on?» ütles major. «Ei tule välja, Giorga! Mina sul maja pea peale pöörata ei lase. Siin olen mina peremees!»

«See on ju minu maja ka?» naeratas taas Giorga.

«Või veel!» kostis major talle sama tooniga. «Mine ja kisu oma isa seenetanud kivid siis seinast välja.»

Vaat sulle siis, Giorga! «Mine ja kisu oma isa seenetanud kivid siis seinast välja.» Ei, õigem on siiski vaikida. Majorit ta juba ümber ei veena, ja kui veenakski, mis sellest muutuks? Annaks ta talle tõesti loa isa kivid seinast välja kiskuda? Kuhu ta nende kividega läheks? Lõhuks ta tõepoolest ema ja venna pesa ära?!

«Katsu sa neid kiskuda?!» muigas Giorga ja sügas kukalt.

«Pim-mmm, pam-mmm, pam-mmm,» lõi kapisuurune kell; ja Giorga täitis ausalt oma kohustusi, et mõista oma olemasolu eesmärki ja mõtet. Õitses viinapuu, naiselokkidena keerduvad väädid täitusid rohelise valgusega, kõplaga ümberpööratud mullakamakast tõusis auru nagu potist väljatõstetud lihatükist. Giorga õlad hõõgusid, ta kõrva juures sumises mesilane, nina otsas rippus higitilk — igavene higitilk, mis otsekohe asendus uuega, vaevalt oli ta nina otsast maha kukkunud kas Giorga käele, kõplale või otse mullale. «Hei, Giorga!» hõikasid naaberpõldudel töötavad külamehed. «Heihei!» vastas Giorga, pühkides mõnuga varrukaga üle kuumava näo. Piirdeaia all sahises tolmune, kuumusest kollasekstõmbunud rohi, mööda auklikku, tolmust valget teed roomas nastik, ja näis, nagu õõtsuks maa ja lõheneks erineva suurusega tükkideks. Oli tunda suitsu-

lehka, põlesid viinapuuvarred ja umbrohi. Viinamäe teises otsas pirisesid umbses õhus sääsed, tuhkpuuoksal karjus lehekonn nagu sünnitaja, jäärakuserva varjus seisid mõtteissevajunud kitsed. Eemal kisendas eesel, otsekui õpiks keegi pasunamängu. Pähklipuu alla oli istunud puhkama musta rõivastatud naine. Ta oli rätiku sülle laotanud ja ta lõhenenud tööinimesekäed lebasid rätikul, nagu näitaks ta neid jumalale. Ilma rätikuta näis ta nooremana, vaid kohati helkis hobusesabana seotud juustes halli. Ta istus, huuled mõtlikult kokku surutud, igavene jumala ja inimese ümmardaja, igavene ema, kes kasvatab lapsi ja küpsetab leiba; kes ei nõua ega täna, ei ole õnnetu ega õnnelik, rõõmus ega kurb, noor ega vana — igavene naine, igavese elu läte. Ta lõhnas puhtakspühitud, veega ülepritsitud õue järele, ta nägu hõõgus kuumusest ja kiirest käigust. «Jumala abiga läheb kõik hästi...» mõtles endamisi naine, Medea ja Amirani ilmaletooja ning samaaegselt ka Medea ja Amirani tütar.

«Kui ainult rahet ei tuleks...» ohkas töölt tulnud Giorga nagu vana mees, istudes talliseina äärde ja toetades pestud jalad ainult kandadega maha, et tuul neid kuivataks.

«Sa väsid väga ära... Sa oled ju alles väike,» naeratas Anna varakult mehistunud pojale.

«Näe, tema on väike,» osutas Giorga lõuaga Petre poole. «Oota, poiss... ära nüüd ema nahka pane!» noomis ta ema rinnale liibunud Petret, kel olid põsed mõnust punnis; väikemees kudrutas nagu tuvi või siis välgutas vihaselt oma taldrikümmargusi silmi.

«Pim-mmm, pam-mmm, pam-mmm,» lõi kapisuurune kell, ja täpselt, sekundipealt arvelevõetud aeg viis endaga kaasa ka uuekssaanud (või uue) Makabelide perekonna, mille kohal hõljus surnud inglina kahekuuse tüdrukukese vaim. Öeldakse, jah, et kes oskab saatusega ringi käia, selle uksele koputavat ta kas või kordki aastas, aga see on ainult jutt. Inimesed räägivad seda, aga kui see tõesti nii peaks olemagi, siis uksi, mis ootavad saatuse koputust, on maailmas ju nii palju, päevi aastas aga nii vähe, et ei ole kuidagi usutav, et saatus oma lubadust jõuaks täita. Ja, teiseks, kuidas sa selle ukse taga istuva saatuselinnu ära tunned? Kes teab, mismoodi ta välja näeb, mis värvi ta on, on ta suur või väike, räägib ta linnu või inimese keelt? Mis tunnused tal on, et ta mõne teise linnuga segi ei läheks, mis aasta- või päevaajal eelistab ta end ilmutada ja, mis kõige tähtsam, on's teda üldse võimalik näha või on ta niisama nähtamatu nagu hing, ulm, lootus, igatsus? Aga ometi

usub inimene saatust, on alati uskunud ja oodanud ning tal tuleks puudus ajast ja paberist, kui tahaks üles lugeda kõiki nägusid, mis on saatusele omistanud inimese ettekujutus. Saatus eksisteerib niivõrd, kuivõrd inimene vajab tema eksisteerimist, ta on vajalik kas või ainult selleks, et veeretada tema kaela kõik oma kordaminekud ja õnnetused ning teha nad sellega talutavamaks. Inimene alistub tema enda väljamõeldud saatusele, kohandub temaga, kuid see ei tähenda veel sugugi, nagu oleks kohanemisvõime tema kõige iseloomulikum tunnus; see on talle pigem peale sunnitud, see on enesesäilitamise hädavajalik tingimus ja selle omandamine moonutab vältimatult, kas või osaliselt inimese tõelist loomust. Sest päästvat kohanemisvõimet ei saavuta inimene kunagi iseenesest, ilma valu ja ohvriteta; see on kestva, pingsa hingelise võitluse vili, mis erineb igast teisest võitlusest selle poolest, et siin võidab võidetu, õiguse elada omandab allasurutu ja rõhutu. «See on minu saatus,» kui palju kordi on inimene lausunud neid sõnu, mille kõige kohta pole need käinud ja kui palju kordi tarvitab ta neid veel, sest kui teravalt ta ka ei tunnetaks oma üksindust, ei ole ta tegelikult kunagi üksi, ei kuulu kunagi ainult iseendale, ta on selle keerulise, mitmekülgse, mitmevärvilise ja mitmenäolise koosluse osa, mida nimetatakse eluks ja millele nagu loodusele endale on ükskõik, kes, millal ja kuidas kohandub tema kehtimapandud korra, seaduste, tingimuste ja piiridega. Seetõttu oli loomulik, et varem või hiljem tungivad kõik ilmatuuled, tahab siis Khaihosro seda või mitte, ka tema kindlalt ehitatud maja seinte vahele ja võtavad luba küsimata endaga kaasa kõik, mis neile meeldib ja silma hakkab. Ja ka Makabelid pidid maksma lõivu ajale, olgugi et neid nii nagu teisigi selles suhtes ette ei hoiatatud, mistõttu majori kahekorruselises linna tüüpi majas aeti kõik saatuse kaela, nähti kõiges jumala tahet ja iga selle perekonna liige sammus mööda elurada pimesi, piiratud inimestele omase kangekaelsuse ja innuga. Aga major oli oma eluunistuse ometi teoks teinud — tal oli nüüd omaenda kindel maja ja hällist vaatas talle vastu tema poeg, tema enda liha ja veri. Mõte kasarmule oli ikka veel kibe ja piinav, ent ajapikku lisandus sellele nagu valmivale hurmaale mingi sulnis kõrvalmaik. Tatarlast ta muidugi unustada ei suutnud, kuid seni polnud tollest kuulda kippu ega kõppu ja oli täiesti võimalik, et major ei näe teda enam iialgi. Ent Khaihosro oli jätnud kahe silma vahele, unustanud veel ühe asja, mida ta ei tohtinud unustada nagu naist või vaenlastki: ta oli unustanud ka oma sünnilinna,

heitnud ta oma südamest välja. Kuid ikkagi rabas teda vahetevahel nagu välk mägedevahelisse orgu surutud kümneid kordi purustatud, mahapõletatud ja kümneid kordi surnusttõusnud linna leitsak! Nagu silmaläinud prügi, hirmutasid ja piinasid teda jälle kusagil unustusejoone taga veiklev jõgi, raudrehvidega vankrirataste all äralihvitud sillutis, päikese käes läikivad rõduaknad, otse tänava kohale kuivama riputatud pesu, kirikukuppel tiibu laotava, nagu jumalaga kohtumise ootel ristiga ja kitsad, kõverad, üksteisesse suubuvad tänavad. Khaihosro oli unustanud, et see linn on igavene ja ainus tema jaoks, et tema ja ta perekond on saatuse läbi seotud tema külge, nagu vankrisistuja on seotud vankriratta külge sinelihõlma läbi, mis on äsja märkamatult ratta vahele kinni jäänud, ja kuigi vankrisistuja veel ei tea, mis teda ootab, ei tunne, kuidas sinelihõlm jääb lühemaks, tõmbub pingule, tirib sinel ta järgmisel hetkel kohalt üles ja heidab rataste alla — pääsu ei ole, sest pole enam aega seda neetud sinelit seljast tõmmata, vabaneda ta kaasakiskuvast surmatoovast haardest. Vahe on üksnes selles, et selline surm on vaid mõne hetke küsimus ja mõni tunnistaja ikka juhtub seda tänaval pealt nägema, terve perekonna surmal aga tunnistajaid ei ole ja see kestab kaua.

Surma Khaihosro tõesti pelgas; ja kuigi preester Zossime veenis teda kogu aeg armastama oma ligimest, siis just nimelt seda ligimest ta kõige rohkem kartiski, sest ta oli kindel, et nii nagu tatarlane, oli võimeline ta elu kallale kippuma ka iga teine penisigitis selles külas; ja et ta mitte ainult ei või, vaid ka tahab seda teha; ja et see ei kehti mitte ainult iga võõra, juhusliku vastutulija kohta, vaid ka omade, lähedaste inimeste kohta, kelle kohus olnuks paluda jumalat ta eest ja suudelda tolmu ta jalge all. See oli niivõrd kujuteldamatu, niivõrd ebainimlik ebaõiglus ja tänamatus, et Khaihosrol jäi hing vihast kinni, ta kaotas une, ja tõstnud lambi kõrgele pea kohale, hulkus öösiti mõttetult ringi mööda lubjast ja värvist lehkavaid tube. Omaenda maja hauavaikuses viirastusid talle igal sammul, igas nurgas mõrtsukad ja kurjad vaimud. «Noh, tõuse üles!» tonksas ta jõhkralt, valusalt teki all kerratõmbunud Annat ja näitas talle valgust näkku, nagu püüaks sealt välja lugeda ta salajasi mõtteid ja kavatsusi, enne kui naine jõuab maski ette panna. Anna oli sellise äratamisega juba harjunud; pärast seda, kui major hakkas kaebama küljevalu, sundis ta tihti naist voodist üles tulema ja endale telliskivi soojendama; külmast värisedes kükitas Anna kolde ees,

püüdes kõigest väest mitte tukkuma jääda ja peadpidi koldesse kukkuda. Aga mitte alati ei äratanud majorit küljevalu, teda piinas ka mingi teine tõbi, mis ei häirinud teda sugugi vähem, ja olgugi et ta naisele seda ei öelnud, nägi too selgesti, et selle salajase tõve põhjuseks või vähemalt üheks põhjuseks pidas ta teda, Annat. Seda ei olnud raske mõista, see oli kirjutatud ta näole, seda oli kuulda ta häälest, seda kinnitas iga ta liigutus! Ja ometi lõppesid need öised ärkamised peaaegu alati haiglaselt närvilise, helluseta, ebameeldiva ühteheitmisega; hirmust ja valust ülesköetuna ei suutnud major end pidurdada, Anna aga ei saanud vastu tõrkuda, keelduda, sest ta oli tema naine ja tundis, et on just sel hetkel mehele vajalik.

«Ilmaaegu rõõmustad? Võtan kätte, teie kiuste, ja ei sure ära,» sosistas ta naisele kõrva nagu prakku pihiruumi seinas, heitununa ja ühtlasi tigedana pärast järjekordselt hingetult rahuldatud kirepalangut.

«Jää magama. Mingit surmatõbe sul ei ole!» vastas Anna. Kössitõmbunult, külmetavad jalad kokku surutud, lamas ta pimeduses, kuulatades uinunud mehe hingamist, alandatud ja ängistatud jagamata jäänud, temale pealesunnitud kirest. «Mille eest? Mida ma teinud olen?» mõtles ta ega märganudki, kuidas uinus. Ent samas äratas teda uuesti mehe külje pealt mahalibisenud tellise kare raskus ja külmus. Ta tõusis vargsi, kivi käes, Khaihosro voodist üles ja läks kergendatult, erutatult nagu inimene, kes on maksnud oma võla või kandnud oma karistuse, tagasi omaenda voodisse, mis oli külm ja puhas nagu lumi. Lamades seal, mõtles ta üksnes Giorgast ja Giorga isast, kiivalt, ustavalt, hardalt nagu usklik mõtleb pühakutest, nuttes tuhandendat korda taga üht ja valades pisaraid teise orvupõlve pärast, kuni hällis ärkas üles Petre ja ta pidi minema teda imetama.

Pärast seda päeva, mil major esimest korda Anna kallal vägivalda oli tarvitanud, ei muutunud nende suhetes mitte miski. Iga nende ühteheitmine oli nagu viljatu katse taastada ja viia lõpule see esimene, mille oli katkestanud Giorga ootamatu tulek, see katse oli pikale veninud ja seetõttu tüütu. «Miks sa tahad mind veel õnnetumaks teha... halasta mu peale,» oli anunud Anna, kui major tal esimest korda käest kinni oli kahmanud. Kuid ta oli kohe tundnud, et majorit ei peata miski, et ta ei toimi mitte hetkelise kihu ajel, vaid tegutseb mingi varem valmismõeldud plaani järgi. Mõista seda plaani ei olnud muidugi Anna võimuses nagu ka sellele vastu panna, sest major oli olnud pärast ta mehe surma esimene inimene, kes oli astunud

tema eest välja ja asetanud ennast tema pärast hädaohtu. Põhiline aga oli see, et Anna lootis ta peale. Mida see lootus võis talle anda, mida see võis ta elus muuta, seda ei teadnud Anna isegi, ta tahtis vaid üht: näha, kuidas Giorga saab jalad alla, loob oma kodu, perekonna, talle sünnivad lapsed. Seda nimetas ta oma lootuseks, märkamata, et seesama lootus oli sundinudki teda saama kõigepealt tatarlase armukeseks ja seejärel majori naiseks, et just see lootus oli irvitanudki ta üle, vägistanud teda, kandes kord lambanahkset kasukat, kord pagunitega mundrit. Kui ta oli saanud majori naiseks, pimestas see unistus teda veel enam. Nüüd vähemalt ei julgenud keegi südaöösel ta majja sisse tungida, nüüd oli siin majas peremees, oli ta siis missugune tahes. Tõsi küll, ta oli andnud poja võõrasisa meelevalda, aga ta ei olnud ju esimene ega viimane, kes seda tegi — ja kas ei olnud juhuseid, et võõrasisad suhtusid oma kasupoegadesse isegi paremini kui lihased isad. Miks siis jumal pidi karistama just neid, miks siis just nemad pidid selle tõttu hukka saama? Mis eriline, andestamatu patt see siis oli, mis neid teistest eraldas, kui mitte pidada patuks seda, et nad üldse olemas olid ja tahtsid oma olemasolu säilitada? Anna oli naine ning oma naiseliku loomuse tõttu kaldus ta rohkem soostuma ja alla heitma, kui keelduma ja süüdistama, kuid ta olnuks sootuks rumal ja mõistmatu, kui ta oleks pidanud end nüüd õnnelikuks, uskunud Urukhi naisi, kes rumalast peast teda kadestasid. Ta oli õnnetuks loodud ja kõige selgemini veenis teda selles ta abielu. Kui major oleks teda isegi armastanud, ümbritsenud teda pidevalt helluse ja hoolega, siis õnne ei oleks tal ometi olnud, sest nüüd ei elanud nad Giorgaga ühe katuse all, nagu ema ja poeg peavad elama, vaid ühe hoovi peal nagu inimene ja kariloom. Jah, tal oli nüüd ka teine poeg, aga too ei olnud kasupoeg, vaid oma isa seaduslik poeg, ja küllap see oli tema teene, et Annat ennastki veel majas peeti, et tedagi ei visatud talli nagu Giorgat. «Tema eas ei olnud mul talligi, kuhu pead panna!» kiitis major niisuguse näoga, nagu oleksid Giorga ja ta ema selles süüdi. Ainus, mis Giorga õnnetu isa oma poja heaks oli teinud, oli see, et ta pärandas talle maja, ei jätnud teda lageda taeva alla, vihma ja lume kätte, ja kuni tal oli see maja, ei saanud keegi teda sealt ometi välja ajada. Oma maja, olgu see või kõige kehvem ja viletsam, on parem kui võõras loss, sest ta õhk on küllastunud sinu mõtetest ja sinu lõhnast, ta ei ole mitte ainult sinu hirmu, mure või lootuste tunnistaja, vaid ka kaastundlik ja abivalmis sõber. Ega's ilmaaegu öelda, et omas kodus

aitavad inimest seinadki. Anna aga oli oma suurte lootustega saavutanud vaid seda, et oli poja maja maha lõhkunud — vaat see oli tema püüdluste vili! Kuid seda oli ta taibanud liiga hilja, nähes lõhutud maja asemel, sellel ehmatavalt paljaksjäänud maalapil seismas niiske mullaga määritud Giorgat, kes oli abitu ja õnnetu nagu kilbi seest väljakistud kilpkonn. Siis tundis ta esimest korda, et tal on raske pojale silma vaadata, raske teda lohutada. Lohutada poega polnud tal enam õigust, sest nende tee, mida ta oli alati pidanud ühiseks, jagamatuks, oli lahknenud, temal oli nüüd mees, Giorgal aga isa ikkagi ei olnud; temal oli kodu, maja, kus ta elas, aga Giorgal seda enam ei olnud. Aga ometi on ju olemas jumal ja tema eest ei jää miski varjule! Jumal ei andesta Giorgale tehtud ülekohut mitte kellelegi, jumal nõuab vastust igaühelt ja esimeses järjekorras temalt endalt, Annalt. Üksnes see innustaski Annat, üksnes selle lootusega ta elaski, sest ajapikku veendus ta üha enam, et ta on poja reetnud, et soovides teda päästa ja õnnelikuks teha, oli ta tahtmatult toonud talle õnnetust ja häda. Ja jumal juba karistaski teda! «Kiidetud olgu sinu nimi, issand!» sosistas ta oma jääkülmas voodis. «Mäända meid mõlemaid elusalt ära.» Mehe haigust pidas ta ka enda omaks, ta arvas, et jumal oli saatnud selle neile mõlemale ja et see tapab nad mõlemad, viib nad mõlemad hauda, kuid mitte korraga, vaid pikkamööda, piina ja kannatustega, et näidata neile mõlemale, mis patu läbi nad on seotud, mille eest jumal neid karistab. Seepärast soojendas ta sellise sõnulseletamatu naudinguga mehele telliskivi, kui mees kihutas ta nagu orjatari südaöösel voodist välja, pesi ta kusest haisvat verist pesu ja isegi andus talle, sest tal ei olnud õigust meest põlastada, tal ei olnud õigust hoida kõrvale haigusest, mille jumal oli saatnud ta mehele, et nakatada mehe kaudu ka teda ennast, määrida ja mädandada ära ka teda. Ta ei vihanud meest, kuid ei haletsenud teda, kuna mees polnud haletsenud Giorgat, kes võis loota vaid jumala armule, ei millelegi muule. Jumal aga oli karm ja õiglane, nii et Annal ei jäänud muud üle, kui täita lõpuni oma perenaisekohust kodus, mida liitis ühte üksnes ravimatu tõbi selleks, et, kui tal õnne on, saada tunnistajaks ka paremate päevadele — poja võidule.

Majori haigus oli, tõepoolest, nagu taevast sadanud, jumala saadetud karistus. Olles innukalt ametis majaehitusega, oli see küll viimane asi, millele ta oleks võinud mõtelda. Kui maja valmis sai, ehitas ta selle ümber nii kõrge kivimüüri, et hobuse seljas istuv ratsanikki ei ulatu-

nud hoovi sisse vaatama. Kaks paari pühvleid vedasid pingutades kohale päratu raudvärava ja kakskümmend meest kinnitasid selle ähkides müüri külge. Rõõmus ja õnnelik nagu laps, askeldas major koos teistega, oli neile isegi abiks, aga kui värava raskus lõpuks raudsetele aasadele toetus, tundis ta järsku õudusega, et ta kõhus rebeneb miski. Lõikavast, äkilisest valusööstust lõi tal korraks silme ees mustaks; kattudes üleni külma higiga, mõtles ta isegi, et teda on tulistatud, kuid peagi ta rahunes: valu kadus niisama äkki, nagu oli tulnud, kuigi kogu ta keha värises ikka veel nagu pillikeel. Kuid keegi ei märganud seda ja ka see rahustas teda. Mehed tõuklesid värava ümber, vaadates, kas see on korralikult kinnitatud.

Järgmine kord tuletas valu end meelde umbes kolm nädalat hiljem, kui ta oli jõudnud selle juba unustada. Ta kummardus poja hälli kohale, et silitada lapse higiniisket pead, ja valu torkas külje sees nagu mõõgaga. Ta vaatas ehmunult ja hämmastunult toas ringi, kuid ei märganud midagi võõrast ega erakordset. Hällis lallitas ta poeg, naine istus diivanil; häiritud mehe ootamatust tulekust, mässis ta kiiresti rätiku ümber pestud pea. Major tundis äkki, kui rahulik ja kaunis on elu ja kui raske on sellest lahkuda. Ja ka naine tundus talle sel hetkel ilusama ja veetlevamana kui muidu, ta mõtles kahetsusega, et tahtjatest tal ilmselt puudu ei tule. Naine pööras näo kõrvale, nagu aimaks mehe mõtteid, ja pigistas juukseid käte vahel. Ootamatu valu pani majori nägema naise ilu, justkui halastaks surm ka pigem ilusa naise mehele. Oli, muide, tõepoolest midagi rahustavat, kergendusttoovat selles pestud peaga naises, kes oleks nagu alles äsja naiseks saanud, avastanud oma keha soojuse ja õrnuse ning naudiks neid nüüd rahulikult. Tema aga toetus kõikuvale hällile ega suutnud end enam sirgu ajada. Ta laubalt, põskedelt ja lõualt voolav vaevahigi tilkus piiskhaaval hälli, kus lebas tema enda liha ja veri, muretu ja rumal, nagu põõsas vihmavarjus kükitav jänesepoeg.

«Tule aita mind . . .» ütles ta naisele moondunud, kähiseva häälega.

Laps hakkas nutma, talle näis, et isa on tema peale pahane, kuid isa ei näinud enam midagi. Ta toibus alles naise märgade juuste puudutusest oma näol. Kui ta silmad avas, lebas ta diivanil; ta palus naist, et see ära ei läheks. Laps karjus, kuid tema võis oodata, tal ei olnud hädа midagi, ainus, kes praegu tõesti abi vajas, oli tema, Khaihosro. «Ära mine, ära mine ära!» palus ta lamades selili

diivanil, olgugi et naine ei püüdnudki oma kätt ära võtta. Naise väike käsi lebas ta rinnal ja tal oli sellest hea, ta tundis, kuidas ta ärevil hinge voolavad naiseihu vaigistav jahedus, värv ja lõhn. Ta mõtles isegi, et nüüdsest peale armastavad nad alati teineteist, et naine on tema kõige kallim vara. Kuid koos valuga haihtus ka see mõte ja ta tõukas Anna käe jõhkralt ära.

«See on teie süü, just teie!» karjus ta naisele näkku. «Ütelge vähemalt, mis see on? Mis te mulle sisse söötsite?»

Mida pidi Anna talle vastama? Kui mees ta käe ära tõukas, kummardus ta hälli kohale ja hakkas rinda andma karjuvale lapsele, kes ei mõistnud veel midagi ega osanud muud, kui süüa ja end märjaks teha. Aga kuna ta oli kord juba ilmale tulnud, siis nõudis ta tähelepanu ja tal oli üksköik, kas ta oli sündinud siia ilma armastuse või vihkamise läbi.

Pärast seda algasid Khaihosrol verejooksud, veri eraldus koos kusega. Seda esimest korda märganud, heitis ta lõplikult meelt ja alistus masendava jõuetustundega saatusele. Ja kuidas või kuhu ta pidigi põgenema selle uue košmaari eest, mõrtsuka eest, kes ei sihtinud teda eemalt nagu tatarlane, vaid oli asutanud end otse tema kehasse ja võis talle lõpu peale teha iga hetk, kui ta vaid tahtis.

Kui ta tuppa astus, pidi Anna peaaegu karjatama. Temast olid jäänud vaid silmad — tühjad, hirmust pungis, mis anusid palavikuliselt abi ja kaastunnet. Ta oli näost must nagu araablane, naeratas nii hämmeldunult, et Anna süda tõmbus haledusest kokku. Pärast seda päeva tähendas kuselеminek Khaihosrole sedasama, mis surmamõistetule teekond võlla juurde. Ta läks, aga jalad ei kandnud teda, läks, sest ta pidi minema, kuid püüdis kuni viimase hetkeni seda käiku edasi lükata. Aga hädа ja lootus, et võib-olla vähemalt täna ei eraldu verd, sundisid teda lõpuks siiski sõrkima selle talle nii saatusliku seina juurde. Toetades mõlema käega vastu seina, vahtis ta ebainimliku, piiritu vihaga mustjaspunast oja, mis voolas sihinal ta jalge ette maha. Need kolm-neli liitrit verd, mille ta oli nii suure vaevaga päästnud, mille eest oli maksnud nii kallist hinda ja mida ta nii hoolikalt oli hoidnud, lahkusid nüüd koos haisva kusega ta surmast märgitud, üleni mädanevast kehast, ja miski ei saanud seda peatada. Ta ise ka mõistis seda, ja mõeldes öösiti oma lähenevast surmast, nuttis valjusti, südantlõhestavalt nagu peksasaanud laps. Keda kõiki ei toonud ta juurde isa Zossime, kui palju nad ka ei lehitsenud Karabadini* (see

* Karabadin — gruusia keskaegne arstiteaduslik käsiraamat.

lebas ta voodipeatsis veel tükk aega pärast neid sündmusi), kuid ei selle imeliku haiguse nime ega rohtu, mis selle vastu aitaks, nad ei leidnud. Neil rasketel aegadel tarvitses tal vaid tukkuma jääda, kui ta nägi unes kahekuust tohutute vurrudega tüdrukukest, kes ütles talle tõsiselt Kaphlan Makabeli häälega: «See on sulle paras, miks sa omastasid meie nime?» Vaat see veel puudus! Karanud voodist välja, hakkas ta, lamp käes, tiirutama majas, mis oli muutunud talle äkki täiesti võõraks, majas, kus tuksus vabalt ja julgelt vaid kapisuuruse kella raudne süda.

«Ma arvan, et see tuleb koha- ja õhuvahetusest,» arutas isa Zossime. «Öeldakse ju, et harjumus olevat inimese teine mina. See ongi inimloomuse saladus. Hindu külma vett ei joo, löö või maha, aga meie, näe, oleme harjunud, tahame et kann higistagu, kui joome. Räägitakse, et kord elanud mees, kes oli söönud madusid, skorpione ja mesilasi nagu puuvilja — ptüi, jumal karistagu teda! Aga teine püüdnud elusa kassi sabapidi kinni ja kukkunud õgima. Ja mitte mõni lihtinimene, vaid ise olnud sultan! Kuidas nad tal, põrgulisel, nägu puruks ei kiskunud? Sööda sulle tükk kassiliha sisse, sa oksendad emapiima ka välja. Aga tema ei saanud ilma eladagi. Tähendab, et oli harjunud... Ja mida ütleb Phanaskerteli?» Zossime avas Karabadini täpselt õigest kohast, kallutas pea tahapoole, lükkas raamatu kaugemale ja vedas paksu nimetissõrmega mööda ridu: «Nojah... ja igat tõugu inimesele on kasuks see söömaaeg ja joomaaeg, millega ta on ära harjunud.. Ära harjunud — kas kuuled!»

«Sa arvad vist, isa, et ma olen eluaeg madusid, skorpione ja elusaid kasse õginud,» muigas Khaihosro kibedalt ja õelalt.

«Ei arva, poeg, ei arva! Aga kõike peab arvesse võtma. Haigusel võib olla tuhat põhjust,» kostis isa Zossime; ta silmad särasid, nagu naerataks ta pidevalt.

Majori haigusest kõneldi ka Garegini poes. Poes oli alati palju rahvast, seal ei käinud mitte üksnes urukhilased, vaid ka naaberkülade elanikud tulid sinna ostma suhkrut, petrooli, soola ja riiet; koos oma ostuga viisid nad kaasa ka uudise majori haiguse kohta, lubades kodus järele kuulata, kas keegi ei tea järsku rohtu selle tõve vastu. Igaüks pidas oma kohuseks vähemalt huvigi tunda võõra inimese saatuse vastu, kui nad teda aidata ei saanud. Paljud neist polnud majorit näinudki ja tundsid teda vaid Garegini juttude järgi.

«Kus on siis õigus siin ilmas?» õhkasid ja ohkasid naised,

kes elasid Urukhist kümnete kilomeetrite kaugusel, kuulnud oma meestelt silmapaistva ja suursuguse majori haigusest. «Niisugune mees pannakse mulda... aga, näe, ämmaroisk siin, jumal teda kaitsku, hingitseb ja hingitseb, aga ära ei sure...» Varsti polnud ei ühel ega teisel pool Alazanit enam ainsatki küla, kus Urukhi majori haigus poleks olnud igapäevaseks jutuaineks; nii need, kes teda tundsid, kui ka need, kes ei tundnud, kahetsesid ühtmoodi «säherdust kuningat», kellel «pagunite, aukraadide ja medalite hiilgus kiirgavat nagu pärg ümber pea...» Kõik ära kuulanud, kirjutas Garegin nõuanded ja õpetused eraldi paberilehele üles, et need hiljem majorile täpselt edasi anda.

«Seda ma olen juba kuulnud! Nüüd on juba kõik arstid ümberringi!...» tigetses major, keda inimeste mõttetu ja tulutu tähelepanu vaid ärritas. «Ühe minu tuttava naiseõel oli olnud ka seesama lugu, nüüd on sellest juba sada aastat möödas, aga ta elab ikka veel ja pole tal kuskilt häda,» püüdis Garegin majorit lohutada. «Kui sa ontlik inimene oled, ei tea, kust sina siis tead kellegi naiseõe, või mis ta kurat oli, asju!» karjus kannatuse kaotanud major trepist allaminevale ja endamisi ilmselt juba oma osavõtlikkust needvale Gareginile järele. «Ajas vist kuupuhastusega segi. Ei tea, mis minul ühist on sinu litaka naiseõega!» märatses major.

«See on imestamisväärt!» kõneles talle isa Zossime. «Me sünnime selleks, et pattu teha, ja sureme selleks, et puhtaks saada.»

«Surm ei ole mitte mingisugune puhtakssaamine, isa. Surm on kõnts,» vastas major, kuid vaatas preestrile pingsa tähelepanuga otsa, et ta ühtki tema sõna kõrvust mööda ei laseks.

«Oleneb, milline surm...» vastas isa Zossime, silmad siramas, rüübates kõhukast klaasist kiirustamata venivat veripunast veini.

«Sinu arust lõhnab surm ligimese eest nagu roos? Ah?! Armasta oma ligimest... eks ole?» ütles major kahjurõõmsalt, tühjendades oma klaasi ühe sõõmuga. Ta lõua otsas väreles suur veinitilk.

«Ligimese eest surra ei ole mitte igaühele antud. Sagedamini viivad oma hädad inimese hauda. Aitüma selle veini tegijale...» ütles preester suud matsutades.

Ta ei teinud mitte juhuslikult majoriga juttu surmast, sest ta pidas oma kohuseks teist surma vastu ette valmistada. Majori ärevus ja vastuseis ei pannud teda imestama ega pahandanud teda, kuna preester ise ka oli surelik ja

see, et ta oli jumalateener, ei kohustanud teda veel nõudma teistelt seda, mis võib-olla ei õnnestu tal endalgi — vaadata oma surmatunnile vastu ilma kartuse ja nurinata. Kui ta aga, erinevalt Khaihosrost, uskus tõepoolest, et mitte kõik surmad pole ühesugused (nagu ka mitte kõik elud), siis polnud ka see tegelikult eriti oluline ega lohutanud kuigi palju, niikuinii ei ole inimene ise oma elu ja surma peremees, vaid selleks on nähtamatu vaim, ning oma elu ja surma muuta ei ole inimese võimuses. Majorist oli isa Zossimel lihtsalt kahju; muide, ega ta uskunudki, et jumal on Khaihosro surmale määranud — väliselt ei andnud mitte miski sellest tunnistust. Ometi pidas ta oma kohuseks sagedamini külastada inimest, kes on surmahirmu tõttu usu kaotanud, ja kuigi tal ei õnnestu teda õigele teele pöörata, siis vähemalt lahutab tema meelt kõnelustega elu ja surma üle, mis olid küll üldised, pealiskaudsed, ent arusaaja inimene võis neist ometi ammutada nii mõndagi...

«Seda ei ole antud mitte igaühele, see on tõsi! Näiteks Noa ei suutnud ligimese eest surra. Selle asemel et koos ligimesega hukka saada, reetis ta oma ligimese. Kas pole nii? Kas mitte nõnda ei ole kirjutatud piiblis? Inimkonna ajalugu ei tunne suuremat reeturit kui Noa. Juudas on tema kõrval poisike. Noa müüs maha terve inimkonna. Selle asemel et hoiatada: vaadake ette, päästke end kes saab, istus ta maha ja klopsis endale laeva kokku... küllap laskis veel sealjuures viletki. Noa on minu jumal!» karjus major ja pani või õigemini pillas tühja klaasi lauale. «Noa on minu jumal! Surra oskab igaüks, aga ellu jääda igaüks ei oska.»

«Sul on midagi muud südamel, mu poeg, mis sind vaevab.» Isa Zossime nuusutas tühja klaasi. «Aga ometi tõusis Noa laevast uus elu, usklik ja jumalakartlik.»

«Jah. Ainult et sel elul oli jalge vahel seesama, mis hukutas ta eelkäijad,» salvas major kohe vastu.

«See...» Preester muigas, kattis oma klaasi käega, vangutas pead ja jätkas. «Seda ei ole inimestele antud mitte selleks, et ta selle ümber lõksutaks.»

«Tahad, ma ütlen sulle tõtt?» Major kummardus preestri poole, nagu ei jõuaks ta sõnad muidu pärale. «Tahad, ma ütlen sulle tõtt?» kordas ta, küünitudes kannu järele ja valades endale veini. Ta käed värisesid ja vein loksus lauale. «Mina vihkan oma ligimest!» ütles ta ja ajas end sirgu. Tõstis klaasi, kuid ei joonud, vaid hoidis seda käes, vaadates preestrile ainiti otsa. Mundrikuuele tilkunud veinipiisk jättis kuuele laiakslitsutud lutikaga sarnaneva

pleki. Preester vaatas plekki, ka major vaatas tahtmatult sinnapoole ja kaapas vaba käega järsult plekki, justkui preestri pilku ära lõigates, eemale tõugates. «Kust ma tean, et mina olen tõepoolest mina ja et mu ligimene on tõepoolest mu ligimene?» küsis ta väljakutsuvalt.

«See on juba midagi uut,» tähendas isa Zossime uudishimulikult. Ka tema sirutas käe kannu järele, valas oma klaasi täis ja kallas endale uuesti pool klaasi kurku. Seejärel raputas ta oma kuuehõlma ja nühkis peoga klaasipõhja kuivaks.

«Mitte sugugi!» Major pani täidetud klaasi lauale veiniloiku. «See on inimese kõige vanem kahtlus ja, muide, kõige salakavalam. Sellest ei saa lahti. Mul oli üks sõber... küllap ta on praegugi elus, ta oli minust kõigest neli aastat vanem. Jah, ja selle sõbra varastasid lapsena ära mustlased. Ta vanemad leidsid ta alles kahe aasta pärast üles, juhuslikult sattusid laadal peale. Mustlased ei tahtnud poissi enam ära anda ja ta ise ka ei tahtnud vanemate juurde tagasi minna, aga need viisid ta muidugi minema. Siis surid vanemad ära, ta soetas endale ise perekonna. Võttis korraliku naise, ta ise oli ka tubli ja lugupeetud mees, aga kahtlusest ta lahti ei saanud, tee mis tahad. Ta ei rääkinud sellest mitte kellelegi peale minu, ja sedagi purjuspäi. Et kust ta seda teab, kas see oli tema, kelle mustlased ta vanematele tagasi andsid?» Preester hakkas naerma, ta kurgus vulksus miski nagu ümberläinud kannus. «Mis siin naerda on? Ta vihkas oma vanemaid eluaeg, eluaeg unistas, et leiab selle mustlasnaise üles, kes ta ära varastas ja maha müüs.» Major võttis laualt klaasi ja kummutas selle suu kohale, kummardudes ettepoole, jalad harkis.

Mõlemad olid vait ja vaatasid teineteisele otsa. Rõdu käsipuule laskus üks lind, ent tõusis kohe uuesti lendu, otsekui imestanuks, kohates siin majorit ja preestrit.

«Jah, mida sa kõike ei kuule,» avaldas isa Zossime viisakalt imestust, tahtmata üles näidata ükskõiksust, kui peremees on nii erutatud.

«Mine sa võta kinni...» lausus major, olles ikka veel oma jutustuse mõju all. Ta silmad särasid.

«Niimoodi ei maksa sul öelda.» Nüüd kummardus preester majori poole. Ta põsed tõmbusid naeratuses krimpsu. «Kahtlus on samuti haigus ja seda ravida ei ole kerge,» lisas ta, sirutades selga ja toetudes tooli seljatoele.

«Miks sa ütled, et ei maksa öelda?» küsis major ärritatult.

«Sina, Khaihosro, oled kaval mees. Ega's ilmaaegu terve Urukhi sust lugu ei pea!» kostis isa Zossime, tühjendas oma klaasi ja pani selle majori tühja klaasi kõrvale.

Ja nõnda peaaegu iga päev. Rõdupulkade vahelt paistsid aedoa õied, lehtrikujulised, värvita ja lõhnata, ent ometi meeldivad silmale ja rahustavad. Hiina jasmiini põõsa ümber keerlesid mesilased. Lauaplaat oli kaetud niiskete, üksteisesse põimunud rõngastega — kannupõhja jälgedega.

«Tere hommikust», «tere päevast», «tere õhtust» kostis müüri tagant; ja juttu ajades ei pannud nad tähelegi, kuidas nad teineteisele lähedaseks said, kuidas nemad, erineva mõttelaadiga inimesed, muutusid ajapikku teineteisele hädavajalikuks. «Halb on see, et inimesed on kaotanud usu jumalasse,» kurtis isa Zossime. «Jumalasse või teisse?» täpsustas major kahjurõõmsalt. «See on üks ja seesama,» kostis isa Zossime. «Meie, vennas, olime kunagi suur jõud, me näitasime kuningas Gorgassalilegi* uut ja vana . . .»

«Pim-mmm, pam-mmm, pam-mmm,» lõi kapisuurune kell, kuid ka ilma meeldetuletuseta poleks elu hetkekski seisma jäänud. Iga hetk juhtus midagi, iga hetk sündis miski või suri, lõi õitsele või sai kõduroaks, tervenes või haigestus. Ja üksnes Khaihosro haigus oli ajatu, see ei viinud teda hauda, kuid ei kadunud ka ära, ja ajapikku harjus Khaihosro oma haigusega ära; tutvunud temaga lähemalt, sõlminud temaga nagu lepingu, võttis ta igat järjekordset rünnakut vastu ettevalmistatult, tulise telliskivi ja keedistega kõikvõimalikest rohtudest. Rätik, millesse Anna tellist mässis, tõmbus punakaks, põles läbi ja kulus katki, tellis ise aga nõestus sagedasest tuliseksajamisest läbini ja muutus veel kõvemaks. Nõnda polnud võimatu, et Khaihosro elabki oma haigusega veel sada aastat, nagu oli rääkinud Garegin. Pärast iga haigushoogu oli ta küll nõrk nagu mahasaanud naine ja käis paar päeva ringi, üleni külma higiga kaetud, aga elu ei tundunud talle sugugi vähem magus kui varem, vaid isegi veel magusam. Poeg ütles talle juba «isa», ronis juba ise eesli selga, pani Giorgale voodisse konni ja vihmausse, tagus kanadele kiviga vastu nokka, mattis kanapoegi kaelast saadik tulikuuma liiva sisse ja mõtles välja lugematuid muid vempe — oma isa ainus poeg ja lootus Petre, Petrikela!

Khaihosrol ei olnud peaaegu mitte midagi saatusele ette heita, ta elu oleks ju võinud minna palju kehveminigi. Aga üks ebatavaline sündmus, mis leidis sel ajal aset Urukhis,

*Vahtang Gorgassal (surn. 502) — Gruusia kuningas.

tuletas talle jälle meelde, et tal on vaenlane, kes on veel hullem kui haigus ja kelle saabumist võis oodata iga hetk päeval ja öösel. Urukhi küla elanikud olid tunnistajaks tõepoolest kummalisele kättemaksule: keegi (aga võib-olla et neid oli ka mitu) oli naelutanud Garegini kõrvapidi oma poe ukse külge. Kogu öö seisis Garegin kikivarvul nagu lesginkapoosis; naelutamise hetkel oli ta valu kartes end taht-matult kergitanud ja selles asendis oli nael ta kõrvast läbi tunginudki. Kui külarahvas poe juurde kokku jooksis, oli verejooks juba lakanud, uksele kleepunud verenire ümbritsesid kärbsed, mehe ja isa hädast rabatud naine ja lapsed kükitasid põrandal ning vahtisid abitult soigudes valust ja hirmust poolsurnud isa ja meest, kes aga talus ebainimlikku piina kindlalt ja kaebamata, nagu mõni nõrga ihurammuga, kuid vankumatu vaimuga pühak. Teadvuse kaotas ta alles siis, kui sepp Stephane hüübinud verega naela kõrvast välja kiskus; siis lõid ta põlved nõtkuma, ja kui sepp poleks tal ümbert kinni haaranud, oleks ta maha varisenud. Alles siis kargasid omaksed püsti ja tormasid kisendades ta juurde, nagu oleks ta tõepoolest ristiltvõetud pühak ja neil oleks vaja omandada ta säilmed, enne kui see tuleb pähe ka teistel. Oli ilmne, et kurjategija pidi olema hirmuäratav kõrilõikaja; mille muuga seletada seda, et naine ja lapsed ei julgenud öö läbi abi kutsuda ega isegi isale telliskivi jalge alla pista, et pisutki ta kannatusi kergendada. Nii naine, lapsed kui ka Garegin ise keeldusid kindlalt nimetamast kurjategija nime. Meelekohad äädika ja viinaga sisse hõõrutud, näost sinine nagu Kristuse surnukeha, vangutas Garegin ainult jõuetult pead ja ta huultel väreles nõrk, mõttetu naeratus. Nähes, et uudishimulikud ei kavatse lahkuda, pomises ta lõpuks, et ta olevat ise end ukse külge naelutanud, täites ammust tõotust. Seda muidugi keegi ei uskunud, tegemist oli ilmse kättemaksuga, kuid selle põhjust ja kättemaksja isikut kindlaks teha ei suudetud.

«Ei ole kuskil võimu ega väge, igaüks teeb, mis tahab,» nurisesid inimesed.

Khaihosro läks turri, nagu oleks talle märku antud, et see käib ka tema kohta ja et ühel ilusal päeval võib midagi taolist juhtuda ka temaga.

Jah, oht ähvardas pidevalt, igal sammul, tema vastu polnud kindlustatud keegi, ühtemoodi kaitsetud olid kõik. Surma jaoks ei olnud olemas raudväravat ega kivimüüri, tema ees olid Garegin ja major võrdsed, tema vahet ei teinud. Aga kõik surmad ei ole ühesugused. Tõsi küll, alles hiljuti oli ta tõestanud isa Zossimele, et surm on surm, kuid

nüüd see teda enam ei rahuldanud. Nüüd oli surm tema meelest kahesugune — jumala ja inimese käe läbi. Esimene oli tõepoolest vältimatu ja tema ei valinud, talle pidid kõik, sealhulgas ka tema, major, alistuma tõrkumatult, aga teine surm, surm inimese käe läbi, mida ta pelgas kõige rohkem, ei tohtinud ju ometi, kui maa peal üldse oli olemas mingi õiglus, olla nii pime, et ei oska vahet teha majori ja mingi poodniku vahel. Ja sellegipärast ta teadis, et ta pagunite hiilgus ei takista kedagi teda maha löömast. Ta teadis ka, et keelates inimesele ära endataolise tapmise, oli jumal sellega vaid veel enam õhutanud tema tapahimu. Kui palju kordi oli Khaihosrot kohutanud inimeste julmus ja raev, milliseid mõrvu polnud ta silmad näinud päras seda, kui ta oli olnud tunnistajaks omaenda perekonna tapmisele, milliste relvadega küll inimesed üksteist ei tapnud, vihkamise, armastuse, arguse või harimatuse tõttu. Kümme käsku ei olnud ju tegelikult midagi muud kui inimese kümne põhilise tungi loetelu, inimsus aga on arglik katse neid kümmet tungi, millest üks oli tugevam ja vastupandamatum kui teine, alla suruda või vähemalt varjata. Inimene on alati tapnud oma venda või siis lasknud vennal tappa iseennast, sest kõige rohkem ärritab teda just venna olemasolu, inimese olemasolu, kes sarnaneb kõiges tema endaga, on temaga ühte liha ja verd, just nimelt venna amet tundub talle alati tulusamana ja kergemana kui ta enda oma, just see naine, keda on puutunud vend, tundub talle kenamana kui kõik teised; ja ta on veendunud, et kui venda ei oleks, siis elaks ta palju paremini — paneks käed külge ametile, mis on talle venna eluajal kättesaamatu, võtaks endale naise, kelle vend on ta nina eest ära napsanud. Jumal ise on selle needuse inimese peale pannud ja sellest vabanemiseks on ainult üks tee — sulgeda kõigele silmad ja loobuda kõigest, mis aga on võimatu, sest see viiks lõpuks selleni, et inimene peaks loobuma oma olemasolust ning vennatapmine asenduks enesetapmisega. Enesetapmine ei vasta aga põrmugi üldinimlikele vajadustele, ega ilmaasjata ei peeta seda kuritegelikuks, tänamatuks ja häbematuks teoks, sest enesetapja mitte ainult ei hävita neljakümne tuhande venna usku oma samasusse temaga, vaid ta võtab neilt ka võimaluse tappa teda. Nii tuleb välja, et jumal on algusest peale määranud inimese hukkumisele. Ta andis inimesele elu, aga tegi selle elu kaitsmise ülesandeks talle endale, olgugi et ta teadis, kui raske on elu hoida, eriti veel inimesel, kes on loodud õrnast, haprast materjalist, mis on nii kergeks saagiks

veele, tulele, mullale ja õhule. Tõsi küll, Khaihosrol oli maja, mida vahtides nii mööduvad urukhilased kui ka juhuslikud teekäijad käänasid oma kaelad kahekorra, saamata talt pilku lahti, kuni ta oli kadunud nende vaateväljast. Aga ka see maja ei suutnud peremeest surma eest kaitsta, sest surm just sellepärast ongi surm, et teda ei saa mitte millegagi peatada, et ta tuleb nagunii ja otsib su üles, vaheta ära oma nimi või vaheta ära isegi oma nahk. Nendest mõtetest meeleheitele viidud Khaihosro vihkas ka juba oma kahekorruselist maja ja raudväravaga kivimüüri ja oma nimegi, mille taha peitu pugedes ja surma petta püüdes oli ta end vaid lolliks teinud, sest kuidas sai teda päästa võõras suguvõsa, mis oli juba välja surnud, kõdunenud ning eksisteeris nüüd vaid tänu valejärglasele, valepärijale, petisele? Eks see olnud paras sellele suguvõsale, kelle soontes voolas nii metsik ja tõrges veri, et isegi kahekuuseid imikuid tuli moonileotisega magama panna. «Issand avita, issand avita...» pomises Khaihosro unetutel öödel ja ärritus sealsamas: kelle eest ta palub, kui ta ise ka ei tea, kes ta õieti on.

Aga maailmal polnud Khaihosro hädadest sooja ega külma. Takistamatult liikus edasi kapisuuruse kella osutitega mõõdetud ja tema löökidega paigalepandud aeg. Keegi ei teadnud, mis ootab teda ees, ja seepärast järgnesid kõik pimesi — ei, isegi mitte pimesi, vaid mingi kummalise, mõistmatu valmisoleku ja erutusega — ajale, minnes vastu millelegi ebaselgele, mõistmatule, võib-olla et isegi olematule; nad läksid, nagu lapsed lähevad vanemate järel kirikusse või külaväljakule, kus peavad andma etenduse linnast tulnud näitlejad. Maa aga, igavene ja salapärane nagu sünd ja surm, võttis endist viisi vastu iga seemne, vahetas lõputult oma kirjusid kleite ja rätikuid, ilmselt selleks, et viljastajat ligi meelitada, seejärel ta aga puhkas, pugenud kaelani lume valgesse puhtasse sängi, et pärast puhkust asuda uuesti eostama, sünnitama ja tapma.

Ta ise ka ei tea, miks ta nii teeb, miks ta nii väga püüab, et mitte keegi ei näeks ega kuuleks, kuidas ta vargsi lipsab välja magavast majast, kapisuuruse kella lakkamatult töötava mehhanismi liikumisest pinevil pimedusest, olles ka ise pingul, ärevil, nagu meeletu, võimetu mõtlema, justkui oleks ta sattunud väljapääsmatusse hätta, justkui sõltuksid elu ja surm sellest ainsast sammust, mida tegemata jätta ta aga ei saa, olles unustanud kõik muu — perekonna, küla, kiriku, sest ainult nõnda võis ta lunastada, oh ei, mitte lunastada oma pattu, vaid vähemalt paariks päevakski vaigistada oma südametunnistust, mis varsti, mõni päev hiljem kihutab teda jälle majast välja sellelesamale okkalisele, kuust valgustatud, salakavalalt varitsevale, lõputule, ta enda hirmu ja erutuse läbi uuesti tundmatuks muutunud teele. Selline peaks olema patuste tee põrgusse, ent toda teed käiakse vaid üks kord ja igaveseks; tema aga ei tea isegi, kui palju kordi tal tuleb veel läbi käia see kollase kuutuhaga ülepuistatud, puuokste varjudega kaetud nõtkuv ja tühi tee, niisama haiglaselt, väljakannatamatult tühi nagu ta aju, kus viskleb, tiirutab ringi nagu näljast julgenenud hiir pimedas köögis üksainus arglik sõna: poeg, poeg, poeg... Poeg aga tõuseb voodis istuli, kahvatu nagu vang, hämmastunud, õnnelik tema tähelepanu, tema osavõtu, tema ootamatu tuleku üle; pimeduse, üksilduse, lõpuni mõtlemata, kellegagi jagamata mõtete ja unistuste pitsat laubal, silme all, suunurgis; häbelik, kohmakas, sõnakehv ja piiritult, kujuteldamatult tänulik. Ühe sellise hetke pärast tasub elada... ja juba on õnnelik ka tema, tulija, ta ei ole enam erutatud, ta ei karda enam, nagu oleks jõudnud pelgupaika, pääsenud jälitajate käest, sattunud lõpuks sinna, kus ta oleks pidanud olema kogu aeg. Nad sarnanevad rohkem õnnetute armastajate kui ema ja pojaga. Poeg tõmbab teki all jalad koomale, et teha talle asemel ruumi, ja ema istub. Mõttetult naeratades, põhjuseta häbenedes vaatavad nad tükk aega vaikides teineteisele otsa. Ema hoiab teist kätt endiselt põlle all (veidi hiljem märkab ta ise, naerab oma hajameelsust. «Kuidas ma küll unustasin!» ütleb ta, kergitab end ja pistab poja padja alla kodunt varastatud õuna, tšurtšhela või tüki saia); teise käega kobab ta vargsi poja voodit, kontrollides madratsi pehmust, teki paksust, linade puhtust. Samal ajal uurib ta poja eluaset, nagu viibiks ta siin esimest korda. («Issand, issand, olgu kiidetud sinu nimi, lase mu vaesel Giorgal võita...») Laudanurgas

konutab eesel, ta liigutab end, pisut häirituna võõra tulekust. Tükk aega vaatab Anna pimedasse nurka. Aeg aga läheb, läheb aina kiiremini, ja nüüd on kallis iga hetk, iga hetk võib saada saatuslikuks. Nüüd on mõlemad märgatavalt erutatud, isegi ehmunud, kuigi kumbki neist ei oskaks seletada, mis neid erutab, milles peitub nende süü. «Hakka juba minema!» palub poeg sosinal. Võib-olla nad isegi tunnevad, et see hetkeline, varastatud lähedus eemaldab neid teineteisest veel enam, ent kui nad kord juba on taolise eluga nõustunud, siis nüüd ei saa nad enam midagi muuta, nüüd on nad tänulikud sellegi eest ja kardavad vaid, et võib tulla midagi veel hullemat; nad piinlevad selle hullema ootel, ent varjavad seda hirmu hoolikalt teineteise eest. Koos olles ei suuda nad mõelda halvemast ja räägivad teineteisele üks oma töödest-tegemistest viinamäel, teine kodus. «Mine, mine, heida magama, või sul veel vähe muret on!» palub poeg. «Iga päevaga läheb aina hullemaks. Röögib juba nagu isa. Mis tast küll välja tuleb?» sosistab ema, ja äkki tarduvad mõlemad paigale, kael õieli, liikumatud nagu kivikujud. Kahekorruselises majas lööb kapisuurune kell; ta käskiv painav hääl kostab siia talligi. Veel enam tõmbub oma nurgas kössi eesel, temagi pelgab seda häält, mis tungib alati nii järsku külaöö pimedusse. Kapisuurune kell kutsub tagasi koduntpõgenenud perenaist. Nüüd, tõepoolest, ei tohi enam viivitada. Kellalöögid oleksid nagu meelestanud Anna vastu kõik ümbritseva — õhk oleks muutunud nagu okkaliseks, kuuvalgus kibedaks nagu sapp, okstelt rippuvad varjud ei kiigu enam, vaid visklevad, nagu oleks kella hääl nad üles äratanud ja lõõtsutama pannud; maa ajab end turri, jalad komistavad igal sammul pimedusest varjatud aukudesse. Ka trepp on veninud pikemaks, muutunud järsemaks, ta peab üles ronima peaaegu käpuli. Aga, jumal tänatud, juba on ta kodus. Khaihosro norskab, Petrel on tekk pealt ära. Kohe ta läheb ja paneb talle teki peale. Ei, enne võtab riidest lahti, et tal oleks tubane välimus, hävitab kõik salajase kohtumise jäljed ja seejärel paneb Petrele teki peale.

«Kus sa käisid?» küsis Petre.

«Miks sa ei maga?» küsis ta vastu.

«Arvad, et ma ei tea?» vangutas Petre pead.

Anna kattis tahtmatult käega poisi suu.

«Tasa, tasa. Ära isa üles aja,» palus ta sosinal, vaadates mõttetu pilguga ringi, nagu ei tunneks ta seda kohta ära, nagu ei oleks ta pärast unest ärkamist veel toibunud.

«Teda sa armastad rohkem... teda?» Petre tõukas jõuga ema käe oma suu pealt ära.

«Ei tohi!» käratas Anna ja jätkas siis jälle sosinal: «Ole vait... Sa oled ju hea poiss! Jää magama... Ma palun sind.»

Järgmisel hetkel, olles isegi hämmastunud oma käitumisest, peksis ta poissi, armutult, kõigest jõust, mõlema käega. Kogu ta keha tuikas, kondid valutasid, ent ometi jätkas ta peksmist, justkui klopiks vaipa ja ruttaks hoolimata valust ja väsimusest lõpetama kiiremini seda tüütut tööd. «Ta on värdjas, värdjas, värdjas!» lõugas end iga löögi ajal padjaga kattev, kägarassetõmbunud, võõraksmuutunud näoga Petre; Anna aga peksis edasi, endal käed nagu tina täis. Ta oigas, lõõtsutas, kuid peatuda ei suutnud — omaenda valu põletas, piitsutas teda, kuidas ta ka ei püüdnud, ei õnnestunud tal sellest valust vabaneda, valada seda ümber poja kehasse, panna ka teda seda tundma, panna teda tundma ja mõistma, mida kannatab ja talub tema ema. Kui ta lõpuks mõistusele tuli, surus lõhkise särgiga Petre end ehmunult ja hämmastunult vastu seina kõige kaugemas diivaninurgas, uksel aga seisis, lamp käes, nagu viirastus Khaihosro. Laskunud põlvili ja surunud näo segipuistatud voodisse, hakkas Anna valjusti nuuksuma, nutma, ulguma võidetuna, alistatuna, igavesele pimedusele mõistetuna.

Seda ööd ei meenutanud ei Khaihosro ega Petre talle hiljem mitte kordagi. Ise aga ei suutnud ta seda hetkelist meeltesegadust unustada ega endale andestada. Ta häbenes nii meest kui ka poega, ja see häbi äratas temas süütunde, mis muutis ta niigi alandliku ja ujeda hinge veel alandlikumaks ja ujedamaks. Ta ei kannatanud mitte niivõrd süütu lapse peksmise pärast — sel ööl ei olnud Petre tõepoolest mitte milleski süüdi — kui just omaenda julmuse, talitsematuse, meeletuse tõttu, mis oli muidu talle nii võõras, mitteomane ja seetõttu mitte üksnes taunitav, vaid ka naeruväärt; ta oli naeruväärt nagu laps, kes, olles rohkesti magusat veini rüübanud, ei suuda mõista, mis on temaga juhtunud, miks käib lagi ringi, miks ta süda pööritab, miks imelikult suureksmuutunud nägudega täiskasvanud teda nii kurjalt togivad, miks ta pannakse lamama, märg lapp pea peal, mis ajab südame veel rohkem läikima, miks tõuseb diivan tagujalgadele püsti nagu tõrkuv eesel, püüdes teda heita kuhugi põhjatusse kuristikku... Kainenemine on alati raske, kohutav, alandav, eriti pärast esimest ja juhuslikku

purjusolekut. Anna häbenes mehele ja pojale otsa vaadata, ja nad tundsid seda. Khaihosro ei küsinud talt isegi, mille eest ta poissi nuhtles. Petre ei kaevanud samuti oma teenimatult saadud muhkude üle, kuid juba järgmisel päeval valas ta tallipõrandale vett, nii et tall lainetas, ja töölt tulnud Giorgal tuli viinamäele tagasi minna ning saata öö mööda lageda taeva all, küljealuseks põhuriismed ja vanad vilditükid. Jällegi oli Giorga see, kes kannatada sai — ja jällegi Anna süü tõttu. Kas saab ühele emale mõtelda välja veel hullemat karistust? Jumal ei olnud andnud talle midagi muud peale võime armastada, elu aga sundis teda pidevalt külvama vihkamist. Tema jälgedes hakkas kasvama vaid mürgine rohi, mille kurjakuulutav vastuhelk läikis kõigepealt vastu ta teise mehe ja poja silmist. Jah, aga miks siis? Kui ta nii halb on, miks nad siis kõik tema juurde tikkusid? Miks nad ei võinud jätta teda rahule, jätta üksi koos oma orvu ja surnud mehega? Ta ei olnud ju kellegi käest midagi palunud, kellelegi midagi kaevanud — ei midagi, mitte midagi!... Isegi surnud mehele polnud ta kunagi ette heitnud, et too oli ta üksi jätnud, jätnud mõtlematult maha noore naise mingi põliselt nende külale kuulunud maatüki pärast. Temal, jah, oli selle maaga asja; mõelnud parem, kuidas oma õuemaalappigi kaitsta, hiljem tuli välja, kui palju vaenlasi ta selja taga oli varitsenud. «Ma arvan, et seekord naeratab õnn grusiinlastele...» oli ta sosistanud naisele öösel enne lahkumist, ja oli sealjuures olnud nii elevil ja rõõmus, et Anna ei olnud tihanud ta vaimustust jahutada, olgugi et ta süda jooksis verd — ta oli naine ja tundis vaistlikult, et midagi head sellest asjast ei tule. «Lollike,» tahtnuks ta öelda mehele. «Mina olen sinu maa ja sinu kodumaa.» Aga ta ei öelnud seda, sest seda oleks pidanud mees ise mõistma. Ta oleks pidanud mõistma, et kodumaa algab perekonnast, ja kui mehelt võtta ära perekond, teotada ära ta naine ja kuulutada värdjaks ta poeg, siis muutub kodumaa tema jaoks vaid mingiks osakeseks maismaast, karjamaaks, põlluks, mil pole otsa ega äärt, sest maa on ühtemoodi maa ja vesi ühtemoodi vesi igal pool siin päikese all, ning mehel, kelle perekond on purustatud, naine teotatud ja poeg kadunud, ei ole enam kodumaad, ta on hulkur, tal on ükskõik, kus või missugusest uksest ulatatakse talle tükk leiba ja kruus vett. Anna tundis seda oma kaasasündinud naiseliku tarkusega, aga just nimelt see loomulik tarkus sundis teda ka tookord vaikima, mitte takistama surmaminevat meest maitsmast viimast korda tõelist vabadust temale tõeliselt

kuuluval maal. «Miks sa nüüd jälle nutad?» sosistas mees õrnalt, suudeldes naise kõrva. «Sellepärast, et ma armastan sind!» vastas naine suudlustest ja omaenda pisaratest tuliste huultega. «Sellepärast, et me hukkume,» tahtnuks ta vastata tegelikult, ent lõppude lõpuks oli see ju üks ja seesama. Naine teenib alati reaalsust, mitte kujutlust, muidugi teeb ka tema vahet hea ja kurja vahel, aga ometi eelistab ta oma kanu taevaslendavate kurgede rivile. Tema meelest on kõige tähtsam see, mida saab näha ja katsuda, mis nõuab hoolt ja vaeva; erinevalt mehest ei lõhu ta uut luues vana maha, vaid loob vanast uut, ei alusta otsast peale, vaid jätkab vana, ta on tugevamini seotud maaga, loodab rohkem maale ja usub rohkem maad. Maa küljest lahtikistud naine on jõuetu, sest ta ise ka on maa osa, kõige maise elav kehastus, ja isegi siis, kui talle armastust avaldatakse, vaatab ta maha, nagu püüaks ta maa ülessongitud näolt lugeda välja vastust, julgemata ilma maa nõusolekuta kuulata oma südant. Armastamaks ja sünnitamaks heidab naine maha; ja kuhu ta ka ei heidaks, igal pool on ta kodu; see koht, kuhu ta heidab, ongi igavene kodu nii sellele, kes kire pimedas õndsuses paneb alguse uuele elule, kui ka sellele, kes selle õndsaliku kire tagajärjel tuleb niisama pimedalt ilmale. Lamav naine on jumal — ta loob, kuna ta armastab, ja ta armastab, kuna ta loob. Aga kust pidi Anna teadma, et ta ise sünnitab vaenlase oma esimese ja ainsa armastatu pojale, kust pidi ta teadma, et teeb talle sellega kurja? Ta oleks siis ju tulise rauaga oma üsa vilja ära kõrvetanud, oleks hällis vastsündinu padjaga lämmatanud ja ise enda esimese ettejuhtuva oksa külge riputanud! Aga kas maa teab, milline seeme idaneb tema rüpes, kas ta oskab eristada viinapuud hunditubakast? Kas ei toida maa kõikvõimas, kõikeandestav süda ühesuguse hoole ja armastusega nii ühte kui ka teist? Nõnda oli ka Annaga; aga see, mis oli maale loomulik, oli temale igaveseks piinaks. Kuid kaevata polnud tal kellelegi. Mehel oli teda vaja vaid selleks, et ta talle kivi soojendaks ja et tal oleks, kelle peale oma viha välja valada; Giorgal aga hakkasid ema nähes silmad nõnda särama, et Annal ei tulnud sõnagi suust. Poja piiritu armastus ja ustavus ahistasid teda veel enam, sundides teda jätkama seda vihatud elu; ei saanud ta ju võtta pojalt ära ainsat rõõmu, mis tal oli. Sealjuures oli ta ise ka peaaegu õnnelik, nähes, et ta on poja silmis igavesti noor, puhas, peaaegu samaealine, oma räbaldunud kleidis — unistuse, lootuse, rahu ja rõõmu kehastus. Giorga silmist vaatas talle vastu teine Anna, kes

oleks justkui teistkordselt sündinud poja südames, igavesti õigeksmõistetud, muutumatu nagu pühapilt; kuidas võinuks siis tema, muutlik, kaduv, surelik, kes oli sünnitanud selle teise, muutumatu, igavese, surematu Anna, end hävitada, võtta pojalt ära savi, millest ta oli voolinud ema parema teisiku? Petre aga ei suutnud emale Giorgat andestada, kes oli küll temast vanem, kuid väiksemate õigustega kui tema, sest Giorga oli võõraspoeg, tema aga oli poeg. Võib-olla et ta oli ka lihtsalt kade, kuna Giorga oli esimene, ei suutnud andestada temale ema esimest suudlust, esimest piimasõõmu, mille oli imenud ema rinnast Giorga, aga mitte tema; see, võiks öelda, loomulik kadedus poleks iialgi muutunud vihkamiseks, kui Petrel ja Giorgal olnuks üks isa. Aga Giorga oli ju võõras, tema pool südant kuulus mujale, mitte sellesse majja, sinna, kus oli ta isa, kui tal üldse oligi kunagi olnud isa — mitte sigitaja, vaid isa. Petrel oli isa ja tema oli oma isa esimene poeg, isa esimene ning ema teine ja viimane, sest ema oli veel enne isaga tutvumist oma ihuvilja kõrvale toimetanud, polnud «piiri pidanud», nagu ütles isa. Aga miks pidi Petre mingite ema vanade pattude pärast loovutama teab kellele esikoha õiguse omaenda kodus? Too teine võis olla esimene seal, kust ta tuli, jumal temaga, aga siin oli Petre kodu, ja tema oli tõeline Makabeli, mitte aga isehakanu, nagu too teine. Kas Petre pidi kutsuma teda vennaks vaid sellepärast, et ta ema oli ta ilmale toonud? Aga kui ema oleks näiteks, issand andestagu, kutsika ilmale toonud, kas nad oleksid siis ka Petrega vennad olnud? Ema oleks muidugi käskinud tal ka peni vennaks hüüda, kui nad juba ühest rüpest oleksid sündinud ja ühest rinnast piima imenud. Jah, Petre ja Giorga olid küll ühest üsast ilmale tulnud ja neid oli ühest rinnast imetatud, aga Giorga ei olnud ometi tõeline Makabeli, sest tal oli teine isa, tal oli teine veri, teine nimi, teised ajurakud.

«Vennad? Mis vennad?!» karjus Petre, kui ema püüdis järjekordselt ta südant pehmitada, ta meelt liigutada ja teda manitseda.

Petre armastas ema, kuid üks asi oli armastus, teine aga õiglus. Muidugi, ema pidi oma patu palka kandma ja hoolitsema selle patu vilja eest, kuid seda ometi mitte tema, Petre arvel! Tema oli ausalt oma järjekorda oodanud, too teine aga oli ette trüginud, seadusevastaselt vanema poja koha enda kätte haaranud. Aga, tänu jumalale, õiglus ja seadused ei olnud veel ilmast kadunud.

«Ütle aitäh, et isa talle üldse süüagi annab,» heitis Petre

kulmu kortsutades emale. «Kui me oleme teile andeks andnud, siis ei tähenda see veel seda, et te meile kukile võite ronida?!»

Anna tundis sisimas valu, kuid ei osanud vastata ja naeratas hämmeldunult.

«Mis sa naerad? Kas mul ei ole õigus?» ei saanud Petre temast aru. «Tal ei olegi midagi vastata!» mõtles ta endamisi.

«Sina, et sa mul kõhus ära ei lämbunud!» hüüatas Anna äkki sellise häälega, et Petrel ihukarvad püsti tõusid; ehmunud ja rabatud Petre tegi otsekohe minekut.

«Poeg, poeg, poeg... kuidas sa, õnnetu, küll elama hakkad?» halas Anna endamisi... Nõnda liikus aeg edasi Makabelide kõrge kivimüüriga ümbritsetud majas ja kapisuuruse kella üksluine, lõputu, hetkekski katkematu, lühikesi tõukeid meenutav tiksumine kostis nagu vangivalvuri sammud. Ent ühel õhtul oli Giorga äkitselt kadunud. Ta ei tulnud tagasi viinamäelt; esialgu arvasid kõik, et ta on sinna ööbima jäänud. Järgmisel päeval seadis Petre sammud viinamäele — mitte selleks, et ta oleks venna pärast muret tundnud, vaid ta läks vaatama, nagu tal kombeks oli, kuidas töö edeneb. Viinamäel oli ainult eesel; kuulnud Petre samme, tõstis loom pea ja vaatas talle tähelepanelikult otsa. Ta silmi ümbritsesid valged karvakesed, mis olid nagu kriidiga joonistatud, nii et ta niisked silmad tundusid veel suuremad, kui nad tegelikult olid.

«Noh, kus su sõbramees siis on?» küsis Petre. «Ega sa meie poissi näinud ei ole?» hõikas ta kõrvaloleval viinamäel töötavale naabrile.

«Ma vaatan ise ka, et pole teist eilsest saadik näha olnud,» vastas too kõplale toetudes. Kasutades hingetõmbehetke, nuuskas ta põidla abil valjusti nina.

«Eilsest saadik?» küsis Petre imestunult.

«No-neh...» kostis mees.

«Noh, seal see meie toitja siis nüüd on! Kõige kibedamal tööajal pani ajama!» teatas Petre koju jõudes.

«Pani ajama?» imestas ka Khaihosro. «Kus ta, kurivaim, siis kooserdab?»

Annal läksid põlved nõrgaks, ta tõstis rusikas käed, justkui neid soojendades, vastu suud. Petre ja Khaihosro vaatasid talle otsa ja nende uurivad pilgud ehmatasid teda veel rohkem. «Surnud... varjavad mu eest!» käis tal peast läbi, kuid kohe märkas ta, et nad tõepoolest ei tea midagi ja ootavad vastust temalt. Ta süda läks kergemaks. Oleks ta vaid elus — las ta läheb, kuhu tahab, kas või

maailma otsa. Oleks ehk paremgi. Kindlasti parem, saaks sellest mürgitatud õhust välja, hingaks vabalt ja hoolitseks ise enda eest pareminigi, samasuguse tallinurga leiaks ta endale ikka. Ta tahtis neile öelda midagi kibedat, salvavat, et ilmaaegu te imestate, teie teene see ju ongi, ime on see, kuidas ta seninigi vastu pidas. Aga ta sai õigel ajal sõnal sabast kinni, ei öelnud midagi, tal hakkas neist kahju; nad vaatasid talle otsa, hämmeldunult, kohmetunult, aralt; nähtavasti said lõpuks aru, nagu ta arvas, mis kurja nad on teinud. Said aru? Aga miks nad ei oleks võinud siis aru saada, silmad lahti teha ja midagi märgata? Isegi kadunud koerast või elajaloomast on inimesel kahju, aga tema ei olnud ju koer ega elajas, ta rääkis, ta raius puid ja tõi vett... Nad vaatasid Annat ja jätsid ta rahule — niipalju arusaamist oli neil ometi, et mitte hakata teda küsimustega pinnima.

Mida kõike ei kõneldud Giorga kadumise kohta sel nädalal Garegini poes? Mõned kinnitasid, et teda olevat nähtud Tbilisis poesellina, teised teadsid, et ta olevat astunud Gruusia miilitsavägedesse, et minna koos venelastega türklaste käest põliseid grusiinlaste maid ära võtma. Mõned uskusid seda, mõned mitte. Ühed tundsid talle kaasa, teised nimetasid lolliks ja parastasid: «Türklaste käest saab ta sedasama mis ta isagi.» Kõige täpsemad andmed olid aga nädal aega hiljem jällegi Petrel.

«Juba nohistab viinamäel kaevata,» teatas ta.

Kui Anna end uuesti märkama hakkas, jooksis ta juba mööda kitsast aedadevahelist teed. Ühes käes peastlibisenud rätik, teise käega kergitas seelikusaba, et see ei takistaks jooksmast. Nagu kuuluksid talle nii maa kui ka taevas, nagu oleks ta nõnda lennanud eluaeg, ilma et perekond ja küla oleksid teda koormanud. Küla ta ei märganudki, ei kuulnud aedade najal hüplevate koerte raevukat haukumist, ei näinud allika juures seisvaid naisi, kes vahtisid talle vaikides järele, käed rinnal risti, õlad kergitatud, huuled torus, ega Garegini poest karjas väljajooksnud mehi. Tahtis, ja jooksis, keda pidi ta häbenema, see ei olnud kellegi asi, ta jooksis oma poja juurde, tagasitulnud, teist korda sündinud poja juurde, jooksis, nagu ei oleks nad sada aastat teineteist näinud, nagu oleksid nad sada aastat tagasi määranud siia külaservale, päikese käes lõõskavale viinamäele kohtumise ja nüüd oleks see tund saabunud. Soe pehme tolm kattis ta nägu, rinda, juukseid, ei lasknud hingata, tungis erutusest kuiva suhu, seda oli võimatu alla neelata ja välja sülitada; ent ta jooksis, lendas,

sööstis edasi julgelt, vabalt, jalgadega maad puudutamata nagu kellahelin, nagu küünlaleek, nagu lahkunu hing kõigekõrgema poole. Külaserval kaotas ta kinga, kuid ei peatunud, nagu oleks talle kallis iga sekund. (Kinga leidis ta tagasi tulles üles sealtsamast kohast; see vedeles seal — üksik, ärasõtkutud, viltuse kontsaga ja tasane nagu Anna ise, tolmust valgel teel, oodates perenaist. Kellel teda tarvis oli?) Ja ongi viimaks viinamägi. Juba eemalt kuulis ta, kuidas Giorga labidas lõikub mulda nagu oda draakoni kehasse, kuidas ülestõstetud mullakamakas mütsatab tuhmilt vastu maad. (Aga võib-olla et see ainult näis talle, kuna ta teadis, et Giorga kaevab?) Giorgal olid kuumad, mullast lõhnavad käed, ta haaras ema kätele ja keerutas temaga ringi ümberkaevatud maatükil.

«Miks, poeg? Miks?» küsis Anna ei tea mitmendat korda, mõistmata isegi, mida ta silmas peab: kas seda, miks poeg oli lahkunud, või seda, miks ta tagasi oli tulnud. Poja suured käed hirmutasid ja rõõmustasid teda, need viisid ta tagasi kaugesse minevikku, tegid ta uuesti kiigel istuvaks lapseks, kes lendab tähtede poole... Ei, nagu oleks ta jälle olnud temaga, esimesega, ainsaga, igavesega, igaveseks surnuga. Kõik keerles ta ümber, viinamägi, sarapuud, puude varjus seisev eesel, rohututiga kaetud veinikann; veel pisut, ja see kõik oleks koos Annaga maast lahti rebenenud, lennanud taevasse nagu Kamari võluanum. «Lase lahti... inimesed vaatavad!» ütles ta näiliselt tõsiselt, kuid ei tahtnud tegelikult sugugi, et poeg ta maha paneks, et ta ise ja kõik tema ümber lakkaks keerlemast. Pärast seda istusid nad viinapuudest põimitud katuse all ja ta lehvitas oma jooksust punetavale higisele näole rätikuga tuult.

«Mul oli tunne, nagu ma oleksin jätnud su üksinda vaenlaste sekka, mitte mehe ja poja juurde,» ütles Giorga.

Giorga oli läinud kaasa Tbilisisse suunduvate voorivankritega. Ta oli kindlalt otsustanud mitte kunagi enam tagasi pöörduda. Kaua oli ta kõhelnud ning jõudnud lõpuks otsusele, et nõnda on parem neile kõigile. Ta ei süüdistanud mitte kedagi peale iseenda — ju ta siis oli nii halb ja vääritu inimene, et isa ja vend ei armastanud teda. Jumala eest, ta oli püüdnud, teinud kõik, mis tema võimuses, aga tal ei tulnud sellest midagi välja. Võõrasisa pidas teda vaenlaseks, vend kartis, et ta hakkab kord oma pärandusosa nõudma; ema aga oli kahe tule vahel, kiskus end kas või pooleks, kuid ühele või teisele poolele üle minna ta ei saanud — see oli võimatu. Sellise olukorra põhjuseks aga

oli tema, Giorga. Kas ta siis ei mõistnud seda? Muidugi mõistis, kuid mida ta pidi tegema? Kuidas sai ta ilma kellelegi meelekibedust valmistamata maksta samaaegselt kinni oma võla võõrasisale, olla heaks pojaks emale ja heaks vennaks Petrele? Põgenemine oli kõige lihtsam väljapääs, sellele oli ta mõtelnud rohkem kui üks kord. Seda, et ta on üleliigne, et ta on kõigil vaid jalus ja tüliks, oli ta mõistnud juba ema pulmapäeval; kuid siis oli ta olnud veel väike ja peljanud kõike — nii pimedust, šaakali ulgumist, öökulli huikamist kui ka piksemürinat. Pulmapäeval oli ta end purju joonud — sellepärast, et ta oli olnud laps ja kartnud emast ilma jääda. Pärast seda oli ta tihti unistanud põgenemisest, põgenemisest koos emaga — ta tahtis ema ära röövida, mässida ta kujuteldud burkasse, panna ta istuma kujuteldud hobuse selga ja viia ta ära kuhugi kujuteldud maale, kus elavad head inimesed (kui nad üldse tegelikult kuskil elavad!). Aga siis sündis emal teine laps ja ta otsustas röövimisplaanist loobuda, sest nüüd ei olnud ta enam mitte üksi tema ema, vaid ka tolle teise oma; tema aga ei oleks hakanud iialgi mitte kelleltki ema röövima. Sest üks asi on naine, teine aga ema, naisele võib mees leida asendaja, kuid emale asendajat ei ole. Seetõttu ei saa teda ka loovutada, sest ema ei otsita ega leita, ei valita välja ega jagata, ja sinu vennale kuulub ta niisamuti nagu sulle, ja kui teid ei ole mitte kaks, vaid kümme, siis kuulub ta võrdselt kõigile kümnele. Tema endaga aga oli teine lugu, tema oli sündinud oma emale vaid õnnetuseks kaela. Ta oli võõras, ta oli pärit teisest elust, oli see siis õnnelik või õnnetu, kuid elust, mis oli enne Khaihosrot ja Petret, ta oli vana haava arm, mis vaid moonutas mõlema silmis nende naise ja ema puhast nägu, tuletades neile aina meelde, et enne neid oli ta elanud teist, salapärast, neile vastuvõtmatut ja solvavat elu. Niikaua kui Giorga olemas oli, jäi ka Anna oma perekonnale võõraks, mistõttu ta ärritas nii isa kui ka poega. Ema ise sai ju ka sellest sama hästi aru kui teised, miks muidu ta hiilis Giorgaga kohtuma salaja nagu armunud tütarlaps ja tõi talle põlle all omaenda kodunt varastatud saia ja õunu nagu ebaaus teenijapiiga. Ta tundis ju ise samuti, et Giorga on hoopis midagi muud kui Petre. Petre oli tegelikkuse vili, Giorga aga unistuse, muinasjutu, võib-olla isegi unenäo vili; see unenägu kannab sind väljamõeldud õnne ja õndsuse riiki, mis pole mitte inimeste, vaid jumalate päralt, ning ärgates uhab sind külma veega üle karm, halastamatu tegelikkus, millega võrreldes on see unenägu

naeruväärne ja tobe ning mis ei lase sind enne lahti, kui on toonud su maa peale ja pannud nagu hobuse karedate argipäevaaiste vahele. Sellised mõtted vaevasid Giorgat viinamäel ja tallis, ta talus neid, kuid nad aina tagusid talle pähe nähtamatute haamritega, otsekui rautataks ta ajusid. Tal polnud mitte kellegagi neid mõtteid jagada peale eesli, aga eesel ei osanud muud, kui ainult kuulata, muutudes seejuures veel rumalamaks. Ei, ta pidi siit lahkuma iga hinna eest! Kuni oma põgenemiseni oli ta olnud kindel, et see on parim väljapääs, kuigi ta oma südamepõhjas tundis, et tema koht on tegelikult just siin, et võõrasisa ei hoidnud teda ilmaaegu hoovis nagu õuepeni. Khaihosro ei vajanud teda mitte ainult selleks, et ta viinamäge hariks, kuid seda teadsid vaid nemad kahekesi. Kui see nõnda poleks olnud, siis oleks ta temast juba ammugi lahti saanud ega oleks lasknud tal oma majas «rahu rikkuda». See ei oleks olnud raske, tarvitsenuks tal öelda vaid üksainus sõna, ja Giorga oleks oma kimpsud-kompsud kokku pannud. Ta ei oleks hakanud vastu tõrkuma ega oma osa nõudma, pikemalt aru pidamata oleks ta jätnud neile ka selle ainsa isamaja kivi, mille ta tundis ära tänu selle peale kriibitud kujukesele, sest ka selle ühe kivi väljakiskumisega oleks ta nõrgendanud majaseinu, mis kuulusid ta vennale, ta ema pojale. Olnuks parem, kui kasuisa oleks ta välja visanud, siis oleks ta läinud avalikult, varjamata, vabanenud kõikidest kohustustest. Põgenemine tähendas reetmist. Ja ometi läks ta lõpuks selle peale välja; julgust andis talle selleks kukk, arbaapukis istuv turris sulgedega, kiirgavate silmadega tulekarva kukk. Ta kires nii valjusti, et tõbinegi oleks voodist üles karanud ja kividki hüppama hakanud, ja Giorga järgnes talle, mõeldes järsku, et maailm on suur, et jumala abiga leiab temagi endale kuskil koha — ja kui ta on end sisse seadnud, siis võib ta omakseid toetada ka eemalt. Ta jättis labida maha, kohendas pluusi ja järgnes voorile. Kukk aga laulis vahetpidamata, turris, sasitud, pilk klaasistunud, jalad laiali ning klammerdunud läikivate küüntega pukilaua külge, kõikudes koos arbaaga; ta oli nähtavasti raevunud või hämmastunud — küllap vist mõlemat — maailma kurtusest ning selle kaugusest ja ükskõiksusest, kellele ta laul oli määratud. «Meie kell on rikki läinud,» naersid mehed ja ka Giorga naeris koos teistega õnnelikult nagu laps, vaadates rõõmsalt ja uhkelt kukke, kes kõikus oma kuivetunud kollastel jalgadel, ajanud kaela õieli, hari katmas üht silma nagu peast väljavoolav veri, justkui kutsuks kogu maailma kahevõitlusele. Kuni nad päeval edasi liikusid, polnud veel vigagi, kukk isegi lõbustas neid. Ta vari liikus õõtsudes mööda teeäärseid künkaid ja põõsatukki, see oli nii suur, et võinuks vabalt ära varjata terve lambakarja koos karjuste ja koertega. Ka see meeldis rändajatele ja nad naersid kuke üle. «Linnas tuleb lasta esimesel habemeajajal see isand ära kohitseda, muidu tallab viimase kui tibu ära!» rääkisid nad. Ent kuke päevad olid juba loetud ja linna jõuda polnud talle määratud. Õhtul, kui härjad arbaade eest lahti rakendati ja laagrisse asuti, muutus kuke kisa väljakannatamatuks. Härjadki muutusid rahutuks, läksid ärevile, kuke kiremine viis nad tavalisest ööpäevarütmist välja; ja ka inimesed, minetanud äkki oma sajandite vältel väljakujunenud ajataju, vahtisid hämmeldunult ja süngelt tähti, nagu lähtuks see painav, südantlõhestav kisa sealt, teisest ilmast, jumalariigist. Oma ebatavalisuse tõttu ning inimestele omase ebausklikkuse tõttu omandas kuke kisa maagilise jõu ja tähenduse. Kukk oli ilmselt hulluks läinud, see aga oli niivõrd ebaharilik nähtus, et tekitas inimestes tahtmatult halbu eelaimusi. Hull kukk viitas millelegi, kuulutas midagi ette, mitte hommiku saabumist, mida tal oli käskinud kuulutada jumal, vaid midagi muud, suuremat ja olulisemat. Aga mida siis? Kas viimsetpäeva? Kristuse tulekut?

«Kuradi loom!» laiutasid mehed käsi, leidmata asu selles kisendavas pimeduses. Ent kukk aina kires, tuikudes pingutusest värisevatel jalgadel ja katkestades end, kires ängistavalt, hinge pööritama panevalt, ja kõik ümbritsev tõmbus kössi, ajas end turri nagu ohtusattunud siil. Nõnda saatsid nad mööda öö, aga kukk ei vaikinud hommikulgi — tema, kes pidi olema öö ja päeva piiritleja, väsimatu ja õiglane vahekohtunik, lepitaja, ei teinud nüüd enam üldse vahet öö ja päeva vahel. Ta kires endiselt, kangekaelselt, olgugi et õine jahedus ja tuul olid teda tublisti sasinud ja räsinud, uhkena ja armetuna nagu tunnustamata prohvet, kes oma lõputute jutlustega on teeninud inimestelt vaid lobasuu kuulsuse, kes on asjatult tuhninud raamatutes, asjatult püüdnud omandada kõnekunsti saladusi, asjatult unistanud inimestest tulvil templitest ja väljakutest, sest mitte keegi ei mõistnud teda, mitte kedagi ei huvitanud see, mida mõistis tema, mille nägemiseks oli jumal avanud ainult tema silmad... Lõpuks tirisid kannatuse kaotanud mehed kuke puki otsast maha, surusid ta pika terasvedruna pingul kaela vastu pukki ja lõid kirvega maha ta kollaste silmadega, tulipunase harjaga, inetult irevil nokaga pea.

Kuke keha kukkus maha ja hüples edasi nagu kirju pall, ta suri tantsides, otsekui rõõmustades surma üle, vabanenud raskest, tänamatust kohustusest, mille jumal oli talle peale pannud. Äkki oli nii vaikne, nagu viibiksid nad maa-aluses hauakambris. Kuke peata keha, jalad laiali, vedeles vereloigus; ka ta suled surid, kaotasid otsekohe oma läike ja pehmuse. Aga silmad ta peas olid veel pärani, nagu tahaks ta näha, mida inimesed teevad, mida nad võtavad ette ilma temata. Kõik olid masendatud, nagu oleksid kogemata tapnud inimese. Giorga käis vooriga veel ühe päeva kaasas, kuid ta oli juba siis otsustanud tagasi pöörduda, kui maa oli kattunud helepunaste, vahtralehtedega sarnanevate kukevere laikudega. Ta kõndis vaikseksjäänud voori sabas, nagu inimesed saadavad kombetäiteks mõnda aega võõrast matuserongi. Aga kui paljaste mäeharjade tagant hakkas paistma Tbilisi, tegi ta vaikides kõigile kummarduse ja pöördus tagasi. Ta tahtis jääda üksi, käia läbi üksinda tee, mille ta oli läbinud hullu kuke kannul.

Anna oli sellest jutustusest vapustatud. Ta sidus värisevate kätega rätiku pähe, soputas kleidisaba ja tõmbas käega üle suu, nagu enne sisenemist võõrasse majja, ning vaatas siis tähelepanelikult pojale otsa. Giorga oli selle nädalaga tublisti muutunud, kuidas ta küll polnud seda kohe tähele pannud. Poja põsed olid sisse langenud, sarnad tungisid esile, neid kattev nahk oli pingul ja läikiv nagu haigel; ka rahutud, avardunud pupillidega silmad läikisid palavikuliselt ja meelekoha pulseeriv sinine soon oli nii silmatorkav, et Anna pööras tahtmatult pilgu kõrvale, nagu oleks selle üksnes õhukese nahaga kaetud sinise soone kangekaelses, avalikus tuksumises midagi ohtlikku ja õnnetusttoovat. Giorga tuulest pragunenud huultel võbeles hämmeldunud naeratus, justkui oleks ta praegu veest välja tõmmatud ja tunneks oma pääsemisest nii rõõmu kui ka ebamugavust.

«Ma kasvatan veel sinu poja üles, siis lähen ära isa juurde,» ütles Anna, aga ta toon oli võlts ja ebaloomulik nagu nukuga kõneleval lapsel.

Märgates ise ka seda, tõusis ta nii kähku püsti, et Giorga ei jõudnud teda toetadagi. Kauemaks siia jääda ta ei suutnud — ta oleks hakanud kurbusest ulguma nagu koer. Kõrge pähklipuu okstel hüples rähn, mistõttu terve puu näis olevat kirju ja liikvel. Anna aga ei märganud ei puud ega lindu. Ta lahkus vaikides viinamäelt ja kadus pikkamööda silmist, laskudes kuivanud ojasängi, seejärel tuli ta uuesti nähtavale, kõigepealt rätik, seejärel pleekinud kleidiga kaetud õlad ja siis ilmus ta nähtavale üleni: esimesel pilgul tavaline külanaine, mehekaasa, ema, perenaine, kes ei erinenud riietuse ega murede poolest põrmugi teistest omataolistest. Jõudnud teele välja, hakkas ta pehmes tolmus astuma kodu poole. King oli tee peal maas ja ootas teda. Kodus oli värav millegipärast paokil ja ta kiirendas tahtmatult sammu. Hoovis pärnade all seisis kaarik, hobune ees, hobuse kohal keerles kihulaseparv, mis vahetas kogu aeg kohta vastavalt hobuse raske hõbedakarva saba viibutustele. Anna kartis järsku tuppa minna, imelik kaarik ja võõras hobune tegid ta millegipärast rahutuks. Õues valitses kahtlane vaikus, vaid kusagil naaberhoovis kaagutas munemast tulnud kana. Majast ei kostnud kippu ega kõppu. Värisevate põlvedega läks ta trepist üles.

Nad istusid suures toas laua ümber — Khaihosro, Petre, isa Zossime ja keegi võõras.

«Hea, et sa mind ikka veel elusast peast näha said,» sõnas Khaihosro ja pöördus võõra poole: «See on minu naine.»

Tundmatu tõusis püsti; ta oli ebatavaliselt, väljakutsuvalt puhas ja niisama ebatavaliselt, väljakutsuvalt võõras, kas siis tärgeldatud valge krae või pikkade ninadega madalate säärikute tõttu, mis läikisid nagu peegel. See oli kogukas mees, tal olid suured, hämmastavalt liikuvad käed ning sõbralik, läbitungiv naeratus, mis jättis mulje, nagu oleks ta kunagi kõigi inimestega tuttav olnud ja ootaks nüüd naeratades, et teda ära tuntaks. Ta võttis Anna käe, ja enne kui too jõudis toibuda, puudutas seda ettevaatlikult huultega. Anna tõmbas räpakalt käe ära ja peitis selja taha. Khaihosro muigas.

«Ärge pange pahaks, doktor ... maainimesed, nagu me oleme,» ütles ta ja vaatas Annale otsa.

Anna aga ei tõmmanud kätt ära mitte häbi pärast, maainimese kohmetuse tõttu, vaid sellepärast, et ta oli vapustatud, tõsiselt vapustatud — temaga oli juhtunud midagi ootamatut, ettenägematut, rabavat. Võõras oli olnud teine mees elus, kes oli suudelnud ta kätt. See suudlus erines küll oluliselt tollest, ammusest, ent midagi ühist oli neis ometi, midagi varjatut, väljendamatut, määratlematut. Kas lugupidamine? Või kaastunne? Ei, praegu on tal võimatu selles selgusele jõuda. Ta oli näost punane, hämmeldunud, teiste naerualune, ent talle tundus, nagu oleks teda meelitatud tundmatusse majja, mis oli täis võõraid mehi.

«Too meile midagi suupistet ... ise ei näe või!» kainestas teda Khaihosro.

Natukese aja pärast kana kitkudes, tainast sõtkudes ja segades kohupiima hatšapuritäidiseks, mõtles ta vaid sellele päevale, mil too teine, keda enam elavate kirjas ei olnud, oli vägisi teinud lahti ta sõrmed ja suudelnud ta higist peopesa ...

Kui ta uuesti tuppa läks, olid mehed juba kergelt auru all. Võõras tõusis uuesti püsti.

«Vabandage, ma ei jõudnud teile ennast esitleda ... Doktor Džandieri!»

Anna võpatas, tal olid mõlemad käed taldrikutega kinni. Kuid seekord mees talle ei lähenenud.

«Istu, istu!» ütles Khaihosro arstile koduselt.

«Tudengipõlves hüüti mind Eskulaapiks,» jätkas arst istet võttes. «Nüüd aga olen tavaline maa-arst, ei saanud must midagi rohkemat. Ja mis siis ikka ...» Ta pöördus rääkides Anna poole, kuigi Anna ei vaadanud tema poole. Petre nihutas kannu kõrvale, tehes emale taldrikute jaoks ruumi, ja Anna tänas teda pilguga. «Kas sa arvad, et ma ei tea, kus sa käisid?» vastas Petre talle samuti pilguga. Arst aga rääkis edasi, viisakana, lõbusana, kergelt joobnuna; olles esimest korda selles majas, ei koormanud teda selle saladused. «Eskulaap on kõikide arstide esiisa, meie suur esivanem, aga meie, nagu järglastel kombeks, pole õppinud temalt, kuidas elada, vaid uhkeldame ainult tema nimega. Tõelisel arstil, nagu Eskulaap, on ainult kepp, et koeri eemale peletada, kotis aga on tal madu ja kukk — tarkus ja valvsus.» (Kuulnud mainitavat kukke, teritas Anna kõrvu ja vaatas arglikult arstile otsa.)

«Eskulaap äratas surnuid ellu,» hiilatasid preester Zossime silmad.

«Ei, isa. See on müüt,» kostis doktor Džandieri. «Ta ainult unistas surnute elluäratamisest, aga seda unistustki ei andestanud talle jumalad. Nad lasksid välgul ta maha lüüa, kui ta puu all vihma eest varju otsis. Kõrvetatud tiibadega kukk oli vististi ainus, kes teda leinama jäi.» Anna võpatas uuesti, vaatas veel kord arstile otsa ja nägi sisselangenud põskedega, sinetavate silmaalustega Giorgat toetumas oma labidale kuskil suurel viinamäel põletava päikese all, üksildane ja mahajäetud nagu arsti hobune hoovis pärnade all. «Muide, kõik arstid surevad niisamuti nagu Eskulaap,» jätkas samal ajal doktor Džandieri. «Üksnes selle poolest me temaga sarnanemegi. Haige tänamatus ja omaenda viga on arsti jaoks niisamasugune välk.»

«Jumal hoidku, ärgu see teid ainult minu voodi juures tabagu!» ütles Khaihosro.

«Ha-ha-haa ... ärge kartke, teie olete veel üpris kerge haige,» naeris arst kogu südamest.

«Ei mina tea ... sealiha ei tohi, lambaliha ei tohi, teravat, haput, soolast — mitte midagi ei tohi. Munadki keelasite ära!» laiutas Khaihosro käsi. «Pean ma siis rohtu mäletsema või?»

«Natukehaaval võib kõike, isegi peab,» kortsutas doktor Džandieri kulmu, kuid samas naeratas taas — võluvalt, nakkavalt, lapselikult Ta vaatas Anna poole ja jätkas: «Teiega tuleks käituda karmimalt, aga mis sa teed ära? Jootsite mu purju, ostsite ära ...»

«Isa ei saa ilma pekita ju eladagi,» ütles vahele Petre.

«Vaat seda, jah, peaksid sa tõepoolest proovima!» elavnes otsekohe Khaihosro, justkui oleks tuppa astunud ilus naine. «Niisugust pekki ei saa mitte kuskilt, ma ise kasvatan teda. Siin ei osata... Ma valin igal aastal ise põrsa välja ja mul on eriline sulg välja mõeldud — täpselt niisuguste mõõtmetega, nagu siga peab uueks aastaks olema. Ma panen ta lühikese keti otsa, et ta liikuda ei saaks ja harjuks maas lesima. Aga süüa virutan ette niipalju, kui sisse läheb, lobi on tal kogu aeg künaga nina ees — muudkui pista, kus sa pääsed! Selleks sa ju siga oledki! See-eest on tal pärast niisugune õrn pekk, lausa sulab suus. Kui sa lõikad hästi terava noaga õhukesed viilud, siis tõmbuvad need rulli nagu pärgament, kohati on neil roosakas toon nagu teeroosi õielehel. Edasi ma räägin sulle juba siis, kui sa ise proovid. Viina juurde paremat suupistet ei ole. Üks sõber õpetas mulle. Seesama, kelle mustlased ära varastasid... ma rääkisin sulle,» pöördus ta isa Zossime poole.

«Mustlased?» huvitus arst.

«Nojah, lapsena.»

«Mustlased on head inimesed,» naeratas doktor Džandieri.

Anna istus Khaihosro kõrval. Mees oli tõmmanud ta vägisi enda kõrvale ja ta ei pannud vastu, häbenedes külalist ning saades aru, et mees teeb seda meelega, näitamaks, kui üksmeelselt nad elavad. Ta istus ahistatult, talle näis, et külaline vaatab talle kogu aeg otsa oma sooja, hingetungiva pilguga ja loeb tema näost kõik välja. Tema aga tahtis millegipärast, et võõras ei teaks tema elust mitte midagi, et ta peaks teda õnnelikuks, truu mehe ja õnnelike laste armastatud naiseks ja emaks, kes on oma eluga rahul, — nagu ei saaks arst, taibates, kuidas siin majas tegelikult elatakse, enam olla nii vaba, nii sundi-

matult naerda, nautida toitu ja veini; nagu mürgitaks selle katuse all pesitsev vaen tema söömaaega ja määriks tema endagi ära ega laseks tal enam väljuda siit nii puhta ja võõrana, nagu ta oli tulnud. Aga milleks kibestada tema elu, miks koormata teda teiste õnnetustega? Arstil ei olnud õigust muutuda niisuguseks nagu nemad, tema pidi päästma, säilitama alatiseks oma puhtuse, oma võõrapärasuse, isegi mitte niivõrd iseenda, kui Anna pärast, kinnitamaks Anna usku, et mitte kõik inimesed pole ühetaolised, et kuskil, mitte ainult unistustes, vaid ka tegelikult on olemas teistsugune maailm — julge, vaba ja õnnelik nagu kiigel seisev tüdruk, maailm, mida asustavad inimesed, kes on ühtemoodi puhtad ja ühtemoodi võõrad nii temale kui ka kõigile temataolistele, inimesed, kes on lastena head ja siirad, kes usuvad, et Khaihosrot, Petret, Giorgat või teda ennast on veel võimalik terveks ravida. Nende külaline oli inimene teisest maailmast, kus valitsevad headus, puhtus, rahu ja valgus, mille poole Anna oli püüelnud sündimisest saadik ja mis oli talle osaks saanud vaid kaks kuud ja siis tema ees sulgunud igaveseks. Ent see ei tohtinud sulguda ka külalise ees, tolle inimese ees, kes istus temast kahe sammu kaugusel nii omasena ja veeretas oma lihavate rahutute sõrmede vahel leivaraasukest. Ta oli vajalik tolles, oma maailmas, tema olemasolu muutis tolle maailma tugevamaks, kestvamaks, siin aga oli ta üleliigne, kasutu ja täiesti abitu, sest ravimit neid piinava haiguse vastu polnud jumal veel loonud ja vaevalt et loobki, kuna tema ju polnud seda haigust välja mõelnud. Ainus tänuväärt tegu, mida ta oleks võinud teha, kui tal oleks jätkunud otsustavust, olnuks valada see maja petrooleumiga üle ja panna tuli otsa nagu katkutõbise voodile. Ta oli tulnud siia oma headuse, kohusetunde, õigemini küll oma unistuse sunnil, mis oli teda vallanud nii tugevasti, et ta tema oma sõnade järgi polnud lihtsalt võimeline märkama haige räpasust, tema haisu, kuna arst — ka seda oli ta ise öelnud —, kes ei tunne haige vastu mitte kaastunnet, vaid vastikust, ei ole enam arst. Ja Anna poleks tahtnud, et meęs oleks tundnud tema mehe vastu vastikust, et ta oleks taibanud, kuhu ta on sattunud oma headuse ja kohusetunde või, õigemini, oma unistuse tõttu. Ja samal ajal tundis Anna, ise selle üle imestades ja rõõmustades, sellele mehele kaasa nagu rumalale lapsele, kes on laskunud põlvili marutaudis koera ette ja silitab hellalt koera vahuga kaetud koonu, tirib lõbuga ta naha küljest lahtimädanenud karvadest puuke välja, sest ta on alles laps, on alles rumal ja ei oska veel ette

vaadata ega midagi vastikuks pidada. Ja kui ta vanemad ei jõua õigel ajal jaole... Aga ei, nad peavad jõudma, ja nad peavad lapse päästma!

«Giorgi on samuti haige, mu vanem poeg,» ütles ta ja jahmus ise ka oma sõnadest.

«Giorgi? On teil siis ka veel vanem poeg?» naeratas arst Annale, nagu oleks ta Anna sõnadest välja lugenud vaid seda, et temal, alles noorel ja ilusal naisel, on nii suured lapsed. «Eks näidake siis mulle oma haiget.»

«Haige? Oleks mina ka niisugune haige...» urises Khaihosro, küünitades kätt kannu järele. «Miks sa midagi ette ei võta?» viipas ta isa Zossimele, kui too surus mõlemad käed vastu rinda osutamaks, et ta kõht on kõvasti täis. «Täna te peate perenaist vabandama, ei teadnud külalisi oodata...»

«Ma vaataksin siis teda,» ütles doktor Džandieri.

«Teda ei ole kodus,» teatas Petre. «Ta on viinamäel, kaevab maad.»

«Ha-ha-haa!» naeris arst jälle südamest, pööramata pilku Annalt, ning Anna kannatas seekord ta pilgu välja. «Noh, kui ta viinamäge kaevab, siis ei ole tal mind vist tõesti tarvis.»

«See on tubli poiss, heasüdamlik ja töökas,» tähendas isa Zossime ja matsutas suud. «Noh... issand olgu tänatud ja suur tänu peremehelegi. Sa kostitasid meid tublisti.»

«Oota'nd! Kuhu sul kiiret on, istu!» kortsutas Khaihosro kulmu. Kuid juba tõusis püsti ka doktor Džandieri, pikakasvuline, ilus, sõbralik naeratus näol.

«Loodan, et edaspidi kutsute mind ainult pulma ja ristsetele!» ütles ta Annale.

Anna peitis oma kokkupigistatud käed arsti eest põlle alla; nüüd ei tahtnud ta enam, et mees lahkuks, ta tundis, kuidas ta selja taga oli muutunud tühjaks tuba, kus arst äsja oli istunud, kõnelnud, naernud ja veeretanud sõrmede vahel leivakuulikest. Ta oli otsekohe selle inimesega ära harjunud, kuid lootmata näha teda uuesti, oli niisama kergesti leppinud ka tema lahkumisega, nii nagu lapsed, kes on hakanud nendele tähelepanu pööravat, nendega mängivat ja nende huvidega kohanduvat võõrast onu otsekohe pidama oma parimaks sõbraks ning usaldama teda kogu südamest, võõrduvad temast niisama kergesti ja unustavad ta ära... olgugi et esimesel hetkel, kui kostavad veel lahkuva võõra onu sammud — nüüd juba asjalikud, nende maailmast eemalduva täiskasvanu sammud — valdab lapsi

põgus pettumus, põgus kurbus ootamatult katkenud mängu pärast, aga ka põgus imestus, et ta üldse oli nendega mängima hakanud, käitunud täiskasvanule kohatult. Mees lahkus, ja Annat valdas nukrus, samal ajal imestas ta ise ka selle põhjuseta, mõttetuna tunduva nukruse üle. Juba panigi arst jala kaarikuastmele, ja kaarik vajus pisut kaldu, hobune puristas ja heitis pea selga. Juba kaarikus istudes, ohjad käes, vaatas ta veel kord nende poole, naeratas veel kord, majesteetlik nagu jumal, vaba ja lahke, ning ta naeratus silitas Anna nägu päikesekiirena. «Issand, olgu kiidetud sinu nimi!» sosistas Anna ehmunult, hämmeldunult, õnnelikult. Siis jooksis ta tuppa ning pani arsti klaasi ja taldriku teistest eraldi, et need teiste mustade nõudega segamini ei läheks. Hiljem ta peseb nad eraldi ära ja paneb kuskile ära — need on nüüd tema taldrik ja klaas, mille Anna paneb ette vaid temale, kui ta veel kunagi peaks tulema. Laual oli tükike leiba, mis sarnanes savikujukesega ja millel võis veel märgata tema sõrmejälgi. Anna võttis selle kätte ja sõi midagi mõtlemata ära, alles nüüd meenus talle, et ta polnud nädal aega ivagi suhu saanud. Kaarik aga sõitis õõtsudes mööda tühja teed ja õhtupäike soojendas mõnusalt kaarikusistuja õlgu. Arsti pea käis kergelt ringi haige pakutud veinist, sõõrmeid kõditas meeldivalt pintsaku rinnaesisele tilkunud ravimi lõhn. See on venklikeedis meega, harilik rahusti, mida haiged aga võtavad sisse väga vastumeelselt, haarates kinni arsti küünarnukist, nii et pool lusikatäit valgub ta riietele; kuigi nad on enamikus ärakurnatud, kõhnunud ja jõuetud, ent hirmu ja umbusu tõttu ootamatult tugevad ja kangekaelsed. «Mis on inimesel viga?» mõtleb tema, kaarikusistuja, kes valutab südant kõikide pärast, muretseb kõikide eest, ise aga on varatu ja üksik, võõrdunud soojast toidust ja rahulikust unest, teeline lõputul, ühe haige juurest teise juurde viival teel, üksluisel, alati ühtesid ja samu mõtteid esilekutsuval teel. Tema, Eskulaap, kepp käes ja kott seljas, kõiketeadja ja kõikenäinu, kes äratab tahtmatult lugupidamist ja vaimustust, on tegelikult abitu võhik, tavaline petis, valelubaduste ja -lootuste külvaja, kellest peavad teenimatult lugu nii vastujooksev laps, haisvas voodis lebav haige kui ka vaikides ristikäsi tema otsust ootavad haige omaksed. Sest ka tema ei suuda tungida sinna, kus peitub tõeline haigus — inimese hinge, ta ei saa avaldada tema peale lootvatele inimestele tõde, ei saa neile öelda, et nende haigus on ravimatu, et sügelised ja kõhukinnisus pole midagi võrreldes põrguga, mis põleb nende hinges ja millel nad lasevad end hävitada mõtlemata, arutlemata, teheS seda isegi mingi mõistmatu joovastusega. «Mis on inimesel viga? Mis temaga lahti on?» mõtleb ta, silmitsedes hobuse läikivat laudjat; ja ta silme ette kerkivad taas võltsilt naeratav major, Petre, kelle nägu läheb hapuks venna nimegi nimetamisest, järjest jutuainet muutev preester Zossime ja käsi põlle all hoidev, hämmeldunud näoga Anna. Sahinal jäävad seljataha tee kohal rippuvad oksad, üks küla vaheldub teisega, mõnes kohas vilguvad akendes juba kollakad tuled, vahel jookseb kaarikule haukudes järele mõni erksam koer, videvik tiheneb, tee kitseneb; hobune komistab ja nohiseb nagu mõtteissevajunud inimene, läbitud külade ja kuumusest lõõskavate nurmede hõngust läbi imbunud, asjalik ja alati truult oma kohust täitev. «Mis meil viga on, vennas? Mis meiega on?» küsib temalt kaarikusistuja ja hobune on uhke — peremees tuletas teda meelde, peremees tegi temaga juttu. Nüüd läbib ta veel meelsamini nähtamatust tolmust tihenenud pimedust, ta selg võbeleb, higised küljed läigivad — ja seda kõike kokku nimetatakse eluks.

6

Ea poolest oleks Giorga pidanud naituma varem kui Petre, ent ometi oli Petre selleski asjas kräbedam ja «jättis vanema venna pika ninaga», nagu Urukhi rahvas rääkis. Pika ninaga ei jätnud ta muide mitte üksnes vanemat venda ega mitte üksnes oma küla rahvast, vaid kadedusest pidi lõhkema terve Kahheti, sest Petre abiellus peaaegu et välismaalasega, ja mitte mingi tavalise piigaga, vaid tõelise vürstitariga Lääne-Gruusiast, mere äärest, kes oli harjunud käima mööda pehmet maapinda, vürstitariga, kelle näojume oli kahvatu niiskest mereõhust, kes oli õrn, habras ja mõtlik, isegi kurb — selles avaldus ilmselt ka pidev mere lähedus —, kuid uhke nagu ta isa, kes oli tegelnud vaid oma vuntside ja hagijakutsikatega, ning niisama ärahellitatud nagu ta ümmardajatekarjast ümbritsetud ema. Sündinud avaras palkmajas, kasvanud üles õhukeste maisileibade varal, erines ta märgatavalt naistest siinpool Lihhit, kes lõkendasid näost tänu kohevatele nisuleibadele, sibulatäidisega pirukatele ja sulatatud võile. Tema kõhnus ja kahvatus kurvastasid naisi, kes silmitsesid pruuti mitte ainult uudishimulikult, vaid ka haletsevalt, kui ta astus

esimest korda läbi Makabelide raudvärava — ilma vanemateta, vendade ja õdedeta, sugulasteta, üheainsa teenija saatel, kes varjas oma käskijannat üpriski kulunud päevavarjuga Urukhi põletava päikese eest, ise aga, nägu pärlendamas higipiiskadest, vaatas ta inimesi tehtult tusase ja kõrgi ilmega, mis on omane lihtsatele, pelglikele inimestele, kui nad on sattunud võõrasse ümbrusesse ja püüavad varjata oma erutust ning säilitada oma väärikust. Nooriku nimi oli Babutsa, ta oli vürst Luarsab Mikheladze tütar, ta teenija nimi oli Agathia. Peale Agathia tõi Babutsa endaga kaasa väikesesse puukasti istutatud sidrunipuu (paari nädala pärast kuivas see ära ja visati välja koos kastiga), tolle aja kohta küllaltki rikkaliku raamatukogu, ema väikese tikitud padja ning isa kõvera mõõga ja risti; viimane oli kinnitatud tuhkpuupunasele padjakesele nagu mõni surnud sitikas, eksponaat asjaarmastaja zooloogi kollektsioonist. Nõnda et varanduse pärast Petre ei abiellunud — nii mõnigi palju jõukam perekond oleks ta rõõmuga oma väimeheks võtnud. Aga ta ei tahtnud isa «viga» korrata ja verd veel rohkem «ära segada», eelistades abielluda vaese, kuid suursugusest perekonnast tütarlapsega. Kaupmeeste tütreid, muide, jahtisid tollal juba temast palju ehtsamadki vürstipojad. Laenatud kuued seljas, kenitlesid nad päevade kaupa karavanseraide ees; lootes puutuda silma oma tulevastele äiadele, pugesid nad kas või nahast välja, et säilitada välist hiilgust, ei jätnud vahele ainsatki pulma ega matust; pikemalt mõtlemata müüsid ja pantisid nad esivanemate luudega väetatud maid, nende viirastustega asustatud losse, perekonnapühapilte ja relvi, nende vaaremadele, vanaemadele, emadele ja tädidele kuulunud kaelakeesid ja sõrmuseid, rebisid neid laipadel kaelast ja sõrmedest viimasel hetkel enne sarkade haudalaskmist ja viisid kavalatele kosjamooridele, et pälvida nende kaudu mõne kullakoti otsas istuva kaupmehe tütrepeletise heatahtlikkust, kes varjas oma iga võõba- ja puudrikorra all. Sest ainult nõnda suutsid nad kas või lühikest aega vastu panna tormile, mis tallas neid maha ja vajutas maadligi, lume ja jää maalt lõõtsuvale põhjatormile, kuuekümne esimese aasta reformile... Jah, see oli torm, tõeline torm. Pärast seda päeva pöördus kõik pahupidi: ilma talupoegadeta jäänud härrased ei teadnud, mida peale hakata oma maaga, härrastest vabanenud talupojad aga ei teadnud, mida peale hakata saadud vabadusega — künda ega külvata nad seda ei saanud. Makabelid aga vaatasid maailma oma seinapraokese vahelt, segamata end mitte millessegi ega tundmata

huvi mitte millegi vastu, mis toimus väljaspool nende kivimüüri; nemad ei põlvitanud Krtsanissi lahinguväljal ega käinud Mthatsminda mäel kummardamas kodumaale toodud luuletaja põrmu — seda ei tulnud neil mõttessegi. «Meisse see ei puutu, meie ei sega ennast mitte millessegi!» — selline oli majori reageering kõikidele ajaloosündmustele. Ent ometi puudutasid need sündmused nii või teisiti ka Makabelisid ja sammutümin kuskil merede ja maade taga Ṭalvepalee peeglina hiilgaval parkettpõrandal pani ka nende kõrge ja kindla kivimüüri võppuma. Nüüd võis Bagratiidide ürikuid kasutada vaid aukude kinnitoppimiseks, aga Makabelid uhkustasid ometi oma kõrgestisündinud miniaga ning kõik külaelanikudki vaatasid kõrgele kahekorruselisele majale alt üles niisuguse kadeda aupaklikkusega, nagu elaks seal naine, kes on röövitud Abessiiniast, aga mitte nende oma kaasmaalane, liha nende lihast ja veri nende verest, kes tundus võõrana vaid kaksikvõimu, kahekeelsuse ja kahepalgelisuse tõttu, mille ühised vaenlased olid neile peale sundinud juba kauges minevikus. Tegelikult aga ei eraldanud härjakeresuurune mäehari neid rohkem kui padi ühes voodis magavaid püsimatuid kaksikuid.

«Ma kardan, Agathia!» ütles Babutsa, jäänud teenijaga kahekesi tuppa, kus nad oma asju lahti pakkisid. Asju polnud palju, kuid iga ese oli mõlemale kallis, omane, usaldatav, eriti praegu, tundmatus kohas. «Siin on nagu vangla... Mu pea käib ringi!»

«Mida sa kardad, kullake? Ma olen ju ka siin,» julgustas teda Agathia, silmitsedes tahtmatult tuba.

Agathia oli toodud Mikheladzede juurde väikese tüdrukuna, see oli olnud veel vanaproua, Babutsa vanaema ajal. Räpane plika pesti vägisi puhtaks ja tal lasti esimest korda elus püksid jalga panna. «Et sa siin enam ilma püksata ringi ei tilpne, muidu tõmban sul kõikide inimeste silma ees saba üles!» kurjustas vanaproua. Pärast seda harjus Agathia pükstega ära, nagu ta harjus ära ka Mikheladzede perekonnaga, millesse ta kiindus nii tugevasti, et kui teda oleks majast välja aetud, siis oleks ta end samas väravasse üles poonud. Sellepärast ta ilmselt jäigi vanatüdrukuks; hoolitsedes teiste eest, ei märganudki ta, kuidas meheleminekuaeg mööda läks, keegi teine talle seda aga ei meenutanud. Siis suri vanaproua ära ja tema asemele asus Babutsa ema, väike Babutsa aga usaldati Agathia hoolde. Babutsat hakkas ta armastama nagu lihast tütart ja sellest piisas talle täiesti. Babutsa pärast oleks ta kõhklemata võinud inimesegi tappa, olgugi et ta muidu juba vere näge-

misestki minestusse langes. Pärast Babutsa vanemate surma pühendas Agathia end jäägitult vaeslapsele, kel polnud enam ühtki tõeliselt lähedast inimest peale Agathia, hoidja, kes oli temaga tegelnud esimestest elupäevadest alates, olnud tunnistajaks tema esimeste hammaste tulekule ja esimesele kuupuhastusele, kes oli talle emaks ja isaks, lohutajaks ja toeks. Ja see andis Agathiale jõudu, veelgi enam, tegi teda ka uhkeks. Teised aga pidasid teda tavaliseks teenijatüdrukuks.

«Mina olen ju ka siin,» kordas ta. «Riputame mõõga ja 'risti seina peale, las näevad kõik! Ärgu arvaku, et me oleme ei tea kust tulnud!»

Raudristi, mis puhkas surnud sitikana tuhkpuupunasel padjal, oli Luarsab Mikheladzele kinkinud üks keisri enda ristipoegadest Sadžavahho jaamas, kus kõikidest kõrget külalist tervitama tulnud mõisnikest oli Babutsa isa ainsana suutnud juua tühjaks seitsmeliitrise veinisarve. Ülimalt hämmastunud ja isegi pisut ehmunud sellest ebatavalisest vaatepildist, olevat keisri ristipoeg võtnud sealsamas oma rinnast raudristi ning andnud selle kõikide silma all ja kõikide kadeduseks üle Luarsab Mikheladzele, kes oli tühjale sarvele toetudes vahtinud metsiku pilguga nagu marruläinud härg nutunaisena ohkivat ja ulguvat musta vedurit, nagu tundnuks ta ette, et selle imeliku eluka tungimine tema valdustesse ei too kaasa midagi head. Kas tundis ta tõesti midagi niisugust ette tookord Sadžavahho jaamas, seitse liitrit veini peas sumisemas, on muidugi raske öelda, aga saatuses, mis tabas ta perekonda hiljem, ei olnud tõepoolest süüdi mitte ainult tema kerge meel ja pillav iseloom. Väike, mustakssuitsunud, tuld ja tahma väljaajav vedur tõi endaga kaasa uue aja, mis muutis ära kogu harjunud elukorra. Õrna unistava loomuga naise ootamatu surm paiskas Luarsabi sootuks roopast välja, kergemeelne ja tuulepäine aga oli ta olnud juba varemgi. Pannud panti oma mõisa, asus ta koos ainsa tütrega elama Tbilisisse, kuhu oli tolleks ajaks kogunenud juba terve hulk teisigi tuulepäid, teenistuseotsijaid ja keisri heatahtlikkuse taotlejaid, kes, püüdes end päästa ja kas või kuidagimoodi vee peal püsida, olid kaotanud viimse aruraasukese, nii et isa ei tundnud poega ega poeg isa; kunagi väärikad ja ustavad isamaapojad olid valmis üksteist ära mürgitama, selleks et kas või kordki pääseda kubernerilossi. Küllap oleks Luarsab Mikheladze osanud siingi välja paista ning oleks siingi kõik oma võistlejad lihtsalt üle trumbanud nagu tookord Sadžavahho jaamas, kuid õnn reetis teda seekord, talle sai

hukatuslikuks ta uhkus, tema, kellele ei tohtinud kärbeski pea peale istuda, ei suutnud muidugi taluda mingi linnavõllaroa ilget irvitamist, kes oli tahtnud ära osta ta vürstlikud vuntsid. Lugu lõppes sellega, et koidu ajal, kui kogu linn alles magas (peale Babutsa ja Agathia, muidugi mõista, kes kössitasid võõras toas võõral diivanil, sallid öösärkide peale heidetud, ja ootasid hirmust värisedes, millal kuskile peole läinud Luarsab koju tuleb), tassisid kaks kojameest ja üks kordnik Ortatšala aiast kohale ta määratu suure, tursunud ja sinisekstõmbunud korjuse. Pärast seda ei jäänud Babutsal muud üle, kui anda järele kosjamoori pealekäimisele ning kolida Tbilisist veelgi kaugemasse ja võõramasse Urukhisse, minna Makabelide majja miniaks ja unustada igaveseks oma naiivsed unistused, mida uskusid vaid tema ja rumal Agathia, — unistused kuldsete kiharatega päikesetaolisest printsist mere ääres asuvas kristallist lossis, kus Babutsa oleks uinunud rooside keskel ning ärganud ööbikulaulust. See-eest ümbritses tema mehe maja kõrge raudväravaga kivimüür ja see sarnanes sünge ligipääsmatu vanglaga, kuhu elust pettunud naisel olnuks kerge kaduda igaveseks, unustada oma ulmad, ning elada rahulikult ja märkamatult, tegeldes oma raamatute ja tikkimistööga. Ent Babutsale ajas see maja esimesest päevast hirmu peale oma poolpimedate tubade, paksude seinte, summutatud kahinate ja häältega, mis pesitsesid nende seinte vahel nähtamatute olenditena. Babutsa oli nii arg, et ei julgenud õhtul käimlassegi minna, ja Agathia pidi teda lambiga saatmas käima.

«Vaeseke ei tea, kellega ta abiellus ja kelle emaks ta saab,» mõtles isa Zossime, rõivastudes altari taga diakon Epiphane abil Petre ja Babutsa laulatuseks. Mitte kunagi elus polnud ta veel nii erutatud olnud, ta käed värisesid, ta kohendas aina oma laia kuldrandiga ääristatud epitrahheelioni ja riidles ärritatult diakon Epiphanega, otsekui asuks ta surmaotsust täide viima, aga mitte pruuti-peigmeest õnnistama.

Õhuline ja häbelik Babutsa osutus üsnagi viljakaks abikaasaks ja sünnitas Petrele varsti üksteise järel Alekhsandre, Niko (kirikuraamatu järgi Nikolozi) ja lõpuks Aneta (kirikuraamatu järgi Anna — vanaema auks). Pärast seda rahunes lõplikult maha ka Petre — nüüd ei saanud enam keegi kahelda, kes on selles majas esimene. Olgu Giorga talle või lihane vend, olgu ta temast kas või kaks korda vanem, aga Petrega võrreldes oli ta tühi koht, sest Petre oli perekonnainimene, kolme lapse isa, mees,

kelle selget mõistust ja kindlat meelt hindasid kõik Tbilisi ja Thelavi veinikaupmehed, teades, et ta laseb enne veinil hapuks minna, kui alandab kas või kopika võrragi kord nimetatud hinda. Läbirääkimisi pidades võttis ta tihti kitsast vestitaskust välja oma monogrammiga hõbeuuri ja vaatas seda niisuguse näoga, nagu oleks ta aeg väga piiratud ja minutipealt arvel. Ja kujutage vaid, see avaldas veinikaupmeestele tõepoolest muljet, ka nemad hakkasid kiirustama, heitsid tahtmatult pilke Petre kella poole, see aga tiksus vahetpidamatult oma peremehe kasuks, sarnanedes ta peopesal tiirleva rebitud tiibadega putukaga. Petre oli juba mees, tema õlul lasus perekond ja majapidamine, talle kummardati aupaklikult ja tema käest küsiti nõu; kui ta aga sisenes Garegini poodi, siis astusid kõik vaikides kõrvale ning vaatasid hoolega, mida ja kui palju ta ostis. (Ükskord rebis ta vaid selleks, et oma poriseid saapaid pühkida, kangarulli otsast terve arssinapikkuse tüki sitsi, millest oleks vabalt saanud viieaastasele tüdrukule kleidi ja oleks jäänud üle veel rätikugi jaoks; siinsamas, poes, nühkis ta oma saapad puhtaks, tõstes algul ühe ja seejärel teise jala soolakotile, ning viskas siis kortsus porise riidetüki nurka.) Giorga aga jäi endiselt poisikeseks; kui ta viinamäelt tuli, oli ta suu kitsemurakamahlaga koos, kord tõi ta vennapoegadele nurmelt kaasa väikese vainukäo, kord rätikusse mähitud siili. Vaevalt oli ta nähtavale ilmunud, kui poisid talles suure kisaga väravasse vastu tormasid, nad ei kartnud teda üldse, ei lasknud tal higist särkigi ära vahetada, lükkasid ta maha, kargasid talle selga nagu eeslile, määrisid ka ise ennast tema higi ja tolmuga kokku, aga kui Agathia neid suures vaskkausis teist korda pesema hakkas, siis ta, lollike, solvus. «Ega ma katkutõbine ole, et mind ei tohi näpugagi puutuda,» ütles ta õlgu kehitades ja tobedalt muiates. Kõikide silmis oli ta poisike; täiskasvanuks saada tal ei õnnestunud, aastad läksid, aga tema jäigi kutsikaks. Petre oli ema peale palju rohkem pahane kui Giorga peale, vend andis talle alati järele, ei vaielnud temaga kunagi ega katsunudki end maksma panna, ema aga oli, niikaua kui Petre mäletas, teda alati tagaplaanile surunud, et lükata ette Giorgat, kellest Petre pidavat, nagu ema talle pidevalt kõrva puhus, lugu pidama tema hea südame pärast, sest et tema olevat kuidagi teistmoodi kui teised... ja pagan teab, mida ta veel välja ei mõelnud, et Petrele kanna peale astuda, et teda alla suruda ja seda täiesti teenimatult, sest Petre oli selle katuse all esimene ja ainus, tema teadis täpselt, kes on ta isa ja kes on ta ema.

Mitte keegi ei teadnud, kui palju Petre oli pidanud kannatama ema ülekohtu tõttu! Kui palju kibedust ja sappi oli ta ema pärast alla neelanud, samal ajal aga poleks keegi teda hukka mõistnud, kui ta oleks niisugusest emast, niisugusest naisest hoopiski lahti öelnud... Tema emaks sai ta ju tegelikult vaid tänu isa heale südamele, aga selle asemel et seda hinnata, häbeneda ja keelt hammaste taga hoida ja kas või väliselt öelda lahti oma tumedast minevikust, mille mees ja poeg, noh, olgu pealegi, talle andeks olid andnud ja unustanud, lööb tema tirelit selle kutsika ümber, solvub ja vihastab, kui keegi julgeb tema kulul nalja teha või teda kuskile saata, nagu oleks tegu talle kasvatada antud kuningapojaga, aga mitte mingi kärnase talumatsi värdjaga. Eks hoidku ja hellitagu teda, kes keelab, aga ega siis sellepärast ei maksa teist vihata, milles see teine süüdi on — ainult selles, et ta allus jumala tahtele ja ootas oma õiget aega. Muidugi, varastatud vili on magus, aga kuidas sa võid teda eelistada sellele, mis on valminud sinu enda aias, kui sa... ei, Petre ei ütle mõtteski ema kohta seda, mis ta on ära teeninud, kuid ärgu sunnitagu teda ütlema ka seda, mida tegelikkuses ei ole...

Naine ja laps kinnitasid Petre veendumust, et tal on õigus esikohale ja eelistatud seisundile majas, ja aitasid tal unustada nende ängistavate aastate ärevust ja kannatusi, mil ta oli ärganud öösel üles ja märganud, et ema voodi on tühi. «Jälle on ta seal, tema juures!» oli tal tagunud siis nagu haamriga peas. Nüüd aga, lamades hella ja alandliku naise kõrval, ei tundnud ta enam mingit kiivust talliasukate vastu, kes seal, eeslikusest haisvas pimeduses vandusid sosinal teineteisele igavest armastust. Kui Petre nüüd kellelegi kaasa tundis, siis oli see isa. Isa austas ja jumaldas ta esimesest päevast, mil ta märkama hakkas ja oskas hinnata majorit kogu tema hiilguses. Esimene, mis pani teda isa üle uhkust ja vaimustust tundma, oli läikivate nööpide ja pagunitega munder, mis sisendas tahtmatult aukartust ja lugupidamist. Ja ka hiljem, kui Petre suureks kasvas, ei nõrgenenud see mulje, vastupidi — see muutus veel tugevamaks. Ta ei suutnud mõista vaid üht, kuidas oli selline mees, kellena ta kujutas ette oma isa, võtnud naiseks niisuguse naise nagu ta ema ja pealegi veel sellise minevikuga; mis ühist neil oli, mis ühist võis olla mehel, kes oli läbi käinud pool maailma, orvuna üleskasvanud naisega, kes rääkis igaühega ühtmoodi ujedalt, pilku tõstmata, olgu see siis oma või võõras. Tal ei olnud uhkust ega endast lugupidamist, orjana sündinuna ei oleks ta vis-

tisti julgenud ära öelda ühelegi mehele, kes oleks tahtnud temaga kuskil aianurgas natuke vallatust teha... Raske oli seda abielu seletada üksnes isa headuse ja õilsusega, küllap seal oli veel mingi muu põhjus, tõenäoliselt midagi häbiväärset, kuna isa polnud seda kunagi maininud, Petre ise aga ei söandanud talt seda pärida. Et isa ema ei armastanud, seda teadis ta juba ammugi, ja mingil määral see isegi lohutas teda — üks asi on ema ja teine asi on naine. Ema võib olla küürakas, aga sa armastad teda ikka, ema võib olla küla lollike, hulkuda küla vahel ringi, kleidisaba üleval, aga sa armastad teda ikka, sest tema on sind ilmale toonud ja jumal on määranud ta su emaks, võttes seega sinult juba enne su sündi igasuguse valikuvõimaluse. Seepärast ei heida keegi sulle ette, kui su ema on peletis või hull, sest võtnud sinult võimaluse valida, keelas jumal ühtlasi ka teistel sind hukka mõista. Naisega aga on teine lugu, naise valib mees ise ja tavaliselt ilmneb selles valikus mehe maitse ning tema väärtus. Aga ka kõige parema maitsega ja kõige auväärsem inimene võib eksida, see on juba vedamise asi. Ja nõnda oli juhtunud ka isaga, tal lihtsalt polnud vedanud. Seda oli ta ükskord ise ka mõista andnud, öeldes, et Petrele on jumal andnud kõik, millest tema, Khaihosro, on ainult unistanud. Petre silmis väärinuks Khaihosro palju enamat, teda lohutas vaid mõte, et isa õnnetuse põhjuseks polnud mitte tema halb maitse, vaid see, et tal ei olnud vedanud. «Kui sul on häda, siis sa lähed ja kükitad esimese nurga taha, sul ei ole aega häbi tunda, vaat niimoodi magan ma ka sinuga...» oli isa öelnud emale ükskord ammu, kui Petre oli olnud veel väike ega saanud paljustki aru. Ta ei mõistnud tookord isa sõnu, kuid need jäid talle alatiseks meelde ja vaevasid teda veel kaua neis sisalduva mingi jälkuse, jõleduse ja julmuse tõttu, mis talle, tõsi küll, ebaselgeks jäid. Muidugi ei olnud need mõeldud Petre kõrvadele, kuid nähtavasti oli see jumala tahtmine, et ta neid kuulis, vargsi ja salaja, sest kui ta ärkas, käskis jumal tal edasi magajat teeselda, et ta kuuleks ja näeks seda, mida kuulda ja näha oli tal veel vara, mida aga varem või hiljem pidi teada saama temagi; ent kui see juhuslikult kuuldu ja nähtu muutus pikapeale teadmiseks, sai Petrele selgeks palju muudki. Kui ta sel ööl ärkas, olid üleval ka vanemad, millegipärast olid nad ühes voodis ja algul näis talle, et nad on millegipärast kiskuma läinud, et isa tahab midagi ema käest ära võtta, ema aga hoiab kahe käega millestki kinni ega taha ära anda. Nad võitlesid vaikides, tundus, et hoidsid isegi hinge kinni, ilm-

selt selleks, et teda mitte üles äratada, ja selles võitluses oli tõepoolest midagi häbiväärset, mida tuli varjata, midagi häirivat, rahutukstegevat, ärritavat. Ka Petre hoidis hinge kinni, ta süda tagus meeletult; see, et ta oli tahtmatult saanud tunnistajaks ema ja isa nii imelikule käitumisele, tundus talle äkki raske kuriteona. Natukese aja pärast tõusis isa voodist, võttis põrandalt lambi ja läks uksest välja, aga enne seda ütles ta emale veel need sõnad, mis röövisid Petrelt tükiks ajaks rahu oma varjatud jõhkruse, julmuse ja jõledusega, olles mingil moel vastavuses ema ja isa käitumisega tol ööl. Pärast seda ööd muutusid isa ja ema talle mõistatuseks. Mõistnud aga ajapikku nende sõnade tähendust, tundis ta isa vastu vaid haletsust, oma usust tema suurusesse ja erandlikkusesse ei loobunud ta siiski. Seda usku sisendas talle isa lõhnast läbiimbunud munder; ükskord väikese poisipõnnina oli ta heitnud isa mundrikuue südame põksudes endale korraks õlule nagu burka, see oli olnud raske ja kare, tuline ja usaldatav nagu mõte, et ka temast saab kord mees, isa ja perekonnapea. Ja see mõte saigi teoks, nüüd ei tohtinud ilma Petre nõusolekuta keegi majas aevastadagi, linnudki ei tohtinud viinamäelt ilma tema teadmata ühtki marja nokkida. See oli Khaihosro tahe. «Sina oled mul esimene ja viimane!» ütles ta kõigi kuuldes Petre pulmas, ja muidugi mõista langes Giorga pärast seda lõplikult mängust välja. Ja ega tema arvamust olnud varemgi keegi kunagi küsinud.

Uus perenaine kehtestas majas uued kombed. Nüüd kogunesid kõik õhtuti tuppa, mida valgustas suur kõhukas valge portselankupliga lamp, ja kuulasid hinge kinni pidades lugusid, mida Babutsa raskest, kulunud kaantega raamatust erutusest väriseva häälega ette luges. Võõraste seikluste kirjeldused haarasid kaasa nii lapsi kui ka täiskasvanuid. Lugeda oskasid nad ka ise, kuid ilma Babutsa loata poleks keegi kunagi söandanud võtta ühtki raamatut Babutsa riiulilt. Ta hoidis raamatuid nagu oma silmatera ja pühkis kolm korda päevas kalkunisulgedega tolmu piiblilt, «Kangelaselt tiigrinahas», «Karamanianilt», akatistilt ja Barbare Džordžadze «Perekonna käsiraamatult»; pigem oleks ta andnud laste kätte mängida oma ehted, kui lubanud neil ise võtta ja hooletult lehitseda mõnd oma raamatut. Pealegi meeldis lastele nagu, muide, täiskasvanutelegi rohkem kuulata, kui ette loetakse, kui ise lugeda: nad oskasid küll näpuga järge ajades silpide kaupa veerida, ent jõudnud lause lõppu, olid nad juba unustanud selle alguse. Kuid Babutsa luges rahulikult, kiirustamata, sel-

gesti ja komistamata, tema hääl voolas sujuvalt, justkui vuliseks valge kõhuka lambi tulesõõris kollaste kuuvalguslaikudega ojake. Nii täiskasvanud kui ka lapsed kuulasid pingsa tähelepanuga selle saladusliku oja vulinat, mis kandis neid ühe hetkega ühelt maalt teisele nagu vettelastud kergeid paberlaevukesi, mis on vabad igasugusest koormast ja muredest. Nad sattusid muinasjutulossidesse, kus elasid kangelased ja ennenägemata kaunitarid, ning märkamatult, sõrmegi liigutamata said ebatavaliste sündmuste, ebatavaliste kordaminekute või viperuste tunnistajateks ja isegi kaasosalisteks. Aga ka sellesse võlumaailma tungis äkki kapisuuruse kella hääl, mis tõi kõik korrapealt tuppa tagasi ja tuletas neile meelde, et nende osavõtt raamatus kirjeldatud sündmustest oli ajaliselt piiratud ja ajutine.

«See on ju ainult raamatus!» ütles Khaihosro lastele, kes kuulasid ema ahnelt, kaasahaaratult, vaimustusest põlevate silmadega.

Vihastades ja hämmastudes äia kohatu, põhjendamatu märkuse üle, kortsutas Babutsa rangelt kulmu nagu õpetaja, kel on tegemist sõnakuulmatute õpilastega. Petret aga ei vaimustanud mitte niivõrd raamatulood ise, kuivõrd naise tark ja tõsine nägu.

«Pim-mmm, pam-mmm, pam-mmm,» lõi halastamatult, võimukalt kapisuurune kell ja see ärev, käskiv hääl sundis Babutsat sulgema raamatut kas või kõige huvitavamal kohal, ja lapsed pandi magama, hoolimata nende tõrkumisest; meestele tuletas see hääl meelde hommikusi toimetusi, kui tüütud need ka ei olnud, naised aga kontrollisid veel kord, kas kõik on korras, kas iga asi on omal kohal. Oma valvsuse ja täpsusega rahulolev kell jätkas kiiresti sekundite lugemist, nagu aardekambrisse sattunud varas, kes teab küll, et iga hetk viivitust võib maksta ta elu, ent ei suuda oma uudishimust võitu saada, ja olles loendamatut, päratut rikkust nähes aru kaotanud, muudkui loeb ja loeb võõrast raha, loeb niikaua, kuni ta kinni võetakse ja raha juurest eemale tiritakse. Lapsed pidasid seda äraostmatut ja kõikvõimast kasti oma isiklikuks vaenlaseks, mis neelab nende mänguaega ahnelt nagu vanaisa siga rokka, lükates samal ajal aina edasi oodatud pühi. Nad ei taibanud veel, et nende muretu ja tore lapsepõlv, mis nende endi meelest oli kibe ja talumatu, on samuti seotud selle kellaga, et see kell hoiab nende lapsepõlve oma kahe terassõrme vahel nagu kinnipüütud liblikat ja rebib tal tiivad küljest, kui tal vaid selleks tuju tuleb. Lapsed kasvatavad üksteist, viivad üksteist lapsepõlvest välja, nagu täiskasvanud viivad üksteist ära lahinguväljalt või tuldvõtnud majast; sest inimene pole kunagi oma eaga täiesti rahul ning iga uus aste tundub talle eelmisest ihaldusväärsema ja täiuslikumana, seepärast ta nii väga kiirustabki üleminekuga, lootes iga kord paremat, kuni jõuab viimasele astmele, mida nimetatakse vanaduseks ja mille taga ei ole enam midagi. Ja siis kerkib ta teadvuses esile esimene aste ja sellel seisev peadpööritavalt noor olevus, kes oli kunagi olnud tema ise; olgugi et nad ei sarnane teineteisega rohkem kui konnakulles ja konn või nisupea ja hallitanud saiakonts, ometi teab ta, et see, kes seisab esimesel astmel, ja tema, kes on astunud viimasele, on üks ja seesama olevus, kahestunud, kahe äärmise punkti vahel pinguletõmmatud nagu pillikeel, mis otsekohe katkeb, ja siis on kõik läbi; ent ta ei sure kohe, vaid osade kaupa, kaks korda — kõigepealt esimesel astmel ja seejärel viimasel, kõigepealt iseendale ja seejärel maailmale. Lapsepõlve kahetsetakse taga siis, kui teda enam õieti ei mäletatagi, kui vananenud hinges nagu teistkordselt väljakaevatud matmispaiga põhjas helgivad vaid mõned killud, mis on jäänud järele sellest haprast roosast anumast, mille järgi on juba võimatu taastada seda anumat esialgsel kujul või määrata kindlaks tema otstarvet...

Khaihosro hakkas jälle nägema oma ammuseid unenägusid — unes oli ta taas viieaastane poisike ja kukkus jälle hinge kinni hoides kurjakuulutavalt läikiva sillutise poole, mis sarnanes samal ajal millegipärast ka tatarlase irevil hammastega lõustaga. Karanud püsti, jooksis ta, põlved lõhki, edasi ja jälle ajas teda taga kahekuune surnud tüdrukuke, tohutu suured vuntsid nagu oinasarved tuules lehvimas, püüdes iga hinna eest välja selgitada, kes ta niisugune on. «Ma olen Noa, Noa, Noa!» kisendas ta higist nõretades, heitis endal teki pealt ja kahmas mõlema käega särgikaelusest kinni. Unes aga jooksis ta edasi, Tbilisi kitsastel kõveratel tänavatel ei olnud lõppu; ja kui ta arvas, et on lõpuks linnast väljas, tõkestas tema teed jälle kahekorruseline puurõduga maja ja tänav kooldus jälle kõveraks nagu oksa taha kinnijäänud saag; ta põrkus jälle sellest majast eemale, libises, roomas, vaarus tulest mustunud seinte vahel, jooksis üle tühjade paigaletardunud sildade, pisikeste, vihmaveeloikude suuruste väljakute, ja sellel ei tulnud ega tulnud lõppu, nagu ajaks ta taga oma saba. «Päästke poiss ära, päästke poiss ära!» kisendasid hirmsa naisehäälega pimedad aknad, lukustatud poeluugid, tühjad, mustavad hoovid, hämarad võlvid, tüh-

juse kohal rippuvad trepiastmed, tummad, keeletud kellad — ja Khaihosro ärkas üles; segaselt, hämmeldunult, mõttetult naeratades kuulatas ta majas valitsevat pimedust. Lapselapsed tuletasid talle meelde kõige julmemat, kõige kättesaamatumat, kõige äraostmatumat vaenlast — vanadust ja surma, inimese elu loomulikku ja vältimatut lõppu. Sellele vaenlasele ei saanud isegi Khaihosro keelata neid kolme-nelja liitrit verd, mille päästmiseks ta oli elanudki. Ja ühel ööl, ärgates jälle pärast taolist unenägu, mõistis Khaihosro äkki vapustatult, et kuigi ta oli tulnud terve nahaga välja nii paljudest ohtudest, pääsenud õnnelikult nii paljude vaenlaste käest, kardab ta rohkem kui neid kõiki kokku oma lapselapsi. Küllap ta ka armastas neid, sest see avastus kurvastas teda, kuid rohkem ta siiski kartis neid, sest pojalaste pidev silmanähtav kasvamine oli talle märguandeks lähenevast vanadusest ja surmast. Alates sellest ööst muutusid kolm last tema silmis peaingli pasunateks, ja kuuldes nende lõbusat kilkamist, kattus ta ihu kananahaga, põlved lõid nõrgaks ja ta oli sõnagi lausumata valmis täitma iga nende tuju, kui mõttetu ja rumal see teiste silmis ka ei tundunud. Khaihosrol oli nüüd ainult üks unistus — see oli tobe, ta mõistis seda ise ka, kuid visa, — unistus, et ta lapselapsed ei kasva kunagi suureks. Mitte et nad surma saaksid — ta kartis neid liialt, et midagi niisugust mõeldagi —, vaid et nad jääksid alati lasteks. «Ära hellita neid!» noomis teda Petre, aga mis tema sellest teadis? Mis muret temal oli? Petre oli alles isa, aga tema oli vanaisa. Kui keegi Khaihosro kuuldes manitses lapsi, et nad ei teeks vallatust, sest nad on juba suured, siis hakkas Khaihosro karjuma, nii et terves külas aknaklaasid klirisesid . . .

«Mis suured nad on?! Küll nad jõuavad! Las lapsed olla lapsed!» raevutses Khaihosro.

Kõike, mis võis lastes äratada soovi kiiremini suureks kasvada, pidas Khaihosro enda vastu sihituks, kahjuks aga, ja ka ise tundis ta seda, avaldas peaaegu kõik, millega lapsed kokku puutusid, nii või teisiti kiirendavat mõju nende kasvule ja arengule, sest maailm, kus elavad lapsed, kuulub täiskasvanutele ja on üles ehitatud täiskasvanute arusaamist mööda. Nii et Khaihosro viskas ilmaaegu käimlaaugust alla oma püssi ja püstoli — maailmas oli küll ja küll teisi püsse ja püstoleid ja kui ta pojapojad nende olemasolust juba teadlikud olid, siis ei suutnud enam miski nende narridest peadest seda mõtet välja tõrjuda. Ilmaasjata oli ta solvanud ka miniat: kangelased ja kaunitarid, kes elasid tema raamatutes, olid kunagi olnud ju samasugused kõhnad nõbininad, sasipead ja nõginäod nagu need külaplikad ja poisid, kellega ta lapselapsed hommikust õhtuni ringi jooksid. Khaihosro oli jõuetu. Aga olgugi et ta tundis selgesti oma võimetust ja laste jõudu, ajas ta ometi mõttetu kangekaelsusega oma joont — ta hakkas koos nendega lalisema nagu laps, jonnis koos nendega söögilauda istudes, puges laua alla, kui neil oli aeg magama minna, itsitas koos nendega, teeseldes, et temagi kardab maruvihast, jalgu trampivat Agathiat. «Ronige otsekohe välja, või ma võtan teil tutist kinni!» taples hoidja. Ent ometi tekkis vanaisa ja pojapoegade vahele lõhe. Nagu võis oodatagi, olid poisid need, kes vanamehest lahku lõid, ei tahtnud enam temaga mängida, tundes, et nende tee viib mujale, et vanaisa kisub neid kangekaelselt tagasi sinna, kust nad ise püüavad kõigest väest lahti rabelda.

«Malka on neile vaja, vaat mida!» karjus Khaihosro, vihane poiste reetlikkuse pärast. Aga mis võinuks Nikot ja Alekhsandret laua all kinni pidada, kui ilmas oli ometi nii palju imesid? Nende tempudest rääkis juba terve küla.

Aga Khaihosro ei andnud ometi alla. Nüüd valis ta oma kaaslaseks Aneta, kes oli poistest väiksem ja nõrgem; kui poisid muutusid silma all lausa röövliteks, siis Aneta ei paistnud sugugi kasvavat, võib-olla oli põhjuseks see, et ta lamas tihti voodis, nakatudes alalõpmata kõikvõimalikesse lastehaigustesse. Seepärast võisid majaelanikud peaaegu vahetpidamatult näha Babutsa pisaraid, kuulda Agathia torinat ja haista igasuguste ravimite lehka; külarahvale aga tundus, et doktor Džandieri kaarik ei seisagi mujal kui Makabelide kõrge kivimüüri taga pärnade all. Kaarikus istusid Niko ja Alekhsandre, kes kihutasid läbi ettekujutatava tuule ja tolmupilvede kujuteldavale maale. Hobuse suu liikus rahulikult, rütmiliselt, ta tõrp oli alati otri või kaeru täis; ta silmad sarnanesid ahhaadist palvehelmestega, läikiva, hallikirju sabaga vehkis ta sääski ja parme, pööramata vähimatki tähelepanu väikeste kutsarite vilistamisele ja muisutamisele. Toas aga istus Babutsa Aneta jalutsis ning nuttis ja sulas kokku nagu küünal.

«Ärge ilmaasjata nutke, proua, paari päeva pärast jookseb väike tüdruk juba jänesega võidu . . .» lohutas teda doktor Džandieri.

Ta suur, tugev, puhas käsi lebas Aneta higisel laubal; rahulik ja väärikas nagu jumal, täitis ta kogu maja mingi meeldiva, valuvaigistava uimaga. «Kas sa armastad jäne-

seid?» küsis ta Anetalt niisuguse näoga, nagu oleks ta üksnes seda tulnudki välja selgitama. Aneta tõmbas ennast heameelest kössi, vedas teki lõuani ja näitas häbelikult naeratades oma hõredaid hambaid. Mõnikord vilksatas lahtisest uksest teiste selja tagant kiiresti ja käratult nagu teenija ka Anna ja doktor Džandieri tundis ängistust. «Vaat teda tuleks aidata... vaat teda tuleks päästa!» mõtles ta, silitades endale märkamatult Aneta niisket laupa oma pehmete soojade sõrmedega. «Üleliigne headus on samuti haigus. See teeb inimese jõuetuks,» mõtles ta. «Kas siis tõesti headus on jõuetus? Kas siis ainult lurjused on tugevad?»

Kord sai Aneta mürgituse õietolmust. Agathia tiris ta, kahvatu ja uduse pilguga, jooksujalu koju, ise ähmi täis, nagu oleks tal röövlid kannul. Doktor Džandieri kaarik sõitis sujuvalt väravast sisse. Khaihosro ootas arsti õues.

«Aita, doktor!» hüüdis ta ja haaras hobusel valjastest kinni. Doktor Džandieril oli süles suur, roosa lindiga kinniseotud pappkarp. «Ta ei tee enam silmigi lahti... vaevalt hingab. Mis see on?» päris Khaihosro käega karbile osutades.

«See on Asklepiodota,» muheles doktor Džandieri. «Asklepiodota!» kordas ta. «Teie Aneta vanustele lastele on see lausa võrratu ravim.» Ta sõlmis roosa paela kähku lahti ja võttis karbil kaane pealt.

Pappkarbis lebas peaaegu Aneta suurune nukk. Tal olid pikad ülespoole kaarduvad ripsmed, pisike nõbinina, ümmargused roosad põsed, höövlilaastudena keerduvad kuldsed kiharad ja pisut nagu mossitavad roosilehtedega sarnanevad pruntis huuled. Doktor Džandieri kergitas karbi üht otsa, ja nukk avas suured taevassinised silmad.

«Suur jumal!» hüüatas Khaihosro, vahtides hämmastunult nukku. Haige pojatütar ei tulnud tal enam meeldegi.

Nukk väristas pikki ülespoole koolduvaid ripsmeid, nagu oleks just praegu ärganud ja kissitaks silmi ereda päikese käes, kuid ta näol püsis endiselt rahulik naiivne ilme, millega ta oli tulnud ilmale kuskil kaugel merede ja maade taga, temataoliste sinisilmaliste ja kuldjuukseliste tüdrukute maal. Tal oli ükskõik, kes surub teda vastu rinda ja kelle silmad avarduvad teda nähes rõõmust. Ta lebas rahulikult oma pappkarbis, kurvastamata, et eemaldub iga päevaga oma kodumaast, et saatus paiskab teda siiasinna, et ta on kaotanud asjatult nii palju aega karbipimeduses, samal ajal kui tema tuhanded teisikud on pandud juba välja suurte kaupluste säravatele vaateakendele. Ta

muudkui lebas kinnisilmi, oodates kannatlikult, et temagi võetakse pimedast karbist välja, et temagi saaks näidata inimestele oma ilusat brokaatkleiti ja pitsidega pesu; tal oli ükskõik, kelle kätte ta satub, karbis kaotatud aega ei kahetsenud ta taga, sest tee ei väsitanud teda ja aeg ei jätnud ta näole mingeid jälgi. Siis võtsid kellegi suured õrnad käed ta karbist välja, keerasid teda paar korda õhus ringi, ja kui ta silmad avas, nägi ta nende käte omaniku nägu, mis kortsutas kulmu ja naeratas samaaegselt. Ent ta ei rõõmustanud ega ehmunud; see ei olnud tema, kelle juurde saatus pidi teda viima, ja ta vaatas talle rahulikult otsa, muutmata igaveseks oma näole kinnitunud ilmet. Tal oli ükskõik, kas ta meeldib või mitte, niikuinii pidi saatus viima teda sinna, kuhu tal oli määratud sattuda. Seejärel pandi ta karpi tagasi, karp seoti uuesti roosa paelaga kinni ja nüüd kuulis ta karbipimeduses kauaoodatud sõnu. «Ma ostan selle ära,» ütles see mees. Pärast seda lebas ta kaarikuistmel ning esimest korda elus oli pisut erutatud, mõistes, et varsti näeb ta oma tõelist omanikku. Ta ei teadnud ega tahtnudki eriti teada, kes see omanik on, ent ometi, kogu oma välisele tasakaalukusele ja tundetusele vaatamata, tõmbas teda selle tundmatu poole. Siis võeti ta jälle karbist välja, ja kui ta uuesti silmad avas, nägi ta hoopis teistsugust, erutatud, hämmeldunud ja ehmunud nägu... Ja ka tema ehmus.

«Suur jumal!» hüüatas Khaihosro. (Vaat mida ta oli tahtnud! Vaat millistena oli ta tahtnud näha oma lapselapsi — alati väikestena, alati ilusatena, alati abivajavatena... alati, igavesti, jäädavalt!) «Ma tasun teile kümnekordselt, doktor... ainult et... ainult...» läks ta äkki ärevile.

«Mis te nüüd!» naeratas doktor Džandieri. «See on minu kingitus. Sellepärast ta nimi ongi Asklepiodota. See on küll raskevõitu, kuid peaks olema kohane... see tähendab: Eskulaapi kingitus!»

«Asklepiodota...» kordas Khaihosro, otsekui proovides, kas ta suudab seda rasket nime välja öelda. «Sel juhul...» Ta keel takerdus; hõõrudes käsi vastamisi, muheles ta häbelikult, arglikult. «Sel juhul, kui te lubate, ma annan ta ise kätte...»

«Muidugi, palun,» kostis doktor Džandieri.

Ta istus ikka veel kaarikus, hoides pappkarpi surnud lapsega sarnaneva nukuga süles. «Ei tohi võõrast heategu omastada, sa tobu. Ei saa kõike endale krahmata...» mõtles ta.

Nukk oli juba Khaihosro käes. Arst kortsutas roosa lindi kokku ja viskas tühja karpi.

«Aga mis oleks, kui me ta ära ristiksime? Ah?» mõtles Khaihosro valjusti, arsti poole ta ei vaadanud. Kaarikust väljaroniv Džandieri isegi peatus korraks, jalg astmel, rahulik ja suur.

«Kus seda enne kuuldud on, et nukku ristitakse, imelik inimene!» naeris ta valjusti, südamest.

«Ega niisugust nukku pole ka enne nähtud,» urises Khaihosro vastu.

Natukese aja pärast seisis doktor Džandieri Aneta toa uksel Khaihosro selja taga ja vaatas Annat. Annal oli niisugune nägu, nagu oleks teda ootamatult tabatud võõras majas. «Miks, miks, miks sa küll ei oska ennast hinnata?» pöördus doktor Džandieri mõttes tema poole. Ta uskus, et Anna kuuleb teda, igatahes ta oleks tahtnud, et Anna oleks kuulnud.

«Sulle tuli sõbrannake külla,» ütles Khaihosro magusa häälega, seistes arsti ees. Hoides nukku käes, tõmbas ta ennast naljakalt küüru, nagu polekski ta tegelikult vanaisa, vaid mängiks vanaisa. Arst ei suutnud vaadata nukku ega Khaihosro nägu, kuid ta tundis, kuidas too grimassitab, et last naerma ajada. Äkki jäi Khaihosro vait, korrates nähtavasti endamisi nuku kummalist, raskesti väljaöeldavat nime, ja jätkas siis: «Ta ütleb, et tema nimi on Asklepiodota.»

«Mis ta nimi on?» Nina kirtsutades tõusis Aneta voodis istukile, ta silmad naersid.

Nukku koheldi perekonnas nagu neljandat last. «Täitsa elus, jumala eest,» ütles Agathia, aga ta ei suutnud kuidagi nuku nime välja öelda ja kutsus teda Doraks. Dora oli duhhoboori naise nimi, kes käis kord kuus Makabelide juures põrandaid pesemas. (Kurjad keeled rääkisid, et pärast põranda puhtaksküürimist heitvat ta sinnasamasse koos majoriga maha, sellepärast ta neid läikima nühkivatki, et mitte oma kirevaid laiu seelikuid ära määrida.) Doral oli tõepoolest ümmargune punane nukunägu,. millel kogu aeg püsis pisut tobe muie, ning kui ta muretult puusi hööritades ja kogu aeg midagi närides kõndis mööda tänavat, valge komps käes, nagu oleks ta just saunast tulnud, vaatasid kõik talle järele; mustade pearättidega naised pomisesid talle järele tigeduseta needusi, totralt ja hämmeldunult muhelevad mehed aga vahtisid teda, kuni ta lehviv kirju seelik teekäänaku taha kadus. Kas see, mida tema kohta räägiti, oli tõsi või mitte, on raske öelda, aga oma

naisekohustusi ta Makabelide majas nii või teisiti igatahes täitis. Aneta ei saanud sellest kõigest veel aru ja see ei huvitanudki teda, aga talle tegi kangesti nalja, kui Agathia ei suutnud nuku nime meelde tuletada ning ajas selle kellegi vanainimese nimega segi.

Aeg aga läks edasi, ja nagu Khaihosro kiuste lapsed muudkui kasvasid. Niko ja Alekhsandre ei tahtnud enam sugugi, et neid nimetatakse lasteks, iga päev kantseldasid nad oma õde — et ta rõdupulkade vahelt läbi ei pocks, et ta puu otsast mahakukkunud mooruspuumarju ei sööks, et ta oma kleiti okaste otsas puruks ei rebiks ega läheks poriloiku solistama; ise, muide, tegid nad seda kõike suurima lõbuga, hoolimata sellest, et pidasid endid õega võrreldes juba suurteks ja iseseisvateks. Vennad saatsid Anetat ka kooli: üks käis eesli nina ees ja teine tema taga, kuna Aneta istus, nukk süles ja väike päikesevari käes, eesli seljas. Eesli selga heidetud villasest riidest paun hõõrus Aneta paljaid jalgu, aga ta ei kaevanud selle üle, sest talle näis, et terve küla vaatab teda kadedusega. Ja küllap tal oli selleks ka põhjust: külakoeradki tundsid Makabelide lapsed ära ja pugesid nende möödumisel aia alla peitu, koolis aga tõstis õpetaja oma käega Aneta eesli seljast maha. Paunas olid raamatud ja kolme lapse lõunaeine, portsjonid aga olid nii tugevad (Agathia pani neile kotti kaasa isegi kannutäie lahjendatud veini), et sellest oleks piisanud tervele koolile. Ja nõnda kujuneski välja, et suure vahetunni ajal kogunes Makabelide eesli ümber terve kool, oma uutest kohustustest hämmeldunud ja laste kisast ärahmatatud eesel põrnitses juhmilt suurte niiskete silmadega oma jalgeesist.

«Sina tõid mulle surma ilmale...» ütles Khaihosro tagasihoitud vihast katkeva häälega.

«Mis juttu te nüüd räägite, isa?» oli Babutsa tõsiselt ehmunud ja imestunud.

Khaihosro ei teadnud enam, kuidas laste kasvu takistada. Anetat hoidis lapsepõlve küljes kinni nukk: koos nukuga heitis ta magama ja tõusis hommikul üles ning nad istusid koos lauda, ja tüdruk ei puudutanud toitu enne, kui Agathia polnud asetanud ka nuku ette tassi leivapudiga. Nuku keha oli läbi imbunud Aneta lõhnast ja soojusest ning Aneta armastas teda nagu lihast õde; näis, nagu tunneks seda ka nukk, nagu oleks see armastus temasse hinge sisse puhunud ja läitnud elu ta silmades, nii et Agathia lõi mõnikord tahtmatult risti ette. Need olid nagu tumma lapse silmad: suured, nukrad ja kõnekad.

Poisse oli aga pidurdada võimatu, ülemise huule kohal mustendasid neil juba vurruudemed ja otse söögilaua taga hakkasid nad välja pigistama murdeeale iseloomulikke vinne, mis kutsus alati esile Khaihosro raevuka pahameele, ta virutas rusikaga vastu lauda, mille peale Babutsa nutma puhkes.

«Ma kardan, Agathia, ma kardan!» nuuksus ta oma toas, olles hämmastunud ja pahane äia käitumise üle. «Ära karda, mina olen ju ka siin!» rahustas teda Agathia, vaadates ka ise ehmunult ukse poole, mille tagant kostis ikka veel Khaihosro kähisev hääl.

«Jõuate küll, põrgukutsikad! Kuhu teil kiiret on?» möirgas ta.

Aeg aga nõudis oma. Ühel päeval tuli duhhoboori naine nagu tavaliselt põrandaid pesema. Nagu tavaliselt, sõi ta kõigepealt hea isuga hommikust ega öelnud ära ka klaasist punasest veinist; seejärel kääris ta, nagu tavaliselt, varrukad kõrgele üles, kastis lapi kausis märjaks, väänas välja ja hakkas põrandat nühkima. Selles ei olnud midagi ebatavalist ega ootamatut. Dora pesi endamisi ümisedes põrandat, ajades end vahetevahel sirgu ja lükates märja punase käega näole langevaid juukseid tagasi. Siis aga juhtus midagi niisugust, mida polnud varem kunagi juhtunud, midagi tõepoolest ebatavalist ja ootamatut, olgugi et duhhoboori naine käis juba teist aastat Makabelide juures põrandaid pesemas. Sel päeval ei jooksnud koolisttulnud Niko ja Alekhsandre nagu tavaliselt leivakannikat närides õue, vaid jäid millegipärast tuppa ja hakkasid põrandapesijat kimbutama; nad veeretasid end nagu koerakutsikad kausi kohale kummardunud naise juurde, tirisid ta seelikusaba üles ja püüdsid piiluda selle alla. Algul naine naeris, võttes nagu mängust osagi ja kaitses end väljaväänatud lapiga vaid moe pärast, võtmata poisse tõsiselt. Seda tundes ründasid poisid teda veel innukamalt. «No hea küll, aitab juba... mis teil seal lahti on?» hõikas vahetevahel Agathia teisest toast. Aga poisid ei kuulnud enam midagi peale naise itsitamise ega näinud enam midagi peale tema ümmarguse, punetava, albilt muheleva näo, neid kiskus vastupandamatult kahmama veel kord kinni ta kirjust lehvivast seelikusabast, mis uhtis nende näod üle arusaamatu, ärritava kuumusega. Juuksed laubale kleepunud, silmad jõllis, sarnanesid nad juba ärritatult klähvivate kiskjakutsikatega. Ka naine oli väsinud, ta lõõtsutas, ta rind tõusis ja vajus, õlani palja punetava käega pühkis ta aina sagedamini laubalt higi ning kohendas juukseid, aga ka need

lihtsad ja esimesel pilgul tavalised naisekäe liigutused õrritasid poisse ja ajasid neid veel rohkem kihevile.

«Viska need põrgulised toast välja, Dora!» hüüdis Agathia teisest toast.

Aga Dora muudkui naeris, ise nagu märkamatagi, mis ta teeb, peksis aina rohkem hoogu sattudes märja kaltsuga oma jalgade juures rabelevaid poisse; nood aga, kurdistunud lakkamatust oigetaolisest helist, mida põhjustas läbi õhu vihisev kalts, ei pööranud pilku ta paljalt käelt. Just sel hetkel astus tuppa Khaihosro. Poisid vahtisid tema poole mittemidaginägeva pilguga ja kahmasid jälle lehviva seelikusaba järele. Mitte keegi ei märganud, kuidas Khaihosro rihma vöölt võttis. Nad tulid mõistusele alles siis, kui kõva, paindumatu nahk lõhestas vilinal õhku ja hoop kõrvetas nagu keeva veega põrandal siplevaid poisse. Hetkeks tundus neile tõesti, et Dora oli läigatanud neile kuuma vett peale, ent otsekohe tõusid mõlemad nagu kokkuräägitult põlvili ja jäid hämmastunult, ehmunult vanaisale otsa vahtima. Vanaisa sähmas neile veel kord rihmaga ja mõlemad karjatasid, otsekui oleksid ka nüüd kokku leppinud. Samal hetkel küünitusid mõlemad rihma järele, algul vaistlikult, nagu mängides, ent rihm langes jälle vihinal alla, ning valust pimestatud, raevunud poisid haarasid nüüd juba teadlikult, urisedes, ulgudes, hambaid kiristades, metslooma julguse ja julmusega vanaisa rihma või õigemini tema käte järele: näis, nagu olnuksid nad valmis otsekohe surema, kui nad neid kätte ei saa, ei karga neisse hammastega kinni, ei näri neid küünarnukini otsast ära! Esimesena toibus Dora, juuksed sassis nagu nõiamooril, hüppas ta vanaisa ja poiste vahele; ja samal hetkel nägid vennad, kuidas rihm jättis ta paljale käsivarrele laia punase vorbi. Tõmbunud nurka kössi, vahtisid nad tigedalt kiirgavate silmadega vanaisa, kelle püksid olid vajunud ilma rihmata peaaegu põlvini, lõtvunud rihm rippus tal käes nagu surnud madu. Märkamatult tuppa tulnud Babutsa istus diivanil ja nuttis hääletult, toetudes küünarnukkidega põlvedele. Sel päeval jäidki põrandad pesemata — näost lõkendav ja lõõtsutav Dora kääris varrukad alla, pani rätiku pähe ja läks tagasi vaatamata Makabelide väravast välja. Teha polnud tal siin enam midagi, ebateadlikult, kuid ausalt oli ta täitnud kohustuse, mille saatus oli just tema peale pannud — ta oli teinud vendadest mehed.

Dora lahkus, unustamatu ja hindamatu, nagu iga teine aabitsaõpetaja, Makabelide majas aga valitsesid pikka

aega vaikus ja nõutus tuleviku suhtes. Nüüd kogunesid kõhuka valge lambiga valgustatud suurde tuppa ainult täiskasvanud. Raamatuid ei loetud enam — oli vaja ära otsustada laste saatus, ja vaidlused jätkusid seni, kuni kapisuurune kell kuulutas kõigile, et täna ei jõua enam midagi ära teha, et tuleb magama heita, laste tuleviku määramine aga lükata üle homsele. Babutsa imestas siiralt, ta ei suutnud mõista, mis meest ja äia ärritas, mis suurt kurja poisid siis teinud olid, et vanaisa nad «omaenda majas rihmaga läbi rookis nagu Istanbuli turu orjad». Sestpeale olid Babutsal iga päev silmad peos. «See on sama hea, kui mind ennast oleks läbi pekstud . . .» ütles ta mitu korda, nii et ka Khaihosro kuuleks, kuid äi ei teinud sellest väljagi, isegi viisakuse pärast ei lausunud ta miniale ühtki vabandavat sõna, vaid kinnitas aina: «Laste halvad teod tulevad vanemate hinge peale.»

«Vabandage!» nuuksus Babutsa. «Minu lastele ei ole veel keegi peale teie midagi ette heitnud. Minu pojad on julged. Nagu mu isagi . . .»

Jah, seda muidugi, millega said need kaks kollanokka üllatada Babutsat, kelle isa Luarsab Mikheladze oli olnud niivõrd lärmakas ja rahutu inimene, et kui ta mõneks päevaks kodunt lahkus, siis oli Babutsa ema käskinud poisikest kepiga vastu põrandat kolkida, sest muidu hakkas tal harjumatust vaikusest pea valutama.

«Teie kadunud isale olgu muld kerge . . .» sosistas Khaihosro (valjusti rääkida ta ei söandanud, arvates, et poisid kuulavad pealt). «Olgu muld talle kerge . . . Aga ma ei räägi mitte temast, vaid oma pojapoegadest. See, mis nad tegid, ei ole mitte julgus. See on kõlvatus!»

«Vabandage, härra!» tõstis nüüd häält Babutsa. Ta istus sirgelt, kulmud kõrgele tõstetud, ja hoidis kinni Agathia randmest. «Kõlvatust võite otsida oma perekonnast. Meie oleme oma verd valanud ainult oma au kaitseks.»

Neil hetkil nägi ta välja nagu tõeline vürstinna — hetkeline enesevalitsemise kaotamine ja raev andsid talle suursuguse ilme. Selle nõrga kahvatu naise hinges ärkas äkki sajandite vältel hobuste hirnumise ja mõõkade tärinaga harjunud suguvõsa uhkus, uhkus, mis sundis tahtmatult kõiki vaatama ta poole vaimustuse ja aukartusega. Sellistel hetkedel vaatasid Petre ja Khaihosro üleolevalt otsa Annale, nagu andnuksid talle märku: «Vaata nüüd, missugune peab olema üks naine!»

Nii või teisiti, aga igatahes nende ees seisis nüüd mõtlemapanev probleem, mis oli liiga keeruline ja tähtis, et

lahendada seda ülepeakaela. Oli ilmne, et lähemal ajal tuli poistega midagi ette võtta ja et otsustama pidi seda kogu perekond. Babutsa nõudis, et mõlemad poisid tuleb panna gümnaasiumi. Petre nõustus naisega vaid poolenisti, tema arust tuli poisid teineteisest lahutada — üks saata linna õppima, teine aga panna rakkesse kodus, sest kui nad koos linna saata, siis võivad nad seal veel jumal teab mis lollustega hakkama saada ja neil ei tule millalgi aru pähe. Khaihosrot poiste edasine saatus tegelikult ei huvitanud: kas nad sõidavad linna lipakaid taga ajama või jäävad koju ja hakkavad Giorga moodi aias ja viinamäel mulda tuhnima, see oli talle täiesti ükskõik. Ta kinnitas vaid, et on veel vara midagi otsustada, palus teistelgi pidada neid endiselt lasteks ja kohelda neid nagu lapsi.

«No ükskord nad peavad ju ometi suureks saama, isa!» laiutas Petre käsi.

«Ega me neid siis täna-homme Tbilisisse ei saada, aega veel on,» ütles Babutsa äiale juba rahulikult ja lepitavalt.

Anna arvamust ei küsinud keegi ja ta ise ka ei seganud ennast teiste jutusse; ta kuulas vaid ühe kõrvaga kõhukast lambist valgustatud tuppa kogunenute hääli, teise kõrvaga aga kuulatas igat krõpsu, mis kostis väljast, talli poolt. Ta istus liikumatult, ise üleni valvel nagu arg loom, kes rohtu näksides on kuulnud järsku mingit kahtlast, ohtuennustavat krabinat.

Poiste peksmisest sai muidugi kuulda terve küla (ega's Garegin ilmaaegu ärbelnud, et kui tema poes lüüakse jalaga vastu maad, siis kostvat see Bagdadigi ära). Seepärast ärritas pärast seda sündmust Makabelide majas valitsev vaikus kõiki, kõik põlesid uudishimust, tahtes teada, mis siis ometi toimub selle kindluse müüride taga. Aga kui majori hoovist hakkas kostma lõõtspillimängu, siis kehitati õlgu ja heideti käega, lugu vajus mõneks ajaks unustusehõlma.

«Muusika» oli Khaihosro ostnud poiste jaoks, ta riputas selle käimlaseinale üles ja poistel oli keelatud «ilma muusikata» käimlat kasutada, et nad ei saaks hetkekski mõelda «igasuguste kõlvatuste peale» ega «koerust teha». Tundes endal lakkamatult vanaisa karmi, uurivat pilku, pidid poisid tema nõudmist täitma: «muusika» rippus käimlaseinal nagu päevakoer puulehel, ja peagi harjusid teda nägema ja kuulma kõik majaelanikud. Vennad tõmbusid küll iga päevaga aina rohkem endasse, nad sõid vähem ja mängisid vähem, see-eest täitsid nad tõrkumata iga täiskasvanute nõudmise ja korralduse ning majas kehtimahakanud kord

ja distsipliin tuletasid Khaihosrole meelde kasarmuelu, mispeale temagi rahunes. Kõige enam kannatas poiste «taltsutamise» tagajärjel Aneta: pärast seda nad temaga enam ei sõbrustanud ega märganud teda enam üldse, kui ta neile just meelega jalgu ei jäänud. Ajapikku võõrdus temagi vendadest, ta hakkas isegi pisut pelgama alati morne ja vaikivaid poisse, kes teiste juuresolekul suhtlesid teineteisega vaid märkide abil. Eriti koledad tundusid Anetale ööd, kui ta, lebades Asklepiodotaga voodis, kuulis kõrvaltoast vendade sosinat, mis näis talle salapärase ja erutavana ning kutsus esile igasuguseid kohutavaid kujutlusi. Millest nad sosistavad, Aneta ei teadnud, kuid ta kartis seda saladuslikku sosinat, mistõttu majas valitsev vaikus ja lõputud külaööd tundusid talle veel tühjemate ja õudsematena. Surudes oma lahutamatut nukku vastu rinda, ei suutnud ta kaua uinuda, kohutatud oma lapsikutest ähmastest kujutlustest. «Pim-mmm, pam-mmm, pam-mmm,» lõi kapisuurune kell, tuletades Makabelide perele meelde aja edasiliikumist, ja see hääl muutis pimeda maja unise vaikuse veel sügavamaks ja pingelisemaks.

Ühel niisugusel ööl ärkas Aneta justkui piksekärgatusest; ta oli juba unes millestki ehmunud, nüüd aga olles tardunud liikumatult paigale koos Asklepiodotaga, ei suutnud ta mõista, mis on juhtunud, kus ta viibib ja kas see kõik on unes või ilmsi. Seinad undasid ja värisesid, mingid inimesed jooksid kogu aeg edasi-tagasi. «Kiiremini, kiiremini!» kisendas ema ja võpatamapaneva plärahtusega kukkus või visati maha pesukauss. Siis jooksis tuppa Agathia, pani lambi põlema, istus Aneta voodiservale ning hakkas teda ähmitsedes ja kohmakalt rahustama, nii et Aneta ehmus veel enam, ta kiljatas, ta pea kohal lõhenes lagi, ilmusid nähtavale tähed, lambiklaas lõhkes kõrvulukustava pauguga, vabanenud leek lahvatas inimesekõrguseks — Aneta kaotas teadvuse. Kui ta meelemärkusele tuli, nägi ta voodipeatsis istuvat ema ja tal oli hea meel. Ema nuttis hääletult; märganud, et Aneta avas silmad, naeratas ta arglikult, kummardus tütre kohale, kohendas tekki, suudies teda põsele ja nuuksatas, öeldes: «Ära karda, nad pääsesid vist eluga.»

Plahvatus ei olnud kuigi tugev, kuid ometi oli sel üpriski kurvad tagajärjed. Kõige kahetsusväärsem oli see, et kannatada said poisid ise. Tõsi küll, mõlemad jäid ellu, ent tol ööl üleelatud hirm, valu ja jõuetusetunne ladestusid mõlemal alatiseks hinge nagu väljaütlematu viha, nagu väljalaskmata mäda; nende poisikesehingedes polnud maa-

ilm veel tekkinud, seal valitses veel jumalata kaos ja pimedus. Selge oli see, et nad maksid vanaisale kätte või taht-sid maksta, ja sellepärast olid nad otsustanud lasta õhku sealauda, kus vanaisa nuumas igal aastal oma siga, hõõrudes heameelest käsi, kui tohutu suureks paisunud siga ähvardas oma külgedega suluseinad laiali litsuda. Kes teab, kui palju öid olid läbipekstud poisid enne unetult veetnud, kui nende valik oli langenud sealaudale? Nende põhieesmärgiks ei olnud mitte lauta õhku lasta, vaid väljendada oma protesti, tõestada täiskasvanutele, et nad ei alistu vaikides igasugusele ülekohtule ega luba mitte kellelgi enda vastu kätt tõsta. Selle plahvatusega nad vaid hoiatasid suuri, andsid mõista, et tulevikus võivad nad oodata veelgi võimsamaid plahvatusi. Oli isegi võimalik, et nad poetasid vaid juhuslikult, pimeduse ja kiirustamise tõttu, püssirohukarbi sealauda kõrvale, unustanud täiesti, et seal on elus olevus, rumal, kuid mitte milleski süüdi olev, jõehobusuurune siga. Põhiline oli nende meelest plahvatus, kärgatus, mis vähemalt hetkeks pidi maja kurdistama, kogu küla jalule põrutama, kõiki ehmatama ja jahmatama. See kärgatus pidi tegelikult kujutama nende häält, rihmaga läbipekstud ja «muusikaga» alandatud poiste häält. Nõnda pidid kõik sellest aru saama (ja nõnda, muide, mõistsidki seda kõik. «See on verine mäss...» tähendas isa Zossime järgmisel päeval vanaisale). Sest kui poleks olnud neid poisse või kui nad oleksid olnud teistsugused, siis poleks olnud seda häält, seda niiskunud püssirohu plahvatust, mis lõppude lõpuks pärast neljandat katset tegi ometi paugu ära, nagu poistel plaanitsetudki, kuigi poisid olnuksid vajaduse korral valmis kas või sada korda proovima, kui neljast korrast poleks piisanud. Neil oli valmis varutud kõik — püssirohi, petrooleum, nöörikera ja tikud, ning siis, kui inimesed ja loodus olid unne vajunud, hakkasid rääkima nemad, püssirohu häälega, mis pidi hüüdma, et nad ei jäta, et nad ei andesta põhjuseta peksu ega mõnitamist mitte kellelegi — olgu ta siis vanaisa või olgu ta taevaisa ise! Südaöösel viisid nad salaja majast välja varem madratsite alla peidetud püssirohu, petrooleumi, nööri ja tikud, nad vilksatasid oma valgetes särkides läbi pimeduse nagu viirastused ja kükitasid õuenurgas sealauda kõrvale maha. Niko süütas petrooleumisse kastetud püssirohukarbi külge seotud nööri. «Tee ruttu... petrool kuivab ära!» sosistas Alekhsandre, ent tikud Niko käes kas murdusid või ei läinud põlema. Lõpuks võttis ta end kokku ja tal õnnestus petrooliga niisutatud nööriots

põlema süüdata ning vennad jälgisid hinge kinni pidades, kuidas sinakas leek nööril dagestani köietantsijana tantsiskledes peaaegu püssirohukarbi juures kolm korda sisisedes ja õises õhus kõrbenud kanepi haisu levitades ära kustus. Nüüd võttis Alekhsandres võimust poisikeselik kannatamatus ja alpus, aga võib-olla ka auahnus, ta haaras venna käest tikud, sahmas ülejäänud petrooli püssirohukarbile, ja enne kui Niko jõudis karjatadagi, viskas sinnasamasse ka põleva tiku. Plahvatuselaine paiskas eemale Niko, kes asus plahvatuse kohast pisut kaugemal; õhus kukerpalli tehes jõudis ta siiski märgata, kuidas lendasid taevasse põlevad lauatükid ning pimestavas valguses välgatas lumise mäekünkana Khaihosro valge siga. Siga ei saanud vähimatki viga, ent plahvatusekärgatus ja ebatavaliselt ere valgus viisid temagi hetkeks tavalisest unisest olekust välja ning rahulolematuse märgiks röhatas ta lühidalt ja tigedalt. Üleni verisel Alekhsandrel aga rippus vasak käsi vaid nahariba otsas.

Käsi lõigati tal maha ülevaltpoolt küünarnukki, ja kui kõhnunud, kahvatu Alekhsandre haiglast välja tuli, siis tundis Aneta ta vaevalt ära; kuigi ta teadis, et vend on nüüd ühe käega, ei suutnud ta ometi seostada seda kaamet, kohmetut, kuidagi ehmatavalt, ebameeldivalt kitsaksmuutunud poissi selle Alekhsandrega, keda ta tundis varem. Alekhsandre naeratas talle põgusalt, sunnitult, nagu oleks tal raske huuli liigutada, ja istus sõnagi lausumata kalessi. Vaikisid ka teised, keegi ei osanud midagi öelda. Haiglasse sõites oli Aneta mõtelnud, et nad kõik tormavad rõõmsalt käratsedes Alekhsandrele, keda nad polnud nii kaua näinud, vastu ja et ta surub nad rinnale (oma ainsa käega?), suudleb neid ja on rõõmus, nähes omakseid, kuna on ilmselt nende järele suurt igatsust tundnud. Midagi taolist aga ei juhtunud, nad istusid lihtsalt kalessi ja sõitsid koju. Ühel pool istusid Khaihosro, Niko ja Aneta, teisel pool Petre, Alekhsandre ja Babutsa. Vanemate vahel istudes näis Alekhsandre veelgi haletsusväärsem, tal oleks nagu kalessis kitsas olnud ja ta ei saanud selga sirgu ajada. Kuus lähedast inimest, pigistanud huuled kõvasti kokku, vaatasid kohmetult üksteisele otsa, kaless aga sõitis kergelt, sujuvalt mööda valge, tulise tolmuga kaetud teed, ning hobusekapjade lakkamatu üksluine plagin rõhutas veel enam kalessis valitsevat vaikust. Tee ääres, vihmaveeniredest lõigatud jäärakuservadel põimusid üksteisest läbi kibuvitsa-, laukapuu- ja kitsemurakapõõsad, mille ogalistel, kergelt õõtsuvatel okstel mustendasid üksikud tolmused, kri-

bulised marjad. Vahetevahel vilksatas mööda ka punaseid granaadipuuõisi, ja nende kuma elustas hetkeks kalessisistujate nägusid. Teel vedeles kuivanud lehmakooke. Äkitselt hakkas sädistama rästas või kädistas kuskil võrukael harakas ning hõõguv õhk käratult edasilibiseva kalessi kohal hakkas virvendama, nii et silmadel oli valus. Ajuti tee katkes äkki ning kaless sõitis raginal läbi kiviklibuse kuivanud jõesängi; siis surusid kalessisistujad end taht-matult üksteisele veel ligemale. Jõesängis oli kohati näha väikesi sogaseid veeloike, mille kõrval lebasid kerekad porised pühvlid, kes valvasid piibelliku rahuga kuni järgmise kevadeni kadunud jõe viletsaid jäänuseid. Siis algas uuesti tee ja kaless libises jälle kergelt, sujuvalt ja käratult mööda tulist, pehmet tolmu; ja jälle ujusid kiirustamata, uinutava üksluisusega mööda üksikud, nagu imestunud puud ja samblasse kasvanud kiviplaatidega väikesed kalmistud, järskudel mäekülgedel püstakil seisvad väljaveninud udaratega kitsed ja aedade all losutavad sead; allikate kivist basseinides sulistavad poisikesed ja musta riietatud, õlal veekannu kandvad naised; pühitud, veega ülepritsitud õued ja treitud pulkadega rõdud; rätikuga kaetud häll puu all ja peaga vastu seina toetav eesel, kelle isasuse tunnus rippus maani nagu viies jalg. Siis olid tee ääres jälle laukapuu-, kitsemuraka- ja kibuvitsapõõsad ja kalessis istujate mornidel nägudel mängles jälle granaadipuuõite punane kuma; kostis rohutirtsude lõputut sirinat ja kuldse kivikesena lendas sõitjate silme eest mööda läikiv kahune mesilane.

Poolel teel käskis Khaihosro peatuse teha ja kõik peale Alekhsandre ja Babutsa kadusid teeäärsesse võssa. Kutsar torkas piitsa puki kõrval asuvasse raudõõnde ja suundus oma laia püksirihma kohendades samuti võssa niisuguse näoga, nagu läheks ta sinna tegema hoopiski midagi muud kui teised. Aneta sattus niiskele, varjulisele välule, kus hakkas kohe lilli noppima, ja kui isa poleks teda hõiganud, oleks ta sootuks unustanud, milleks ta sinna läks.

«Kas sina ei taha minna?» küsis Babutsa Alekhsandrelt.

Ema hääl näis Alekhsandret kohmetama panevat. Eitavalt pead raputades tundis ta kubemes kõrvetust ja äralõigatud käes närivat valu.

«Ma aitan sind,» ei jätnud Babutsa teda rahule.

Alekhsandre pigistas lõuapärad kokku, ta põsk hakkas võbisema ja ta vaatas emale nii metsiku pilguga otsa, et too tõmbus kalessinurka kössi.

Anna, Giorga ja Agathia ootasid neid väravas. Kui sõi-

duk nähtavale ilmus, ei suutnud Anna end talitseda ja jooksis kalessile vastu. Ainult tänu kutsari osavusele ei sattunud ta irevil hammaste, vahus suudega hobuste kapjade alla. Alekhsandre hüppas käigu pealt tõllast välja ja viskus nutma puhkedes ilma rätikuta, sassis peaga Anna käte vahele. Nüüd ei suutnud ka teised enam tagasi hoida terve tee kurgus kipitanud pisaraid. Nõnda üksteist emmates, nuttes ja naerdes sulgesid Makabelid sel päeval oma raske raudvärava.

7

Ta ei olnud veel meelemärkusele tulnud, kuid teadis juba, et toas on keegi, et keegi vaatab talle ainiti otsa. Ta tegi silmad lahti. Kitsas võlvitud aken oli pime, kuid läbi pimeduse nägi ta hahetavat sinakat valgusekuma, toas põles kuskil allakeeratud tahiga lamp. Taburetil, voodijalutsi juures istus võõras naine, Alekhsandrele näis ta vanana, kuigi tegelikult oli naine temast endast kõigest viis aastat vanem. Naisel oli seljas must ilma krae ja kätisteta kleit, tal olid krussis juuksed, neljakandiline nägu ja suured, mehelikud käed. Ta ringutas nagu mees, ajas jalad laiali ja kallutas end tugevasti, mõnuga taha; seejuures kummus ta rind inetult ette, jäme kleidiriie aga kahises.

«Jäin vist ka tukkuma. On sul nüüd parem?» päris ta haigutades.

Alekhsandre pööras tahtmatult pilgu kõrvale. Naine naeratas midagi kuulatades ja pani kiiresti pähe süles lebanud rätiku, mida Alekhsandre polnud seni märganud, sest see oli kleidiga ühte karva.

«Isa on juba üleval, aga mina arvasin, et on alles öö,» ütles naine nagu kellegi poole pöördumata ja vaatas siis uuesti Alekhsandrele otsa. «Kuuled?» küsis ta.

Samas kuulis ka Alekhsandre kauget, nõrka kopsimist, aga ta mõistis samas, et on seda kogu aeg kuulnud, võibolla et see kopsimine ärataski ta üles, kuid alles nüüd pööras ta sellele tähelepanu.

«Lööb kirstu kokku. Eile suri siin üks ära. Konn oli peas vaesekesel, tahtis mööda seina üles ronida.» Naine naeris imelikult läbi nina ja kattis oma suu suure kareda käega. «Kas sa purki tahad?» küsis ta äkki.

Alekhsandrel käis pea ringi, pea kaldus nagu kõrvale; teda jälitas kogu aeg mingi võõras, ebameeldiv lõhn ja

näis, nagu pöörduks pea sellest ise ära, ilma Alekhsandre osavõtuta. Ta oli jõuetu ja lõtv nagu märg vatt ja talle tundus, nagu oleks ta üleni limane. Ta süda hakkas pööritama ja hirmuga tundis ta, et kohe hakkab oksele.

«Juua tahaks,» ütles ta vaevukuuldavalt.

Ta suu oli samuti lima täis. Naine pani talle käe pea alla, teise käega tõstis ta suu juurde veeklaasi. Alekhsandre tahtis klaasi kätte võtta, kuid millegipärast see ei õnnestunud. Ta parem käsi oli voodi külge kinni seotud, vasak aga ei allunud ta tahtele — see oli tuim, paisunud tohutu suureks, tursunud ning selles torkis hulk pisikesi, teravaid nõelu. Oma meelest ta tõstis käe klaasi juurde ja isegi puudutas seda, kuid puudutust ta ei tundnud — klaas oli omaette ja käsi omaette. Klaasi hoidis endiselt käes naine, tema kätt ta nägi, enda oma mitte.

«Mis mu käega on?» imestas ta.

«No-noh ... Katsu sa mul siin jõurama hakata,» hoiatas naine, tõmmates tal oma kareda käeseljaga üle suu.

Siis tuli valu. Valul olid teravad hambad; sihinal nagu saag pures see halastamatult liha ja sooni, riivas luud, puuris seljas; vingudes, kangekaelselt tungis ta edasi seljaaju poole. Alekhsandre suri ja ärkas ellu; ta lämbus nagu suitsus, ta ei näinud midagi peale musta suitsupilve, mis vahetevahel lahvatas punakaks leegiks; siis kukkus ta, ilma et oleks millelegi toetuda olnud, tühjakslaastatud hinge kinni pidades, aeglaselt, mingi hirmutava, kahtlase õudustundega põhjatusse auku, kirstu, mis oli täis külmi libedaid konni; konnad istusid ta silmilegi, silmateradega tundis ta nende jahedaid kõhtusid. Siis aga vilkus jälle lamp, ta hingas jälle sisse ravimilehka, jälle läks süda pahaks, ta palus jälle juua ja püüdis olematu käega klaasist kinni võtta; ja jälle ringutas taburetil rohmakas, häbitu naine ja ta tundis huultel tema kareda naha puudutust, kuulis tuhmi, nõrka kopsimist, millest kogu ta jõuetuksjäänud, lõõtsutav keha tõmbus kokku kuskil siinsamas tema kõrval maona looskleva valu ootel. Seejärel aga lebas ta koos selle naisega voodis, vaikseksjäänud, ehmunud ja õnnelik.

«Mis sa nutad? Sa oled ju mees!» ütles naine. Naise keha kuum, terav lehk pani juba niigi nõrga Alekhsandre pea pööritama; aga ometi tõmbas see lehk teda ligi, ta peitis end sellesse nagu ohustpääsenud loom mahajäetud urgu, mille olemasolu ta oli meenutanud alles hätta sattudes.

«Me oleme mõlemad vigased,» rääkis talle naine. «Laseme ennast paari panna ja mis meil viga elada oleks?»

«Jah, jah, jah!» pomises ta vastu mõttetult, kirglikult, soovides vaid, et see kestaks edasi, et naine ei lahkuks.

Naise nimi oli Maro, ta elas koos isaga siinsamas, kloostris. Ta isa pidas kloostris valvuriametit; kuna ta tundis ka puusepatööd, siis klopsis ta kokku ka toole ja riiuleid, mõnikord puusärkegi, kui kloostris juhtus hinge heitma mõni kodutu hulgus. Maro ema oli surnud ammu, naine ei mäletanudki teda õieti, kuid tuletas teda sageli manades ja needes meelde. Maro oli sündimisest saadik lombakas. Ta ema oli raseduse ajal kukkunud, ise polnud ta mingit viga saanud, vaid kohe reipalt püsti hüpanud, ent tütrele oli see juhtum jätnud külge eluaegse märgi. Maro murdis ema rüpes jala. Ta needis pidevalt oma kibedat saatust — kuna tal oli üks jalg lühem kui teine, siis ei ahvatlenud kedagi ta mustad silmad ega käharad juuksed ... Tüdruk oli viieteistaastane, kui hauakaevaja Iagora ta ära vägistas. Ta oli siis rumaluke, armastas kalmistul ringi hulkuda ja mõne haua juures kibedalt halada, nagu tegid seda täiskasvanud naised. Iagorat tundis ta juba ammu, ta ilmus nähtavale alati ootamatult, kord siin, kord seal, labidas õlal. «Vaeste kadunukeste hinged ei pääseks vist ükski ilma sinuta taevariiki,» narris ta Marot, paljastades irvitades oma mustad kõdunenud hambatüükad. Tal olid tulipunased juuksed, ka ta õlad ja abaluud olid kaetud punaste karvadega, nii suvel kui ka talvel käis ta ringi vööni paljalt. Maro ei kartnud Iagorat, või miks pidi ta teda kartma; üks kaevas haudu, teine halas kadunuid taga, nad olid juba ammu teineteisega harjunud. Ent sel päeval vajus tal ometi süda saapasäärde. Iagora seisis värskeltkaevatud haua põhjas ja Maro ei pannud teda tähelegi. «Pah!» hõikas mees ja ta punane pea kerkis hauast välja, nagu oleks maa seest tõusnud üles leek. «Põrgu sind neelaks ... Ehmatas, sindrinahk, roosi rinda!» siunas Maro nagu täiskasvanu. «Tule siia alla, ma näitan sulle midagi,» kutsus Iagora. «Mida sa näitad?» küsis Maro uudishimulikult. «Tule, siis näed!» lubas Iagora. Ja Maro läkski. Iagora käed olid tulised ja lehkasid mullast. Marol oli ebamugav lamada, ta kael jäi kangeks. «Kui sa kellelegi sõnakese lausud, siis ma matan su elusalt maha!» ähvardas Iagora. «Kuidas koolnu siia kitsasse auku ära mahub?» imestas Maro. Iagora irvitas, haaras Marol kaenla alt kinni ja aitas tal hauast välja ronida. Tõeline hirm tuli alles hiljem, unes — ta nägi, et Iagora on tal jalad köiega kinni sidunud ja tirib teda hauda. Maro tahtis karjuda, kuid Iagora tuline, mullast lehkav käsi surus ta suule ja ta ei saanud hingata. Hommikul, juba valge varul jooksis ta kalmistule — elus Iagora oli siiski parem kui unesnähtu. Nüüd ei nutnud ta enam surnuid taga, vaid ootas mõnel hauakivil kükitades vaikselt ja kannatlikult, teadmata kunagi, kuspool torkab Iagora äkki oma tulipunase pea hauast välja. Mõni aeg hiljem kadus Iagora ära, nagu oleks maa ta neelanud!... Aasta otsa käis Maro veel kalmistul — inimesed surid endist viisi, neid maeti nagu ennegi; aga nüüd matsid neid teised hauakaevajad, Iagorat nende hulgas ei olnud. «Pagan temaga, mingu kus tahab!» lõid kõik käega, kui temast juttu tuli. Seejärel kolisid nad isaga siia kloostrisse, ja kui kloostrisse tehti laatsaret, siis leidis lohutust temagi. Tal polnud enam aega Iagorale mõelda: öösiti hoolitses ta haigete eest ja see töö meeldis talle nii väga, et ta võis kas või kuu aega järjest magamata olla. Haigete seltsis ei tundnud ta end põlatuna ega alandatuna. «Õeke, õeke!» hüüdsid teda igalt poolt tulestpäästetud, kuuli- ja kirvehaavadega mehed, ning tema pesi vastikust tundmata nende mäda, sappi ja hüübinud verd, viis välja nende potte, sõi nende toidujäänuseid ja oli õnnelik, et leidub inimesi, kes on veel õnnetumad kui tema. Seda, mida talle oli õpetanud Iagora, oskasid teha ka need mehed; palavikus lõõsates, inisedes valust, tõmbasid nad ta oma voodisse, suudlesid teda ägedalt, lakkusid ta käsi, kiitsid ja ülistasid teda, pärast aga uinusid rahulikult ja muretult nagu lapsed ta rinnal, unustanud ajutiselt oma valu, ajutiselt tervenenud. Üks neist surigi nõnda tema käte vahel. «Ole sa tänatud, õde ...» kähises ta ja heitis hinge, Maro leiti voodist koos surnukehaga, kuna ta ei söandanud lahkuda enne, kui surnu oli ära jahtunud. Siis meelitas isa ta keldrisse, kus ta kirste kokku klopsis, ja hakkas teda haamriga taga ajama. Kuigi Maro oli lombakas, ei saanud isa teda kätte. Tüdruk kargas nii osavasti üle kirstude, et tal tuli endal naer peale, näis, nagu mängiksid nad isaga kulli. Lõpuks väsis vanamees ära, meelt heites virutas ta haamriga tütre suunas, istus kirstule ja hakkas nutma. «Sa tead, mul ei ole mitte kedagi peale sinu, miks sa tahad mind hukka saata, miks sa mind häbistad?» nuuksus ta nagu laps. «Aga miks ma sündisin lombakaks?» küsis Maro pilkavalt. Talle näis, et isa teeskleb ja nutab vaid selleks, et teda ligi meelitada. Nähes, et vanamees ei tee kometit, sai ta äkki teadmata miks maruvihaseks ja tõukas nuuksuvat isa nii kõvasti, et see kukkus lahtisesse kirstu. Ta imestas ise ka oma käitumise üle, kuid poleks ta seda teinud, oleks ta vihast lämbunud. Nüüd aga rahunes ta kohe, aitas jalgadega vehkival

vanamehel kirstust välja ronida ja lonkas lauluviisi ümisedes keldritrepist üles. Pärast seda jättis isa ta rahule, mõistes ilmselt, et mujale kui haudadesse ja haigevoodites ta tütar ei kõlbagi. Sündinud lombakana, oli ta algusest peale välja tõrjutud tervete ja normaalsete inimeste hulgast, kus tema ilmumine kutsus alati esile naeru ja naljatusi. «Poolteist, poolteist, kus sa kunkad...» hüüdsid talle järele päevavargad, vaevalt sai ta oma nina tänavale pista; tema aga lonkas, uhke, särav naeratus näol, veel tugevamini: oma inetuse tunnetamine ja viha kõigi ümberolijate vastu kütsid teda üles.

Kõigest sellest sai Alekhsandre kuulda voodis lõputute unetute ööde ajal, valu ja naisterahva lähedusega pühitsetud ööde ajal, arstimite ja lambi lehast läbiimbunud kongis, paljaste, lubjaga valgendatud seinte vahel. Neil öödel, mähituna haisvatesse sidemetesse, eemale kistud emast ja isast, õest ja vennast, lamades võõra naise embuses, sündis ta uuesti — mitte enam lapsena, vaid mehena.

«Ma ei jäta sind maha... ma ei häbene mitte põrmugi,» sosistas ta muutunud häälega, olles ise liigutatud omaenda sõnadest, esimestest mehesõnadest oma elus.

«Jätad küll... kõngegu ma siinsamas!» katkestas teda naine, kattes kareda käega ta suu. «Kas tead, kelle moodi sa oled?» küsis ta pisut hiljem. «Vihmaussi moodi. Kui sul teine käsi ka maha võtta, siis oled täitsa uss.»

Alekhsandre viidi ära. Teda saatma Maro ei läinud, ta vaatas mehe ärasõitu pealt kitsa võlvitud akna tagant. «Kuhu sa lähed, poiss... mis ühist sul nendega on?» sosistas Maro mõttes. Alekhsandre vaatas tagasi, ta pilk libises üle ühesuguste kloostriakende, ta teadis, et ühest neist vaatab Maro talle järele. «Hi-hii!» itsitas Maro ja tegi mehele grimassi, ta oli rahul, et Alekhsandre teda ei avastanud. Alekhsandre aga mõtles terve tee Maro peale, haistis selgesti tema lõhna; surunud end kokku isa ja ema vahel, tundis ta, kuidas temas ärkab aeglaselt iha. Inimesed, kes istusid temaga koos kalessis, olid talle juba võõrad. Ta muidugi mäletas neid, teadis, kes on kes, aga see oli ka kõik; oma südames ei tundnud ta nende vastu enam midagi. Avastanud selle, ei olnud ta erutatud; omaette istudes tuletas ta meelde vaid oma kloostrisveedetud elu, mida vankris istujatele ei olnud nagu olemaski, neid ei sidunud ju miski kitsa võlvitud aknaga, suitseva lambiga, rohmaka raudvoodiga, selle haiguse ja surma asemega, kus kõik on võrdsed oma piinades ja surmaootuses; asemega, kus inimene ei saa kunagi terveks, vaid kas sünnib uuesti — ja

temast saab täiesti uus inimene, kes ei sarnane põrmugi sellega, kes ta varem oli — või sureb. Mitte miski ei sidunud neid selle rohmaka, halvasti hööveldatud taburetiga, mis oli ilmselt Maro isa kätetöö, taburetiga, millel oli istunud Maro — tahumatu, labane, näotu, häbitu, väsimatu, kõikemõistev, mitte halastajaõde, vaid kõikide kannatajate ja vigaste halastajaema, kes ise ka kannatas ja oli ise ka vigane. Alekhsandre mõtles kloostrikongist nii, nagu võõrsile sattunu meenutab oma kodu — ainsat paika, mida ei saa unustada ja kuhu ta varem või hiljem peab kindlasti tagasi minema, kui saatus teda ei takista. Hobusekapjade alt tõusis tolmu, kaless õõtsus rahulikult, nii et uni tuli peale, Alekhsandre aga oli otsustanud, et ta läheb kindlasti tagasi rääbakate küpressidega ümbritsetud kloostrisse, hingab taas sügavalt, ahnelt sisse ravimite, mäda, lambikarmu lehka; suletud silmi, hinge kinni hoides kuulatab kauget haamri kopsimist, surub end oma ainsa käega kõigest jõust vastu Maro rohmakat keha, millest oli valu ja kergenduse, piina ja õndsusega välja tulnud tema, uus Alekhsandre, ühe käega Alekhsandre, omaste silmis võõras ja mõistmatu Alekhsandre. Kui ta tõesti, nagu nad kõik talle kinnitavad, on sündinud õnneliku tähe all (sest tal rebiti ju otsast ära ainult käsi, mitte pea), siis paistab see õnnelik täht talle vaid seal, kidurate küpresside kohal, haisvates koridorides, kitsastes akendes, suitseva lambi klaasil, pimedas, rõskes keldris, kus surnud kerjuse jaoks kokkulöödud kirstul istuv vanamees nutab omaenda jõuetuse ja ainsa tütre vigase jala pärast. Tema koht on seal, aga mitte siin, rumalate, naiivsete ja argade inimeste keskel, kellele torkab ta puuduv käsi kogu aeg silma, nad ei suuda tema häda mõista ega sellele õigustust leida, ja kuidas nad ka ei teeskleks, tegelikult ei harju nad sellega mitte iialgi... Sellepärast nad räägivadki nii palju, sellepärast on nad valmis uskuma kas või Bodbishevi ennustajat, kes oli tema kulul hiljuti mürgiselt nalja heitnud. «Pole viga, ta on alles noor, tal kasvab kõik uuesti!» Nad sorisid ja tuhnisid kõikides võõrastes õnnetustes, et aga juhtida pilku kõrvale sellelt, mis oli neil nina all, sellelt, mis puudutas neid endid. Sest tahavad nad seda või ei, kuid Alekhsandre on nende endi liha ja veri, ta kannab nende nime ja järelikult on tema viga ka nende viga. Just see neid kimpu ajabki, just see neid hirmutabki, see sunnibki neid teesklema ja laskma ennast meelega lollitada, uskudes igasugust jama, millest Alekhsandrel ei ole mitte mingit kasu, mis neid aga rahus-

tab, annab neile kas või paariks päevaks võimaluse millelegi loota, kuni päevakorda pole kerkinud mõni uus tobedus, mõni uus ime. Kõikidest neist tobedustest haaravad nad kinni, sest tegelikkus ei ole neile kasulik. Nad olid näiteks saanud teada, et Natol, keda külas hüüti Töllmokaks, oli sündinud kuue varbaga laps ja et doktor Džandieri olevat teinud talle väikese lõikuse ning et nüüd olevat laps täpselt niisamasugune nagu teised; aga seda, et nelja varbaga lapsele ei kasvata viiendat varvast juurde isegi issand jumal mitte, nad ei taipa. Nad rõõmustavad selle üle, et kurt Kola sai neljakümneaastaselt kõrvakuulmise tagasi, aga sellest nad vaikivad, et see kurt Kola polnud kordagi elus oma kõrvu pesnud ja et seesama doktor Džandieri uhtis tal kõrvaaukudest kausitäie kõntsa ja vaiku välja. Nad olid välja nuhkinud, et kerjus Iosseb, praegu juba rauk, olevat hakanud rääkima alles viieteistaastaselt oma vanaisa matustel ning pannud sellega kõiki kohalviibijaid imestama nõnda, et nad olevat jätnud matuselaua kus seda ja teist ning suundunud lauldes ja risti ette lüües otsekohe kirikusse. Tõsi mis tõsi, nii see oli, seda ei eita ka Iosseb ise, aga andke talle viis kopikat, ja ta räägib teile, miks ta viisteist aastat tumm oli olnud ja miks ta siis äkki rääkima oli hakanud. Iossebit ei ole raske leida, ta töllerdab päevad läbi Garegini poe juures, aga selleks, et tõde teada saada, on neil kahju viiest kopikastki. Sest see tõde on naeruväärne ja ei sobi neile, ime on palju kenam — see annab võimaluse loota ja igasugust loba ajada, pannes purju nagu vein. Lobisegu pealegi, kui ära ei tüüta, aga mis puutub see temasse? Temal ei ole midagi varjata ja temal ei ole veiderdada vaja! Ta on vigane, ja kogu lugu; ta teab, et ta on vigane, ja selles peitub tema jõud, sellepärast nad ei julgegi talle otsa vaadata! Nad ei haletse teda — miks peaksidki nad teda haletsema —, vaid kardavad, sest ta erineb neist, ta on neist eraldatud. Ema turgutati kaks päeva nuuskpiiritusega, pärast seda kui Alekhsandre kannatust kaotades oli endal särgi puruks rebinud ja oma käeköndi emale nina ette torganud. Mida ta oli siis arvanud? Et pojal kasvab tõepoolest uus käsi otsa? Või et ta tühjast varrukast lendab linnuke välja? Pärast seda ema enam Bodbishevi ennustajat meelde ei tuleta ega pista oma nina Alekhsandre tuppa; ja kui ta ennast tallis peseb, siis ei tüki ema enam, nagu varem, tal selga pesema, vaid käib suure kaarega talliuksest mööda. Jah, nad kardavad teda, Alekhsandre aga naerab endale pihku ja on, häbitu, oma saatusega rahul. Tema ei hõlju pilvedes nagu

Niko, tema on kaelast saadik sopa sees; tema ei ripu ema seelikusaba küljes, tema on Maro lehast läbi imbunud, tema ei kirjuta Niko moodi värsse sellest, kuidas püha Giorgi tuleb ja vabastab nende kodumaa draakoni küüsist, tema unistab vaid päevast, mil ta läheb tagasi nutuse kirstutegija juurde, et võtta talt ära ainus tütar; ja kui vana kõbi peaks sõrad vastu ajama, siis naelutab Alekhsandre ta elusast peast ta enda klopsitud kirstu. Sest lombakas Maro oli sünnitanud uue, ühe käega Alekhsandre, sünnitanud ta enda jaoks, oma lombaka jalaga oli ta märkinud ära Alekhsandre uue maailma piirid, kus ta peab valvama oma higi ja külvama oma seemet! Kogu ta eelnev elu oli vaid tühi ajaraiskamine, olematu, väljamõeldud elu, ja selle meenutamine on kui mitte just hukutav, siis igatahes täiesti kasutu — sest endine Alekhsandre ja praegune Alekhsandre on kaks täiesti erinevat inimest. Too oli väljamõeldud, see aga on tõeline; tollel oli kaks kätt ja ta ei teadnud, mida nendega peale hakata, sellel on üks käsi, kuid ta teab, kui palju saab ära teha ka selle ühe käega, kui ta korralikult välja treenida, nagu treenib röövel oma hobust, karjus koera ja turuveiderdaja oma ahvi. Selleks aga on põhiline, et ei tohi õnge minna, ei tohi lasta end alt tõmmata omaste osavõtlikkusest ja headusest, tuleb endale algusest peale selgeks teha, et nende abi ei ole talle mitte kasulik, vaid hukutav, et kui ta vaid üks kord võtab toitu lusikast, mis talle võõra käega ulatatakse, siis on kõik kadunud, siis ta hakkab alati sõltuma teistest, muutub taas nendesarnaseks, naaseb sinna, kust plahvatus ta ükskord ja igaveseks minema virutas. Ta peab õppima elama ühekäelisena ning tegema seda võimalikult kiiresti, ja ta kas sureb, või õpib selle ära, ta kas sureb, või treenib oma ühe käe välja oma tahtmist mööda. Ta hävitab temas algusest peale igasuguse lootuse võõrale abile, muudab ta tugevaks, karmiks, kavalaks! Las ta igatseb praegu veel taga oma paarilist, mäletab veel tema puudutust, tema soojust ja pehmust, nende koosveedetud aega, nende mõttetut, muretut hullamist ja askeldamist kahekesi koos . . . las ta tujutseb veel, kohmakas ja nõrk, pillab kogu aeg midagi maha, küll Alekhsandre paneb talle aru pähe, õpetab teda elama üksi. Kui tema kaotas oma paarilise, siis Alekhsandre kaotas venna. Vend on Alekhsandrele niisama tähtsusetu ja kasutu, kui ta ainsale käele kõnt, mis on järele jäänud teisest — väike, otsast kokkukroogitud tömp, mis äratas inimestes vaid vastikusega segatud haledust. Mäletades ähmaselt, mida ühel või teisel juhul tuleb teha, püüab see kõnt veel praegugi matkida

allesjäänud paarilise liigutust, püüab, aga ei suuda, sest teda ei ole olemas, köndi otsa taga on kehatu tühjus, mida ei täida miski. Ainus võimalus on kohaneda, kõik muu tuleb iseenesest. Häda neile, kes usuvad lihtsameelselt, häda neile, kel on tõe teadasaamiseks kahju viiest kopikastki. Tegelikult ei maksa tõde nende silmis isegi viit kopikat, sest neil ei ole teda vaja. Vale aga on nende võlurohi — ainult määri silmad kokku, ja sa näed niisuguseid unenägusid, et ei taha enam üles ärgatagi. Sellepärast ongi vale kallim; nelikümmend aastat kurtust, viisteist aastat tummust — see on tema hind. Iga tõde on lihtne, alasti, algeline — mis on, see on, ei rohkem ega vähem, ei võta ära ega pane juurde. Tõde on lihtne ja kasulik nagu hobuseraud ja teda tuleb osata nõnda ka kasutada. Kui sa raua hobusele otsaette naelutad, siis rikud hobuse ära ja ta läheb peast segi, aga kabja all on raud hobusele vajalik ja aitab tal käia. «Selleks et risti ette lüüa, aitab ühestki käest,» oli öelnud preester Zossime. Ja see oli täiesti õige. Ka selleks, et püksinööpe lahti teha, piisas ühest käest, aga ärgu arvatagu: ta ei jäänud ellu mitte selleks, et eluaeg risti ette lüüa ning püksinööpide kallal nabistada. Ta oli kaotanud käe, kuid ta vajadused ega võimed polnud seetõttu väiksemad kui teistel. Vastupidi, ta pidi saama rohkem kui teised: terves nende peres on tema ainsana puhas ja vaba. Oma kuriteo on ta juba sooritanud ja selle eest ka täielikult maksnud, kõik, mis ta pidi kaotama, on ta kaotanud, ja ta on rahul sellega, mis tal on. Aga nemad, kui palju nad ka ei lobise, ei tea tõelise valu hinda ega ole neil silmi omaenda vigasuse nägemiseks. Sellepärast ei taipa nad elust tuhkagi, sellepärast peavad nad sõnnikut roosideks, sõnniku seest nad roose otsivadki! Kõik nad on luuletajad nagu Niko, ja nagu Nikogi ainult petavad iseennast; nad tegelevad ka võõra valu ja hädadega, et seda jumalale näidata, et ka jumalat alt vedada! Et vaata vaid, kui head me oleme, kuidas võõras valu meie südant vaevab, halasta vähemalt meiegi peale ja ära meile valu saada ega meid vigaseks tee... Aga ei lähe läbi. Tema hoolitseb enda eest ise ja teised katsugu oma patud heaks teha kuidagi teistmoodi. Ega ta pühak ei ole, et tema häda pärast õhkamist kellelegi teeneks loetakse. Ega jumal teda selleks vigaseks teinud, et teised tema arvel meelt võiksid lahutada, et nad mängiksid tema vigase kehaga nagu Aneta oma Asklepiodotaga, — ei, ta tegi teda vigaseks sellepärast, et teda teiste hulgast esile tõsta, et ta silmad avaneksid maailma nägemiseks varem kui teistel. Vigane käsi tähendab temale seda-

sama mis Nikole haridus; selle, mille saamiseks Niko peab kulutama aastaid, ja on veel teadmata, kas ta seda saavutabki — omandas tema üheainsa ööga, vere ja valu hinnaga, mitte raamatutest, vaid omaenda vere ja valu hinnaga, nii nagu sõjamees teenis oma tulise supi ära tormijooksuga vallutatud linna müüride ääres. On raske öelda, kas Niko omandab ka kunagi selle oma raamatute ja nende ema taoliste rumalate gümnaasiumiplikade abil. Ja jumal temaga, mis see Alekhsandresse puutub. Pärast seda ööd ei tähenda Niko temale rohkem kui ta paremale käele vasaku käe könt, mitte vähem, aga ka mitte rohkem. «Anna mulle andeks...» oli Niko öelnud talle päev enne ärasõitu. Mida? Mida pidi Alekhsandre Nikole andeks andma? Ja mis andeksandja tema oli? Andestaja, kohtumõistja ja armuandja on keegi teine — tema on üks nii Nikole kui ka Alekhsandrele, tema teab paremini, kes milles süüdi on ja millise karistuse on ära teeninud. Niko sõnad ei valmistanud talle pahameelt, kuid need panid ta imestama, sest temal ei olnud Nikoga enam midagi asja. Nõnda ta tookord vastaski: «Mis andeksandja mina sulle olen, tema annab andeks,» ja näitas oma ainsa käega taevasse. Jumal tänatud, temal ei ole vaja teiste andeksandmist ega etteheiteid ega tänu, aga ta ise ka ei kavatse kellelegi midagi andeks anda ega lasta kellelgi midagi endale andeks anda. Sest lasta endale andeks anda, tähendab tunnistada omaenda nõrkust, aga andeks antakse vaid selleks, et kinnitada oma üleolekut. Mitte keegi ei anna mitte kellelegi siin ilmas midagi niisama, aga tugev ei ole mitte see, kes annab, vaid see, kes ei võta vastu. Tema keeldub igasugustest armuandidest, sellepärast ongi kõik nii õnnetud, sellepärast nad vaatavadki teda nii ehmunud nägudega. Kui ta vaid prooviks neid endale ligi lasta! Nad võtaksid teda sada korda päevas suurima heameelega riidest lahti ja paneksid riidesse, nagu Aneta oma Asklepiodotat; nad potitaksid teda nagu titte, lõikaksid ta küüsi ja sügaksid tal selga — siis ei oleks neil vaja ei nuuskpiiritust nuusutada ega äädikalappi laubale panna. Talitaja on alati suurem ja tugevam kui see, keda ta talitab, miks peaks ta siis oma pead valutama või südant vaevama. Ha-ha-haa, aga ei lähe läbi... Mina olen omaette ja teie olete omaette — sott on selge, mina olen üksi, aga teid on palju — selge on ka see; aga seda me veel vaatame, et kes keda. Raiugu nad see endale pähe nüüd ja igaveseks; liigutagu oma rasvunud ajusid ja mõistku, et Alekhsandrega tuleb olla ettevaatlik! Tema ei palu nende käest midagi, kuid ei kavatse neile ka midagi

loovutada, ta võtab kõik, mis talle kuulub, astugu talle tee peale ette kas või terve maailm. Jumal on õiglane — Alekhsandre tegi eksisammu, selle eest sai ta karistada — jumalaga on neil arved klaarid. Kellelgi teisel aga ei ole tema eluga asja. Vaadaku Niko järele, soosigu teda, proovigu tema peal oma headust ja osavõtlikkust, sest Niko kuulub veel neile, tema ei ole veel jumalat näinud. Alekhsandre aga on jumalat näinud ja teda ka tunnetanud. Jumal, see on valu ja omaenda vigasuse tunnetamine. «Edaspidi ole mõistlikum...» ütles jumal, silitades kareda käega ta suud ning aegapidi, järk-järgult lahustusid nad teineteises, sulasid teineteisega kokku. Niko võib oma värsikestega gümnaasiumiplikasid lollitada. Et Püha Giorgi tõstab kõrgele oma oda... Ei tea, kas ta mõtleb meie Giorgat või? No kui Püha Giorgi on samasugune uljaspea kui ta nimekaim, siis igatahes annab seda odatõstmist oodata. Giorga sobib paremini sinna, kus ta on... Mis puutub draakonisse, siis selles osas on see lugu segasevõitu, aga kõik külakoerad jälitavad teda tõepoolest põrgulärmi tehes, kui ta õhtul eesliga viinamäelt koju kappab, labidas õlal.

Kogunenud valge kõhuka lambi ümber, arutasid Makabelid igast kandist, ehtisid ja ilustasid oma laste tulevikku. «Lapsed» ise nendest kõnelustest osa ei võtnud — Niko luges raamatut, Aneta sosistas midagi oma Asklepiodotale, Alekhsandre vahtis ainiti lampi ja ta silme ette kerkis kloostrikong. Ta mõtles ja unistas Marost, tundis tema lõhna, meenutas ta karedate käte puudutust ja toibus alles siis, kui lamp hakkas pragisema, pannes laual lebavad varjud võbelema. «Pim-mmm, pam-mmm, pam-mmm,» ärkas järsku kapisuurune kell; seda kuuldes tõmbas Petre kitsast vestitaskust välja oma raske hõbeketiga uuri, avas monogrammiga kapsli ja vaatas kella numbrilauda, nagu ei usuks ta toda teist, kapisuurust. «Hilja on juba!» ütles ta ja läks magama.

«Aeg muudkui läheb, aga meie pole ikka veel midagi otsustanud,» kaebas Babutsa.

Kohe kargas püsti ka Agathia, kahmas Aneta koos Asklepiodotaga sülle ja viis nad minema, hoolimata tüdruku vastupunnimisest, kellele ei andnud rahu, et Niko ja Alekhsandre jäid veel üles. «Mis sul nendega asja on. Nemad on juba suured mehed,» manitses ta Anetat.

«Mehed, mehed...» torises Khaihosro vihaselt. «Teie oma ogarate juttudega oletegi neile need kärbsed pähe pannud.»

Nii kordus see peaaegu igal õhtul, ja mitte keegi ei tundnud, kui üksluiselt, igavalt ja mõttetult lohiseb edasi nende elu. Aga Niko ja Alekhsandre siiski tundsid seda. Üks neist oli mõttes juba teel, ta luges päevi, pidades end juba gümnasistiks — vormimüts pähe, ja ongi valmis; ta ei jõudnud kuidagi seda päeva ära oodata. Teine aga mõtles naisest, mõtles tigedalt ja kangekaelselt nagu eneseармastaja tasumata võlast. «Ära räägi lollusi!» kõlasid pidevalt ta kõrvus tolle naise sõnad, ja ta ootas läbematult päeva, mil saab naisele tõestada, et ta polnud tookord midagi teinud ega kõnelnud uisapäisa. Ilmselt aitas ka see kaasa tema varasele mehistumisele. Spartaliku karmusega kasvatas ta endas uut inimest ning varsti pani ta oma ühe käega juba hobuse ette, lõhkus puid ja kaevas labidaga kiiremini kui Giorga. Ta tegi tikutoosi lahti, võttis tiku ja süütas paberossi nii osavasti, et kõik vahtisid seda nagu imetegu. Kui see poleks nii imetabane olnud, oleks Babutsa ära minestanud, nähes esimest korda elus, kuidas inimene ajab suust ja ninast suitsu välja. Ta arvas algul, et see tuleb murest — kui süda põleb, siis tuleb suits suust välja; ning alles siis, kui äi ka pani suitsule tule otsa, öeldes läkastades ja silmi pühkides, et see meenutavat talle «ilusaimat aega ta elus», rahunes ta pisut, olgugi et ta ei mõistnud, mis seos on nende kahe asja vahel. Alekhsandre aga võitles selle kibeda paberossisuitsuga oma lapsepõlve vastu, püüdis lämmatada suitsuga kõike, mis oli temas veel lapselikku. Ta võitles, piinles ja roomas kangekaelselt edasi nagu mee sisse kinnijäänud kärbes. Niko vaid segas teda selles võitluses — oma häbeliku naeratuse, äreva, kohmetu pilguga tuletas vend kuni oma ärasõiduni Alekhsandrele tahtmatult lapsepõlve meelde. «Sõida juba kiiremini gümnaasiumiplikade päid segi ajama, kuni sa veel rõõsk ja sile oled,» torises Alekhsandre endamisi. Kui ärasõidupäev lõpuks kätte jõudis, jätsid vennad nii ükskõikselt jumalaga, nagu oleksid nad kohtunud selles majas juhuslikult ja ainult viisakuse sunnil teineteist märganud ja välja kannatanud.

«Ole terve, Alekhsandre,» ütles Niko.

«Hea küll, hea küll...» torises Alekhsandre ja pöördus kohe isa poole. «Agronoom küsib traati juurde. Sellest, mis me talle välja andsime, ei saanud kahte ridagi.»

«Kui küsib, siis anna. Kas sa ilma minuta ei saa antud?» laiutas Petre käsi.

«Saan küll, ma ütlen, et sa teaksid,» kostis Alekhsandre ja pani lauale klaasi piparmündinalivkaga.

Laual seisis kolm samasugust klaasi, kõik täiesti puutumata. Kristallkarahvini kõrval lebasid laual rasked hõbenoad. Taldrikul vedelesid keerdutõmbunud õunakoored. Niko seisis veel rõdul, jättes kodukohaga jumalaga, kui Alekhsandre sammus juba poe poole, et anda linnast väljakutsutud agronoomile kätte traat viinapuude sidumiseks.

Niko ärasõit jättis varju Alekhsandre õnnetuse, kõik nagu unustasid selle. Nüüd muretsesid kõik Niko pärast: kuidas ta end linnas sisse seab, kes talle süüa teeb, kuidas ta hakkama saab? Kaless, millega Niko ära sõitis, polnud veel silmist kadunud, kui Babutsa istus laua taha ja hakkas talle kirja kirjutama. «Me kõik armastame sind siin. Alekhsandre kurvastab väga, tal ei ole kedagi lähedasemat kui sina,» jooksis sulg kribinal mööda pisaratest niisutatud paberit.

«Kui inimene perekonnast lahku lööb, siis on ta kadunud. Kes teab, kelle kampa ta seal neetud linnas satub,» parastas Khaihosro mürgiselt, et Babutsa südant valutama panna. «Mis siin nüüd enam rääkida. Oleks tulnud lasta poisil täis kasvada ja alles siis kodunt välja saata.»

«No jäta nüüd, isa. Kui kaua me pidime sinu arust ootama? Ega ta eluksajaks ei saanud jääda ema seeliku külge rippuma,» vaidles Petre talle loiult vastu.

Ent Khaihosrot ei vaevanud mitte mure Niko pärast. Ta oli tige, nagu oleks teda paljaks varastatud, röövitud ära ta mustadeks päevadeks kõrvalepandud raha, ja seni kui ta siin abitult märatseb, lasevad röövlid ta raha muretult lendu linna litside ja muidusõõjate seltskonnas.

«Ah sina ka veel! Niimoodi keerab naine mehe üles!» ei andnud Khaihosro ka pojale armu.

Alekhsandre seisis kõrval ja muigas endamisi neid vaadates.

Niko käis koolivaheaegadel maal ja iga kord leidis Babutsa uut põhjust muretsemiseks — igal kojusõidul tundus poeg talle aina kõhnemana ja kahvatumana. Nüüd ei olnud tal muud juttu, kui et Niko näljutab ennast ja tapab ennast tööga ära. Kes teab, võib-olla et ta on haige.

«Ta on hirmus õrnuke ja ära hellitatud,» ütles Alekhsandre. «Las ta tuleb ja kaevab viinamäge ümber, ei ta siis ole enam midagi kahvatu!»

«Poeg kuulub emale niikaua, kui talle võõra naise hais külge tuleb,» valas Khaihosro õli tulle.

Poja ja äia jutud olid Babutsale vastumeelt, ta ei mõistnud, mis neil Niko vastu on, miks nad mõlemad on koolivaheajal pingul ja püüavad kogu aeg salvata.

«Kui sind ei oleks, siis ma ei tuleks siia üldse,» lausus Niko emale.

Lukustanud ennast oma tuppa, nuttis Babutsa ja sulas kokku nagu küünal. Ta ei mõistnud oma perekonda, ei mõistnud meeste omavahelisi suhteid ja tal olid silmad kogu aeg peos. Nõnda lähenes Niko vaheaeg märkamatult lõpule ja Babutsa toibus alles siis, kui poeg oli taas Tbilisis. Siis saatis ta jälle lõputuid öid mööda tuliselt palvetades, varahommikul aga istus ta juba, kammimata ja pesemata, öösärgi väel, laua taga ja vedas kribinal sulge mööda paberit, pettes nii iseennast kui ka poega. «Me kõik armastame sind siin väga ja mõtleme aina sinule! Ilma sinuta on meil raske, parem oleksid võinud harimata jääda . . .»

Ka vaheajal nägid Niko ja Alekhsandre teineteist harva. Ühele oli suvi puhkuseaeg, teisele tähendas suvi ränka tööd. Alekhsandre läks kodunt välja enne koitu, tagasi tuli hilja õhtul, täites kogu maja higi-, mulla- ja vitriolilehaga. Niko aga tuhnis suurema osa ajast Babutsa raamatukogus; et emale headmeelt teha, jõi ta vastumeelsust varjates vahutavat sooja piima, pärast seda aga hulkus nagu vang ringi jahedates poolpimedates tubades, teadmata, mida peale hakata. Jalutamas käis ta samuti ema pealekäimisel, kes ärgitas teda, et ärgu istugu kodus, visaku raamatud nurka ja mingu välja, et ta natukegi päikest saaks. Tundes piinlikkust külainimeste ees, kes tegid sel ajal tööd, kui tema puhkas, läks Niko kaugele külast välja, ja heitnud päikese käes kõrbenud rohule, vahtis tükk aega taevasse. Seal nägi ta jälle halli gümnaasiumihoonet, ringisagivaid mustades kuubedes õpetajaid ja valgete põlledega, siledalt tahakammitud juuste ja tindiste sõrmedega piigasid, kes keerasid hajameelselt raamatulehti ja pöörasid teeseldud ükskõiksusega pilgu kõrvale neid visalt jälgivatelt, süljest läikivate juuksetukkadega gümnasistidelt. Needsamad gümnasistid kogunesid tihtipeale Niko tuppa, ning seadnud end sisse, kes kuhu sai, kes voodile, kes lauale, kes aknalauale, vaidlesid tubakasuitsupilvedes lõputult armastuse, naiste ja vabaduse üle, kuni lõpuks koputas toauksele Niko korteriperenaine ja kahe tütre ema proua Džuphana. «Tehke vähemalt akengi lahti, te lämbute siin ju ära,» manitses ta. Niko nägi selgesti tüdrukute pikaksveninud nägusid, kes piilusid ema selja tagant tuppa, põledes uudishimust, et mis seal poiste toas õieti toimub. Ema seljaga poistest eraldatud, toetudes kummaltki poolt lõuaga ema õlale, vahtisid Nino ja Khethevan huviga tuppa ja nende salapärane naiselik olemus, mis polnud veel lõplikult ärganud ja pol-

nud veel teadlik oma purustavast, kõike enda alla matvast jõust, voolas arakstegeva muretusega nagu kivirahnuga kaheks jagatud jõgi tubakasuitsu ja kõnevõime kaotanud poistega täidetud tuppa. «Te olete kõik toredad poisid, aga kuidas ma saan inimestele selgeks teha, et majas, kus on kaks meheleminekuealist tüdrukut ja kus iga päev käib koos nii palju noormehi, on kõik asjad kõige paremas korras?» kõneles proua Džuphana, taipamata, et sellega ta just ärgitabki poisse vaatama oma tütarde peale «teistsuguse» pilguga. (Aga võib-olla et ta just seda silmas pidaski ja käitus nõnda meelega, nagu andes neile mõista, et kui kellelgi on midagi mõttes, siis tema ei ole vastu, ainult et kõik olgu korra ja kombe järgi.) Niko oli ainus, kes teadis, milline range komblusvalvur oli proua Džuphana. Ei möödunud nädalatki ilma skandaalita ema ja tütarde vahel, tingimata minestas ema siis ära ja hakati taga otsima nuuskpiiritusepudelit, mida millegipärast ei olnud kunagi seal, kus ta pidi olema, ja tütred nuuksusid südantlõhestavalt.

«Igal naisel peab olema oma perekond. Kolm naist ühes majas — see on õnnetus. Mingil maal — ma ei mäleta, kus — tähendab kolme naist kujutav märk riigipööret,» kaebas Nikole tugitoolis lamasklev proua Džuphana, kes oli tänu nuuskpiiritusele ja tütarde mitte eriti õrnadele põsepatsutustele juba toibunud.

Nikot pidasid nad oma perekonna liikmeks, ja Niko hoidis nende saladusi, ei rääkinud kellelegi, missugust märulit see alati naeratav, alati korralikult puuderdatud ja lõhnastatud proua vahel võib teha, ja ega alati häbelikult pilku maas hoidvad tütredki temast suurt maha jäänud... Selili rohus lebav, taevasse vahtiv Niko tundis kurbusega, kui lähedaseks olid need inimesed talle saanud, kuidas teda piinab soov nende juurde tagasi pöörduda, hingata taas sisse Tbilisi kuuma õhku, peatuda Khašvethi kiriku ees, vaadata linna Mthatsminda mäelt, minna üle Eeslisilla, mis kubises alati paljastest poisikestest, jälgida pilguga mõnd allahüppajat, kes vihiseb läbi õhu nagu tulikarva komeet, enne kui kaob Mtkvari tigedalt kobrutavatesse voogudesse, kinkides pealtvaatajale hetkelise, seletamatu õnnetunde, mille põhjuseks on ilmselt sukelduja keha veatu ilu ja ta lapselik julgus. Lebades päikese tulistest taldadest muljutud rohus, vahtis Niko taevalaotusse, mälestustest tulvil, ja tundis, nagu valguks temasse kogu maailma kurbus. Ta tundis end nõrga ja tähtsusetu olendina, kes on igaveseks kõigist maha jäetud, igaveseks kadunud põrnikate ja rohutirtsude krabinasse, sirinasse, põrinasse, ta oli justkui igaveses suves, ainult suitsukarva viinamäelaikudega ääristatud avaruses, ta isa ja venna higiga niisutatud maal, kus oli võõras vaid tema üksi, linnatolmu sissehinganu, kes polnud kordagi heitnud pilku selle maa pimedatesse higistesse kurdudesse ja teadis temast üksnes seda, mida oli välja lugenud raamatutest... Jah, siin oli ta võõras ja üleliigne. Teda nähes katkestasid talupojad töö, nagu arvaksid nad, et Niko ei ole võimeline mõistma nende tegevuse mõtet ega eesmärki. Kui ta haaras kätte kirve või aianoa, siis võeti see tal kohe naeratades käest, otsekui võiks ta endale nendega viga teha, kirvega jalga lüüa või noaga sõrme lõigata; nõnda torkab armastusväärne peremees külalise lapsele pihku õuna või tšurtšhela ja tõmbab ta käest ettevaatlikult ära silmaterana hoitud perekonnareliikvia, mille laps oli haaranud kätte vaid uudishimust. Nikoga käituti umbes samuti, igal pool pakkusid talle istet ja tõid külma vett inimesed, kel endal polnud aega ei istuda ega janu kustutada. Ta tundis ise ka, et ta segab kõiki, on kõigile tüliks, näeb oma gümnasistimundris välja võõras ja naeruväärne neil leitsakust lämbetel viinamägedel, nende karmide kortsuliste nägudega, musti pearätte kandvate naiste ja mornide meeste kõrval, keda lakkamatu võitlus maaga oli võõrutanud rääkimisest. Vaadates nende higiseid õlgu, nende tolmust halle, jonnakalt kokkupigistatud huuli, tundis ta, et mitte mingi jõud maailmas ei pane neid avaldama saladust, mille maa on neile usaldanud ja mis ei ole kirjas mitte üheski raamatus. «Mis siis ilmas ka uuemat on?» küsisid nad ükskõikselt, muuseas, Nikolt, lihtsalt et midagi küsida, et külaline ei tunneks end piinlikult ja eemaletõrjutuna. Tegelikult aga ei huvitanud neid põrmugi maailm, kust Niko oli tulnud, või kui huvitaski, siis vaid niipalju, et see maailm jätaks nad rahule, ei segaks end nende asjadesse, ei kisuks neid oma sõdade ja ülestõusude keerisesse, ei sunniks neid lugema oma ajalehti ja proklamatsioone, vaid laseks neil rahus ära kanda oma särgid, rahus tühjaks süüa oma leemekausid, heita rahus oma talupojahaudadesse. «Midagi peab juhtuma. Nõnda ei saa ju!» pöördus Niko mõttes nende poole. «Te ei taipa isegi seda, et teid ei ole enam olemas, et teid ei võeta arvesse, et seda maad ei ole niisamuti olemas, te ei seisa tema peal, vaid ainult kujutlete, nagu seisaksite, te ei tunne, vaid üksnes mäletate teda, nagu minu vend oma äralõigatud kätt; ja see mälestus lollitab teid, paneb teid higi valama mitte maa peale, vaid olematuse lõpmatusse

auku, ja seepärast on teie töörügamine niisama mõttetu ja viljatu nagu magamine unes nähtud naisega.»

Ka kodus ei tundnud Niko end vabalt. Babutsa ja Agathia üleliigne hoolitsus vaid rõhutasid tema võõrdumist — nad askeldasid tema ümber, nagu oleks ta kõige lugupeetum külaline, aga mitte selle maja seaduslik elanik, liha nende lihast ja veri nende verest. Alekhsandre vältis venda meelega, mis vaevas Nikot kõige enam, ka Aneta häbenes juba üpriski räbaldunud Asklepiodotat talle sülle tuua nagu endistel aegadel ja jutustada talle oma seiklustest koos silmipilgutava nukuga. Ta erines iseloomult vendadest, eriti meeste seltskonnas oli ta tagasihoidlik ja häbelik, olgugi et tegemist oli omaenda vendadega. Niko isa kihutas ringi mööda Alazani-äärseid külasid, ostis talupoegadelt ära nende tulevased viinamarjasaagid, jättes neile väikese käsiraha, et linna veinikaupmeestel oleks edaspidi tegemist ainult temaga. «Sa oled õnnelik inimene, Petre, sul on haritud poeg,» kiitsid talle külainimesed; ja ta oli selle üle uhke, olgugi et mingit käegakatsutavat kasu polnud poja haridus talle siiamaani toonud. Khaihosro istus päevade kaupa tugitoolis, vahtides üksisilmi kapisuuruse kella numbrilauda, nagu kardaks ta Niko ärasõidutundi mööda lasta. Ainus inimene, kelle üle ta rõõmustas ja kelle nägemine temale eluvaimu sisse puhus, oli preester Zossime. Nad läksid veinikannuga rõdule ja jutlesid seal õhtuni.

«Halb on see, et inimesed on kaotanud usu jumalasse,» kordas isa Zossime sajandat korda.

«Kas jumalasse või preestrisse?» päris Khaihosro oma vanalt sõbralt mürgiselt.

«Olgu või preestrisse!» läks isa Zossime nooruslikult põlema. «Meie, vennas, murdsime ükskord kuningas Gorgassaligi hambad.»

Õuedes ja külatanumate ääres õitsesid akaatsiad ja pärnad, nende raugest lõhnast küllastunud õhk näis aeglustavat aja voolu. Mustade mooruspuulaikudega õued undasid nagu hõõguvad ahjud. Rumalad aedoa- ja kõrvitsaõied vaatasid oma keppidelt alla, otsekui imestades ümbritseva maailma ilu üle. Allika kivikausis veikles vikerkaarevärviliselt katkine kannukael. Tühjal, tolmust valgel teel paterdasid haned. Avatud seinakappidest voolas välja leemendavat jahedust ja vanade asjade hõngu. Kuumusest uimased kanad kõndisid, kaelad õieli, pragunenud paekividel nagu valvurid magava kaunitari lossis. Ja ometi jõudis ükskord lõpule ka see suvi, ühel päeval hakkasid pärnad kuidagi teistmoodi kahisema ja maha langes, keeldes nagu pesast kukkunud linnupoeg, esimene kollane leht.

«Noh, vennas, sõidangi jälle minema!» ei suutnud Niko end ikkagi talitseda, vaadates lahkumishetkel paluvalt otsa teda koos teistega saatma tulnud Alekhsandrele, lootes et too vähemalt nüüdki ütleb talle midagi, paotab pisutki oma südant.

«Muidugi, muidugi! Kaua's sa siin matside hulgas ikka passid . . .» kostis Alekhsandre.

Kui kaless liikuma hakkas, sülitas ta vaikides maha; ei saanud aru, kas ta sülitas niisama tolmu sisse või siis sellesse tolmu ärakadunud venna peale. Aga nende ema istus juba laua taga ja pühkis taskurätikuga silmi. «Niko, pojake,» jooksis ta sulg kribinal mööda paberit. «Me kõik armastame sind väga. Ma mõtlen ka Alekhsandret. Mis parata, tal ei vedanud elus, liiga vara tuli tal kannatusekarikat maitsta. Täname jumalat sellegi eest, et ta teda meilt päriselt ära ei võtnud, et ta niigi palju halastas meie peale. Ka sina, pojake, püüa temast aru saada; armastus, see on mõistmine . . .» jooksis sulg kiiresti üle paberi. Ka Niko kirjutas emale, kuid tunduvalt harvemini, ta kaebas, et tal on vähe aega, kuid ometi ei unustanud ta üheski kirjas kõigile tervisi saata ega pärida eraldi iga perekonnaliikme tervise kohta, alustades vanaisast ja lõpetades Alekhsandrega. Babutsa sidus poja kirjad kokku roosa lindiga, mille ta oli leidnud nukukarbist ja mida ta polnud raatsinud ära visata. Saanud järjekordse kirja, tõi ta ka kõik eelmised kirjad suurde tuppa, kus ta kunagi hingestatud, erutusest väriseva häälega oli lugenud lastele ette lugusid kangelastest ja sõnulkirjeldamatutest kaunitaridest. Nüüd luges ta valjusti ette poja kirju, esimesest kuni viimaseni, lugemise ajal tõstis ta vahetevahel pilgu ja vaatas otsa sellele, keda kirjas parajasti tervitati. Kõik olid neid kirju korduvalt kuulnud, välja arvatud viimast, mis aga samuti ei erinenud kuigi palju eelmistest; ent ometi tegid nad iga kord näo, nagu kuulaksid Babutsat suurima tähelepanuga. Tema lapsik haledustäratav vaimustus aheldas neid tahtmatult paigale. Mõnikord siiski sai see teeseldud kooskõla ja hubasus rikutud.

«Kuule, kas see Thelavi jahmerdis ei kavatsegi enne veini ära viia, kui see hapuks läheb?» küsis Petre äkki pojalt.

«Paari päeva pärast lubas järele tulla!» vastas Alekhsandre lühidalt, ent ka sellest hetkelisest tähelepanu kõrvalekaldumisest piisas Babutsa tuju rikkumiseks, nii et tal

kadus otsekohe tahtmine lugeda ja ta silmad täitusid pisaratega.

Asjatult püüdis ta külvata selles vihkamise koopas kas või kübetki armastust. Tundes end järjekordselt häbistatuna, jätkas ta kohmetuna ja hämmeldunult lugemist omatähte, hääletult huuli liigutades, et vaid mitte nutma puhkeda, natukese aja pärast aga lahkus toast, võttes kõik kirjad endaga kaasa.

Nõnda elasid Makabelid. Võib liialdamata öelda, et Niko kirjad olid ainus side, mis ühendas neid välismaailmaga. Ise nad mitte millessegi ei sekkunud; ja isiklikult neisse ei puutunud ka mitte keegi, maja ega viinamäge ei tahtnud neilt keegi ära võtta ning näiliselt ei oleks nagu juhtunud midagi, mis oleks võinud nende rahu rikkuda. Muide, ka Niko kirjutas välismaailma sündmustest üpriski napilt, möödaminnes, kasutades sealjuures niisuguseid sõnu, et isegi Babutsal oli raskusi nende väljalugemisega: need võõrapärased ja keerulised sõnad meenutasid talle Aneta nuku nime. Kuid needki sõnad meeldisid talle, ta luges neid erutusest värisedes, olid need ju kirjutatud Niko käega.

«See pole veel midagi,» irvitas Khaihosro. «Mida rohkem õpetatud inimene on, seda raskem on tal inimese moodi rääkida. Kui ta järgmine kord koju tuleb, siis kasutame kurttummade keelt.»

Babutsa aga silmitses neid tundmatuid sõnu hardalt ja õndsaliku hingevärinaga nagu kaugel võõral maal sündinud lapselaste pilte, ja nagu nende nimesid kordas ta hella uhkusega endamisi: amnestia... manifestatsioon... proklamatsioon... revolutsioon. Ajapikku said need sõnad talle lähedaseks, omandasid mingi erilise, üksnes temale teadaoleva tähenduse ning juurdusid ta südamesse alatiseks kõrvuti teiste, talle niisama kallite nimedega. Tal ei olnud aimugi, et need sõnad on praegu suus tervel maailmal, et nad luusivad mööda maad ringi nagu põgenenud, kättemaksuhimulised sunnitöölised. Ent maailmas leidsid aset tõepoolest enneolematud sündmused. Ja ühel päeval tõi keegi Tbilisist rabava uudise: Niko olevat segatud mingisse tsaarivastasesse vandenõusse ja olevat arreteeritud. Tükk aega nähti vaeva Babutsa toibutamisega. Agathia hõõrus kaua ta sinisekstõmbunud käsi, Petre aga hoidis öö läbi tal nuuskpiiritusepudelit nina all.

«A-ah, tühi loba... Mis peaks olema minu pojal tsaari vastu,» rääkis Petre. «Mis sina, isa, sellest arvad?» pöördus ta tugitoolis istuva Khaihosro poole. «Mida me peaksime ette võtma?»

«Teie meelest on ta ju juba ammugi täiskasvanud inimene,» kehitas õlgu Khaihosro. «Eks sööge siis ise oma suppi.»

«Jumalasalgaja! Südametunnistust sul ei ole!» käratas Babutsa.

Esimest ja viimast korda elus kärkis ta äia peale, ent olles ootamatust teatest rabatud, mõjus see hetkeline enesevalitsemise kaotamine talle toibutavalt, ilma selleta poleks ta suutnud end leida. Babutsal aga oli vaja just nüüd olla tugev, et tõestada kõigile poja süütust ja, mis peamine, et kas või kordki teda veel näha...

«Ma lähen välja kas või tsaari endani, aga need, kelle kätetöö see on, toon päevavalgele,» teatas Babutsa kindlalt, nagu esitaks ta väljakutse kogu inimkonnale, eeskätt aga oma perekonnale.

Ta läks uksest välja ja tuli otsekohe tagasi, hoides ühes käes isa saablit, teises risti, mis lebas tuhkpuupunasel padjal nagu surnud sitikas.

«Näete!» hüüdis ta. Ta silmad välkusid, juuksed olid sassis, nägu kaame; erutatult hingeldavana sarnanes ta ise mässajaga. «Näete! See on tsaari kingitus! Minu isa teenis selle välja... Ma ei ole ei tea kes...» Äkki hakkas tal halb; otsekui oleks ta unustanud varem valmismõeldud sõnad, langetas ta jõuetult käed ja vajus nuttes Agathia rinnale. «Mu poeg võeti ära, Agathia... Kadedad inimesed saatsid mu hukka, Agathia... sellepärast, et ta oli hea inimene, sellepärast, et ta meid kõiki armastas...» nuuksus ta kaeblikult.

Saabel kukkus kolinal maha.

Sel ööl ei maganud majas mitte keegi peale Khaihosro. Kuni Anna ja Agathia kitkusid kanu ja sõtkusid tainast, tegi Giorga tule ahju. Kogu küla magas juba ammugi, nemad aga askeldasid õues ringi nagu sabatile kogunenud nõiad, heites ahjusuu valguses tohutu pikki varje. Babutsa rääkis öö läbi pojast.

«Võta tal käest kinni ja too ta koju. Ära jäta teda linna üheksainsakski päevaks! Palu teda minu nimel. Ütle, et ma olen väga haige... et ma tahan teda näha...» õpetas ta meest.

Ta tundis end tõepoolest halvasti, tal oli palavik ja sellepärast ta rääkiski nii palju. Kuid ta ise ei tundnud seda, ei hoolinud endast, muretses vaid poja pärast.

«Lase ometi magada... Mis sa torgid mind üles, ma tahan magada,» vihastas Petre.

Hommikul sõitis Petre Tbilisisse. Ise oli ta veendunud,

et leiab poja kodunt ja et kõik osutub vaid kellegi pahatahtlikuks väljamõeldiseks. Aga ka Tbilisis ei kuulnud ta palju rohkem, kui oli teada saanud juba Urukhis, ainult et Urukhis oli ta seda kuulnud tasuta, Tbilisis aga pidi panema mängu kümme rubla ja teekulud veel peale selle. «Mis eest ma sellele võmminärule kümme rubla lõugade vahele viskasin, kuradi kõrilõikaja!» siunas Petre koduteel. Algul oli ta selle prillidega, tindiste sõrmede ja alahuulega sandarmeeriaametniku vastu millegipärast usaldust tundnud, too aga oli pistnud kümnerublalise taskusse ja torganud Petrele nina alla raamatu, kus oli kirjas, et terrorist Niko Petre poeg Makabeli on arreteeritud, süüdi mõistetud ja juba Siberisse saadetud. Koos Babutsa saadetud toidukraamiga tõi Petre tagasi ka poja voodilinaga kokkuseotud asjad. «Jumala pärast, viige kõik minema. Mul on kaks tütart! Poja vastu oleks tulnud huvi tunda enne, kui ta juba trellide taga on,» oli öelnud Petrele Niko korteriperenaine proua Džuphana. «Issand hoidku! Nägu üleni võõbatud... hais käib üle pea, nii et ei saa rääkidagi, paneb hinge kinni,» jutustas Petre oma linnaskäigust.

«Sind oma lobaga, mida sa veel poisi kohta kuulda said?» käratas talle peale Babutsa.

«Ta olevat kindrali tõlda pommi visanud. Tappis kindrali ära...» ütles Petre.

Rohkem midagi pärimata viis Babutsa Niko asjad koos voodilinaga oma tuppa, heitis voodisse ja ei tõusnud üles enne, kui Nikolt kiri tuli. Kompsus oli paar raamatut, puust paberinuga, plekist seebikarp, punaste õitega tass ja alustass, väike hõbekarp, milles oli naisterahva taskurätik ja ilmselt sellelesamale naisele kuuluv juuksekihar, pikkade säärtega mustad saapad ja vana, kulunud küünarnukkidega kuub, mille taskust Babutsa leidis hiljem kellegi neljaksmurtud pildi. Pilt oli tublisti kannatada saanud, sellel oli kujutatud kõrgelaubalist, paksude juuste ja pika habemega meest. «Ta sarnaneb jumalaga,» vilksatas Babutsal läbi pea; ükskõik keda sel pildil ka ei oleks kujutatud, Babutsa oleks seda inimest ikkagi kalliks pidanud, kuna Niko oli seda pilti oma taskus kandnud. Ta käskis Agathial pildi raami sisse panna ja riputada selle ikoonide kõrvale seinale.

«Täpselt sinu vanaisa, kadunuke, jumala eest,» hüüdis Agathia pildi ees, käed puusas, seisma jäädes, püüdes oma sõnadega Babutsale headmeelt teha.

Siis tuli Nikolt kiri, mis hajutas pisut Makabelide majas valitsevat sünget meeleolu. Erutusest takerduva häälega, õhetades nagu noor tüdruk, luges Babutsa kirja läbi ja alustas kohe jälle otsast peale. Niko käega kirjapandud sõnade lugemine valmistas talle nii suurt rõõmu, et ta ei suutnud kuidagi mõista nende sõnade mõtet, ometi oli ta õnnelik, nagu kuuleks lapse mõttetut lalinat. Vahetevahel pöördus ta kuulajate poole ja küsis imestunult: «Milleks tal seda küüslauku vaja on?» Tema tavalisest rahust ja väärikusest ei olnud jälgegi järel, ta sarnanes tütarlapsega, kellele on esimest korda armastust avaldatud.

«Ju neile pakutakse seal hašit*, ilma küüslauguta ei ole õiget maiku,» muigas Alekhsandre.

«Ta on ju sinu vend!» naeratas ikka veel suurest õnnest rabatud, jõu kaotanud Babutsa.

Asjata püüdis ta Alekhsandre mürgist tooni märkamata jätta. Nii kangesti oleks ta tahtnud, et vähemalt täna, sel pidupäeval, olnuksid kõik puhtad ja ilusad. Ent pidu on pidu alles siis, kui see on ka teistele pidu. Üksikul inimesel ei ole kunagi pidu, jagamata rõõm on veel hullem kui jagamata mure. Seda tundes puhkes Babutsa nutma ja surus Niko kirja vastu nägu, nagu suudleks seda.

«Mis sa nüüd elus inimest taga nutad! Näed, tal on pesu ja küüslauku vaja... ise kirjutab ju!» püüdis Agathia teda lohutada.

«Sellepärast ma nutangi, Agathia,» vastas Babutsa rahulikult taskurätikuga silmi pühkides. «Mis elu see tal on, kui seal küüslaukugi ei ole?»

Nõnda olid lood Nikoga, kuid pärast seda päeva ei tõusnud Babutsa enam kordagi voodist. Samal õhtul tõusis tal kõrge palavik, ta viskles voodis, lükkas kogu aeg tekki pealt ära ning köhis kumedalt, lakkamatult, suutmata hinge tagasi tõmmata, hiljem aga, pannud pea padjale, hingas ettevaatlikult, vaevumärgatavalt. «Pime... miks nii pime on?» kaebas ta tasa. Peagi tõusis tal uuesti palavik ja ta hakkas äkki nõrga, väriseva häälega laulma. «Agathia, Agathia,» hüüdis ta korraga ehmunult, aga kui Agathia tal käest kinni võttis, tõukas Babutsa ta käe vihaselt ära. «Kasi minema, vana nõid!» karjus ta Agathiale näkku raevust moondunud näoga. «Ärge arvake, et isa mu siia maha jätab... ta raiub teid kõiki tükkideks!» Hommikul oli ta särgiesine üleni verine ja ta vaatas pelglikult, kohmetult Agathiale otsa. Õhtul tõusis jälle palavik, jälle köhis ta verd; ta hakkas uuesti laulma ja ehmatas Agathia surmani ära oma mõttetu, arusaamatu jutuga. «Mis sa sellest

*Haši — toit loomarupskitest.

said, et sa mu ära röövisid?» päris ta Agathialt kaeblikult. «Isa vist otsib mind, aga mina lesin siin voodis. Sina, õnnetu, võrdlesid minu vanaisa jumalaga... karda vähemalt põrgutki!» sonis haige. Mõne aja pärast käskis ta enda juurde tuua Aneta ja vaatas kaua, sõnagi lausumata unist, külmast kössitõmbunud tüdrukukest, siis täitusid ta silmad pisaratega ja ta pöördus vaikides seina poole. Kuu aega rippusid Makabelide rõdul Babutsa märjad voodilinad, padjapüürid ja öösärgid, need ei jõudnud ära kuivadagi, haige nõretas kogu aeg higist; ja kuu aega seisis õues pärnade all peaaegu pidevalt doktor Džandieri kaarik. Kuid seekord oli Eskulaap võimetu — õitsev tiisikus õgis Babutsa keha kiiresti ja halastamatult nagu tulekahju. Doktor Džandieri tundis hästi selle haiguse salakavalat iseloomu ning püüdis vaid paremini haiget ülejäänud perekonnast isoleerida. Kõige rohkem hirmutas see Khaihosrot, nüüd jõi ta ainult keedetud klaasist ja sõi kodunt väljas, lõpuks kolis ta hoopis preester Zossime juurde. Vahetevahel vaatas Babutsa toa praokil ukse vahelt sisse Aneta; nähes kohutavalt kõhnaks jäänud, mullakarva näoga ema, kes talle kurvalt vastu naeratas, virildus ta suu tahtmatult, kuid ta püüdis samuti naeratada, hoides tagasi kurkutõusvaid pisaraid.

«Ma ei palu teilt palju, doktor... ainult Niko kojutulekuni...» rääkis Babutsa hirmunult ja arglikult doktor Džandierile.

«Kõik läheb hästi, ärge muretsege,» valetas arst talle häbitult.

Babutsa kustus vaikselt ja rahulikult, olles tänulik doktor Džandierile ning uskudes kindlalt, et ta silmad näevad veel Nikot. Ta voodi ja riided põletati kohe lauda taga ära. Alekhsandre oli kõik need päevad maani purjus, tigedalt põrnitses ta kõiki kaastundeavaldajaid ja näis kogu aeg otsivat põhjust kakluseks. Niko kiri, mis saabus nagu nimme järgmisel päeval pärast Babutsa surma, vihastas teda veel enam, ta viskas selle tulle, kus põlesid ema ülejäänud asjad. «Teatage, mis on emaga,» kirjutas Niko. Midagi muud kirjas ei olnud, ei tervitusi teistele ega teateid enda kohta; küdooniakollasele paberilehele oli kirjutatud ainult see üks lause. Küllap ta tundis vaistlikult, et ema on haige, või nägi seda unes. Selline on tõeline armastus, mille jaoks ei ole olemas ei kaugeid vahemaid ega takistusi; nagu täht särab ta taevas ja annab armastajale teada, kuidas armastatu käsi käib...

«Vend viis ema hauda!» raevutses Alekhsandre, vehkides

tigedalt oma ainsa käega. «Mind ei olnud tema jaoks olemas. Kus sa sellega! Mind nähes langes ta lihtsalt minestusse, sellepärast et... sellepärast et...» Ta keel takerdus suurest vihast, ta tahtis öelda midagi eriti jõledat, kuid tal ei tulnud midagi meelde. «Sellepärast et mina olen ühekäeline, olen harimatu mats...»

Matusel käskis Alekhsandre, kuigi preester Zossime oli juba kirstu ja avatud hauda ristimärgiga õnnistanud ning omaksed astusid eemale, hauakaevajatel, kes seisid juba köitega mõlemal pool puusärki, kirstu uuesti lahti teha. Laskudes põlvili, toetas ta oma parema käe maha nagu kepi ja surus huuled ema kaamele laubale. Kõik juuresviibijad õhkasid. Alekhsandre tõusis püsti, kloppis põlved puhtaks ja nagu lõikas oma ettesirutatud käega rabatud rahvahulga pooleks. Ta läks inimeste vahelt läbi püstipäi, huuled kõvasti kokku pigistatud. Ta teadis juba, kuhu ta läheb otse siit, kalmistult, ema haua juurest.

8

Vanamees istus omatehtud toolil küpressi all ja tukkus ilmselt, sest ta vaatas üles alles siis, kui Alekhsandre oli teda kolmandat korda hõiganud. Ta vahtis Alekhsandrele jahmunult otsa.

«Kuule, ma räägin sinuga!» hüüdis Alekhsandre talle madala põimitud värava tagant. «Kus Maro on?»

«Maro? Kes sa nisuke oled?» toibus lõpuks vanamees.

«Mina? Mina olen kümnes. Tuhandes. Miljones. Viimane! Mul on Marot vaja!» käratas Alekhsandre.

«Mis sa lõugad siin? Kes sa nisuke oled?» vihastas küpressi all istuv vanamees.

Alekhsandre tõukas värava põlvega lahti, läks vanamehe juurde ja andis talle sõnagi lausumata lajatava kõrvakiilu. Vanamees lõi vaaruma, otsis kätega õhust tuge, siis kallutas end tahapoole ja jäi mõistmatu pilguga alt üles Alekhsandrele otsa vahtima.

«Mis ma lõugan! Mis ma lõugan! Kus Maro on, sinu käest küsitakse?» karjus Alekhsandre.

«Maro on metsas... Mis sa, põrguline, siit saada tahad?» oli vanamees ühtaegu ehmunud ja vihane. Ta oli katnud näo kätega, ta sõrmed värisesid.

«Arvad, et ma olen sulle andeks andnud? Kes sul lubas tütart haamriga loopida?» küsis Alekhsandre. Ta oli juba

peaaegu kaine. Kukal tuikas, suu oli kuiv, suulae külge oli kleepunud tihke liimjas sülg, mis ei läinud kurgust alla. «Mis sa selle peale ütled... ah?» kordas ta, toetudes õlaga vastu küpressi. Rabinal langes maha kuivi punakaid puukooreraasukesi. Vanamees ei julgenud püsti tõusta, ta istus ikka veel, vahtides hämmeldunult ja solvunult Alekhsandrele otsa. Põsk hõõgus ja valutas, nagu oleks sinna midagi kleebitud, kuid ta ei tahtnud seda puudutada — millegipärast oli häbi näidata, et tal on valus. Endiselt vaatas ta Alekhsandrele alt üles otsa. «Isake,» ütles Alekhsandre ootamatult leebe häälega.

«Keda sa, lurjus, siin peksad!» sai vanamees vaprust juurde.

«Noh, mis oli, see oli, lepime ära! Eks ma ole su tütrega ka aset jaganud,» muigas Alekhsandre ebameeldivalt, sunnitult.

«Käi minema, muidu ma kutsun inimesed siia!» muutus vanamees veel julgemaks, ent istus ikka veel ebamugavas poosis, jälgides kahtlustavalt Alekhsandret.

Alekhsandre pööras pead ja nuusutas küpressi tüve, vanamehe sõnadele ei osutanud ta tähelepanu, nagu poleks too midagi öelnudki. Ta nuusutas veel kord puud, tõmmates õhku nii kõvasti sisse, et põskedesse tekkisid lohud. Ta sulges silmad ja tardus puule nõjatades paigale. Päike paistis talle näkku, suletud silmalaud võbelesid. Vanamees ehmus veel enam, see ühekäeline surnukahvatu koljat seisis ta pea kohal nagu surmaingel. Pagan teab, mis tal veel mõttes on, mida võib veel ette võtta ta hirmus käsi konkskõverate sõrmedega, mis küündisid peaaegu maapinnani, see oli tardunud, liikumatu, sarnanedes rohkem piinariista kui inimkäega. Vanamees ei teadnud, kas oleks õigem katsuda minema lipsata või istuda ja oodata, kuni see püstijalu magav mees silmad avab. Ta oli nagu nõiutud ja poleks vist suutnudki tõusta, kuigi oleks tahtnud, ta tundis seda. Ebamugavast asendist hakkas tal selg valutama, kuid ta ei proovinudki end liigutada, mugavamat poosi võtta. Esimest korda elus nägi ta püstijalu magavat inimest ja tundis tõsist hirmu. Tüki aja pärast avas Alekhsandre silmad, nende pilk oli segane ja tühi.

«Miks sa viskasid oma tütart haamriga? Mis ta sulle tegi?» küsis ta.

«Kuule...» vanamehe hääl kähises, Alekhsandre ei lasknud tal edasi rääkida.

«Mis ta sulle tegi? Mis asja on sinul meiega, vigastega?» karjus ta ja virutas rusikaga vastu puutüve. Puu võpatas

ja ta tihedast kroonist lendas välja ehmunud lind, kuid kumbki mees ei pööranud sellele tähelepanu. «Meie anname vastust ainult jumala ees... see on meie eelis,» lisas Alekhsandre natukese aja pärast.

Vanamees vaatas tahtmatult kloostri poole. Päikese käes pimestavvalge hoone tundus talle äkki inimtühjana ja mahajäetuna. Oli vaikne, kuuldus vaid ritsikate siristamist. Küpresside viltused varjud moodustasid tumedaid laike kruusatatud teerajal, nagu oleks seda paiguti kastetud.

«No ütle, kus ta on, ära tee nalja. Ma olen eilsest saadik teel,» ütles Alekhsandre äkki hoopis teistsuguse, nukra, väsinud häälega.

Kas läks see hääl talle südamesse või tundis vanamees, et hädaoht on möödas, kuid ta hüppas kohe kergelt püsti. Ta keha oli nõrk ja kõhetu, must satäänsärk rippus ta kondistel õlgadel nagu võõras. Värava juurde jooksis ta oma ea kohta ootamatu väledusega.

«Ta on metsas, ma ütlesin ju,» seletas ta minnes. «Ta käib tavaliselt, nä-ä-äed, seal mäe peal. Eks ta tänagi seal ole.» Ta osutas käega mäenõlval sinetava madala metsatuka poole. Ta sõrmed värisesid veel, kuid enam ta ei kartnud. Nüüd oli ta erutatud nagu äkitselt surmaohust pääsenud inimene; selle erutuse oli esile kutsunud igavene, vaibumatu elujanu ning samaaegselt elu kaitsetuse tajumine.

Seejärel ronis Alekhsandre lõõtsutades mäest üles — teed otsimata, huupi, nagu oleks tal kõige tähtsam metsa jõuda, kus Maro talle esimese puu all vastu tuleb. Maro oli kohustatud teda ootama; tal oli naist ilmtingimata vaja, ja ta leiab ta üles, raiub kas või oma ühe käega terve metsa eest maha. Ta jalad libastusid päikese käes läikivkuivaks kõrbenud rohul. Metsani oli veel natuke maad, ta rühkis edasi kidurate põõsaste vahel. Ta meelekohtades trummeldas. «Maro on metsas! Maro on metsas!» hüüdis keegi pidevalt ta selja tagant, eest ja kõrvalt; ja ta sammus edasi vihaselt, ärritatult, raevunult, nagu läheks ta otsima karilooma, kes on metsa kadunud, aga mitte kohtuma naisega. Ta oli Maro peale vihane, et see oli sundinud teda käima seda pikka teed, peitnud end metsa, selle asemel et oodata teda kodus. Mis õigus oli tal Alekhsandret mitte oodata; miks ta ei tundnud, et Alekhsandre tuleb tema juurde naaberkülast, samal ajal kui Niko süda aimas maade ja merede tagant, et ema on surnud? Nemad Maroga on vigased ja nad peavad teineteist mõistma, isegi kui nad seda ei soovi. Äkki nägi ta Marot. Naine tuli Alekhsandre poole, käes ämber, mis oli kuhjaga punaseid tuhkpuumarju

täis, longates nagu tavaliselt. «Ta kannab minu verd... minu verd ja otsastraiutud kätt,» mõtles ta tigedalt.

«He-ei!» hüüdis Alekhsandre juba eemalt, peatus ja ajas jalad harki, nagu tõkestades metsloomal teed. Lähenedes pikkamööda, Maro kasvas ja ta piirjooned muutusid selgemaks, siis äkki ta ei kasvanud enam — ta seisis Alekhsandre ees, pannud ämbri tuhkpuumarjadega maha.

«Oh, Lekhso, sina! Aga mina mõtlesin, et see on Iagora... sa olid täpselt Iagora moodi,» naeratas Maro.

«Iagora?» läks Alekhsandre hääl kähedaks. «Mis pagana Iagora?» nagu ei oleks ta mäletanud. «Küll ma sulle teen Iagorat!» karjus ta ja virutas jalaga vastu ämbrit. Marjad veeresid mäeveerul laiali, maa oli kaetud nagu verepritsmetega.

«Sa korjad nad veel ükshaaval üles, seda ma ütlen sulle,» ütles Maro rahulikult.

«Küll ma su kõvera koiva sirgeks väänan,» pomises Alekhsandre takerduva keelega.

Naise tuttav lõhn lõi talle ninna, tegi ta arutuks, pimestas teda, talle tundus, nagu ei olekski Marot siin ja nagu oleks tuuleõhk kandnud siia vaid ta vänge, terava lõhna.

«Ükshaaval üles, seda ma ütlen sulle!» kordas Maro.

Ei, Maro oli siin, seisis tema ees — inetu ja ihaldatav, määratud mitte väljavalituile, vaid hüljatuile, hauapõhjas äranaerdu, räpane nagu side haaval, tuim nagu valu, ja ometi ihaldatav ja tarvilik, talumatult ihaldatav ja talumatult tarvilik. Ta võttis naisel randmest kinni.

«Lase lahti!» ajas Maro end turri. «Vaat kui ma kisun sul teise käe ka otsast ära!» Ta nägi välja veel inetum kui muidu, nägu oli hallilaiguline, kael kattunud kananahaga. Aga Alekhsandre tahtis teda ometi — just sellepärast, et ta nii inetu oli...

«Mis sa eputad?» urises ta, pigistades kõvemini naise rannet. «Nagu see sul esimene kord oleks!»

«Hi-hii...» itsitas Maro mehele sülge näkku pritsides. «Küllap sul on niisuguseid nagu mina iga nurga peal, mis sa's siia minu juurde jooksid?»

«Maro...»

«Lase lahti, sulle öeldakse?»

Alekhsandre väänas tal käed selja taha ja surus ta oma rinnale. Nüüd ei oleks saatan ka sundinud teda naist lahti laskma, ainult kirvega oleks neid saanud nüüd veel teineteisest lahutada. Tammudes paigal nagu lõksusattunud loom, tagus Maro teda peaga vastu lõuga, Alekhsandre aga hoidis hammastega ta juuksepahmast kinni ja lükkas suuga ta

pead alla. Maro punnis vastu, hõõguv ja higine, ent nad olid juba surutud teineteise vastu tihedamini kui kaks kivi müüris. Siis kadus maa neil jalge alt ning ulgudes, möirates ja hambaid kiristades veeresid nad mööda mäeveeru alla, kuni jäid pidama ühte põõsasse. «Palu, ja saad... palu, ja saad!» huilgas Maro. «Ma palun ju... ma palun...» pomises Alekhsandre, suu naise juukseid täis.

Mõne aja pärast tõusis Maro istukile, siblis rohus ja võttis üles ühe allaveerenud tuhkpuumarja, ta pühkis seda mullast ja pistis suhu.

«Hi-hii...» itsitas ta maha vaadates. «Kui sa ära läksid, olid poisike, ja vaat missugusena sa nüüd tagasi tulid.»

«Ma andsin su isale vastu vahtimist,» ütles Alekhsandre.

«Kuivagu sul käsi otsast, põrguline,» kostis Maro ja siblis rohus edasi.

Kaugelt alt kostsid kumedad kellalöögid. Ilmselt löödi kloostris kella. Alekhsandre lamas selili, käed rinnal, nagu õigustaks ta end Maro ees või vannuks talle.

Nad möödusid kloostrist ilma tagasi vaatamata ja sammu aeglustamata. «Kui tahad, mine ütle isale,» tähendas Alekhsandre.

«Mida ma pean talle ütlema?» küsis naine imestunult. Ja oligi kõik, kloostrit ega kloostri kirstutegijat polnud neil enam meeleski. Nad kõndisid vaikides, kummalgi polnud tahtmist rääkida. Alekhsandre käis ees, õlg ettepoole, ainsa käega lõhestas ta õhku nagu piitsaga; tema järel, mehe tagant tõusvas tolmupilves liipas rahulikult Maro. Kumbki neist mõlgutas oma mõtteid. «Ema tapsid mure Niko pärast ja minu vigane käsi...» mõtles Alekhsandre. «Sellepärast, et ma haletsesin teda... olgu ma neetud...» mõtles Maro. Ta peanahk oli ikka veel valus, käsi tuikas, kogu keha oli nagu võõras, otsekui oleks ta maganud terve öö lahti riietumata, ent ometi oli ta õnnelik. Nad läksid ja läksid, kuid teel ei olnud lõppu, nagu käiksid nad veereval tünnil; nad tallasid tolmust teed ning nende mõtted olid niisama tigedad ja raevukad kui neid nähes keti otsas rabelema hakkavad koerad. Sandid olid nad, juhuse kaupa ilmale tulnud või juhuse kaupa pääsenud surmast, nad ei tundnud tänu ei oma ilmaletoojate ega oma päästjate vastu ega kavatsenudki kedagi tänada. Seda tundsid ka koerad, kes larinal haukudes ja raevukalt urisedes oleksid justkui andnud külale teada santide sissetungist. Nemad aga läksid edasi, jultunud ja väljakutsuvad, pööramata tähelepanu keskpäevakuumuses tukkuvatele majadele ja allikarennidest heldelt väljavoolavatele veejugadele, nagu oleksidki nad tungi-

nud võõrale maale, kus ei võinud usaldada ei maju ega vett. Janu ja väsimust talusid nad uhke vihkamisega, mis on omane vigasele ja nõrgale ilusa ja tugeva ees. Ja nad läksid edasi — Maro ja Alekhsandre, lonkur ja ühekäeline, paarike, mille kurat oli loonud jumala kiuste, kogu maailma kiuste. «Niko kiuste...» mõtles Alekhsandre. Niipalju kui ta nende juhuslikest, lühikestest jutuajamistest aru oli saanud, vihkas vend kirglikult igasugust inetust, kõike ebatäiuslikku ja järelikult ka teda Alekhsandret. Talle näkku öelda Niko seda aga ei julgenud, seepärast rääkis ta mingist üldisest inetusest, draakonist, mis olevat nende isamaa oma küünte vahele haaranud ning rüvetavat oma mürgise süljega maad ja õhku, vett ja tuld. Aga teda nende tobedate vihjetega alt ei vea! See, kes võitleb inetuse ja ebatäiuslikkuse vastu, on tema vaenlane, sest ka Alekhsandre on inetu sant; aga kas oli selle põhjuseks valitsejate lühinägelikkus või Garegini poest ostetud püssirohi — tema jaoks ei muuda see midagi. Ent kui Nikol on õigus, kui ta ütleb, et kogu maailm püüdleb inetu, ebatäiusliku poole nagu rahvas laadalõbude poole, siis seda halvem talle endale; järelikult, tal ei ole siin maailmas kohta, järelikult tegid sandarmid õigesti, kui nad ta trellide taha pistsid. Oma kõrgelennuliste kõnede ja magusate värssidega ei tee ta üldise inetuse ja ebatäiuslikkuse vastu midagi ära. Võibolla ehk paneb paar tobedat gümnaasiumiplikat pisaraid valama. Inetus — see on juhuslikult sündinud või juhuslikult pääsenud elu, saatus on ta isa ja saatus on ta ema, ta on paratamatus, ettenägematu paratamatus, ettenägematu selle tõttu, et inimesed ei tahagi teda ette näha, kuna ta neile ei meeldi. Aga kas tahavad nad seda või ei, inetu ja ebatäiuslik on alati platsis koos ilusa ja täiuslikuga, nagu joodik sugulane, keda me, selle asemel et majast välja kihutada, paneme veel istuma aukohale, söödame ja joodame teda, et ta ei saaks hakkama millegi veel hullemaga, et ta ei häbistaks meid võõraste ja lugupeetud külaliste ees. Nõnda on ka santidega! Neid kardetakse; kuid selle asemel et hävitada nad ära, jalge alla tallata, sulgeda nende ees kõik uksed, vaadatakse nende peale teeseldud kaastundega, neile antakse teed, õhatakse ja ohatakse nende pärast, nagu suudaks normaalne inimene kas või hetkekski tunda seda, mida tunneb ja kannatab sant. Tegelikult kutsuvad vigased teistes inimestes esile vaid tülgastust ja raevu, mida varjatakse kaastunde maski all. Minge Bodbishevi laadale, kui janditajad kujutavad seal sante ja vigaseid — inimesed hoiavad kõhtu kinni, toetavad üksteist, pühivad suurest naerust pisaraid, kui valekurdid, valetummad, valelombakad, valeküürakad ja valeühesilmalised panevad naeruks just seda, mida nad kõik nii väga kardavad. Inimesed on imelikud olevused — selle üle, mida nad üksi olles kardavad hullupööra, naeravad nad teistega koos olles kas või vatsa lõhki. Proovigu vaid keegi, olgu ta nii julge mees kui tahes, piuksatada tõelise šahhi möödumisel. Ent karnevalil tagurpidi kaameli seljas istuvale valešahhile karjutakse näkku kõik, mis pähe tuleb, teda pillutakse kõigega, mis kätte juhtub, sest tema on vale, ebatõeline, ta on jõuetu viha väljavalamiseks loodudki. Sellepärast armastataksegi rahva seas turuveiderdajaid, kes pisendavad kõike, muudavad kõik siin ilmas tühiseks — nii surma, kurjuse kui ka vigaste värdjalikkuse, ja samal ajal nad nagu valmistaksid inimesi nende hädadega kohtumiseks ette, just nagu vana sõjamees valmistab saepurukoti ja mahakantud relvade abil noorsõdureid ette tapatalguteks. Aga värdjad ja sandid ei ole mingid laadaveiderdajad, nemad ei teeskle, neil on kõik õige, ja nad ei ela ilmas mitte selleks, et inimesi naerutada, vaid et neid hoiatada ja kainestada. Muide, selles oli Nikol õigus, et inimest tõmbab alati inetu ja ebatäiusliku poole. Inetus — see on ilu homne päev, ta on loomulikum ja kestvam, inetusel ei ole midagi varjata ja ta ei varjagi midagi, mis sest, et mõni teda nähes minestusse langeb. Nõnda nad siis sammusid, Maro ja Alekhsandre, tulise tolmu sees, mööda teed, mis lehkas kariloomade, vilja, heinasaadude ja tuulduma riputatud voodiriiete järele. Mõlemad tundsid nälga ja janu, nende pea ja jalad olid nagu tina täis; ent ometi läksid nad edasi, see oli nende tee, tee, mis viis nende ühisesse tulevikku. «No need on küll kaks parajat kokku saanud...» öeldi vististi nende kohta külades, mida nad olid läbinud, kui keegi neid seal muidugi üldse tähele pani või meelde jättis. Nemad aga muudkui läksid ja läksid, tolmupilv hõljus neil taga. «Niisuguse kuumaga ei hakka koer ka varast taga ajama, mina aga muudkui jooksen tal sabas, mis see's nüüd olgu,» mõtles Maro. Siis hakkas neile eespool silma mingi must laik. Tükk aega mustendas see neil silme ees tee lõputu sõgestava valevuse taustal. Lähemale jõudes nägid nad, et tegemist on kahe kalessiga, kummalgi kaks hobust ees, mis olid peatunud pisikese kõrtsi juures. Kõigepealt nägid nad vaid kalesse, sest kõrts asus väikeses orus ja katus ei kerkinud teepinnast kuigi palju kõrgemale. Päikese käes seisvad mustad läikivad kalessid aurasid; ka hobused olid palavusest oimetud, nad seisid nukralt, liikumatult, nagu

oleks neile suured katted peale tõmmatud. Kõrtsist kostis vile- ja lõõtspillimängu. Alekhsandrele lõi ninna praetud liha lõhn, ja samas ta ka nägi seda lõhna, rammusat, kuldkollast, palja, päikese käes mõnuleva naisega sarnanevat. Ta silme ees keerlesid rõngad, mis sarnanesid sibulasõõrikutega. Hobuste kõrvade vahelt rippusid alla kohevad punased tupsud, ka nende lakkadesse olid punutud punased lõngad, ühe kalessi astmelaual vedeles punane kohev nelgiõis, pukil aga seisis tühi pudel, klaas kummuli peal. Kutsarid magasid teise kalessi taga maas, pead kalessi all väikeses varjulaigus, kehad päikese käes. Higised, suud lahti, näod punetamas, nägid nad oma ümmarguste nokkmütside, kollaste vestide ja mustade avarate kortsus satäänpükstega välja nagu hiiglased. Midagi hirmutavat, kahtlast oli nende poosides — nad vedelesid maas nagu surnukehad ja näis, nagu peaks kuskil siinsamas olema maas ka vereloik. Vist olid sellepärast norus ka hobused — peremeeste magamine tundus neile ebaharilik.

«Siin on vist pulmad,» tähendas Alekhsandre Marole.

«Kae-jah,» nõustus Maro.

Ta võttis kalessi astmelaualt nelgi, hammustas selle puitunud varre otsast tüki ära ja torkas õie endale juustesse. Tema käharates tihedates juustes süttinud õis lõi Alekhsandrele pähe nagu haamriga ja ta tundis äkilist iha. Hämmastunult vaatas ta Marot. «Ja mille poolest ta teistest halvem on,» mõtles ta, vaadates hajameelselt tühje kalesse.

«Ära puutu... kratsin silmad peast välja!» sähvas Maro.

«Kas sa kalessiga sõita ei tahaks?» küsis Alekhsandre.

«Vaata ette, harjungi kalessiga sõitma... laostan su ära,» kostis Maro ja vaatas samuti sõiduriista poole.

«Kalessiga... Jah...» Alekhsandrel jäi hääl erutusest kurku kinni.

«Häh, õige mul tarvis! Kõht koriseb näljast, sa togu!» tõstis Maro häält.

«Pole midagi, las koriseb,» kadus Alekhsandrel järsku igasugune tahtmine.

Peagi istusid nad kõrtsis. Kõrvallauas pidutses seltskond Tbilisist. Noormehi oli seitse, kõik nad olid umbes Niko-ealised ja ka riides olid nad nii nagu Niko. Naisi nende hulgas polnud, mis pani Alekhsandret kangesti imestama; väljas olles oli ta enda arvates selgesti kuulnud naisterahva naeru.

«Siidipitsid, sitsid, satsid,
toodi ette väiksed napsid,
Kümme viimast kulli ma
lasksin lendu lauluga...»

Trummilööja laulis, ajanud kaela õieli. Maro hoidis kahe käega lihatükist kinni ja pures seda isukalt, nii et rasv jooksis mööda lõuga alla. Võtnud tal nelgi peast, kägardas Alekhsandre selle peos kokku ja viskas laua alla, naine ei teinud sellest väljagi, ta oli söömisega liialt ametis, sest ta polnud ikka veel nälga kustutanud. Näljane oli ka Alekhsandre, kuid liha ei läinud tal kurgust alla — veini peale näris ta vaid soolaga kressisalatit. Vein lõi talle kohe pähe ja tegi teda tigedaks. Ta ei pööranud pilku kõrvallauas istujailt, kuid nood ei teinud temast väljagi. «Kü-ümme vii-imast kulli maa-aa...» venitas laulja igat sõna, tagudes trummi; samas taktis tuksles vein soontes, meelekohtades, südames. Põrandal olid suured päikeselaigud, millel roomasid ringi kärbsed, õhus lendlesid tolmukübemed nagu kihulaseparv. Oli umbne. Alekhsandrel vilkusid kogu aeg silme ees mustad kuued ja valged tärgeldatud kraed ning vasakult või keskelt lahkukammitud juuksed; «härrased, härrased,» kumises tal pidevalt kõrvus, «aa-aa-aa!» venitas lõputult laulja. «Võib-olla need on Niko sõbrad?» mõtles ta. Maro sõi valjusti, inetult suud matsutades, Alekhsandrel tekkis mitu korda tahtmine talle rusikaga vastu suud virutada, kuid ta talitses end. «Söögu, kuidas tahab, mis mul sest on,» püüdis ta end rahustada, kuid see ebameeldiv heli häiris teda, ärritas teda veel enam, olgugi et kogu ta tähelepanu oli endiselt suunatud kõrvallaua, «Niko sõprade» poole. Ta kuulis selgesti nende juttu, kuid ei taibanud sellest mõhkugi. Ka selle poolest sarnanesid nad Nikoga. Võib-olla nad narrisid teda meelega, märganud, et ta kuulab neid pealt, irvitasid tema üle, tegid mingit linna hookuspookust. Kõik sõnad oli nagu tuttavad, aga lauasistujad paigutasid nad niimoodi lausesse, et isegi vanasarvik poleks sellest jutust sotti saanud. Naa-naa, sarvik saanuks küll, küllap kuradid just niimoodi räägivadki... Jah, muidugi, see oligi saatana keel, mis oli välja mõeldud temasuguste tolamatside lollitamiseks. Esialgu näib, nagu sa saaksid isegi millestki aru, kõik sõnad on tuttavad, omased... Ja just see tõmbabki ligi, viib segadusse, äratab uudishimu, just see tõmbab su peenelt sisse. Kõrvus kumisevad sõnad, mida sa oled sisse imenud koos emapiimaga, sa ei karda neid, sa järgned neile julgelt, järgned tigedalt, kangekaelselt — et milles on siis lõppude lõpuks asi? Hetkeks näib sulle isegi, et sa ei suuda neid miljon kordi kuuldud sõnu seostada vaid sellepärast, et sa oled purjus või loll, aga sa ei saa neist enam lahti — sa oled juba nõiutud, oled juba konksu otsas. Ja ometi, kuigi

sa oled juba aimanud ohtu, ei tunnista sa endale seda, loodad veel, usud, et kujutasid õngekonksu endale hirmu pärast ette, et vihmauss on tõeline ja et sa tunned otsekohe ta tuttavat maiku. Seesama tunne sunnib talumeest teel tagasi pöörduma, et võtta üles teel vedelev läikiv ese, mitte sellepärast, et see nii väga sarnaneks hõberublaga, vaid sellepärast, et tal tuleb äkki kange tahtmine, et see osutuks hõberublaks. Nood aga kõnelesid edasi ja Alekhsandre kuulas neid, nüüd aga juba mõnevõrra hämmeldunult nagu inimene, kes on mõistnud lõpuks oma viga ning mõtleb nüüd kibedalt, kurjalt muiates kättemaksule; ent ta ei tea, kellele või mille eest ta peab kätte maksma, sest veas on süüdi vaid ta ise oma tobedusega. Kõrts sumises nagu mesipuu, põrandal, kirendavatel päikeselaikudel kõndisid kärbsed, pillihelid panid klirisema nõud; vein läks otsekohe ebameeldivalt soojaks. Alekhsandre ainus käsi lebas laual nagu vasar. Ta tundis, et ta pea paisub, see polnudki nagu enam pea, vaid suur, nähtamatute, kuid tundlike seintega kolikamber, kus olid pilla-palla segamini kõik hääled ja esemed — tühjad kalessid kutsaritega, kõrtsipõrand päikeselaikude, kärbeste ja tolmuga, kõrtsmik leti taga, pillimehed oma pillidega, lihatükk ja seda purev Maro, ning seitse Nikot — seitsmeks tükiks rebitud, seitsmekordselt, seitsmel eri kujul tema ette kerkinud Niko. «Aa-aa-aa!» kumises pea. Kuumusest piinatud hobune tümpsis jalaga tolmust maapinda ja Alekhsandrel lõi valu kuklasse — tahumatu läikiv aisapuu näis rõhuvat seestpoolt ta koljut. «Härrased, härrased...» hõikas üks Nikodest, üks seitsmendik Nikot. Teine kõlistas kahvliga vastu pudelit ning Alekhsandre pea kõlises niisama vastikult vastu. Aga ta istus ja kuulas, kuulas ja kannatas. Midagi taolist ei olnud temaga veel kunagi elus juhtunud; tajudes, kuuldes ja nähes kõike enda ümber toimuvat, oli ta samal ajal tundetu, kurt ja pime, muutunud elutuks eseme, omandanud elutu eseme liikumatuse ja ükskõiksuse. Aga võib-olla need liikumatus ja ükskõiksus ainult näisid sellised inimeste silmis, kes pole võimelised mõistma asjade tõelist olemust. Kes teab, kes on tundnud huvi selle vastu, mida tunneb laud, mille taga inimene sööb või kaarte mängib, mida tunneb voodi, milles inimene magab, põeb või armastab oma naist? Nõndasamuti ei teadnud keegi, mida tundis sel hetkel Alekhsandre, ning ilmselt seetõttu ei häbenetudki teda nagu ükskõik millist teist elutut eset. «Aga selleks, et seda tunnet kaitsta,» kõneles praegu üks seitsmest Nikost, «või, õigemini, sellepärast, et inimene ei suuda taluda selle tunde mahasurumist, atro-

feerumist, amputeerimist, resektsiooni — nimetage seda, kuidas soovite, asi pole selles — läheb ta väljakule ja paneb enda põlema, et vähemalt see tuli ärataks meie tähelepanu, annaks meile märku, kuivõrd tugevasti on see tunne vapustanud kogu ta olemust... Vaat seepärast toob selle tunde väljarebimine, eemaldamine endaga alati kaasa kõige kurvemaid tagajärgi, kui muidugi see pole juba varem mingil põhjusel inimeses kärbunud, välja surnud. Jaa, inimene võib elada ka pärast taolist operatsiooni, ta sööb, joob, magab, liigutab ennast, kuid see on juba kliiniline elu, mis ei too ühiskonnale mitte mingit kasu. Tema raskuskese muudab kogu aeg kohta, ta vajab välist tuge, ning see elu toetub mõtlematult igale käele, kelle oma see ka ei oleks ja mis selle abi eest ka ei nõutaks...» Vaat niimoodi, Alekhsandre! Taipasid sa sellest midagi? Mitte mõhkugi sa ei taibanud, sellepärast sa nii metsiku näoga vaatadki, sa ei suuda andestada Nikole seda, mis ta sulle kunagi ütles — et sinu häda ei olevat mitte selles, et sul on üks käsi, vaid selles, et sa oled harimatu. «Te liialdate alati! Teil on niisugune nägu peas, nagu ärritaks teid isegi see mitte milleski süüdiolev abielupaar. Kõik, mis te räägite, isegi kõige süütum jutt, kõlab nagu turusõim...» — «Teie käisite Euroopas kombeid õppimas, mina ei ole käinud...» — «Ma isegi näen füüsiliselt sõnu, mis teil suust välja tulevad, ja tunnen nende jõhkrat puudutust. Te olete kas geenius või päris korralik lurjus!» — «Ha-ha-haa... härrased, ei maksa üksteist solvata!» — «Ei, ei, nii ühel kui ka teisel juhul on teid huvitav kuulata. Teie äkiline ja põhjuseta erutus on nakkav. Uskuge mind, ma ei taha teid solvata, kuid saage ometi aru: teie patriootlik õhin on provintslik! See on provintslik puuvili, turu vaatamisväärsus, mida süüakse siinsamas, leti ääres, teate, magus mahl jookseb mööda lõuga alla, tahtmatult kummardud ettepoole, et pükse täis ei tilgutaks; aga proovimata jätta ei saa kuidagi, sa tunned hetkeks absoluutset vabadustunnet, kõikidele viisakusreeglitele sa sülitad. Kasvatamatus on ju samuti omamoodi vabadus... See-eest pärast, kui see tuju on üle läinud, ei tea sa, kuhu oma mahlast kleepuvaid käsi panna, seisad leti ees, sõrmed harali, nagu tola, kuni keegi taipab sulle anda tüki ajalehte või võtta su oma taskust välja taskurätiku. Su oma ogara tuju ja kannatamatuse tõttu on sulle isegi su enda kuuetasku kättesaamatu... Kas teile ei ole kunagi taskurätikut ulatatud — niisugust hoolega triigitud ja korralikult kokkupandud taskurätikut? Aga võib-olla et teil on just praegu tarvis? Issand jumal, ma vean

kihla, et te tahate mind praegu ära tappa! Kas ma ei arvanud õigesti? See on ju meie, grusiinlaste komme üksteist maha nottida. Omavahel me oleme, oi, kui vaprad... Aga ometi te olete õnnelik inimene! Teil on ilmselt väga huvitav elu?» — «On küll, väga!»

Noh, Alekhsandre? Mis sa selle peale kostad? Tunnista üles, sa kadestad Nikot? Oleks tahtnud, et ema oleks sinule küüslauku ja sooja pesu järele saatnud? «No ütle nüüd!» tegi häält Maro. «Ah?» võpatas Alekhsandre, olles vapustatud oma põhjatust rumalusest. «Ma sõin sinu šašlõki ka ära!» ütles Maro, kuid Alekhsandre ei kuulanud teda enam. «Teil on õigus, ma ei arvesta kunagi ette, kuidas kellegagi rääkida, seda enam veel maailmakodanikega. Te võib-olla solvute, kuid ma ütlen teile, et teie kosmopolitism, see on kasvuhoone vili, see on kadeduse ja haiglaste kapriiside vili. Ja kaugeltki mitte kõik ei soovi seda vilja hammustada. Ausõna, ma ei taha teid solvata; kui ma jooksin, siis ma tõstaksin heameelega klaasi teie terviseks!» — «Ha-ha-haa, mis solvumisest te räägite? Mina pooldan isiku- ja sõnavabadust ja minu kosmopolitism ei sega mind selles sugugi! Kuid teie, vabandage väga, mis grusiinlane te olete, kui te veini ei joo? Ärge ka teie minu peale solvuge, eks ole? Ma saan aru, mis teid ärritab, kuid mis parata, kui nõnda on mu elu kord juba läinud... Isamaast ma ütlesin lahti, ma vabanesin temast nagu patust ja kuulutasin oma jumalaks idee; ja seetõttu on terve maailm minu isamaa! Ma tunnen ennast igal pool kodus, kuigi, ma pean teile tunnistama, et Gruusiasse sõites on mul alati pisut kõhe tunne. Kui kas või poolgi sellest, mis räägitakse, tõsi on... Öelge, kas te kannate ka pistoda kaasas?» — «Kuidas muidu? Kui te kangesti palute, võin anda ka teile lakkuda...» — «Ha-ha-haa... härrased, härrased... see on juba liig!» — «Aa-aa-aa... kü-ümme vii-i-mast kulli maa-aa...»

«Ma matsin eile oma ema maha,» ütles Alekhsandre.

«Mu süda aimas seda... kärvaku ma siinsamas,» kostis Maro.

«Hakka itkema!»

«Mis?»

«Hakka itkema, sulle öeldakse!» Alekhsandre lõi käega vastu lauda ja nihutas käe Maro poole nagu mingi raske, rohmaka eseme.

«Ütle siis, mis ta nimi on?» soostus Maro.

Ja ta hakkas valju häälega halama, tema silmist voolasid pisarad. Kõrvallauas valitses hauavaikus — kõik vahtisid

hämmastunult Marot, õlad kergitatud ja suud kokku pigistatud. Trummimehe jäme karvane käsi jäi õhku rippuma nagu kuivamapandud sokk.

«Babutsa, õnnetu... Ba-bu-tsa!» halas Maro.

«Hei, tule siia!» hõikas Alekhsandre kõrtsmikku.

Too loivas vastu tahtmist lähemale, totter, nüri muie näol.

«Vaat neile... vii kakskümmend pudelit veini. Ütle, et see on Niko venna poolt Niko sõpradele!» käskis Alekhsandre.

Kõrtsmik pööras otsa ringi.

«Oota,» peatas teda Alekhsandre. «Kas said aru?»

«Niko venna poolt Niko sõpradele...» kordas kõrtsmik ükskõikselt.

Kui nad lauast tõusid ja ukse juurde läksid, itkes Maro kogu aeg. Kõrvallauas vaikiti. Üle kõrtsitoa minnes oli Alekhsandre pingul, ta samm oli ebaühtlane, nagu kardaks ta tee peal auku. Maro järgnes talle itkedes.

Kutsarid magasid endiselt. Päike hakkas juba õhtusse vajuma, varjud olid pikenenud. Hobused vaatasid nukralt ja ükskõikselt inimeste poole, kõige lähemal hobusel oli silma kohal pöidlasuurune mädapaise. Alekhsandre viipas käega; hobune tõstis pea ja ajas hambad irevile, nagu muigaks. «Istu, istu peale!» tõukas ta Marot kalessi poole. Kui kutsarid püsti kargasid, lõi neile näkku tolmupilv, must kaless vilksatas aga juba eemalt, lähenedes teekäänakule. «Pulmad, pulmad!» karjus Alekhsandre. «Babutsa-a-a, vaene Ba-bu-tsa-a-a!» halas Maro. Seismisest tüdinud hobused kihutasid tuhatnelja, keeranud pead kõrvale sooja tolmuse tuule eest. «Hei, hulluks oled läinud!» hõikasid teest eemale karates imestunud ja ehmunud külainimesed; marruläinud koerad aga kihutasid neil kannul, nagu oleneks kogu nende elu ja külakoerte väärikus sellest, kas nad saavad kas või korrakski lüüa hambad sellesse hiiglasuurde imelikku olevusse, mis kihutas neist mööda, nii et maa tümises, oma neljal rattal ja kaheksal jalal. Pulmad, pulmad... vaene Babutsa-a-a! Hobused kihutasid ühe hingetõmbega Urukhisse välja, teel ei näinud nad midagi, ei pööranud kellegi eest kõrvale, kihutasid endale armu andmata edasi nagu tuulispask. Otsekui porise vee pritsmed lendasid kaagutades, sisisedes, vingudes ja määgides igasse ilmakaarde laiali kanad, haned, sead ja kitsed. «Saite, raisad... saite kõik!» karjus Alekhsandre; ja tolmupilved keerlesid ploomi- ja aprikoosipuude kohal, õue toodud hällide, rõdudel kuivava pesu ja puuastjates ker-

kiva taigna kohal, mis tuksles nagu raseda naise paljas kõht. Kaless kihutas mürinal edasi — Alekhsandre ja Maro lendasid varastatud kalessis kodu poole. Need olid nende pulmad.

«Jäta kaless välja, ära väravast sisse too!» hüüdis Alekhsandre Giorgale.

Ta seisis juba trepi juures ja ootas Marot järele, vaatas, kuidas liipab üle Makabelide hoovi ta ustav vigane sõbranna.

«Meie arvasime kõigepealt, et ta tõi ta appi koristama,» rääkis Khaihosro isa Zossimele järgmisel päeval. «Ma ütlesin talle, et mis sa tast tõid, küll Anna ja Agathia saavad isegi hakkama! Aga tema küsib, et kas matustel rahvast ka oli. Ma vaatasin kohe, et teeb teist juttu. Keerutab ääri-veeri pidi, tahab meid ette valmistada. Aga minul oli asjast kohe selge pilt. See naine pidas ennast niimoodi ülal — istub üksinda tühja laua taga, näperdab linaäärt, kellelegi otsa ei vaata. Aga Petre, tobuke, kutsub veel Anna ja Agathia välja, käseb talle süüa anda, ütleb et mu naine oli hea inimene, tehke nii, nagu tema oleks teinud. Tema, togu, hõljus ikka veel pilvedes. Ei mina poleks uskunud, et ta oma naist nii kangesti armastab... või et Petre üldse on võimelinegi kedagi armastama! Noh, jumal temaga, aga seda, mis Alekhsandre nüüd öelda tahab, kui ta julgust võtab, ma mõistsin kohe. Miks siis matustel rahvast ei olnud, ütlesin ma, peale sinu oli terve Urukhi küla kohal! Kolm vahetust käis söömas. Naised ei jõudnud vahepeal nõusidki ära pesta. Petre ja Garegin tegid neile, kes juba söönud olid, kriidiga märgi selja peale; aga ikka, kurjadvaimud, tegid suli — pühkisid üksteisel märgid seljast maha ja tulid tagasi. Kui me kolmat korda lauda istusime, siis olid kõikidel juba seljad valged. Noh, kui niimoodi, eks siis kostitame inimesi neljandat korda veel, ütleb mulle Alekhsandre, ise aga muigab... või mis ta muigab, venitab niisama mokad laiali — ei mina pole veel näinud, et tema inimese moodi naeraks. Ma tõin emale asetäitja, ütleb siis, tema sobib siia paremini, ärge kartke, see on tubli eit, tema ennast juba nii kergesti hauda ajada ei lase... Sa kujuta ette! Ema pole veel hauas jahtudagi jõudnud, aga tema, näe, toob asetäitja. Eks sa too, keda sa tahad, mis see minu asi on! Võtku või kärnkonn endale voodisse — paremat ei ole mu pojapoeg väärtki. Aga kannata vähemalt paar päevagi...»

«Räägitakse, et teil olevat õhtul külalised olnud?» päris isa Zossime.

«Nah, ja sul on häda, et sind ei kutsutud?» küsis Khaihosro vastu.

«Aga sul on hea meel, et sinu pojapoeg sandi majja tõi?» naeratas isa Zossime.

«Minul, hea meel?» oli Khaihosro hämmastunud.

Nad vaatasid vaikides teineteisele otsa, nagu oleksid mõlemad korraga kartnud seda jutuajamist jätkata. Isa Zossime silmad särasid nagu ikka ja ta rüüpas pakse punaseid huuli matsutades veini. Khaihosro vaatas talle tükk aega otsa ja muheles siis samuti.

«Kes teil seal siis nii hilja õhtul veel käisid?» päris isa Zossime.

«Mingid Niko sõbrad ja kutsarid linnast... kust mina tean? Nii ta ütles. Nood tulid hiljem. Kõigepealt sõitis ta ise oma kaunitariga kohale. Kalessiga. Laskis uuesti söögi lauale panna, ütles, et inimesed pidada juba teel olema, et tehku me ruttu, need olla Niko sõbrad. Siis jõudsid need ka kohale,» jutustas Khaihosro.

«Jõudsid kohale,» ütles Alekhsandre.

«Hei, ühekäeline! Niko vend!» karjusid värava taga purjus noormehed. «Neil on kaheksateist kätt, aga minul on üks...» mõtles Alekhsandre ja tõusis püsti. Ta teadis, et nad tulevad, ilmselt isegi ootas seda, sellepärast oli jätnudki kalessi välja teele ega viinud õue varjule. Milleks peita? Ta austas oma ema mälestust ja kutsus ta matustele ta poja sõbrad — kutsus neid nii, nagu oskas. Kui neil pead otsas on, küll nad siis aru saavad, aga kui ei... «Aga ei, ei nad julge. Nad juba kardavad mind!» mõtles ta värava poole suundudes. Teda nähes jäid saabunud kohe vait. Äkitselt valitses hoovis hämmeldunud vaikus.

«Kuule, sina, ega ma neid hobuseid loteriiga võitnud ole...» hüüdis üks kutsareist Alekhsandrele.

«Giorga, tee värav lahti!» käskis Alekhsandre, pööramata pilku üheksa mehe raskuse all maadligi vajunud kalessilt.

Kutsarid istusid kõrvuti pukis nagu kaksikud, neid oli kahju lahutadagi. Nad ise ka ei püüdnud eriti lahku minna: kaless, millega olid kohale sõitnud Maro ja Alekhsandre, seisis ikka veel tühjana. Äsjasaabunud ja värava taga seisnud hobused hirnatasid üksteisele mitu korda sõbralikult. Kalessist ronisid naerdes ja end raputades üksteise järel välja seitse Nikot; istudes üksteise otsas, olj sõit nad tublisti läbi raputanud, kuid nad olid ometi kõige mõnusamas meeleolus. Vein sumises veel peas ning kogu see lugu näis neile vaid lõbusa seiklusena, nende peo toreda jätkuna. Kui nad juba lõbusõidul olid, siis tahtsid nad ka nagu kord

ja kohus lõbutseda — olles ise kõikidest kohustustest vabad, arvasid nad, et seda peaksid olema ka kõik teised.

«Mu härra, olge tänatud veini eest, aga et meil süda rahule jääks, seletage meile ära, kes see Niko on. Me ei saanud midagi aru, jumala eest! Veini jõime ära, aga südametunnistus hakkas vaevama ja vein sees keerama... Öeldakse ju, et võõras tükk jääb kurku kinni. Võib-olla te ajasite midagi segi ja meelitasite meid ilmaaegu patuteele...» kõneles üks neist.

Ülejäänud naersid, ja Alekhsandre tundis juba, et oli teinud rumaluse, ilmaaegu oli ta pidanud neid noormehi Niko sõpradeks, nagu peaks igaüks, kes on linna moodi riides ja räägib linnainimese juttu, olema tingimata Niko sõber. Nüüd ta pidi veel nende ees vabandama — nendel juba suud rublaga kinni ei topi nagu kutsaritel. Ja kui nad olekski Nikoga tuttavad olnud või isegi tema sõbrad, mis see temasse puutus? Mis kärbes teda äkki hammustas? Ja siis ta taipas. See, et nad olid võõrad, et nende kõne oli segane ja arusaamatu, oligi teda ligi tõmmanud nagu valgus kihulast, see oli teda lollitanud nagu Iagora Marot! Nüüd aga, seistes oma kodu väravas, sai ta sellest aru ja ta põlgas iseennast, et tal ei jätkunud otsustavust oma viga parandada, vaid ta süvendas seda veelgi, läks lõpuni välja, nii nagu Maro, kes oli laskunud hauda Iagora juurde.

«Niko on vang. Teeme nii, nagu te oleksite joonud tema terviseks,» ütles Alekhsandre.

Kõik hakkasid käratsema ja hämmeldunud Alekhsandre vaatas tahtmatult tagasi Giorga poole, kes seisis ta selja taga, tattninalamp käes.

«Elagu Niko! Kõik vangid elagu! Elagu vangide vendlus! Me kõik oleme vangid!» karjusid seitse Nikot.

«Kui sa seda ei oleks öelnud, siis oleksid küll sauna saanud!» hõikas pukist üks kutsareist.

«Kui sa ühekäeline ei oleks...» torises teine. Ilmselt kuulus varastatud kaless talle ja ta vahtis seda ikka veel tobeda näoga, nagu ei usuks, et näeb tõepoolest oma kalessi ja hobuseid.

«Mind ei maksa hirmutada,» ütles Alekhsandre rahulikult. Ta valitses veel ennast ja tundis ikka veel lõbu oma eksitusest. «Ma tean isegi, et ma ühekäeline olen,» naeratas ta lepitavalt.

«Härrased, härrased! Me peame tingimata Niko terviseks jooma... Näita teed, peremees. Jumal tänatud, me oleme ju ikka veel Gruusias! Elagu vendlus! Tülitsemiseks ei ole meil põhjust!» hõikasid seitse Nikot.

«Mis siis ikka, astuge sisse,» kutsus Alekhsandre. «Meil on siin pulmad ja matused ühekorraga...»

«Vaene Babutsa, vaata nüüd... Niko sõbrad tulid meile külla!» halas Agathia. Kutsareid pani kõige rohkem kohmetuma mundris Khaihosro nägemine; nad püüdsid minema lipsata, kuid Alekhsandre käsi tõkestas neil tee. Laua taga istusid nad samuti kõrvuti; nad ei võtnud mütsi peast ega teadnud, kuhu oma käsi panna, olid kohevil, istusid küljetsi, nagu ei võtakski õieti peost osa; nad pidid kogu aeg püsti tõusma, kui tahtsid laualt midagi võtta, ja nad ei võtnud endale ette midagi peale juustu ja leiva.

«Oleme ju terve päeva söönud,» tõrjusid nad pakkumisi tagasi ja heitsid teineteise kulul halastamatult nalja, tuletades meelde vanu lugusid, et teisi naerma ajada ning varjata sellega omaenda kohmetust ja hämmeldust.

«Ta pistis ükskord rohkem kaeru kinni kui ta hobune!» jutustas üks. «Me panime ta hobusega võidu sööma ja tema võitis!» Teine muigas vaikides ja pigistas oma lauallebava käe rusikasse, et varjata musti küünealuseid.

«Eile matsime maha minu ema. See aga on Maro — seesama, kes ennist kõrtsis nuttis. Ta nuttis mu ema taga...» selgitas Alekhsandre.

Kõik pomisesid midagi ebaselgelt kaastundeavalduseks. Maro istus endiselt, pea norus, näppides laudlinaäärt. Ta tundis ennast siin võõramana kui keegi teine. «Kuhu ta on mind toonud?» mõtles ta ahastades. Ta ei näinud midagi peale suure, säravkollast valgust levitava lambi, mis näis olevat süüdatud vaid selleks, et teised teda paremini näeksid. Siis hakkas vein mõjuma ja päästis näilisest lähedustundest ülemeelikuks muutunud inimestel keelepaelad valla; seltskond hakkas käratsema, läks liikvele ja Maro hingas kergendatult. Need juhuslikult ja lühikeseks ajaks kokkusaanud inimesed olid sel hetkel veendunud, et homme kohtuvad nad jälle, et sõnadel, mida nad õhinal kuuldavale tõid, on hommegi samasugune tähendus ja nad on sama veetlevad, nagu oleneks neist kui mitte just terve maa, siis vähemalt selle ühe perekonna saatus. «Kindralite põlvkonda ei ole enam, nende aeg on läbi, härra Khaihosro. Ja pojad, paraku, ei täitnud teie lootusi,» võttis sõna üks seitsmest Nikost. «See-eest on meil nüüd advokaatide aeg!» hüüdis kohe teine. «Kui mõõgad on nüriks jäänud, siis tuleb raiuda keeltega.» — «Härrased, härrased, ma pean häbiga tunnistama, et mul oli hoopis teistsugune, hoopis halvem ettekujutus Gruusia külast. Jaa, tsivilisatsioon tungib kõik-

jale!» — «Kulla Varlam, teil on veel paljudest asjadest ebaõige ettekujutus... Selle mehe isikus te näete enda ees maailmakodanikku. Praegu ta peatub Saksamaal. Nii et tema on meie kõikide külaline või, õigemini, ta on meie kõikide võõrustaja... Teil on õigus, tõepoolest tsivilisatsioon tungib kõikjale, aga siin ei ole mitte midagi rõõmustada. Inimkonna ühtsus ei seisne mitte ühe lõike järgi õmmeldud aluspükstes, vaid ühises püüdluses kõrgema eesmärgi poole, ühises vajaduses ja võimes midagi luua! Ühiskäimlas ei ühenda inimesi mitte ühed mõtted, vaid üks häda. Selle patriarhaalse perekonna terviseks!» — «Kindralite põlvkonda ei ole enam!» — «Mina olin ju ainult major!» — «Asi ei ole mitte selles, härra Khaihosro, ma ei pea silmas mitte teenistusastmeid, vaid vaimu.» — «Eks siis räägi seda ka, va lobasuu, kuidas te mulle lobio* sisse soola asemel mulda puistasite!» — «He-he-hee... ha-ha-haa...» — «Ptüi, pagan sind võtku!» — «Veel üks pits, ja siis — aitüma. Mul juba käibki pea ringi!» — «Ära karda, hobuseid kutsitama hakkan mina!» — «Aga miks te mütsiga lauas istute?» — «Kallis rahvas, aeg on tõesti minekut teha...»

Keegi ei hoidnuks neid enam tagasi, kui nad tahtnuksid minna. Aga nad ei saanud mitte kuidagi lauast tõustud, — neile tundus ilmselt millegipärast, et nad solvavad sellega hirmsasti pererahvast, kellega neid ei sidunud ei enne ega pärast seda õhtut mitte miski. Selle põhjuseks oli nende endi purjus jutt selle laua taga, nad olid veiniuimas piiri pidamatult kiitnud ja ülistanud seda perekonda, nii mitu korda vandunud meeles pidada neile osutatud külalislahkust ja oma igavest tänu, et nüüd oli neil tõepoolest ebamugav lihtsalt püsti tõusta ja minema minna, nagu poleks midagi olnudki. Üksteist tagant õssitades ja üksteisega kembeldes, kes toob kuuldavale kõige vaimukama lõputoosti, ei märganudki nad, et mitte nemad ei valitse enam oma sõnade üle, vaid sõnad nende üle. Nad olid kaotanud täielikult reaalsustunde, uskudes sel hetkel tõepoolest, et inimkonna õnnelik tulevik on siinsamas, käeulatuses, et rahvas läheb vanglast väljatulevale Nikole lippude ja lauluga vastu ja et nende pererahva koda on tõeline headuse, õigluse, aususe ja vabaduse tempel. Oma mustade kuubede ja tärgeldatud särkidega sarnanesid nad pääsukestega ning nende kõnemaneergi meenutas pääsukeste vidinat. Ega nad ilmaaegu advokaadid olnud! Advokaadiamet ongi ju selline — tuleb kujutada valget mustana ja vastupidi... nende keel on konditu. Ja nõnda nad lõksutavadki, lasevad nagu leierkastist. Sõnadega žongleerimine, inimeste lollitamine on nende töö. Kui viletsad saapad kingsepp ka ei teeks, on need ometi saapad, sa võid nad jalga panna ja paar kuud käivad nad ikka; kui lombaka tooli puusepp valmis ka ei klopsiks, sa pistad talle midagi jala alla ja istuda saad ikka. Nood aga lõikavad ja õmblevad oma pikkade keeltega paljast õhku, ei vaja nad nahka ega laudu, andke neile vaid loll ette, ja nad teevad temast ükskõik kelle. Seda, kes on vajunud kaelani sõnnikusse, veenavad nad, et ta istub kullahunnikus; seda, kes kardab hiirekrõbinatki, ülistavad nad kangelaseks. Sul on seljas majorimunder, nemad aga ülendavad su kindraliks — neile on see käkitegu! Sa ei oska mitte midagi muud, kui värsse treida, aga nemad panevad su pomme heitma, teevad su kangelaseks, märtriks, kes kannatab rahva eest; lõpuks oled sa nende armust trellide taga... noh, ja siis nad hakkavad sind kaitsma, lõksutavad ja lõksutavad niikaua, kui nad on su omaksed ka puupaljaks koorinud! Mis neil viga. Niko istub trellide taga, aga nemad kihutavad voorimeeste ja pillimeestega mööda kõrtse ringi! Aina lust ja lillepidu... ärge ainult arvake, et te peale selle kõhutäie veel midagi Makabelide käest välja petate! See siin oleks nagunii hapuks läinud, seda on juba kolm korda lauale pandud ja ära koristatud, niikuinii oleks tulnud solki visata. Nii et jooge ja sööge nii palju kui sisse mahub, laske toidul hea maitsta, aga seda ärge te küll arvake, et teil õnnestus ka Alekhsandret lolliks teha, et te talle meeldima hakkasite ja et ta jäi kas või ühtki teie sõna uskuma. Alekhsandre on Alekhsandre ja teie olete teie! Alekhsandre vähemalt söötis ja jootis teid tasuta, aga teiesugune ei kaitse lihast emagi tasuta... Nüüd aga tõuske püsti ja hakake astuma, käige kus kurat, muidu läheb Alekhsandrel kops üle maksa ja ta pigistab teid nii, et te oksendate terve peatäie välja. Aitab teile Nikostki; öelge aitäh, et te Nikogi oma võrku saite. Olgu pealegi, võtke ja olge õnnelikud. Nikole ongi see paras, ise ta ronis teile lõugade vahele, enda süü, et ta nüüd teie kaitset vajab. Sellepärast te taotegi nüüd käsi kokku, sellepärast te karjutegi «elagu kõik vangid!», et Niko teie käest enam ei pääse, tema on teil peos; ja enne kui te ei ole teda tühjaks imenud, tühjaks pigistanud nagu sidrunit, te teda juba ei jäta! Teile on ta nagu kärbes ämblikule: nii nagu ämblik

*Lobio — toit aedubadest.

unistab, et kõik kärbsed maailmas satuksid tema võrku, unistate ka teie, et kõik inimesed maailmas oleksid vangid. Vangid on teie leib; teile on vang seesama, mis kingsepale nahk, puusepale lauad... Aga nüüd käige siit minema, ja eluga! Sõite-jõite, ja aitab küll! Kui te ise ei lähe, siis pärast kahetsete...

«Advokaadid!» hüüdis äkki Alekhsandre ja tõusis püsti, toetudes laualesurutud käele nagu kepile.

Toas valitses äkki surmavaikus nagu ennist kõrtsiski, kui Maro oli halama hakanud.

«Me kõik olime nagu puuga pähe saanud,» jutustas Khaihosro järgmisel päeval isa Zossimele. «Põrutas pealc, et käige minema, aitab sellestki, et te mu venda lollitasite. Saatmagi ei läinud välja ja meid ka ei lasknud. Et mingu nii, nagu tulidki, ega neile siia ka ju keegi teed ei juhatanud. Tegi meil kõigil silmad häbi täis. Mis need ausad inimesed nüüd mõtlevad? Mis sa neist siis kutsusid? Aga kui juba kutsusid, siis milleks oli vaja neid välja kihutada nagu kirikusante? Mis, kas ei ole õigus? Muidugi, ega meie majja korralikku inimest lasta ei saagi, aga see üks õhtu kannatagu välja, pidagu suu, austagu vähemalt ema mälestustki. Ma tean küll, mis kärbes teda hammustas... See, et nad mind kiitma hakkasid, see ajas tal kopsu üle maksa, seda ta ei kannata! Kui minu terviseks joodi, siis nad pilgutasid oma kärnkonnaga teineteisele silma. Mis sellest siis on, kui külaline peremehele lugupidamist avaldab? Noh, soolabki natuke üle, tõstab kraadi võrra kõrgemale, nagu sinul sellest midagi vähemaks jääks! Aga mulle, isa, on see täitsa paras! Näed, ma olen elule selja pööranud, tuhnin siin poris. Porist ei osanud jumalgi midagi mõistlikku teha, liiati siis veel mina.»

«Jumalatki ei täna keegi, ega sind üksi!» ütles isa Zossime silmade särades.

«Ma ei saa aru... Löö või maha, mitte ei saa aru,» muigas Khaihosro.

«Mida? Mida sa aru ei saa?» kummardus tema poole isa Zossime.

«Ma ei saa aru, milles sa mind süüdistad,» kostis Khaihosro; vaadates preestrile otsa, naeratas ta ikka veel, kuid vastust oodates oli ta näol märgata ärevust ja hämmeldust.

«Mnja-a-a,» venitas preester, toetudes uuesti tooli seljatoele. Oma pilgeni täis klaasi hoidis ta kahe käega, õrnalt ja ettevaatlikult nagu elusolendit, mis võib, kui ta käest

lahti lasta, ära joosta või lendu tõusta. «Kas nad rohkem midagi ei öelnud? Istusid kalessidesse ja sõitsid minema?» küsis ta.

«Sõitsid minema jah. Miks sa ei ütle, isa, milles sa mind süüdistad? Ma tahan teada!» nõudis Khaihosro. «Sõitsid minema jah!» kordas ta siis, nagu oleks äkki kartma hakanud vastust oma küsimusele, otsekui oleks samal hetkel mõistnud, mida preester tahab talle öelda. «Õnnistagu teid kolmsada kuuskümmend viis püha Giorgit,» karjusid nad veel väljast, nii kaua kui kalessid ümber pöörasid. Siis ta viis oma kärnkonna ema tuppa. Ütles, et nüüd nad hakkavad seal elama — see oli minu kiuste, mina tahtsin ju selle toa kinni müürida lasta. Kas meil majas ruumi vähe on, aga ei, tema pidi ennast just sinna tuppa asutama, et ema haigust minu vastu ära kasutada, et mulle jalg kaela peale panna. Et näe, saan ise tõve külge ja nakatan teid ka. Ja nii see lähebki. Ega ta enne rahu ei saa, kuni ta meid kõiki hauda ei ole ajanud. Kui me sulle meeltmööda ei ole, mine minema, jäta meid rahule. Kui sa ise kuristikku kukud, mis sa siis mind endaga kaasa vead? Ah? Mina ehitasin selle maja endale, sina, isa, oled tunnistajaks, oma kätega ehitasin. Kellele siin ei meeldi, lasku jalga, palun väga, kõigi nelja tuule poole! Sellest on veel vähe, et pojatogu tõi tiisikushaige naise majja. Minul ei ole seda Imereti vuhvat vaja, minul ei ole inglise kuningannat ka vaja, kui tal tiisikus on! Miks ma olen neil kõigil nagu kont kurgus? Miks nad kõik tahavad, et ma rutem maha kärvaksin, nii omad kui võõrad? Kes mind ei taha, seda ei ole minul ka tarvis! Niigi peavad kõik mind nupust nikastanuks, et ma oma majast vaenlaste pesa olen teinud. Ma ei tea, mis seisukohal sinu jumal on, aga mul on endal pea otsas. Ma ei hoia enam päevagi oma majas ühtki inimest, kes ei pea minu elu kallimaks kui enda oma. Eks ole, mina andku neile peavarju, toitku ja katku neid, nemad aga peavad muudkui plaani, kuidas mind tee pealt ära koristada! E-ei, püha isa! Mul on piimahambad juba ammugi suust välja tulnud. Ühesõnaga, mis siin pikalt rääkida, välja lõin mõlemad... Kohe eile õhtul tegin tuule tagumiku alla!» pahvatas Khaihosro.

«Ah enam ei pidanud vastu... Sapp hakkas välja ajama, nüüd ei aita enam miski,» mõtles preester Zossime. «Nüüd ujutab kõik üle...» Mõlemad vaikisid tükk aega, rüübates vaid vahetevahel lonksu veini.

«Sa ei oleks pidanud neid ära laskma,» lausus preester lõpuks.

«Mis tähendab, «ei oleks pidanud laskma», ma ise kihutasin nad minema,» vastas Khaihosro vihaselt.

«Oleks pidanud nad ära põletama nagu Babutsa voodi,» ütles isa Zossime.

Need sõnad rabasid Khaihosrot, ta jõllitas preestrile otsa, ärev uudishimu pilgus, mõistmata, kas teine teeb nalja või on tal tõsi taga. Isa Zossime vaatas niisama rahulikult ja liikumatult oma säravate silmadega Khaihosrole otsa. «Teab... ta teab kõik!» mõtles Khaihosro. «Aga ma ei ole talle kunagi midagi öelnud.» Ent see isa Zossime jumal teab kust hangitud teadmine ei maksnud enam krossigi -- sel hetkel jõudis Khaihosro esimest korda arusaamisele, kui tähtsusetuks oli muutunud ta saladus, et see oli juba ammugi kaotanud igasuguse mõtte, nii nagu kaotab vein ajapikku maitse ja kanguse. Hüüdku ta nüüd kas või kirikutornist alla, et ta ei olegi Makabeli, kuid kuulajad lihtsalt ei usuks teda või kehitaksid ükskõikselt õlgu. Nüüd polnud enam mingit tähtsust, kes ta kunagi oli olnud või kelleks ta oleks võinud saada, kui ta elukäik oleks kujunenud teisiti. Isegi kui ta oleks nüüd sellest nimest loobunud, ei oleks ta ometi saanud panna teisi seda nime unustama, teiste silmis oleks ta ikkagi kuni surmani jäänud major Makabeliks. Ja ka pärast surma oleksid inimesed suutnud vaid selle nime all meenutada ta välimust, harjumusi ja üldse ta elu; oma tõelist nime ei mäletanud ta enam isegi, ja kui olekski mäletanud, siis oleks see talle tundunud võõrana, kohatuna, ebaloomulikuna, teistele aga võltsina, väljamõelduna, kahtlasena. Sest loomulik tundub inimesele vaid see, millega ta harjub päev päeva kõrval, ajapikku ja alatiseks. Ja Khaihosro hakkas naerma, suud paotamata, jõhkralt ja ebameeldivalt. Seepeale hakkas ka isa Zossime kõris midagi vulksuma nagu vesi ümberläinud kannu kaelas.

«Miks sa tahad oma pattu aina suurendada, õnnetu inimene?» küsis ta äkki.

«Ebaõiglane on sinu jumal, isa. Jah, ebaõiglane!» pigistas Khaihosro läbi hammaste.

Käed mäletasid kõike. Ta toetus kätega põlvedele ja vahtis vaikides kuuliauke, nagu vaataks ta silma surnud sõbrale. Nii nagu sõbra surnukeha, oli ta sel ööl toonud koju oma verest mustavad käed. Ta naised ja lapsed ei teadnud sajandikkugi sellest, mida teadsid need käed, mida nad olid elanud läbi koos temaga — nii halba kui ka head. Ta neli naist olid muidugi juba ammu välja nuhkinud, et ta käib ristiusku naise juures, kuid ometi ei oleks nad iialgi suutnud uskuda, et kui ta üldse kedagi siin ilmas armastab, siis just seda ristiusku naist. Aga käed teadsid ka seda, nende abil heitis ta endalt koos riietega ka perekonna, usu, enesearmastuse, kohustused ja hirmu, et kuumusest roidunud teekäijana viskuda mõteteta ja muretult tundmatu jõe jahedatesse, sametpehmetesse voogudesse. Teda tegid uuesti lapseks, puhastasid ja õilistasid selle jõe puhtus, rahu ja heldus, aga ka ähmane aimdus salapäraste, ohtlike, piinavalt ligitõmbavate sügavike olemasolu kohta selles jões. Selle jõe lõhn jäi talle külge — ta naised tundsid alati eksimatult ära, kui ta tuli «sealt». Lambanahkadel lebaskledes ja meenutades äsjakogetud naudingut, muigas ta heldinult naiste kudrutamist kuulates, heasüdamlik ja vagune nagu iga loom oma koopas. Ta tundis, et võõrdub pikapeale kodust, ent see ei kurvastanud teda põrmugi, ka ei olnud tal mingeid südametunnistuspiinu — perekond oli ta kohus, «see» aga oli kingitus. Pimedates nurkades madistasid ta üksteise järel ilmale tulnud peaaegu üheealised järglased, kes vahtisid nahkadel lesivat isa, nende paljad kõhud ja nabad vilkusid valgete laikudena tattninalambist vaevalt valgustatud pimeduses. Neljast naisest sündinud lapsed kummardasid pimedalt ja tingimusteta ainsa isa suurust ja võimu, nii nagu neljast ilmakaarest tulnud usklikud kummardavad ainsat, maailma keskkohas istuvat jumalat. Kõik ühtemoodi kiuslikud, ärritatud ja tigedad, nuuskisid, sorisid ja raputasid tema neli naist ta rõivaid, tema aga muheles oma mälestuste peale ja oli õnnelik, teades, et ka neljakesi koos ei suuda nad teha midagi tollele ühele, tollele ainsale. Kui ta tuli koju sel õhtul, üleni nõretades verest, märkas ta oma naiste silmis rõõmu, poegade silmis aga raevu. Ta ei saanud kaua aega oma käsi kasutada, haavad läksid mitu korda mädanema ja avanesid uuesti. Aga ta talus rahulikult, nurisemata valu ja oma abitust, kirjude kaltsudega paksult kinnimähitud käed rinnal, vahtis ta vaikides lakke. Poleks vist õige öelda, et ta oli

muutunud ükskõikseks kõige vastu, ta lihtsalt ei teadnud, mida teha, kuidas käituda mitte ainult praegu, vaid üldse, kui talle oli igaveseks suletud tee sinna, tema juurde, ilma kelleta oli tema jaoks kaotanud mõtte nii perekond, karilоomad kui ka see, et ta oli mees! Väljapääsmatu, uimastav, loiukstegev tusk pesitses kuskil ta sisemuses ja ta kuulatas liikumatult selle lõputut sahistamist, oigeid ja ohkeid — mitte midagi muud ei suutnud ega tahtnud ta esialgu teha. «See nõid on ta ära teinud!» õhkasid naised, ja esimest korda elus tundis ta nende ees häbi, mitte sellepärast, et oli neile truudust murdnud, vaid sellepärast, et nemadki olid tunnistajaks ta kaotusele. Ta teadis, et ennem andestavad nad talle truudusemurdmist kui lüüasaamist ja et kui ta neile teed juhataks, siis tiriksid nad tolle teise juukseidpidi siia ja seoksid ta siia kinni, et nad vaid ei peaks nägema oma peremeest ja toitjat nii süngena ja halетsusväärsena, et ta vaid hakkaks uuesti tegelema oma perekonna ja majapidamisega. Aga tema vahtis endiselt lakke, kinniseotud käed lebasid rinnal, ja ta tundis isegi mõnu tusast, mis näris ta sisemust. Hiljem hakkasid haavad sügelema ja ta kiskus hammastega sidemeid: omaenda käed vaevasid teda nagu varastatud hobune, mis tuleb kas korralikult ära peita või siis sokutada ta igaveseks kaelast ära, sest märk, millega ta on märgitud, on tuttav kõigile. Käed ise sundisid teda elu juurde tagasi pöörduma, olema jälle mees, tegelema taas oma lammaste, lehmade, lambakoerte ja hobustega, istuma jälle nädalate ja kuude kaupa teemajas ja ajama kuumaksköetud kehast koos higiga välja kõik tõved. Kurbus ja kahetsus ei sobinud talle, mehele, kel olid oinapeasuurused rusikad; ta pidi tegema nõnda, et kurvastaksid ja kahetseksid teised. Kuid ta ei saanud seniajani aru, kelle peale ta vihane on, ja kas ta üldse ongi vihane. Ei, ta ei olnud mitte vihane, vaid solvatud, ja ebaõiglaselt solvatud. Sest tema arvates oli just tema olnud selle naise ja ta poja kaitsja, tegelikult aga tuli välja vastupidi — leske ja poega kaitsti hoopis tema eest. Kuid peamine ei olnud isegi mitte see. Ei major ega isegi mitte terve pataljon poleks suutnud teda sundida lahti ütlema kümneaastasest armastusest, kui ta oleks tundnud, et lesk ja poeg teda vastu armastavad. Aga ta naistel oli vististi õigus: kümme aastat oli talle joodetud sisse nõiajooki. Kümme aastat oli ta olnud kogu südamest kiindunud teise mehe pojasse, kusjuures ta samal ajal ei teadnud isegi omaenda laste täpset arvu; kümme aastat järjest oli ta suudelnud võõrausulise naise jalgu, kes oli veel pealegi lesk, samal ajal kui tema

neli naist purelesid nagu koerad õiguse pärast tema jalapesuvett välja viia. Kümme aastat järjest oli ta olnud armunud nagu tobe, kõhklemata oleks ta oma naisel või pojal kõri läbi lõiganud, kui nad oleksid vaid tõkestanud tal tee Urukhisse. Kümme aastat oli ta olnud teine inimene, ta rinnas oli tuksunud teine süda ja ta oli näinud teiste silmadega — seda mõistis ta otsekohe; kuid kõige suurem õnnetus oli see, et need kümme aastat pimedust olid olnud tema elu kõige paremad, kõige väärtuslikumad aastad, ja mitte ainult siis, vaid ka nüüd, kui nad talle enam ei kuulunud, olid temast igaveseks eraldatud nagu sisaliku äralõigatud saba. Kätte maksta polnud tal tahtmist: praegu polnud ta enam kindel, et see, millest ta ilma oli jäänud, oli kuulunud talle teenitult. Ja ometi mõtles ta pidevalt kättemaksule. Ta pidi kätte maksma, tahtis ta seda või mitte, see ei sõltunud ainult tema soovist, see oli tema kohus jumala ja järglaste ees, keda oli palju nagu lambaid karjas ja keda valvasid nelja tigeda lambakoerana ta neli naist. Ta teadis, et nad taluvad kõike, andestavad talle kõik — ristiusku naise voodisse ronimise, ristiusku lapsele tassitud sulatatud või, kuid pigem nad surevad või lasevad end vabatahtlikult orjaks müüa, kui et on naiseks teisest naisest hüljatud mehele, pojaks kättemaksu unustanud isale. Teisiti poleks nad saanud eladagi selle taeva all, sellel maal, kus verd saab maha pesta ainult verega... Sedamööda kuidas aeg edasi läks, muutusid ta naised tõrksamaks ja jultunumaks, nagu poleks nad nüüd enam kuidagi suutnud leppida sellega, millega olid leppinud kümme aastat järjest. Aga ta ei kiirustanud, sest mõte kättemaksule sidus teda veel kuidagi Urukhiga; kui ta oma kättemaksu teostab, siis pole tal enam sedagi. Ta laskis kõigil oma poegadel ja pojapoegadel puudutada oma haavaarme: tõmbas lapse oma jalgade vahele, pigistas ta nõrka pinevil kätt ja vedas seda mööda armi niikaua, kuni lapse tähelepanelikule vinnilisele näole kerkis ebateadliku rõõmu ja ebateadliku uhkuse ilme, mis näitas, et nad olid aru saanud oma hirmu ja kahtluste põhjendamatusest. Ta ei teadnud ise ka, miks ta seda teeb, ilmselt tundus talle, et ta haavatud käed ütlevad lapsele rohkem kui igasugused sõnad. Nüüd oli neisse kahte haavaarmi, neisse kahte krimpsutõmbunud augukesse surutud, ladestunud kogu ta elu, millest ta ei kavatsenud rääkida mitte kellelegi — mitte sellepärast, et see tegi talle endalegi meelehärmi, vaid sellepärast, et see oli tema elu ja mitte kellelgi, isegi ta lihasel pojal, ei olnud sellega asja. Arusaajale inimesele piisab sellestki, mida ta

näeb, mida ei saa varjata; haav ütleb inimese kohta rohkem kui inimene haava kohta. Seda nägi ta ka oma lapse silmadest, kus hetkeline hämmeldus ja uudishimu asendusid otsekohe raevu ja kättemaksuihaga. Nii et ta ei lasknud mitte lõbu pärast enne poegadel ja seejärel pojapoegadel katsuda oma kuulist läbilastud käsi; haavaarmi krobelistelt, koledatelt voltidelt õppisid nende esialgu veel õrnad ja nõrgad sõrmed lugema elu, nii nagu pimedad loevad aabitsat. Kättemaks oli vältimatu, tal jäi üle vaid otsustada, kellele ta peab kätte maksma, kes neist kahest väärib rohkem surma — kas ema või poeg. Majorile ta ei mõelnudki, major ei olnud tema silmis rohkem kui elutu püstol; majori surm poleks jätnud ta hinge mingit jälge, sest majori vastu polnud ta tundnud mitte midagi ei enne ega pärast tulistamist. Aga ema ja poega, kes hoidsid end majori selja taha, oli ta armastanud nii enne seda sündmust kui ka pärast seda; ja teda ei vaevanud mitte kaotatud veri, vaid teotus, mis oli tema kümme aastat kestnud armastusele osaks saanud. Ent mida rohkem ta sellele kõigele mõtles, seda selgemaks talle sai, et poeg oli teda solvanud veel sügavamini kui ema. Kui Giorgat ei oleks olnud, siis ei oleks Anna julgenud teda kunagi reeta. Tegelikult ei vahetanud Anna teda välja mitte majori, vaid Giorga vastu. Mitte Anna ei hakanud tema vastu vaenu hauduma, vaid Giorga, ja kui Annal tuli valida, siis eelistas ta lihtsalt poega armukesele. Teadmiseks võtta oli seda muidugi raske ja see tegi meele mõruks, ent ometi võis sellest ka aru saada ja Annale õigustust leida. Anna täitis lihtsalt oma kohust, ta kuulus sellele, kes vajas teda rohkem, kellel oli rohkem õigust tema peale; tema aga, kui ta oleks püüdnud seda armastust takistada, oleks ennast lihtsalt häbistanud nii nende kui ka kõigi teiste silmis. Aga nüüd, kui see kõik oli juba muutunud mälestuseks, kui kirg oli vaibunud, kui ta pojad röövisid ja ostsid juba ise naisi, kui haavaarme hakkasid kobama juba ta pojapoegade arglikud uudishimulikud sõrmed, adus ta südantlõhestava kurbusega, et peamine tema elus ei olnud mitte armastus Anna, vaid Giorga vastu, et kümme aastat polnud ta taotlenud mitte Anna, vaid Giorga armastust. Anna ta oleks võinud naiseks võtta ükskõik millal, oleks ta vaid tahtnud — selle eesmärgiga ta ju tol neetud ööl Urukhisse tagasi läkski; aga Giorgasse ei oleks ta mitte iialgi, mitte mingi nõidusega suutnud puhuda omaenda hingeõhku ja oma verd. Mehel, kelle naine on ära põlanud, ei kuku sügugi veel vuntsid eest ära — ta kas võtab selle naise vägisi või leiab teise; aga kui kümneaas-

tane poisijõmpsikas, keda sa oled kümme aastat oma põlvil hüpitanud, lubab su ära tappa, siis ei ole enam midagi teha, siis ei aja sa oma laia rihma ja kinžalliga, oma arssinalaiuste õlgadega enam kellelegi puru silma... Lapsi ja koeri ei saa petta, nemad tunnevad kohe ära, mis mees sa oled. Seetõttu oli kättemaks möödapääsematu; kättemaksumõte kasvas temas kangekaelselt, päev-päevalt nagu äranaerdud tüdruku kõht, ja ta teadis juba, kelle surm sellest rüpest sünnib. Aga siis tuli ootamatult vahele üks teine asi ja ta tundis kergendust, kuna see andis talle võimaluse veel natukeseks ajaks edasi lükata seda, mis ta oli juba kindlalt otsustanud. «Urukhi kaupmees naerutab tervet külarahvast lugudega sinu mehetegude kohta...» ütles talle ühel päeval ta vanem poeg. Ta ei suutnud pöörata pilku poja mornilt näolt — teda liigutasid noormehe hääles kostev raev ja läbematus, ta tundis, kuidas teine kannatab, esimest korda elus tundis ta endas tänulikkust omaenda liha ja vere vastu. Äkitselt oli ta keha nooruslikult kerge ja reibas. Urukhi kaupmehe karistamine oli tõepoolest kerge ja meelepärane töö võrreldes selle teisega, millest poeg ei tahtnud rääkida, kuna see oli tema meelest püha, isalt pojale pärandatav asi, millest sõltus terve suguvõsa au... Samal ööl olid nad mõlemad Urukhis. Poja oli ta endaga kaasa võtnud mitte sellepärast, et ta abi vajas, vaid tunnistajaks — tal tuli järsku tahtmine tõestada pojale, et ta on ikka veel mees. «Ma ei lase tal hobuse seljast mahagi tulla, viskan talle selle lobamoka pea kätte nagu arbuusi!» mõtles ta endamisi. Ja ometi peksles ta süda, ja ta mõtles seda vaid selleks, et mitte mõtelda muule, et mõtlemine sellele muule, kõige tähtsamale, ei nõrgendaks ta meelt. Esimest korda sõitis ta Urukhisse kurjade, verejanuliste kavatsustega, pealegi veel koos pojaga; aga see oli ju tema, üksnes tema tee, ja pojal oli vähem kui kellelgi teisel õigust seda teed kasutada, — sest see tee viis tema armastatud naise juurde. Nüüd näis see tee olevat muutunud käänuliseks ja pikemaks — seekord ei viinud ta mitte armastatud naise, vaid mehe juurde, kelle ta pidi tapma; tema aga oli erutatud, nagu ta oli olnud alati, kui mõtles eelseisvale kohtumisele selle naisega, kuidas ta kallistab teda ja tunneb oma suuga ta pisarate maiku. «Millest sa mõtled, isa?» päris poeg vahetevahel. «Mõtlen? Ei tea...» kostis ta, olles juba ärritatud poja lähedusest ja tähelepanust. Pimedusse mattunud küla magas, kuid ta tundis kohe, et tema äraoleku ajal oli siin midagi muutunud. Kuigi ta polnud seda paika iialgi päevavalgel näinud, tundis ta seda ometi

nagu oma viit sõrme, ja kui tuttava ning ikka veel peaaegu et armastatud maja asemel torkas talle äkki silma must lämbe tühjus, peatas ta tahtmatult hobuse, kuigi oli esialgu otsustanud, et ei heida selle maja poole pilkugi ega reeda tema asukohta pojale. Poeg peatus samuti, ta oleks peaaegu pojalt küsinud, mis siin juhtunud on. Hetkeks tundus talle isegi, et ta polnud tulnud siia mitte Gareginit tapma, vaid selleks, et viia ema ja poeg endaga kaasa, nagu ta oli tahtnud teha tol neetud ööl. «Viin nad kaasa, ja ongi kõik... ja ei tõsta enam oma jalgagi siia külla!» oli ta tookord mõelnud, tal polnud pähegi tulnud, et miski võiks segada või takistada tema ausate kavatsuste täidesaatmist. Tookord oli talle kuul kõhtu kihutatud nagu mõnele vargale või röövlile. Hea veel, et ta keele hammaste taga hoidis, ei hakanud seletama, milleks ta tuli: nagunii poleks teda usutud, oleks talle veel jalaga tagumikku virutatud. Ent veelgi suurem ebaõiglus olnuks, kui nendega oleks vahepeal midagi juhtunud, ilma tema vahelesegamiseta ja tahtmata! Maja kadumine viis ta endast välja, vihastas teda — asi ei olnud muidugi mitte majas, vaid teda ärritas teadmatus nende saatuse suhtes, kes pidid teda siin, selles lämmatavas pimeduses ootama, ükskõik millal ta ka ei tuleks. Peagi seisis ta juba poe ees ja tagus piitsavarrega läbematult vastu aknaklaasi. Garegin pidi just hakkama naist üles ajama, ta teki alla pugenud käsi tardus paigale. Naine tõusis esimesena voodis istukile. «Kes pagan see seal lõhub?» kirus ta haigutades, aga kloppimine ei lakanud. Raevunult tagus ta kõigest jõust vastu luuki nagu hädaline, kes ei ole tulnud mitte tapma, vaid abi otsima. Ta poeg oli peatanud hobuse pisut eemal, polnud hobuse seljast mahagi tulnud; toetades laetud püstolit sadulaharjale, ootas ta rahulikult, nagu poleks tal mingit pistmist selle poega ega mehega, kes nüüd juba rusikatega vastu aknaluuki prõmmis. Poe sisemusest ei kostnud kippu ega kõppu, kuid koputaja tundis, et selle vaikuse taga polnud mitte tühjus, vaid hirm ja et selle vaikuse võib purustada vaid veel suurem hirm. Valgus süttis nii järsku, et ta isegi tagasi tõmbus. Uks ei jõudnud veel lahtigi minna, kui tema kinžallitera puudutas juba Garegini kõrisõlme. Sisenedes poodi, kinžall ees, peatus ta lävel ja nägi, kuidas aluspesuväel Garegin paiskus tagasi vastu seina. Pimedas nurgas sahistasid lapsed nagu rotid, Garegini naine oli surunud käed avatud suule. Samal hetkel kuulis ta ritsika siristamist, millest järeldas, et kõik, mis majas toimub, on lahtisest uksest näha ka pojale. «Teda ei saa tappa... tal

ei ole ju verdki soontes,» mõtles ta kibedusega, tigedalt, nagu püüaks poega ümber veenda. «Kus nad on?» libises tal tahtmatult suust ja ta vaatas kohe ukse poole, kartes, et poeg kuulis. «Sa pidavat oma keelele liialt voli andma, kulla mees?» küsis ta valjusti, et pojalgi kuulda oleks. Ta ei oodanud vastust: ta teadis juba, et hirmust halvatud Garegin pole võimeline vastama, ja ka seda, et Gareginit tappa ta ei suuda, pidagu poeg teda kas või viimaseks argpüksiks. Ta ei võinud määrida oma käsi kaupmehe räpase verega, teda ootas teine, püha ja jumalale meelepärane tapmine; tal oli praegu palju tähtsam Annale ja ta pojale jälile saada, kui pika keelega kaupmehenärakat ja tema ihusugu laiaks litsuda ja maa pealt ära hävitada. «Kus nad on?» pöördus ta naise poole. «Majori juures... kolisid sinna üle!» vastas too otsekohe, nagu oleks seda küsimust oodanudki; naiselik vaist aitas tal kohe kõik asjad paika panna. Ta muigas, kuna oleks peaaegu naisele aitäh öelnud ja nurgas sabistavatele lastele mõned mündid heitnud. «Ärge kartke, vaat kui mu poeg sisse tuleks, siis oleks teie lauluke lauldud,» mõtles ta. «Too mulle kivi ja üks nael!» käratas ta naisele; alles praegu tuli talle pähe mõte, et ta lööb Garegini kõrvapidi poe ukse külge. Õpetuseks, et ta oma keelt talitseks, piisaks sellest küll, ja ka raevust lämbuva poja silmis õigustaks ta ennast sellega kas või pisutki. Avatud ukse taga oli pime, pimeduses seisis ta poeg, kes nägi kõik. Sadulaharjale toetus truu, välkkiire, tõrkumatu püstol, kuid seda käiku lasta ta ei julgenud, kartis isa tahte vastu üles astuda — tema ei olnud asjaosaline, vaid tavaline tunnistaja. «Nüüd ta läheb küll vihast lõhki,» mõtles isa, surudes kinžalli lapiti vastu Garegini põske ja lükates teda ukse poole. «Näita tuld!» käskis ta naist. Naisel oli ühes käes lamp, teises nael ja kivi. Garegini pea põrkas kumedalt vastu ust nagu pooltoores kõrvits. Pistnud kinžalli tuppe ning võtnud naise käest naela ja kivi, märkas ta tema tänulikke silmi. Nurgas krabistasid lapsed, ta teadis, et ka nemad vaatavad praegu ta käsi. Aga õues näris ta poeg vist vihast huuli. «Ei, ei tapa... kui ma seda juba kohe ei teinud...» hüüdis ta mõttes. Õues puristas hobune, see oli tema hobune, poja oma ei oleks praegu puristada julgenud! Ta tundis ähmast rõõmu — vist oli selle põhjuseks poja tigedus ja halastamatus — ja ta virutas kõvasti kiviga vastu naela. Nael läbis kergesti kõrvanibu ja ta käsi lõtvus, ta tundis, et sel kõigel pole mõtet — viha oli kohe, kui ta poodi astus, üle läinud. Ei, alles siis, kui ta sai kuulda, et nad on elus. «Katsu sa mu nime kordki

veel suhu võtta . . .» ütles ta ja lõi veel kord kiviga naela pihta. Kivi äär murdus küljest, killud pudenesid Gareginile krae vahele, kuid ta ei liigutanudki oma vastu ust surutud pead, püüdes karistaja kätt mitte segada. «Las seisab niimoodi hommikuni,» ütles ta naisele. «Ole sa tänatud, heategija!» tänas naine teda tuliselt. Virutanud kivi avatud uksest sisse, märkas ta, kuidas hobused võpatasid, ja tundis äkki hullumeelset soovi siit kaduda, mitte kunagi enam siia tagasi tulla. Ta oli juba sadulas, kui naine tuli lambiga välja ja hüüdis talle: «See jääb siiapoole tanumat, enne kirikut . . .» Kuni kirikuni käisid hobused sammu. Majori maja tundis ta ära kohe, nagu oleks elanud selles pool eluaega. Ta tundis kogu kehaga, et nad peavad elama just nimelt selles majas; nende vaim lehvis siin õhus. Seejärel kannustas ta hobust. Poeg kappas ta kannul, ja ta püüdis kuulda läbi hobuste kabjaplagina oma südamelööke.

Pärast seda sündmust voolas jälle hulk vett merre, kuid ta viivitas ikka veel. Ta mattis maha kaks naist, kolm poega ja ühe pojapoja, vanem poeg aga vihkas teda pärast seda ööd eluaeg. Isa nähes hakkas ta nüüd sülitama, nagu oleks talle juuksekarv suhu sattunud, ent mõlemad teadsid väga hästi, mis karv see oli. «Meid kutsutakse küla peal gjaurideks* . . . on see tõsi, isa?» päris vanem poeg mürgise pilkega. Kuid see ei häirinud teda enam põrmugi: ta teadis juba väga hästi, mida tal tuli teha. Pärast Gareginiga arveteõiendamist käis ta veel mitmel korral Urukhis ja tundis majori maja ümbrust nii hästi, et oleks seal kinnisilmigi teed leidnud. Kuid oma kavatsust täide viia ei suutnud ta ometi — viimasel hetkel tundis ta iga kord niisugust nõrkust, et kihutas jälle tuhatnelja külast välja, kartes, et kõngeb muidu võõras hoovis nagu kodutu peni. Ja nüüd on ta jälle siin, seekord juba tõepoolest viimast korda — tal ei ole enam aega, uuesti tagasi tulla ei ole talle võib-olla enam antud. Nüüd on hilja kõhelda, tuleb teha, mis on tarvis, pesta verega maha oma patud, puhastada end verega maisest kõntsast; olles sündinud mehena, tuleb astuda ka mehena kõigekõrgema ette. Tükk aega seisab ta juba siin, pärnade all. Ta vaatab üles tähtede poole ja ta pea käib ringi; nii palju kui taevas on tähti, nii mitmel korral on ta pöördunud Allahi poole: «Kui ta peab minu käe läbi surema, siis tee nii, et ta ärkaks ja tuleks välja!» Nüüd ta seisab ja ootab, nüüd otsustagu Allah ise; nüüd on nad mõlemad, nii

*Gjaur — «uskmatu», kõigi mittemuhameedlaste kohta tarvitatav halvustav nimetus islamiusulistel.

tapja kui ka ta ohver, Allahi kätes! Nüüd ei liigu ta siit kuni esimese kukelauluni: kui Allah tahab, siis tuleb Giorga tallist välja, enne kui kukk laulab. Ta tuleb, kättemaksja süda tunneb, et ta tuleb, ja ta on selleks valmis. Nüüd täidab ta Allahi ja mitte oma tahet ja ta teeb seda kõhklematult, võimalikult hästi ja kohusetundlikult. Ja näe . . . see on kõigekõrgema õiglus! Talliuks avaneb ning tallist väljub tema — põhjus ja eesmärk, ohvrivere anum, süütu tall, kes ohverdatakse jumalale lihase poja asemel.

Giorga ärkas äkki üles, miski oli teda unes ehmatanud. Ta nägi unes, et keegi ootab teda, ootab juba nii kaua, et praegu olnuks lihtsalt häbematus minna välja ja öelda, et vabanda, ma unustasin ära, et sa mind ootad! Oleks tulnud midagi targemat välja mõelda, kuid ta aju oli nagu tardunud, peas ei liikunud ainsatki mõttejuppi ja seepärast ta ärkaski ärevustundega. Ta torkas kotad jalga, läks uksest välja ja peatus rabatult — pärnade all seisis tõepoolest keegi. Esimese ehmatusega tahtis ta talli tagasi minna; une ja tegelikkuse kokkusattumine ajas teda segadusse, ta ei suutnud neid isegi teineteisest eraldada. Aga praegu polnud aega arutada, kas see oli uni või tegelikkus, ta pidi minema tundmatu juurde ja selgitama välja, kes ta on, mida ta tahab ja miks ta on nii kaua oodanud, selle asemel et Giorga üles ajada, kuigi tema äratamiseks piisas varblase noka toksatusestki. Ja Giorga läks pärnade juurde. Teinud paar sammu, tundis ta mehe ära, kuid selle asemel, et talli tagasi hüpata ja uks riivi panna, kiirendas ta tahtmatult sammu. Tundmatu seisis liikumatult pärnade all ja ootas teda. Kinžalli Giorga ei märganud, kuid tundnud kõhus teravat külma valu, ei imestanud ega ehmunud ta — midagi niisugust oli ta oodanudki. Valu kordus, nüüd oli see teravam ja kõrvetavam, kuid asus juba nagu tema kehast väljaspool. Ta läks äkki higiseks, ja et tasakaalu säilitada, võttis võõral ümbert kinni ning torkas oma näo ta lambanahkse kasuka kraesse; korraga hakkas ta pea pööritama imeliselt tuttavast, lapsepõlvest saadik omasest lehast, juba ununenust ning samal ajal nii unustamatust, et ta süda võpatas ja ta silme ette kerkis otsekohe isamaja, must gruusia kuub seinal, õunapuudest sinetav õu ja aias askeldav ema. Ta tundis isegi koriandrilõhna — tolleaegse, oma lapsepõlve koriandri lõhna . . . «Sa ei ole meid seniajani ära unustanud . . . Sina, tatarlane!» ütles Giorga hellalt oma tapjale nagu ammukadunud ja jälleleitud koerale. Tatarlane tahtis midagi öelda, kuid ei öelnud, neelatas vaid valjusti. Giorga pea käis ringi, ta tundis kehas uimastavat

kergust; maa libises jalge alt ja ta surus end veel tihedamini oma tapja vastu. Tatarlase higise kaela kuumus oli talle meeldiv — praegu ta nagu isegi armastas seda meest, kes oli toonud talle surma, oli püha ja sünge nagu surmaingel... «Meie arved on nüüd klaarid!» oigas Giorga ja märkas alles siis, et tatarlane kannab teda kätel. «Kuhu sa lähed?» kähises ta, teadmata enam isegi, kelle poole ta pöördub, kas tapja, iseenda või nende mõlema poole. Seejärel istus ta tallis lavatsil. «Tol ööl ma tulin selleks, et teid ära viia... et teid ära viia... et teid ära viia!» sosistas tatarlane talle kolm korda kõrva, kiskudes ta käsi oma kaelast. Giorga lõdises ja tuli teadvusele. Ta oli juba üksi, üksindus ängistas teda ja ta imestas, et tatarlane polnud jäänud temaga kuni lõpuni. Ta heitis pikali, kuid ta suu täitus verega ja ta pidi end kergitama. «Ema sureb südamevalust...» käis peast läbi. Ta kobas käega pimeduses, kuid ta käsi ei tabanud midagi peale niiske tühjuse. «Teised magavad...» tuli tal korraga meelde ja ta heitis uuesti pikali, aeglaselt ja ettevaatlikult. Kuid ta ei saanud kaua lamada, veri tungis hingekurku. «Miks sa mind tulistasid?» hõikas talle kivile kriibitud mehike. «Mina? Millal?» küsis ta solvunult. «Kas sa ei olnud siis seal juures? Kas sa katsusid teda tagasi hoida?» pilgutas mehike silma. «Jah, karista mind, issand... karista mind kõige eest!» pomises surija häbistatult. Ta jalad olid vereloigus, sääred võdisesid. Ta heitis uuesti lavatsile, valu ta enam ei tundnud. Kõhus oli meeldivalt kuum; midagi sooja, kleepuvat voolas aeglaselt välja ta liikumatuks muutunud kehast. «Vaat niisugune on inimene... kas tapa ise või lase ennast tappa!» hüüdis äkki nõid Kekela tallinurgast, kus Giorga arvates pidi seisma eesel. Siis nägi ta Kekelat, talle torkas silma nõia põletikuline silmalaug; põidla ja nimetissõrme vahel keerutas nõid süles nagu kedervart tühjakssöödud viinamarjarootsu. «Kust nõid Kekela siia sai?» imestas Giorga. Nõid Kekela matused olid olnud siis, kui ta oli elanud veel isamajas; ta oli juhuslikult tema matustele sattunud ning need olid talle eluksajaks meelde jäänud, ilmselt selle peotäie riisi ja suutäie veini tõttu, mis ta oli pidanud vastikusest lämbudes kugistama alla nõia haual. Nõid Kekela oli elanud kihelkonnakoolimaja trepialuses konkus; lapsed puistasid talle trepilaudade vahelt pähe leivapuru ja liiva ja kallasid vett kaela, niikaua kui ta meeleheitele viiduna kargas välja oma läppunud pimedusest nagu tõeline nõid, juuksed sagris, kasimatu ja räpane, riideräbalad lipendamas ümber. «Et te ka niikaua elaksite kui mina... et surm

teid kunagi ei koristaks!» karjus ta lastesalgale, mis paiskus laiali nagu linnuparv, krõhvitsedes juustest välja leivaraasukesi ja liiva. Giorga ei narrinud nõid Kekelat kunagi, kuid millegipärast kartis ta teda väga. Nõia teine silm näis olevat pahupidi; alati märg, põletikuline silmalaug läikis nagu punane atlass. Küla mattis ta maha armust, erilist kurvastust keegi sealjuures ei tundnud; kaks meest kandsid ta kirstu, nagu oleks see mingi vana lavats, millega ei ole muud peale hakata, kui jäärakusse visata. Giorgale jäi meelde ka see; ei enne ega pärast seda polnud ta näinud, et kirstu kantakse kahekesi; Kekelale aga piisas kahest kandjast küll — ta oli nii pisike ja kokkukuivanud, et kartis kõvema tuulega uksest väljagi tulla. Kirstu järel käis ainult hauakaevaja naine, tal olid käes ajalehepaberisse keeratud küünlad, pudel veini ja taldrik matusepudruga. Pudru peal istus suur läikiv sinine kärbes. Selle kummalise rongkäigu kannul, säilitades mõningast vahemaad, lonkis ka Giorga. Haua kinni ajanud, märkasid matuselised, et ta piilub neid okaspõõsa tagant. Ta arvas, et nad kihutavad ta minema ja sõimavad läbi, et kadugu sealt tolgendamast. Tema hämmastuseks aga kutsusid nad ta enda juurde, ta seisis koos nendega rõske hauakünka juures, pärast sundisid nad teda vägisi sööma matuseputru ja rüüpama otse pudelikaelast veini — see olevat jumala arm ja viimane and kadunukesele. Tume, kibehapu vedelik ajas oksele — talle näis, nagu oleks ta alla neelanud ka ennist pudrutaldrikul istunud suure, läikivsinise kärbse. Puder jäi kurku kinni, ta tahtis selle välja sülitada, kuid ei julgenud, häbenes. Ta tundis hirmsat piina, kuid seisis paigal ja kannatas kõik välja. «Ela sina ka niikaua kui tema,» silitas ta higist pead hauakaevaja naine. «Sai vaevast lahti, õnnetu hing!» ütles hauakaevaja ja valas pudelissejäänud veini hauale. «Doktor, doktor, üks poiss ootab sind... Makabelide juures. Ta tapeti ära!» hüüdis nõid Kekela. «Sinu lood ei ole kiita, Giorga...» ütles doktor Džandieri, leebe, särav naeratus näol. «Tundis mu ära,» oli Giorga õnnelik. Talle meenus päev, mil ta oli doktor Džandierit esimest korda näinud. Nende maja rõdu oli olnud Babutsa linu ja särke täis riputatud, hoovi sõitnud kaarik peatus pärnade all ja arst ronis kiirustamata sellelt maha. «Noh, kuidas viinamäel asjad edenevad?» päris ta Giorgalt naeratades, just niisamuti nagu praegu. Seejärel ta süngestus äkki, vangutas pead. «Ei ole kiita lood...» ütles ta ja läks majaukse poole. Kaariku ette rakendatud hobune nuusutas maad ja vehkis laisalt oma läikiva hõbedase sabaga. «Vaat niisugune on ini-

mene!... Kas tapa ise või lase teisel ennast tappa!» hüüdis nõid ja hakkas kohapeal keerlema. Ta lehviva seeliku alt välgatasid kõhnad närtsinud põlved, mis meenutasid talle korraks tüdrukut, kellega ta oli ema laulatuse päeval kõnelnud. «Ole vait, nõid!» käratas doktor Džandieri naeratades, ja ka Giorga naeratas. «Ma tahaksin ainult veel...» alustas ta, saanud julgust, kuid takerdus samas, mõistnud äkki, et tal ei ole siinilmas enam midagi teha. Ta oli teinud kõik, mis talle oli määratud, ja kui doktor Džandieri ta nüüd oleks päästnud, siis ei oleks ta isegi teadnud, kui kaua ja milleks ta pidanuks veel elama. «Sinu lood on kehvad, Giorga, väga kehvad!» lausus doktor Džandieri. «Ema pärast...» alustas Giorga jälle arglikult. Öelnud «ema», meenus talle äkki ka surnud isa ja ta tundis korraga mingit ähmast, kuid hämmastavat, teda üleni vapustavat lootust. Arst ja nõid kadusid ära, ta oli jälle üksi, lõputult üksi, lamas lavatsil oma veres. Ta ei kuulnud enam, kuidas hakkas rabelema pimedas nurgas eesel, keda ehmatas lauta sisenenud surm. «Isa!» sosistas Giorga vaevukuuldavalt. «Ma tahan koju... kus sa ole-ed?» oigas ta silmi pööritades. Peaaegu samal hetkel lendas ta lõhkilõigatud kõhule ülesärganud kukk, surus oma tugevad teravad küüned valusasti ta ihusse, kõõritas Giorgat liikumatu silmaga, tõmbus kössi, ajas suled turri ja kires talle näkku. Giorga oli juba surnud.

«Mina pääsesin... jälle pääsesin eluga!» mõtles Khaihosro järgmisel päeval. Ta ei arvanud siiski, et on nüüd lõplikult pääsenud, sest Giorga tapmine ei tähendanud veel sugugi seda, et tatarlane ainult temaga piirdubki. Giorga surm äratas taas Khaihosro vanad kartused, veenis teda järjekordselt, et ta elu on kogu aeg rippunud vaid juuksekarva otsas. Ta seisis õuel ja vahtis hirmust värisedes talliukse poole. Teda oli hale vaadata. Eemalt võis teda pidada murest murtud leinajaks — tegelikult oli see tõeline, varjamatu hirm, mis võrsus kogu ta kehas julgelt ja jultunult, ajades õieli paksud torkivad lehed nagu umbrohi sõnnikuhunniku otsas. Tallist tuli välja preester Zossime.

«Noh, mis seal on?» pöördus Khaihosro anuvalt tema poole.

«Ta paneb riidesse!» vastas preester lühidalt.

See vastus näis hämmastavat isegi pärnade all seisvat eeslit. Suurte niiskete silmadega, millest polnud veel kadunud eilne ehmatus, vahtis eesel nii pinevalt mehi, nagu tahaks temagi kannatamatult teada saada, mis seal tallis toimub.

«Paneb riidesse? Kes paneb riidesse?» küsis Khaihosro ärritatult.

«Ta võttis pojal riided seljast ja paneb endale selga... Jumal olgu kiidetud!» lõi isa Zossime risti ette. «Ehib ennast nagu pulmadeks... nüüd juba viimast korda,» lisas ta veidi aja pärast ja pööras pilgu eeslilt, nagu ei kannataks välja looma ainitist pilku. «Agathia ei lasknud, ütles, las ma loputan enne läbi... Las paneb riidesse, siis lähen tagasi,» ütles ta tasa, nagu häbeneks sõnatut looma ja paluks vabandust, et ta on jõuetu ja kasutu nii kadunule kui ka leinajatele. «Kus Petre on?» käratas ta äkki.

«Ei tea... läks vist riisi ja kala tooma. Ilm läheb hukka, isa!» pomises Khaihosro, panemata tähele preestri viha.

«Ei, veel ei lähe!» kostis isa Zossime. «Kuni ema paneb endale selga poja verise särgi, ei ole ilm veel hukas.»

Ta silmad särasid juba nagu tavaliselt. Kõõmaseid õlgu säratas kahvatu koidukiir.

«Milleks nüüd need arutlused, isa!» pahandas Khaihosro. «Ühtegi päeva ka ei saa rahu...»

«Inimene on nagu veski, kallis Khaihosro, kõik, mis sa talle sisse paned, jahvatab ta läbi. Vahe on ainult selles, pagan võtku, et ta peab teadma, mida ta jahvatab!» ütles isa Zossime.

Nõnda lõpetas oma elupäevad Giorga ja pärast seda päeva asus Anna elama talli. Kleidi all kandis ta poja verist pesu ja öösel magas ta Giorga verisel lavatsil. Giorgaga äraharjunud varblased äratasid nüüd hommikuti teda, ja kui julgeks, isegi häbematuks muutunud linnud ümbritsesid sädistades seda väikest naist, kes oli varakult elust murtud, ent ometi alati naeratas nagu tüdruk kiigel, siis kõneles ta nendega Giorgast, arvates, et nad teda mõistavad. «Mu poiss oli hea, ta armastas teid kõiki!...» rääkis ta, vaadates vahetevahel naeratades Agathia poole, otsekui tahtes talle öelda, et varblasedki on õnnelikud, kuuldes Giorgat meenutatavat; tema südamevalust rõhutud Agathia seisis, käed rinnal risti, ja vaatas teda vaikides. Anna soovil toodi eesel öösiti ikka talli, kuigi Anna oli muutnud selle peaaegu templiks. Seintele olid riputatud Giorga püksid, särk, tuseti viltmüts, kaardunud, kontkõvaks kuivanud viisud ja kirjud villased sokid; ühes nurgas seisis labidas, mille varre Giorga käed olid läikima hõõrunud; kivisse kraabitud mehikese kuju ümber põlesid pidevalt küünlad, lavatsi peatsis hõõgus viirukinõu, lillakas suitsuniit tõusis aeglaselt lae poole. Templiks muudetud talli hämaruses kõrgus viirukist silmi vesistava eesli tume

kogu nagu mälestussammas üksindusele ja lõpmatule kurbusele. «Öösel ei saa üldse magada!» kaebas kivisse kriibitud mehike Giorga häälega. «Miks siis, pojake?» päris murelikult Anna, kes põlvitas tema ees. «Selle kuke hääl kõlab mul kogu aeg kõrvus . . .» — «Sa väsid hirmsasti ära, pojake. Oled mul veel väike!» sosistas Anna. «Ma mäletan teid kõiki, ema, mul on teist kõigist kahju . . .» vastas mehike, valades vahapisaraid. «Miks sa nutad, pojake? . . .» küsis Anna ehmunult. «Miks ma ei peaks siis nutma, rumaluke?» ei halastanud mehike. «Ma nutan oma ema taga.» — «Ja-jah, kullake, see on õige! Poeg peabki ema taga nutma!» lõi Anna endale rusikaga vastu rinda. Nende omaette olekut häiris vaid kella löömine — see kärisev halastamatu hääl ehmatas Annat, nagu oleks kõik veel endine, nagu oleks ta salaja hiilinud Giorga juurde ja peaks kohe jälle minema tagasi sinna, vihkamise pessa, et soojendada jälle kivi elusalt kõdunevale mehele, et ühe poja pärast valetada ja teise ees jällegi silmakirjatseda. Makabelide kahekorruselise kivimaja virge ja äraostmatu valvur kutsus jälle, hoiatas ja hirmutas oma kõmiseva häälega ärapõgenenud vangi, kes püüdis asjatult leida pääsu minevikus, varjuda möödunud, surnud, olematus ajas. Kell, mis oli selle aja kord juba ära mõõtnud ja kõrvale heitnud, ei mõtelnudki ükskõik kelle meeleheaks tagasi pöörduda, uuesti läbi sõeluda möödaniku prahti ja räbalaid, kui tal oli nii palju kui kulub uut, värsket, praegust aega, mis tuli samuti ära mõõta, ära tappa ja minema visata. Anna tõmbus pingule, hülgas hetkeks oma kujutlustemaailma ja kuulatas ärevalt kellalööke. Nende helide ja tema elu vahel oli veel mingi salajane seos; pidi juhtuma veel midagi, et see side katkeks, et Anna ja kell läheksid lahku, unustaksid teineteise alatiseks, igaveseks. Ta mäletas kollase kuutuhaga ülepuistatud teed, mis oli peitunud puude varju, pimedusse kadunud auklikku, tühja, talumatult tühja, kellalööke kuuldes end otsekui turri ajanud ja pikaksveninud teed, mis viis teda tagasi tigeda poja ja ükskõikse mehe, tolle telliskivina rohmaka ja kareda armastuse juurde. Ta mäletas hästi ka seda kamina vastu toetatud kivi — see oli läbi suitsenud, kes teab kui palju kordi sütel tuliseks aetud ja vana salliräbala sisse mähitud nagu põdur enneaegne laps. Ta nägi ka praegu selgesti seda kivi, nagu hoiaks ta teda käes, ja ta värahtas, otsekui seisaks taas paljajalu külmal põrandal, kükitaks taas kamina ees. Kivi seisis kindlalt seal, kuhu Anna ta tavaliselt pani, kohal, mida nagu polnudki valinud Anna, vaid ta ise, sest iga ese sunnib pere-

meest valima endale kohta, mis vastab ta suurusele, kaalule ja otstarbele, et oleks kindlasti teada, kus ta asub, ja poleks vaja teda tarviduse korral taga otsida. Asju, mida inimene vajab ainult üks kord, ei ole olemas, küll aga võib juhtuda, et mingist lihtsast, tavalisest asjast oleneb isegi elu. Annat ei huvitanud kahekorruselises majas enam miski muu, kuid tellist ei unustanud ta isegi tallis. Vaevalt oli ta heitnud Giorga asemele, kui see kerkis tal millegipärast silme ette: kamina vastu toetatud, suitsunud, liikumatu, vaikiv; ja talle näis, et ta ei uinu, vaid imendub tellise kitsastesse karedatesse pooridesse. Öösiti mõtles ta mõnikord ka kättemaksule. Öö oli halastamatu, öö ei lasknud tal end välja lülitada, end petta. Öö tõi nähtavale kõik, mis päevavalguses oli laiali valgunud, kiskus alasti kõik mõtted ja kavatsused ja tegi nad lihtsaks nagu inimese endagi. Päev oli hullumeelsuse päralt, tema ümber hüplesid sidistades ja vidistades Giorga varblased, kõikjal, kuhu ta ka ei vaadanud, õitsesid aprikoosipuud, nagu Giorga matusepäevalgi; majatrepil istusid Aneta ja Asklepiodota ning vahtisid teda hirmusegase uudishimuga, kui ta roomas põlvili ümber talli. «Ära tee mulle inimeste ees häbi! Mõtle teiste peale ka! Tema ja tema, teised on sinu silmis õhk!» sõimas teda Petre. Tema aga vaatas naeratades pojale alt üles otsa ja toppis väljatunginud juukseid värisevate sõrmedega rätiku alla tagasi. Päeval nägi ta Agathiat ja isa Zossimet, mõnikord ilmus rõdule ka too — tema kaitsja ja hukutaja, kes oli Giorga maha müünud. Giorga ise kaevas päeval viinamäel. «Ta väsib väga ära, Agathia . . .» kaebas ta teda vaatama tulnud Agathiale. «Siiamaani ei ole tagasi tulnud, palukest leiba ka kaasa ei võtnud. Vaata et jääb veel haigeks. Tööinimene peab kõvasti sööma, Agathia, mis töötegija ta tühja kõhuga on!» — «Sa söö ise ka natuke, söö tema eest. Söö kas või vägisi. Näe, Aneta ütleb ka, et kui vanaema ei söö, siis ei võta mina ka tükikestki suhu! Anetat sa ju armastad?» manitses teda Agathia. «See on sellepärast, Agathia, et sul ei ole lapsi . . . Sina ei ole seda tunda saanud. Lapsed ei too muud kui muret . . .» kõneles Anna. Maas roomamisest oli ta must kleit muutunud peaaegu valgeks, rätik oli tal viltu peas. Agathia nuttis, mööda vanainimesekortse voolasid alla pisarad; pigistanud suu kinni, soigus ta, nuttis nii Anna kui ka enda õnnetu elu pärast, — kes ta oli — ümmardaja ajast aega, lastetu naine, kes oli eluksajaks jäänud samasuguseks püksata plikaks, nagu teda oli kord toodud Mikheladzede majja. Ta oli alati elanud võõrast elu, jaganud võõrast rõõmu ja

valu, alati oli tal põllepaelte otsas rippunud kellegi laps, kuid emadusest ei teadnud ta praegugi rohkem kui Aneta. Tema üleskasvatatud lapsed unustasid kaela kandma hakates otsekohe kõik peale selle, et ta on nende teenija, et ta on nende peres üleskasvanud püksata plika, kellega neid ei seo mitte armastus, vaid harjumus, mis ei ole hädavajalik, vaid on üksnes kasulik. Ta ei oleks imestanud, kui mõni ta kasvandikest oleks nagu Luarsab Mikheladze tal külaliste ees seelikusaba üles tõmmanud, et vaadata, kas tal on püksid jalas, mida nad ei oleks kunagi julgenud teha oma tõelise ema või vanaemaga. Aga tema ei olnud tõeline, sest mitte kedagi ei huvitanud, kas tema võib ka lapse ilmale tuua. Tema oli samuti mänguasi, ainult et erinevalt Asklepiodotast ei olnud ta mitte mängulaps, vaid mänguema; nad erinesid veel sellepoolest, et Asklepiodotal olid majja tulles püksid jalas, aga temal ei olnud. Nuttes nüüd koos poja kaotanud Annaga, kadestas ta kõige salajasemas südamesopis ometi Annat. Sest ta olnuks ette nõus kas või lapse surmaga, kui vaid saatus oleks talle kas või paariks päevaks andnud võimaluse ema olla. «Sina ei ole seda tunda saanud,» oli öelnud talle Anna, ja see oli veel rohkem haavanud, hirmutanud ja solvanud, sest temagi oli ju naine, temagi tahtis läbi elada kõike, mis jumal on naisterahvale määranud: olgu see siis sünnitamine või taganutmine. Kuid ei temal ega Annal ei olnud enam midagi oodata. Elu läks neist mööda nagu hulkuv harjusk; petnud kahelt nõdralt naiselt välja, võtnud ära, kiskunud käest kõik, mis tal vaja oli, heitis ta ühele neist sündimata ja teisele surnud lapse.

«Lähen panen Aneta magama!» ütles Agathia. «Ta on juba suur tüdruk, aga mitte ilma minuta magama ei jää.»

Süngelt lavatsiserval istuv Anna oli pingul, ta ei lausunud sõnagi. Ta ootas kannatamatult, et Agathia ära läheks; kas teadlikult või mitte, püüdis too teda vägisi ta üksindusest välja kiskuda. Agathia ei aimanudki, kui julm ta Anna vastu oli, millist valu teevad Annale ta jutud Aneta, Niko ja Alekhsandre kohta. Võib-olla pidas Agathia nagu Petregi teda hulluks ning püüdis teda ravida, tuletades talle meelde pojalaste armastust; ent ta ei teadnud, et Anna pidi tingimata olema siin, hoovis või tallis, et Giorga ta üles leiaks. Agathia ei teadnud, et Giorga on elus, ta ei mõtelnud sellele, et Giorga ei tõsta mingil juhul oma jalga kasuisa majja, kuidas ta ema järele ka ei igatseks. Seda, et Giorga on elus, teadis ainult Anna. Ja muide ka isa Zos-

sime... tema ütleski Annale, et Giorga elab niisama kaua kui tema, Anna, et tegelikult sureb inimene alles siis, kui kõik inimesed on leppinud tema surmaga. Giorga oli surnud teiste jaoks, Anna jaoks elas ta edasi. Et varjata end vaenlaste eest, võttis ta kord ühe, kord teise kuju: vahel moondus ta varblaseks ning koputas koos teiste varblastega nokaga ema uksele; teinekord muutus ta vihmaks ja siis jooksis Anna tallist välja paljapäi ja paljajalu, keereldes nagu väike tüdruk ta kuumade, mullast lõhnavate käte vahel. Ja Anna oli õnnelik, olgugi et küla pidas teda hulluks. Ent tallist eemalduda ei saanud ta hetkekski, sest Giorga hakkas temaga rääkima kord kivist, millele oli joonistatud väike mehike, kord oma labidast või millestki muust. Ja ta polnud nüüd enam sugugi nii leplik ja järeleandlik nagu varem: ta ärritus kergesti, ja kui Anna talle otsekohe ei vastanud, võis ta ka hoopis ära minna. Sellepärast Anna askeldaski kogu aeg tallis või roomas ümber talli. «Sa teed mulle häbi,» oli öelnud Petre; aga kas tema oli selles süüdi. Petre ise tegi endale häbi, kui ta nii kergesti venna surma uskuma hakkas ja nii kergesti sellega leppis.

Nõnda mõtles Anna päeval. Öösel aga meenutas ta piinava ärevusega kamina vastu toetatud tellist, kivi külm kare pind seisis ta silme ees ning ta imendus õndsaliku ükskõiksusega kivi pooridesse. Ainult ühel ööl katkes see meeldiv kerge, õndsaliku surmaga sarnanev seisund. Talliuksele koputas keegi, Anna tõusis masinlikult üles ja tegi ukse lahti. Uksel seisis Alekhsandre. Talli valgustasid vaid paar seinal hingitsevat küünlajuppi, kuid Anna tundis ta kohe ära. Alekhsandre oli purjus, ta hingas kähinal ja tallis oli kohe tunda veinilehka. Pimedas nurgas liigatas eesli vari ja küünlad hakkasid vilkuma.

«See oled sina, Alekhsandre?» ütles Anna.

«Vanaema... Kuidas sa siin elad, vanaema?» küsis Alekhsandre leebelt.

«Aga mina arvasin, et sa oled Niko juures. Ma olen kõigile rääkinud, et sa läksid venda vaatama,» naeratas Anna.

«Õnnetu inimene, parem sa võiksid iseenda peale mõelda! Miks sa niisugune oled?» raputas pead Alekhsandre.

«Missugune «niisugune»?» küsis Anna edevalt.

«Haletsusväärne, õnnetu, nõrk. Ori!» karjus Alekhsandre.

«Mina olen hull, pojake,» naeratas Annā.

«Ei ole!» muigas Alekhsandre tigedalt. «Sa ei ole hull! Sa ainult teeskled hullu, et sa ei peaks kellegagi vastamisi minema. Sa oled ori!»

«Sind küll... samasugune nagu su isagi! Muud ei oska, kui haukuda,» teeskles Anna vihastamist.

«Ori!» kordas Alekhsandre. Ta seisis, pea norus, justkui räägiks kellegagi maa all. «Miks sa vanaisale mehele läksid? Miks sa meid kõiki hukka saatsid? Sinu headus hukutas meid, tegi meist kõigist haledad käpardid...» Ta tõstis pea ja vaatas tühja pilguga ringi.

Kustuma hakkavate küünalde leek helendas nõrgalt. Anna istus segiaetud asemel ja hoidis käes taldrikut, millel oli tükk kuivanud kihilist pirukat.

«Sõö,» käskis Anna. «See on kodus küpsetatud.»

Alekhsandre suu kõverdus, ta muigas hämmeldunult, tobedalt, oma imestuseks tundis ta tõesti isu, suugi hakkas vett jooksma. Ta murdis endale tüki pirukat. Anna võttis ka teise käega taldrikust kinni ja nihutas seda talle lähemale.

«Võta... võta kõik!» sundis ta. Alekhsandre murdis veel ühe tüki ja pühkis käeseljaga lõualt puru. Ta mälus pirukatükki püstijalu.

«Kas tead, kust ma tulen?» küsis ta ja jäi vait, et pirukatükki alla neelata. «Ma käisin seal...» Raputanud pead nagu hobune, murdis ta endale piruka küljest veel ühe tüki. «Tahtsin vanaisa ära tappa. Aga viimasel hetkel läks süda haledaks. See on sinu hale süda... sinu neetud headus takistas mu kätt... See on mul sees nagu mürk.»

«Istu maha... Mis sa's püsti mugid nagu hobune,» ütles Anna.

«Ma ütlen, et sinu headus on mul sees nagu mürk!» karjus Alekhsandre ja hakkas läkastama, pirukatükk läks talle kurku.

«Terviseks... Kuhu sa kiirustad?» küsis Anna.

«Puusärki!» salvas Alekhsandre ikka veel köhides. «Naine ootab mind puusärgis, muud kohta meil ei ole.» Ta sai köhast võitu, aga ta hääl oli muutunud kärisevaks ja jämedaks. «Ja ka Niko ei ole võimeline kedagi tapma... Ta on samasugune käpard nagu minagi. Talle määriti võõras asi kaela või siis sundisid nad teda vägisi pommi viskama. Meid peetakse mõrtsukateks, aga tegelikult oleme meie need, keda tapetakse.»

«Kui sa tahad hingerahu saada, siis mine ja käi venna juures ära,» ütles Anna. Alekhsandre poole ta enam ei vaadanud, vaid riisus taldrikulejäänud saiaraase kokku. «See saab varblastele,» ütles ta ja tõstis vaevumärgatava nukra naeratusega pead, arvates, et Alekhsandre on veel siin. Kuid Alekhsandret ei olnud enam tallis.

Avatud uksest voogas sisse kaugete tähtede külmust. «See neetud öö ei lõpe mitte kunagi,» mõtles Anna. Alekhsandre kadumine ei pannud teda põrmugi imestama, ta ei mõtelnudki pikemalt, kas ta oli teda näinud tõeliselt või oli see talle viirastunud. Ta ei heitnud enam pikali, vaid kohendas aset ja istus lavatsiservale. «Ta on lapsest saadik niisugune... hädavares olnud,» mõtles ta. Ta vaatas ukse mustava nelinurga poole ja tal seisis kogu aeg silme ees krobeline, kamina najale toetatud suitsunud telliskivi, mis temalt nagu midagi ootas. Ta jalad hakkasid aeglaselt külmaks tõmbuma, aga see tunne ei olnud ebameeldiv. «Ma pean seda tegema... seda on vaja... muidu mässib poiss ennast sellega sisse...» mõtles ta rahulikult. Pimedas nurgas seisev eesel hakkas nohisema, ta vahetas vist jalga, tuhmilt, arglikult koputas ta kabi vastu muldpõrandat. «Sina, vaeseke, ei saa ka magada,» ütles Anna. Ta istus sirgelt, valmis tõusma, ja ta teadis juba, et ta tõuseb püsti. Ta ootas vaid, et külmus ja kainenemine, mis olid saanud alguse jalgadest, jõuaksid peani. Tähti uksest ei paistnud, kuid taevas oli neid täis ja nende vastuhelk kattis maapinda nagu kollakas vaht. Kuskil väga kaugel haukus üksik koer. Kõik küünlad olid kustunud, põlenud tahi ving loosklesTallis, peitudes pimedatesse soojadesse tallinurkadesse. Aga sel ööl pidi kõik puhtaks saama — avatud uksest voolas sisse tähtede külmust ja värske õhu voog, nähtamatu nagu jumal ning terav ja puhas nagu jumala mõõk. Anna tõusis ja väljus tallist nagu ujuja jõest, ihul kananahk, kuid ise meeldivalt värske, kerge ja reibas. Ta läks üle õue ja ronis kassi väledusega trepist üles, hetke pärast seisis ta juba Khaihosro voodi ees, surudes suitsunud telliskivi vastu rinda nagu last, ja ootas, et silmad pimedusega harjuksid. Toas oli raske, läppunud õhk. Khaihosro magas, suu lahti, pea viltu; ärevakstegevalt pikkade vaheaegade järel ta norsatas, nagu tõuseks pikkamööda sügavast, pimedast kuristikust. Nüüd paistis ta nägu juba selgesti. Uni oli pühkinud ta näolt vanuse, nägu oli lapselikult naiivne, abitu ja rahulik. Anna sulges silmad ja lõi kõigest jõust pea kohale tõstetud tellisega seda nägu. Pärast seda ei mäletanud ta enam midagi. «Giorga eest! Niko eest! Alekhsandre eest!» karjus ta, tagudes halastamatult kujuteldavat nägu, mis püsis ta suletud silme ees liikumatuna. Aga verine Khaihosro jooksis samal ajal karjudes mööda tuba ringi ja ta käed jätsid punaseid jälgi seintele, laudadele, toolidele, kapisuurusele kellale ning tema röökimisest ärganud, voodist üleskaranud Agathiale, Petrele ja Anetale. Ta tõrjus

neid jalahoopidega eemale, nagu tahaksid nemadki teda tappa, ja otsis vaistlikult verandaust; ta oli ehmatusest ogaraks läinud, nagu poleks ta ärganud mitte omaenda majas, vaid mingis labürindis. «Appi, tapetakse!» lõugas ta, teda peatada püüdvale Petrele jäi kätte vaid mõni pesutükk. Anna kolkis ikka veel tellisega patja. Siis lõi keegi tal kivi käest, sidus tal käed köiega selja taha, võttis ta sülle nagu lapse ja viis toast välja. «Mispärast?» küsis Anna imestunult. «Vanaema, vanaema, vanaema...» kisendas Aneta.

Järgmisel päeval, kui saabus doktor Džandieri, oli Agathia juba toad ära koristanud, ent õhus oli ikka veel tunda eilse sündmuse jälgi. Majas valitses ebaloomulik, pingeline vaikus ja ootusmeeleolu — see ei olnud mitte arsti tuleku, vaid mingi tähtsama, tundmatu sündmuse ootus. Seinal oli näha üks Khaihosro verine käejälg, mida Agathia polnud märganud või mida ta polnud ulatunud ära pühkima; harevil sõrmedega nägi see välja nagu ämblik, mis püüab ronida ülespoole, ohutumasse kohta.

Khaihosro lamas diivanil, pea kinni seotud, ja vaatas süngelt, kahtlustavalt arstile otsa.

«Mis lahinguid teie siin peate,» muigas doktor Džandieri. «Noh, vaatame, mis siin siis on!»

Khaihosrol ei olnud ilmselt jututuju, ta silmad olid kurvad nagu lõksulangenud loomal, teda nähes oleks igaühel temast hale hakanud. Kinniseotud peaga nägi ta välja abitu ja üksikuna. Arst keris ettevaatlikult kuivanud verest kõvakstõmbunud sideme lahti, kummardus, käed põlvedel, ettepoole ja silmitses haava.

«Midagi hirmsat siin ei ole! Kulm on lõhki. Oleks ta sattunud natuke paremale ja kõrgemale, siis oleks pilt hoopis teine,» ütles ta asjalikult ja tõsiselt.

«Kõik tahavad mind tappa, doktor! Sündimisest saadik...» kaebas Khaihosro, puudutades sõrmedega ettevaatlikult haava ümbrust. Ilma sidemeta oli tal ebamugav tunne, külma õhu käes hakkas haav tukslema — sügavalt, salapäraselt.

«Te olete õnnelik inimene,» ütles doktor Džandieri uuesti haava silmitsedes.

«Õnnelik?» hämmastus Khaihosro.

«Inimest tappa on ju lihtsamast lihtsam! Aga teid ei ole keegi suutnud ära tappa. Te ise ütlesite ju...» tähendas arst ja viskas määrdunud sideme maha.

«Jah,» kinnitas Khaihosro. «Ma olen sigitanud endale üksnes mõrtsukaid. Midagi muud ei ole mu verest tulnud.»

Ta muigas ja ühtaegu ka oiatas — isegi kõige väiksem näoliigutus põhjustas peas valu. Tahtmatult tõusis ta käsi otsaesisele.

«Ärge kartke, ärge kartke!» rahustas teda arst. «See ei ole teie vääriline. Te olete vana sõjamees. Haavatud ohvitserid viisid sõdureid rünnakule, kas pole nii. Ilia Orbeliani kanti tükikaupa lahinguväljalt minema.»

Khaihosro krimpsutas üht põske, nagu peletaks kärbest eemale. Ajanud end sirgu ja toetudes tooli seljatoele, patsutas doktor Džandieri kätega oma põlvi.

«Teil on õigus,» lausus ta natukese aja pärast, nagu oleks mõistnud, miks Khaihosro nägu krimpsutas. «Teil on õigus... kangelaste ja kangelaslikkuse aeg on möödas. Me oleme vanaks jäänud, major. Vanadus hiilib ligi, ent vanapõlves tundub elu magus nagu sügisene puuvili. Noorpõlves me sellele ei mõtle... No näed, mis vanadus inimesega teeb, tulen haige juurde, aga kott jäi kaarikusse.»

«Petre!» kutsus Khaihosro kartlikult. «Istuge teie siin... Petre toob,» ütles ta arstile, püüdes kõnelda nii, et ükski näolihas ei liiguks.

«Kohe ma panen rohtu peale ja, nagu öeldakse, pulmadeks saab terveks!» lausus doktor Džandieri, tõustes toolilt.

«Ega seegi aeg kaugel ole,» Khaihosro hääl kostis jälle nukralt. «Küll Miikael-Gabriel mind juba laulatab...»

Petre ja arst väljusid Khaihosro toast koos.

«Kus tema on?» küsis arst Petrelt trepil, kuigi ta teadis juba, kus Anna on, ta oli juba märganud talliukse vastu toetatud labidat. Petre osutas samuti peaga talli poole.

«Tolgus, kuidas sa julgesid!» käratas arst ja lõi jalaga labida ukse eest ära.

Anna istus lavatsil. Selja taha seotud käte tõttu tundus ta küürakana.

«Ta saatis meid kõiki hukka. Oma värdjat eelistas ta meile kõigile...» püüdis Petre end õigustada, kuid vaadanud arstile otsa, lonkis ta nagu peksasaanud peni loiult, vastu tahtmist talliuksest eemale.

Arst viskas koti maha ja märkas, et ta käed värisevad. Kõvasti kinnitõmmatud köiest olid Anna randmetele jäänud punased vorbid, arst silitas neid ettevaatlikult.

«Mis siis nüüd teha?» naeratas Anna.

«Ole vait!» käratas arst. «Ole vait,» kõrdas ta sosinal. «Ole vait, õnnetu. Tuleb vastu pidada, ei tohi alla anda... ja kas või natukenegi enda peale mõtelda. Ära naera!» käratas ta jälle.

«Kas ta on surnud?» Anna ei küsinud, vaid palus.

«Sinu jaoks on ta ammugi surnud, viska ta peast välja!» ütles doktor Džandieri.

Ta hoidis Anna randmetest kinni, Anna istus vaikselt, rahulikuna, alandlikuna ja järeleandlikuna nagu toataimeväät. See ajaski arsti segadusse — tundes oma käte vahel Anna nõrku, painduvaid luid, tõmbus ta süda kokku ja pea hakkas ringi käima, nagu ei istuks tema ees mitte õnnetu haige vanaeit, vaid noor armastatud naine, kellega ta viibib esimest korda nelja silma all, olles ka ise alles noor ja kogenematu.

«Ma olen sellepärast nii kaua vastu pidanud, et ma sõin sinu käest leiba,» kuulis ta Anna häält.

«Leiba? Missugust leiba?» muutus ta rahutuks ja tundis ühtlasi häbi. Olles viimseni pingul, ei suutnud ega julgenud ta ometi end liigutada, nagu hoiaks hoopis Anna tema randmetest kinni ja tal oleks piinlik käsi ära võtta. Anna lõhnas nagu väike hoovinurka rajatud aed. Ta vaaned, puhtad, arad, justkui äsjasündinud silmad olid nagu lumikellukesed, mis vaatavad välja jalaga laialilöödud hangest. Nõnda vahtisid nad teineteisele otsa, kuni Anna silmist purskusid kevadveena, võiduhüüuna, koplist väljapääsenud lambakarjana pisarad — jumal teab kui mitmesse südamesse kogunenud, kui mitu korda üle ajanud ning kui kaua peidetud ja tagasihoitud pisarad.

«Jah, jah. Nuta, nuta, nuta!» kordas erutatud doktor Džandieri mõttetult. Anna nuttis ja suudles pisaratest kuumade huultega arsti käsi. Doktor Džandieril ei tulnud pähegi oma käsi ära tõmmata, nii nagu ei tõmbaks ta kunagi tagasi haige suu juurde tõstetud rohuklaasi ega kerjusele antud leivatükki.

«Mine minema, unusta meid ära... Ära tule enam siia. Aitäh sulle, doktor. Meid ei päästa enam miski... ju see on meie saatus,» pomises Anna, surudes arsti puhtaid, lõhnavaid käsi vastu oma nägu. Annal oli õigus — ühtmoodi julm olnuks teda praegu lohutada mingi magusa ravimiga või siis öelda talle seda, mida ta tundis praegu ise. Pisut hiljem istus arst oma kaarikus ja ta põskedel kuivasid pisarad. Vihinal kihutasid mööda tee kohal rippuvad puuoksad. Teeäärsed kraavid olid täis pärnade, paplite, akaatsiate ja viljapuude kuivanud lehti. Tühja avarusse kadusid keereldes peopesadena paljad tuhakarva õued, päikese käes luitunud, kohati samblaga kaetud kivikatused, maas lõmitavad, ristita kirikukuplitena paigaletardunud heinasäod, viinamarjakobarate ja kuivama pandud tšurtšhelavanikutega ehitud rõdud, mille kohal tiirlesid mesilased, ning rõdupõrandale valatud õuna- ja küdooniahunnikud. Aga ta ei näinud midagi — ta silmi täitsid pisarad; ümbrus, tee ja hobuse selg läikisid täiesti ühtemoodi, otsekui olnuksid nad kaetud klaasipuruga nagu põrand Garegini poes. See-eest ei näinud tema pisaraid keegi... ja kui olekski näinud, siis pidanuks nende põhjuseks kiiret sõitu, tuult ja tolmu. Ta kuulis vaid, et hobuse kõhus loksus miski, ning tõstetud piitsa vihinat; ta ei tahtnud sellega hobust kiiremale sõidule ajada, vaid peletada endast eemale kummalist kurbust ja nõrkust. «Mis inimesel viga on? Miks seda jumalikku savi ravida ei saa?» mõtleb, sosistab, karjub Eskulaapi õpilane, kellele on antud kuke valvsus, mao tarkus ja kepi kõvadus ning kes on siin ilmas kõike näinud ja kõike kogenud, ent ometi jäänud lihtsameelseks ja unistavaks nagu laps. Sest tema, elu ja surma uurija, kes on ülikoolides teadmisi kogunud, raamatuist tarkusi ammendanud, on ometi võhik ja jõuetu lihtsa maanaise mure ees, sest selle naise elu ei vasta millegipärast ükskord ja igaveseks kehtestatud, läbiuuritud ja formuleeritud seadustele, selles on langusi rohkem kui tõuse, puud puuvilla tema jaoks raskem kui puud rauda, üks tema pisar nõuab rohkem ruumi, sisaldab endas suuremat saladust kui ookean. «Hei, Eskulaap! Kui kaua me veel nõnda unistame?» hüüab endale kaarikus istuv mees, võimas ja majesteetlik nagu jumal, ning samal ajal tühine nagu tolmutera, kes on hälbinud omaenda pisarate säravasse pimedusse nagu pesast kukkunud linnupoeg, kes on takerdunud omaenda igatsuse padrikusse... Elu aga läheb edasi. Talveks valmistuvad inimesed on juba majadesse sulgunud. Undavad kaminad ja raudahjud, puuvirnadel kuivavad villased sokid, pliidil podisevad potid ja auravad pajad. Rase naine läheb sahvrisse ja pistab käe härmatanud marinaadipurki. «Mis sa teed seal, tütar?» hõikab ämm. «Mul on hapuisu,» vastab minia, lakkudes ahnelt oma märga, küünarnukini punast käsivart.

Anna suri selsamal talvel. Ärganud südaöösel üles, hüüdis ta sosinal poja nime, nagu kartnuks äratada unnevajunud küla, ning heitis hinge, poja nimi huulil. Külas kuuldi teda ometi; uniselt, silmi hõõrudes suundusid inimesed vilkuvate lampidega Makabelide maja juurde, nii nagu tookordki, kunagi ammu, tol saatuslikul ööl, mil major laskis läbi tatarlase käed. Lumi oli nii sügav, et inimesed nagu ujusid sellest läbi. Kuked laulsid alles, kui lummetuisanud tanumale kerkis sambana isa Zossime must vari; näis, nagu oleks ta äkki pikkust juurde saanud või nagu hoiaks teda õhus üleval mingi üleloomulik jõud. Peaaegu nõnda see muide oligi — diakon Epiphane aitas tal edasi liikuda kahe märja laua abil, mida ta kordamööda preestrile jalge alla lükkas, ja kuni preester ühel laual tasakaalu hoida püüdes karjus: «Pane ruttu, ma vajun sisse!», ilmus tema ette teine laud. Diakon Epiphane tungis raevukalt läbi vööni küündiva lume, nagu hoiaksid tal kuradid kuuehõlmadest kinni ja see ragiseks kõikidest õmblustest. Sumades läbi lume, nõretas vaene mees higist, ning jõudnud lõpuks Makabelide maja juurde, aevastas nagu kits.

Niisugust lund nagu sel talvel ei mäletanud isegi vanad inimesed. Nälg ajas metsloomad metsast välja; külaserval ulgusid hundid ja šaakalid kaeblikult nagu karistada saanud lapsed, kes paluvad vanematelt luba tuppa tulla. Anna matuste päeval aga tuli külla põder. Ta sammus, pea kõrgel, ettevaatlikult, ühtlasel sammul mööda inimeste tallatud lund. Ta küljed olid sisse langenud, karv pulstunud ja tokerdanud ning jõudeolev inimene oleks vabalt võinud ta roided ära lugeda. Näljase metsloomа küllailmumine hirmutas inimesi. Nad hoidsid kõvasti kaelarihmadest kinni koeri, kes olid metsloomа lehast üles ärritatud, raevust sõgedad ning hämmastusid inimeste käitumisest; nood aga silmitsesid aedade tagant hämmeldunult ja kurvalt metsakülalist, kelle haralistel sarvedel põles küünaldena tuhm talvepäike. Põder sammus rahulikult, ruttamata mööda külatänavat, nagu ei märkakski ta inimesi ega koerte haukumist. Nälg ja üksindus olid ta pimedaks ja kurdiks teinud; hirmust oli ta võitu saanud vististi juba metsas, kuna ta tuli ise inimeste juurde, kelle eest ta eluaeg oli põgenenud ja end peitnud, kelle ülestõstetud püssiga vari oli ka metsasügavuses talle surmahirmu peale ajanud. Nüüd kõndis ta mööda külatänavat rahuliku ja kaunina nagu vaesest, kuid korralikust perekonnast pärit laps, kelle nägemine ei

kutsu esile mitte haledust, vaid süütunnet ja tahtmist teha midagi head. Ta hirmunud südame põksumine kurdistas küla, äratas ta südametunnistuse, takistas tal võtmast oma hinge peale veel üht pattu, ning tänu armuandi paluma tulnud looma usaldusele sirutasid uuesti lapsestunud ning inimlikumaks muutunud külaelanikud käed üle tara ja kutsusid põtra sõbralikult enda juurde. Põdra karedad, auravad sõõrmed nuuskisid hoolega tema poole sirutatud peopesi, millel läikis kivisoola kildudena tuhm talvepäike. Põder käis läbi terve küla, möödus habemeajaja töökojast, Garegini poe avatud uksest, kust vaatasid välja hämmastunud mehenäod, koputas kapjadega vastu silda, mis viis üle oja, ja peatus täpselt Makabelide raudvärava ees; seal ajas ta pea selga ja ammus leinava inimese häälega. Seda ammumist kuuldes jooksid kõik kirstu ümber istujad rõdule, unustanud hetkeks lahkunu, kes lamas samal ajal rahulikult puusärgis ja kelle kühmjal ninal mängles küünalde vastuhelk.

«See on Giorga hing, tuli ema ära saatma,» lausus isa Zossime ja ta säravad silmad vaatasid Khaihosro poole. «Jumal olgu kiidetud!» lisas ta risti ette lüües.

Khaihosro istus palja seina ääres, mundrikuue all kandis ta musta satäänsärki. Põlveletoetatud rusikast paistis valge taskurätiku nurk.

«Giorga hing... no-noh!» muigas Petre umbusklikult preestrile näkku.

«See on Giorga hing! Andku issand talle rahu,» kordas isa Zossime.

Petre poole vaatamatagi teadis ta, et too lööb nüüd igaks juhuks risti ette — algul kõhklevalt, seejärel kiiresti, mitu korda järjest.

Põder ammus, pea seljas, raudvärava taga. Petre tuli trepist alla, läks kiirustamata, nagu otsiks ta midagi lumest, üle õue ja avas värava. Põder astus hoovi nagu karjamaalt tulnud lehm. Ta nuuskis õue, et kas ta on sattunud ikka õigesse paika, ja ta must koon sai lumest valgeks; siis tõstis ta pea ja tardus paigale. Ta suured silmad olid niisked, nagu oleks ta tõepoolest nutnud. Ta järgnes Petrele, kes suundus talli poole.

Makabelid andsid sellele imelikule, ootamatule külalisele ulualust kuni kevadeni. Tema hooldamine tehti ülesandeks Agathiale, põdra järele tuli vaadata nagu väikese lapse järele, kes ei tunne veel inimeste kombeid. Ent erinevalt kõigist teistest Agathia üleskasvatatud lastest oli põder

orb, hüljatu, heidik, seetõttu oli Agathial tema peale rohkem õigust, teda võis ta pidada oma lihaseks pojaks, ilma et see kedagi häirinud või kurvastanud oleks. Keda küll ei toonud naised ilmale muinasjuttudes, mis ime siis, kui Agathia oleks sünnitanud põdravasika. Midagi võimatut poleks olnud ka selles, kui loom oleks ühel ilusal päeval endal põdranaha seljast heitnud ja astunud Agathiale laudas vastu kauni kuldsete kiharatega noormehe kujul. See oli Agathia salajane unistus. Ta ei tulnud selle peale, et seegi on muinasjutt, et ta on mõtelnud välja vaid uue muinasjutu äratamaks ellu oma vana ja viljatut lootust. Agathia hoidis põtra nagu oma silmatera, otri ja kliisid puhastas ta loomale nagu riisi perele, pesi sooja veega kivisoola, harjas teda samuti nagu toaseinal rippuvat vaipa ja, kujutage ette, isegi põdra sarved ja kabjad oli ta läikima nühkinud nagu Aneta küüned. Ja ka Aneta kiindus põdrasse nõnda, et unustas ära isegi Asklepiodota. Nüüd meeldis talle kõige enam viibida tallis, kus lõhnas metsa ja metsloomа järele, ja vaadata, kuidas põdra näljast sissevajunud küljed tänu Agathia hoolele ümarduvad ja heledamaks muutuvad. «Too mulle ka siia süüa,» palus ta Agathiat, ja kui tal oleks lubatud, siis oleks ta siinsamas tallis, põdra ja eesli juures, ka maganud. Ta ei läinud kunagi magama enne, kui oli põtra vaatamas käinud, soovinud talle head ööd ning silitanud ettevaatlikult hirmust pinguletõmbunud looma kintsu, olles ise ka heitunud ja pingul ning ühtaegu põhjusetult õnnelik ja põhjusetult kurb. Teda vaevas hirm, et põder võib salaja põgeneda. «See on sellepärast, et ta on elus... sina, lapsuke, kasvad ju ka!» rääkis tänulik Agathia, hoides lampi kõrgel pea kohal, et põder oleks paremini näha. Pimeduses, mida vaevalt hajutas pisikese lambi valgus, joonistus selgesti välja põdra tohutu vari, mis vahetevahel otsekui Aneta rahustamiseks õhkas valjusti, ning tüdruku sõõrmeid kõditas metsahõng, mis oli läbi imbunud põlismetsade saladusest.

Sel talvel sai lõpuks läbi Aneta lapsepõlv. Esimesena tundis seda oma nahal nukk Asklepiodota, ta kukkus diivanilt maha ja lõi parema kulmu kohalt otsaesise lõhki. Tekkinud avausest paistis välja peenike varras, mille otsa oli kinnitatud Asklepiodota silm, ning nukk lakkas otsekohe näimast elusa ja tõelisena. Aneta ei visanud teda ära, kuid nukku oma voodisse ta enam ei võtnud. Ta leidis Asklepiodotale uue koha, suurde tuppa diivanile, patjade vahele, ning nukust möödudes vaatas ta iga kord kurvalt oma vana sõbra veretut inetut haava. Asklepiodota mõju alt pääse-

nud, hakkas Aneta kasvama lausa päevade ja tundidega, see ehmatas ja hämmastas teda ennastki, mõttetult naeratas ta vastu oma peegelpildile nagu võõrale tüdrukule. Juba viis aastat oli Agathia vaiksel nädalal küpsetanud ennustamiskakukesi, pannes neisse igal aastal aina vähem jahu ja aina rohkem soola, kuid nukk kaenlas magav tüdruk ei näinud unes midagi peale vihma: nad sulistasid Asklepiodotaga veeloikudes; saanud läbimärjaks, jooksid nad koju ja vihm ajas neid pladinal taga. Juua aga ei ulatanud Anetale unes keegi — ei kõrvitsakoore ega klaasiga. Agathia oli talle rääkinud, et kõrvitsakoorest joomine tähendavat abiellumist talumehega, klaasist joomine aga abiellumist vürstiga, kuid abiellumine ei huvitanud Anetat põrmugi rohkem kui Asklepiodotat. Üldiselt polnud tal mehelemineku vastu küll midagi — kõik muinasjutukaunitarid läksid ju lõpuks mehele, ja istunud koos kurjast hiiust võitu saanud noormehega lendavale vaibale, lendasid koos temaga taevasse, tähtede juurde. Ent Aneta arvates pidanuks see noormees naituma mõlemaga — nii tema kui ka Asklepiodotaga. Üksinda, ilma teiseta mehele minna ei kavatsenud neist kumbki, nii huvitav kui ka poleks olnud lendava vaibaga lennata.

«Kuidas siis niimoodi, lapsuke... ega's me mõned tatarlased ole,» oli Agathia tõsiselt nördinud.

«Mis siis,» kehitas Aneta õlgu. «Ärgu ta siis tulgugi. Meil on tematagi hea küll, eks ole?» küsis ta Asklepiodotalt ning too pilgutas nõusoleku märgiks oma pikki ülespoole koolutatud ripsmeid.

«Kuidas siis nii?» pahandas Agathia. «Kas sa tahad siis lastetuks jääda, nii nagu mina olen?»

Aga see kõik oli varem. Põder puhus Anetasse, kes näis olevat kasvus kinni jäänud nii nagu ta nukkki, sisse mingit uut, metsikut, rahutut, salapärast elu. Sel aastal mõjus lõpuks ka ennustamiskakuke ja Aneta nägi tähendusrikast und. Ta nägi unes, et teda saadeti allikale vett tooma. Algul oli tal hea meel, et teda nii suureks peetakse, aga kui palju ta oma kannu ka veejoa alla ei pannud, täitus see iga kord tuhaga. Alles siis märkas ta, et mööda renni voolab vee asemel tuhanire. Niikaugele kui silm ulatus vaatama, oli kõik ta ümber kaetud tuhaga, ka ta ise seisis põlvini tuhas. «Kuhu ma küll olen sattunud?» ehmus ta ja tahtis hüüda Agathiat, kuid siis märkas ta, et ka tema suu on tuhka täis. Veel hetk, ja ta oleks lämbunud — ta tundis seda, ja suutmata käest lasta tinarasket kannu, vajus aina sügavamale tuhamerre. «Pauhh!» kõmatas järsku kann, sel-

lest paiskus välja tuhapilv, mis muutus samas meheks. Hommikul ei suutnud Aneta mitte kuidagi meenutada selle mehe nägu; öösel aga oli tal nii hea meel olnud, nagu oleks ta just seda meest otsinudki. Iga kord, kui mees oli pannud oma kokkupandud peod renni alla, oli neisse voolanud kristallpuhast, õhuna läbipaistvat vett. «See on surnute vesi... see ei ole määratud mitte igaühele,» oli mees öelnud Anetale. Aneta oli joonud tema käest — nii jahedat ja maitsvat vett polnud ta ilmsi veel kunagi joonud. Ta jõi ja jõi ning tundis, kuidas ta kõht paisub, kuid ta taipas ka seda, et see on uni ja tahtis võimalikult kiiresti üles ärgata, et jutustada seda Agthiale. Ärgates aga mõtles ta ümber, tal hakkas piinlik, kuigi ta ei mõistnud isegi, mispärast.

Nüüd seisis ta igal hommikul paljajalu ja särgiväel praksuva kamina ees, nägu õhetamas tule paistel, pani käed kuklale kokku ja sirutas end kassina ärritatult ja kapriisselt, kuni kõik ta sooned hakkasid naksuma, kuni ta tundis korraga kogu oma keha nagu väejuht oma väge, mis on jaotatud osadeks vaid ühtse eesmärgi huvides. «Pane riidesse, laps, sa külmetad ära!» hüüdis talle Agathia. Tema aga vahtis tulle nagu võlutud. Tuli soojendas mõnusalt ta paljaid jalgu ja ta häbenes seda meeldivat tunnet nagu noor abielunaine, keda mees näeb esimest korda lahtiriietatuna, kuid ta ei jookse mehe juurest ära, vaid surub end veel tugevamini tema vastu, et varjata end nõnda tema pilgu eest.

«Vaat kui ma võtan kätte ja lähen minema...» ähvardas Aneta.

«Kuhu sa, laps, lähed? Hea peremees ei aja niisuguse lumega koeragi välja!» ütles Agathia imestunult.

«Ei tea! Kas või Niko juurde...»

«Mis naisterahvas Siberis peale hakkab? Seal pidid ju ainult vangid elama!» ehmus Agathia nüüd tõsiselt.

«Aga kas mina ei ole siis vang?» kehitas Aneta õlgu ja rüüpas vastu tahtmist tassist piima. «Kõik haiseb!» kirtsutas ta nina ja tõukas tassi eemale.

«Mis sa räägid, tüdruk, mis siin siis haiseb?» küsis Agathia hämmastunult.

«Haiseb, haiseb... Kõik haiseb!» karjus Aneta vihaselt.

Isa ja vanaisa juuresolekul ei teinud ta aga suudki lahti. Vanaisa ta tegelikult peaaegu ei näinudki — pärast Anna matuseid oli Khaihosro pannud end oma tuppa luku taha, kuhu ta ei lasknud sisse kedagi peale preester Zossime. Isa kohtas ta samuti harva, üksnes lõuna- või õhtulauas, kuid ka siis vältisid nad teineteise pilku, nagu oleksid tülis.

Isa oli Anetale võõraks jäänud, mitte kunagi polnud isa teda hellitanud ega temaga tõrelnud; ta teadis lihtsalt, et Petre on tema isa, ja kuni tal oli Asklepiodota, rahuldas see teadmine teda täiesti. Nüüd aga mõjus see talle ahistavalt, kohmetama panevalt, isegi ärritavalt: see ei kohustanud teda millekski, kuid ei andnud talle ka midagi. Umbes niisamuti suhtus temasse ka Petre — kuni Aneta oli olnud laps, olid temaga tegelnud naised; nüüd aga ei teadnud ta lihtsalt, millest rääkida tütrega, kes teadis veinimüügist niisama palju kui tema noorte tütarlaste kasvatamisest. Seepärast sõid nad vaikides, ilma et kumbki oleks lausunud sõnagi.

«Lund on vaja... Kui külm viinapuid ära ei võta, siis tuleb tänavu hea saak!» lausus vahel Petre, lihtsalt et midagi öelda, et mitte istuda omaenda kodus nagu külaline.

Kogu küla uppus lumme; kuhu ka pilku ei heitnud, igal pool hiilgas ere, silmipimestav lumevalgus. Raske oli uskuda, et kuskil mujalgi jätkub veel elu, et teed ühendavad veel omavahel külasid ja linnu ning et kunagi sulatab päike selle lume. Ja siiski olid nii elu kui ka lume alla mattunud teed olemas, ja ainult see usk andis Anetale jõudu. Üks tee läbis ka Urukhi küla. Jumal teab, kus ta algas ja kus lõppes, ent teades, et ta olemas on, lootis Aneta just selle tee peale, nagu kirjaoskamatu talunaine loodab võlakirja peale, mille ta on peitnud kirstu, pesu alla, ja mis võib olla ka võltsitud.

«Kas sa talle süüa viisid?» küsis kõhu täis söönud Petre Agathialt, toetudes tooli seljatoele ja torkides omatehtud hambaorgiga hambaid. «Su vanaisa on ammugi surnud,» ütles ta Anetale. «Aga mis me hakkame talle selle lumega hauda kaevama, parem hoiame surnut kodus. Nii tuleb odavam...»

Ta tahtis selle jutuga Anetat oskust mööda lõbustada, kuid tüdruk vahtis vaikides oma taldrikusse, nagu ei kuulekski ta isa maotuid, tigedaid nalju. Oli raske aru saada, kas ta oli pahane või kurb. Aknad olid lumme tuisanud; sügav, ääretu lumevaikus näis imbuvat läbi seintegi. Kõik, helid ja mürad kadusid jäljetult sellesse vaikusesse, vaikus ise aga mühises, undas pidevalt kõrvus nagu suur valge merikarp. Vahel kukkus õues helitult, peaaegu hääletult oksalt maha patsakas lund, ja vabanenud, vettinud oks kõikus veel tükk aega helkivas lumetolmus.

Oma tuppa peitunud Khaihosrot tegi kahtlane lumevaikus hulluks, röövis talt rahu: talle viirastusid kogu aeg kel-

legi hiilivad, vargsed sammud, ta surus ühtelugu kõrva vastu lukuauku või siis seisis kardina varjus ja vahtis hinge kinni pidades hirmunult valget hoovi. Kui keegi ta uksele koputas, siis tardus ta keset tuba paigale nagu ootamatult tabatud varas ja vastas alles pärast seda, kui koputust oli mitu korda korratud. «Kes seal on?» möirgas ta, nagu võiks tema jõhkrakstehtud tige hääl mõrtsukaid ehmatada ja peatada. «See olen mina, Agathia... ma tõin sulle süüa,» vastas teenija ukse tagant. Mingil määral rahustas see Khaihosrot, sest kõigist ettekujutatud vaenlastest tundus Agathia talle kõige ohutumana, kuid täielikult ei usaldanud ta ei Agathiat ega enese varjugi. «Pea meeles, kõigepealt maitsed sina ise!» ähvardas ta ukse tagant, lootes sundida teenijat süüd üles tunnistama. «Mina olen juba söönud, aitüma,» ei taibanud Agathia, pani taldriku ukse juurde maha ja tatsas minema. Kui ta tuhvlite lohin oli vaibunud, paotas Khaihosro ust — täpselt niipalju, et taldrik mahtus ukse vahelt sisse; ukselinki käest laskmata kummardus ta alla ja tõmbas teise käega taldriku pikkamööda, ettevaatlikult tuppa. Seejärel pani ta käed seljale ja hakkas käima ümber põrandal seisva taldriku, nagu oleks ta nähtamatu köiega selle külge kinnitatud. Olles oma mõtetes juba sadu kordi hinge loojale andnud ja uuesti üles tõusnud, laskus ta, nõrk ja jõuetu, kõht näljast urisemas, lõpuks ise ka põrandale, ja kükitades taldriku ees nagu koer, hakkas matsutades ja endale toitu kurku ajades kiiresti kugistama seda vastikut, ent paraku ka vajalikku sööki — kugistas kiiresti, et kui tal on määratud kärvata, siis kärvata kohe ja saada vaevast lahti, aga mitte kõngeda pikkamööda näljast.

«Ma ei suuda enam, isa... enam ei suuda!» kaebas ta teda vaatama tulnud preestrile. «Ma ei ole elu sees kärbestki tapnud ja nüüd pean ma värisema nagu mõrtsukas.»

«Kas sa tapsid või tahtsid tappa — see on üks ja seesama!» lausus isa Zossime ja ta silmad särasid nagu alati.

«Sina...» Khaihosro oli nii vihane, et tal läksid sõnad suus sassi. «Ükskord ma su habemenutsaka ikka eest ära kisun!»

«Vaat-vaat... just sellepärast!» matsutas isa Zossime suud ja silitas oma klaasi nagu tuppa eksinud kanapoega.

«Mis «sellepärast»?» vahtis Khaihosro talle läbematult otsa, oodates, et teine seletaks talle ta olukorra ära.

«Sellepärast, et sul on kurjad mõtted peas,» seletas isa Zossime rahulikult naeratades.

Ta oli tulnud läbi lume ja ta preestrikuub oli põlvini

märg, nagu oleks selle alumine osa õmmeldud teisest, tumedamast riidest.

«Mul ei ole enam üldse elu ja nüüd valad sina ka veel õli tulle!» heitis talle ette Khaihosro. «Vii mind siit ära, isa,» anus ta härdalt. «Ma ei suuda enam! Öösiti ronivad läbi seinte! Sisistavad, sosistavad, käivad... Vaat sellest praost poeb terve linn sisse, terve see neetud linn! Kõik tahavad mind tappa — naine, poeg, pojapoeg... Kas sa jumalat ei usu, inimene?»

«Igaüks, kes mind leiab, tapab mu...» ütles isa Zossime.

«Ah?» teritas Khaihosro kõrvu. Need sõnad tõid talle meelde nagu midagi tuttavat, ammuunenut.

«Igaüks, kes mind leiab...» kordas preester.

«Aga mille eest? Mina ei ole ju mitte kedagi tapnud!» hämmeldus, vihastas, ehmus Khaihosro. Ta silme ette tõusis punane udu, nagu oleks akna taga laiuvat lumevälja valgustanud äkki punane leek.

«Hea vein...» ütles isa Zossime, rüüpas lonksu ja toetas klaasi jälle põlvele.

Khaihosrol ei olnud pääsu: nii inimesed kui ka jumal, kõik olid tema vastu, kõik janunesid tema verd. Jumala saadetud oli ka see silmakirjalik preester, kes oli eluaeg lakkunud ta veini ja nõudis nüüd samuti tema verd. Esimesest tutvumispäevast oli ta nõnda oma suud muisutanud, nagu oleksid nad Khaihosroga vandenõus, nagu hoiaks ta, haletsedes ja säästes Khaihosrot, mingit suurt saladust. Sellega oligi isa Zossime teda lolliks teinud, oli märkamatult äratanud temas olematu süütunde, silmade särades ja suud matsutades heitnud talle kaela olematu patu silmuse. Ja nüüd, kui Khaihosro ise oli oma aastatepikkuse vaikimisega selle peitusemängu omaks võtnud, nõudis preester tasu selle ettekujutatud patu varjamise eest, ei rahuldunud enam igapäevase kostitusega, vaid nõudis samuti verd — kolme-nelja liitrit vanameheverd, mis oli nii paljude ärrituste ja ebameeldivuste tagajärjel juba vesiseks muutunud, hallitama läinud... Khaihosro oleks talle oma veini näkku läigatanud, et võta ja õgi mu verd, kuid ta talitses end, ei andnud kätele ega sõnadele voli, sest üksindust pelgas ta veel rohkem kui tõde. Vaevalt oli isa Zossime lahkunud, kui tuba täitus viirastustega. Läbi lukuaukude, seinapooride ja pragude valgus tuppa Tbilisi — õudselt tükkideks raiutud, kobrutav, pulbitsev nagu keev laavajõgi; läbi kõikide pragude, lõhede, pooride trügisid tuppa ja seadsid end jumal teab mitmendat korda tema toas sisse juba kõdune-

nud ja ilma näota laibad, kes olid kunagi olnud tema omaksed ja kellega teda ei sidunud praegu mitte midagi peale meeleheite, hirmu ja ääretu vihkamise. Laibad koondusid aegapidi tema ümber kokku, nende lade ulatus talle põlvini, vööni, kõrini, ta lämbus, ta kõrbes ülessulava linna kobrutavas võrendikus. Ta pea kohal aga tiirles surmainglina kahekuune, oinasarvepikkuste vuntsidega tüdrukuke ja ta ei suutnud oma käsi välja kiskuda tihkjast, kleepuvast virust, et teda vähemalt minemagi peletada, kui tal ei õnnestu teda teistkordselt tappa. Linn aga voogas, keerutas oma nööridelrippuvat kirjut pesu, päikese käes säravaid kirikukupleid, Kindluse väljakul võitlevaid kukki ja oinaid, kaamelikaravane, idamaiste maiustuste hunnikuid, siidi- ja sametirullide vahele eksinud naisi, kõminal löövaid kirikukelli, draakonilõugadena tuldpurskavaid sepikodasid, sillal ummikussejäänud kaetud vankreid, tõldu, kalesse, tilisange. Linn liikus, voolas, oli elav ja igavene nagu jõgi, Khaihosro aga seisis tema põhjas, koormatud laipadest, nagu elusalt maetud.

Ühel õhtul kuulis Khaihosro tõepoolest võõraid samme, kuid need polnud vargsed ega hiilivad, vaid julged ja isegi jultunud. Ta seisis tükk aega ukse juures, kõrv vastu lukuauku. «Kuulsin vist valesti...» mõtles ta lõpuks, kui talle kostsid kõrvu Petre ja Agathia hääled. Ja samas hakkas all keegi naerma võõra, rahutukstegeva häälega. «Agathia, Agathia!» karjus ta kannatust kaotades. «Mis seal on? Kes seal on?» hõikas ta, enne kui teenija jõudis veel uksele lähenedagi. «Külaline... Isa Zossime tõi ta kaasa, küsib öömaja. Olevat mingi asja pärast tulnud ja jäänud öö kätte... Pidada insiner olema...» vuristas Agathia ühe hingetõmbega suletud ukse tagant. Ta hääl tundus Khaihosrole harjumatult noore ja reipana ning see suurendas veelgi ta kahtlusi. «Aga kus ta on? Miks ta siia, minu juurde, ei tulnud?» päris ta sosinal. «Kus ta's teadis, et sa siin oled?» naeris Agathia. «Ah ei, mitte too, vaid preester!» karjus Khaihosro. «Preester läks ammugi minema.» Agathia häälest oli tunda, et ta kiirustab lahkuma, et tal on kõrini sellest tobedast kahekõnest suletud uksega. «Kust teie teate, missugune kõrilõikaja ta võib olla?» püüdis Khaihosro Agathiat hirmutada. «Häh... kõrilõikaja, küll nüüd leidis!» muigas Agathia — ka seda võis järeldada tema häälest. «Mul ei ole aega... Süüa toon sulle pärastpoole!» ütles ta rahustavalt uksele ja läks ära. Kuid Khaihosro ei suutnud rahuneda — Agathia segane seletus oli teda veel rohkem ärevile ajanud. Kust võis Agathia-togu teada,

kas see mees oli tõesti võõras või ta ainult tegi ennast võõraks? Ta ei saanud öö läbi silma kinni. Kuni ta kuulis suurest toast võõra ja poja hääli, polnud veel vigagi, tõeline piin algas alles siis, kui maja jäi vaikseks ja pimedaks...

Tükk aega ei tulnud sel õhtul und ka Anetal. Kui külaline tuli, oli ta juba voodis, kuid ei maganud veel, vaid õppis lambivalgel kuduma. Võõraid samme ja naeru kuuldes hakkas ta süda põksuma — talle näis, et see on kojusaabunud Niko. Ta uskus seda järele mõtlemata, tahtis juba voodist välja karata, kui tuppa tuli Agathia ja pani kavalalt muiates ukse enda järel kinni.

«Niko... See on Niko?» vaatas talle otsa juba pooleldi teki alt välja roninud Aneta.

«Ei, ei ole, kullake...» vastas Agathia, süda tõmbumas kokku kaastundest.

Sel ööl ei saanud Aneta kuidagi voodis sooja, nagu lebanuks ta lumes või nagu oleks ta ise muutunud lumeks. Ta lebas voodis nagu vaikuse ja külma kuninganna, kuid see tunne polnud sugugi hirmuäratav, vaid pigem meeldiv, ainult altkostvad isa ja külalise hääled ärritasid teda, ja ka Agathia lõputu askeldamine pesukapi juures ja seejärel külalise toas ei lasknud tal täielikult, igaveseks ühte sulada vaikuse ja pimedusega — pisimatki krabinat võttis ta praegu vastu haiglaselt, kümnekordse tugevusega, nagu oleks ta alles äsja kuulma hakanud. Hiljem, kui kõik olid läinud magama ja maja oli jäänud vait, märkas ta, et mõtleb pidevalt Nikole. Ta äsjane eksitus oli röövinud talt rahu; lamas ta selili või küljeli, olid tal silmad kinni või lahti, kuid kogu aeg seisis ta ees Niko — kord üksi, kord koos Alekhsandrega. Vennad tulnuksid nagu esimest korda tema juurde ja Anetal hakkas süda valutama, märgates, kui võõrad nad talle on ja kui õnnetu ta on: tal oli kaks venda, kuid ta ei saanud nende üle uhke olla ega loota nende abile; nad olid kadunud kumbki ise kanti ja võib-olla ei mäletanudki enam, et neil on õde, kes neid vajab. Äkki tundis ta suurt igatsust vendade järele, suurt puudust nende karmist, kohmakast armastusest, hellusest ja tähelepanust, ta puhkes nutma ja tal oli hea nutta, nagu oli hea tunda ka külma ja vaikust enda ümber. Ainult pisarad olid kuumad — need olid vaistlikult meest ja kaitsjat otsiva, vaikuse ja külmuse tõttu naiseks saanud tütarlapse pisarad. Kui koitma hakkas, tukastas ta korraks ja siis nägi ta unes jälle lund: ta seisis keset suurt lummetuisanud välja ega teadnud kuhu minna. Kui ta hommikul toast väljus, ei olnud tal enam meeles, et majas viibib külaline, pealegi

meesterahvas. Nagu tavaliselt, pidi ta minema särgiväel kamina juurde end soojendama, kuid kamina ja rõduakna vahel tardus ta äkki paigale nagu põder, kes on pööranud pea äkitselt kostva krabina poole. Rõdul seisis vööni paljas mees, kes hõõrus oma ülakeha lumega. Anetal hakkas veel rohkem külm, ta kattus üleni kananahaga. Kaminas põles tuli, see tuli kutsus, meelitas teda, sirutas talle vastu oma konksus käed, lubades teda soojendada, hellitada, üles sulatada; rõdul aga hiilgas lumevalguses võõra mehe paljas, märg, roosa keha. See sarnanes samuti tulega, mis aga ei olnud süüdatud ahjus ega kaminas, vaid lahtise taeva all, ja mitte selleks, et sooja anda, vaid selleks, et metsloomi eemale peletada, või siis, et teatada midagi väga tähtsat ja vältimatut. Kui võõras pöördus Aneta poole, põrkas tüdruk tagasi nagu inimest haistnud põder ja kadus oma tuppa. Natuke aega hiljem tuli ta toast välja juba riides ja kammituna. Söögitoas ajasid isa ja külaline juttu. Agathia kattis lauda. Nüüd ei erinenud külaline enam mitte millegi poolest kõikidest teistest meestest ja Aneta poleks ilmselt teda pilgugi vääriliseks pidanud, oleksid nad näinud teineteist esimest korda üleni riides. Aga ta teadis, et tavaliste riiete all on külalisel peidus lumega hõõrutud, roosa, tuleleegina nõtke ja tugev keha — nõndasamuti nagu praegu on lume all peidus maa oma külade ja linnadega ja, mis peamine, neid ühendavate teedega...

Kui Aneta tuppa astus, hüppas võõras püsti ja pomises midagi, millest Aneta aru ei saanud.

«See on minu tütar,» tutvustas Petre.

«Kas tõesti... ma ei teadnudki...» kohmetus külaline ja nagu õigustas end millegipärast.

«Ja mis siis, kui oleks teadnudki?» mõtles Aneta. Millegipärast tundis ta end solvatuna, et mees polnud tema olemasolu varem teadnud.

«Andke andeks, jumala pärast, et ma teile nii ootamatult kaela sadasin,» ütles külaline. «Ma olen küll nime poolest teedeinsener, aga, näe, tee vedas alt, ära eksisin!» pöördus ta naeratades Petre poole, nagu oodates, et too teda meestevahelisest solidaarsusest toetaks. Selle tusaselt vaikiva tütarlapse väljailmumine oli teda ilmselt hämmeldusse viinud ja erutanud.

«Niisuguse lumega eksivad kohalikud inimesedki teelt ära,» toetas teda Petre. «Miks te ei istu?» küsis ta külaliselt ja tütrelt, märgates, et ainult tema istub. Oodates, kuni Aneta istet võtab, istus ka külaline. «Teedeinsener, teedeinsener,» kordas Aneta endamisi.

«Nii et raudteest oleks teilegi kasu...» ütles külaline Petrele, jätkates Aneta sisseastumisel poolelijäänud juttu-ajamist. «Te ei jõua veel silmagi pilgutada, kui teie veinivaadid on juba Tbilisis. Saate kiiremini ja ei ole karta, et vein võib rikneda.»

«Maainimesed küll rongiga sõitma ei hakka. Meile aitab arbaastki. Sõidad aeglaselt, aga rahulikult,» sõnas Petre.

«Küll nad hakkavad,» muigas külaline. «Inimesed on igal pool ühesugused. Algul vaatavad uut asja kahtlusega, siis võtavad julgust ja lõpuks tallavad üksteist kas või jalge alla, et kes aga enne saab...»

Aneta muigas endamisi. Agathia tõi pannitäie võis sisisevat munarooga. Petre võttis karahvinil ümmarguse korgi pealt ja valas klaasidesse viina.

«Kas joote piima või teed?» küsis Agathia.

«Me võtame viina... piima ja teed lürpigu naised,» kostis Petre.

«Kui te lubate, mina jooksin küll klaasi teed,» lausus külaline. Aneta vaatas vihaselt Agathia poole — mis ta topib oma teed ja piima ega lase inimest kuulata; ta kuulas külalist, kõrvad kikkis, kuigi ei mõiganud eriti hästi, millest too räägib. Mees oleks sellest nagu aru saanud ja jätkas: «Raudtee on muidugi suur asi igale maale. Kuid üksnes meie pärast ei oleks Nikolai muidugi hakanud sellesse raha matma... Raudtee seob meid veel rohkem impeeriumiga — mitte ainult geograafilises, vaid ka majanduslikus ja sõjalises mõttes.»

Aneta ei saanud aru muud, kui et jutt on teedest ja seetõttu kõlas külalise jutt tema kõrvus meeldivalt. Kõige tähtsam oli tema meelest praegu tee, olgu ta või rauast.

«Mul on ka pojad, aga mina küll teist, tänapäeva noortest, aru ei saa,» ütles Petre. «Teie terviseks!» lõi ta külalisega kokku ja tühjendas klaasi ühe sõõmuga; ta silitas käega oma rinda kõrisõlmest nabani, nagu näidanuks kõrvetavale suutäiele teed, et see soojendaks järk-järgult ta sisemust. «Väga hea, ta ehitab meile raudtee, aga kas ta ise selle pealt midagi ei lõika. On see võimalik?» Ta murdis tüki leiba, nuusutas seda ja pani ettevaatlikult tühja taldriku äärele. «On see võimalik?» kordas ta ärritatult. «Mis me räägime tsaarist, Garegin ka ei anna sulle näputäit soolagi, kui ta sellest kasu ei saa!»

«Kasu on teine asi...» ütles külaline ujedalt. «Ma olen kuulnud, et teie poeg olevat Siberis...» lisas ta pisut hiljem, kuid Petre ei lasknud tal lõpuni rääkida.

«Ja see on talle paras!» karjus ta ja lõi käega vastu lauaserva.

Anetal hakkas külalise ees häbi, ta ise ka ei saanud aru, mispärast, aga ta tundis, et läheb näost punaseks ja et võõras vaatab teda üksisilmi.

«Agathia! Agathia!» kostis tuppa Khaihosro ärritatud hääl. Tõstnud pea, vaatas Aneta külalisele julgelt otsa.

«See on minu vanaisa!» selgitas ta võõrale. «Ta on ammugi surnud, aga meil on odavam laipa kodus hoida, kui maha matta.»

Külaline naeratas ja äkki sarnanes ta väga Nikoga, vähemalt näis see nõnda Anetale, ja ta naeratas samuti mehele vastu, lihtsalt ja koduselt. Ta oli veendunud, et kohtub selle mehega uuesti. Polnud ju võimalik, et ka tema kaoks ära.

«Kes see siis räägib niimoodi lihase vanaisa kohta?» kortsutas Petre silmakirjalikult kulmu, nagu mõistaks ta tütre sõnu hukka, kuid samal ajal ka kiidaks neid heaks. «Jah, isa, vaeseke, on vanaks jäänud. Hoia teda nagu väikest last. Aga mis sa teed ära — see on laste kohus...»

«Täiesti õige,» nõustus külaline viisakalt, ilma et ta oleks pööranud pilku Anetalt.

«Haiseb... kõik haiseb siin! Kas te tõesti ei tunne?» karjus Aneta pärast võõra lahkumist.

«Mis sa nüüd räägid, kullake. Ma muud ei teegi, kui muudkui nühin ja küürin siin iga päev! Jumal hoidku!» torises solvunud Agathia.

Nõnda möödus talv. Lumi hakkas allapoole vajuma, määrdus, sulas, muutus vesiseks, kohati paistis lume alt juba mullalaike. Lautadest venisid ammudes nagu vastu tahtmist välja kariloomad. Soojade lehmakookide ümber sagisid lõbusalt varblased, nende seas oli ka üks räpane, kes teab kus talvitanud tuvi. Hoovides aurasid lume alt vabanenud, rõskusest mustad heinasaod. Päike sai jõudu juurde, soojendas mõnusalt nägu ja käsi, kuid inimesed käisid ikka veel paksude riietega. Kuklale kinniseotud sallidega lapsed jooksid õue ja nende ahju ääres soojendatud peod haarasid kohe jääpurikate järele. Silk-silk, silk-silk — pillasid heldelt sogaseid piisku sulama hakanud purikad. Valjemini hakkasid vidistama musträstad, kes keksisid aeg-ajalt üle õue, pead uhkelt püsti, nagu vaheajale tulnud seminaristid. Lõpuks ilmus nähtavale ka kleepja poriga kaetud tee, peaaegu läbipääsmatu, äärtel inetud räpased lumesaarekesed. Maa oli pääsenud talve küüsist, ent muutunud inetuks pärast kolmekuist orjust; ta oli nagu mandunud, teisenenud, räpastunud ja näis kuidagi jõuetu. Nüüd olenes kõik päikesest ja inimeste kätest, nad pidid kõik uuesti korda seadma, puhtaks pesema, kindlustama. Ning päike ja inimene asusid rõõmuga tööle.

Kui aga küla hakkas särama tuhandetes värvitoonides ning kõik hoovid ja külatanumad kattusid tuule mahapuistatud õitega, avas Aneta oma käega värava ja laskis põdra välja.

«Mine kuhu tahad, ainult mine siit kaugemale!» käskis ta põtra.

Inimesed tormasid jälle väravate juurde, jälle hoidsid nad kaelarihmadest kinni metslooma lehast ärritatud ja peremeeste käitumisest nõutuid koeri, jälle kutsusid nad sõbralikult põtra, kes, heitnud uhkelt selga päikese käes säravate sarvedega pea, sammus lihavaid, läikivaid külgi õõtsutades mööda külatanumat ja nuusutas jaheda kareda koonuga tema poole küünitatud peopesasid. Päästetud, tänulik, veendunud inimese headuses, lahkus põder, jättes igaveseks hüvasti valgetes, roosades ja sinistes õites külaga ja tänas inimesi nii nagu oskas headuse, varjupaiga ja halastuse eest — ta pruuskas, raputas pead ning jättis inimesed ja küla meelde oma suurte niiskete silmadega. Ent sellest külast väljuda ei olnud põdrale määratud — metslooma jaoks teadis ta inimestest liiga palju ja see oli nüristanud ta kaasasündinud ettevaatlikkuse. Aneta seisis veel väravas, Agathia pühkis lahkumispisaraid, Petre aga kohendas saapaninaga kohaltnihkunud kiviplaati, kui kostis pauk. Petre võpatas ja tardus paigale. «Kuulsin vist valesti...» mõtles ta, kuid pauku ei kuulnud mitte ainult Makabelid, vaid kõik urukhilased ja nad taipasid kohe ka selle põhjust. Aneta läks põdrale järele. Esimest korda elus väljus ta väravast üksi, ilma vanemateta ja nukuta. Põdra jäljed paistsid selgesti tuulest mahapuistatud õitel, rõsketes taraalustes püsis veel kohati soe põdralehk, õhk värises veel paugu kajast. Aneta läks edasi, kuni nägi küla serval sepikoja juures põdra veekalkvel silmi. Surnud põdra juures seisid sepp Stephane ja politseinik Zakharia. Sepal oli nahkpõll ees ja varrukad üles kääritud, ta tugevad, alatisest tulepaistest tõmmud käsivarred olid paljad. Politseinikul oli alles püss käes. Ta mustale kuuele olid õmmeldud määrdunud valgest riidest pagunid.

«E-e...» hakkas Aneta ärritusest kogelema.

«Noh, eks minulgi ole vist õigus ühele portsule šašlõkile?» muheles Zakharia. Kuid ta muhelus oli sunnitud; tema ähmased, šaakalikarva silmad vilasid ärevalt, juba

enne Aneta tulekut aimas ta, et seekord tal oma tabava lasuga uhkustada ei õnnestu. «Ega ma sihtinudki ... Tahtsin niisama ehmatada! Aga tema kohe patsti küljeli maha ...» püüdis Zakharia oma süüd põdra kaela veeretada.

«Pidi ta, vaeseke, just praegu tulema,» katkestas teda sepp. «Zakharia, näe, astus sisse, tahtis, et ma tal ratta ära parandaksin... Vaatan uksest välja, sinu põder sörgib siiapoole... Mina tundsin ta ära, aga kust Zakharia pidi teadma, et...» Ta jäi äkki vait, julgemata lõpuni rääkida: kust Zakharia pidi teadma, et see ei olnud mitte tavaline põder, vaid Giorga hing?

«Te kõik olete mulle vastikud!» lõi Aneta jalaga vastu maad.

Petre nõudmisel maeti põder maha nagu inimene, sinnasamasse sepikoja juurde, vana plaatani alla; Petre ei lubanud kellelgi teda nülgida ega ta sarvi maha saagida. Kuni põdrale hauda kaevati, istus mossis, solvunud Zakharia sepikoja ees, vastu seina toetatud arbaaratta kõrval, püss põlvede vahel, ja näris tohletanud õuna.

Oli kevad. Tuhandetes õites puud oleksid nagu keereldes üksteise järel tormanud välja säravast pimestavpuhtast sinast. Oli kaunis näljane varakevad, õhus hõljus varjulistes paikades püsiva lume ja õite lõhn. Kahuste lillesüdamike ümber tiirlesid mesilased; poolkõdunenud niisketes läinudaastastes lehtedes sagisid igasugused putukad, valjusti sidistades ja vidistades lendasid linnud murelikult ühe puu otsast teise otsa, ühelt hoovilt teisele. Kõik olid näljas, kõigil oli kiire — talv oli tühjendanud kõik aidad ja kannud põhjani, sügis aga oli veel kaugel. Rammusa ja külluslikku toidu lõhna võis tunda vaid Barbare Džordžadze «Perekonnaraamatu» lehekülgedel. Samal ajal võttis aina rohkem võimust päike, mis aurutas maapinnast välja niiskuse ja külma. «Ema, me peame põrandat niisutama, kärbsed söövad lapse ära,» hüüdis ämmale nurgavoodist tõusnud naine, kelle rasedus oli laisaks teinud ja keda praegu roiutas omaenda piima- ja imikulõhn. Rõduposti otsas kuivas kummuli uhmer; põrnikas oli maas selili, keerles ühe koha peal ringi ja põrises. Mööda teed läks kümne-kaheteistaastane poisike, ta näolt võis lugeda, et teda on taas saadetud klanima võlgu paari peotäit jahu või aedube. «Noh, üks kord veel käi ära...» oli teda ilmselt palunud üksik ema või haige vanaema, ja ta läkski, saanud taas võitu enesearmastusest, sest et midagi muud ei osanud ta ette võtta, ta oli väike, nõrk, unistaja... «Kasvan suureks ja hakkan trummi mängima, siis saan palju

raha,» mõtles ta. Aga mis head sellest tuleb, kui ta hakkab kõrtsides ja trahterites trummi taguma, saates nõnda mööda oma poolpurjus elu, julgemata kordagi tõeliselt valla päästa oma rusikassepigistatud paberrahana kägardatud hinge. Ta läheb, aga jalad veavad tagasi — silme ees seisavad «abivalmis» sugulaste näod. Tema tunneb neid paremini kui ema ja vanaema. Nemad näevad vaid annetatud jahu või ube, tema aga — nende inimeste nägusid, kui neil tuleb ohverdada kas või peotäiski oma tagavaradest, närune peotäis, millest ei piisaks varblaselegi kõhutäieks. Ema ja vanaema silmis on need inimesed ikka veel niisugused, millistena nad tundsid neid paremate päevadel, kui nende perelgi oli toitja ja neil oli võimalik laenu tagastada; tema aga sai nendega tuttavaks nüüd, häda sunnil, kui tema on perekonna ainus lootus, kuna isa on surnud, vangis või vireleb soldatipõlves. Ta läheb, tema, maailma homne päev, maailma lootus, elu jätkaja, — läheb rusutuna sellest, et ta on nii väike, masendatuna ema ja vanaema abitusest ning kibestununa isa saatusest, olles juba ette mõistetud alandustele ja kannatustele. Ta on juba teelt eksinud, eksinud algusest peale, ekslikud on tema unistusedki, sest kõik nad keerlevad kõrtsmike ja trummilööjate ümber. Nemad on ju selle maailma vägevad, tema aga on putukas, niikaua kui võtab kaenlasse trummi, millest hakkavad iseenesest välja pudenema kortsus kümnerublalised. Niisugune on elu, mida ta tunneb, nii võttis see elu teda vastu. «Jah, just niisugune ta on...» kinnitavad kõik ümberringi; ja nõnda kattus ta hing sulgedega, mis sobivad kõige paremini just selliseks eluks.

Aneta põdra verega piserdatud kevad virvendas, undas, kumises, läks lehte, ja Aneta oli veendunud, et see on viimane kevad, mille ta veedab isakodus. Iga hinna eest pidi ta siit välja pääsema; siin peeti teda endiselt väikeseks lapseks, hellitati teda, ja kui ta midagi iseseisvalt märkas, siis oli see teiste meelest rumalus. Seniajani polnud ta oma kodus midagi märganud, midagi mõistnud, ta oli olnud tundetu nukk nagu Asklepiodota, näinud vaid seda, mida talle olid näidanud täiskasvanud; tegelikult aga tuli välja, et asi polnud sugugi nii, et ta mälu oli kõik need aastad imenud endasse käsnana kõike, mis pesitses selle maja seinte vahel — surma, hirmu, usaldamatust, mis kogunesid temasse ajapikku nagu tolm nuku katkisesse pähe. Anetat hämmastas iseenda mälu, ta ei mäletanud mitte ainult seda, mille tunnistajaks ta ise oli olnud, vaid ka seda, mis oli juhtunud enne tema sündimist, mida ta ei oleks pida-

nudki teadma, mis aga täiskasvanute hooletuse tõttu siiski oli talle teatavaks saanud. Mida rohkem aeg edasi läks, seda rohkem tulnuks tal meeles pidada, aga kas suudab inimmõistus meelde jätta kõike? Juba sellest, mis ta mäletas, piisas, et hoomata vältimatut, kogu maailma enda alla matta ähvardavat õnnetust. Esialgu oli see õnnetus tunginud üksnes nende majja, leidnud üksnes siin nõrga koha, aga kus oli tagatis, et ta rahuldub vaid sellega, piirdub üksnes nende majaga, et nakata pikapeale ka teisi. Kapisuuruse kella kärisev hääl röövis talt viimase rahu, veenis teda, et ta ei tohi aega viita. Iga päevaga suutis ta aina vähem taluda vangina oma tuppa lukustatud vanaisa tammumist ühest seinast teise, isa paberite krabinat ja arvelauanuppude klõbinat ning Agathia mõttetut, kasutut askeldamist. Maja oli alusmüürini läbi kõdunenud. Ta haises vundamendist saadik.

«Sulle tundub, tütreke...» ütles Agathia solvunult.

Aga Aneta teadis juba, et Agathia ei tunne seda haisu kunagi, sest ta on ise sellest üleni läbi imbunud, ta on selles vanaks saanud, igaveseks sellesse mattunud. Aneta aga ei saanud öösiti und: ta lebas pimeduses, tekk üle nina, ning igas nurgas viirastus talle politseinik Zakharia, püss käes. Isegi siis, kui terve Urukhi muutuks politseinik Zakhariaks ja valvaks teda temalt pilku pööramata, peab ta siit välja rabelema, siit põgenema, viima inimeste teadvuseni oma läbikõdunenud, haisva maja leha — vältimatu üldise õnnetuse märgi... See oli võib-olla kevade süü, et ta nii halastamatult ja karmilt omaste üle otsustas, kuid asi ei olnud ainult kevades. Aneta nagu ta isagi poleks iialgi taibanud, kui mõttetu ja eesmärgitu on nende elu, ja Agathia vananedes oleks ta võib-olla ise võtnud kätte luua ja kühvli ning hakanud perenaiseks selles imelikus majas, kui mitte ühel päeval ei oleks kloppinud oma lumiseid jalgu nende trepil teedeinsener. Aneta armastas teda, ise seda veel teadmata, oli armunud temasse esimesest pilgust, koguni varem, sest ta oli mehe oma vennaga segi ajanud, ja see eksitus oli ta tahtmatult relvituks teinud, heitnud ta kaitsetuna ja ettevalmistamatuna selle kaotatud vendade hõngu omava tunde meelevalda ning samal ajal sundinud teda vendi unustama, hõivanud tema südames vendade koha. Aneta oli ärevil, mõistmata õieti selle ärevuse põhjust. Ta seisis tundide kaupa akna all, oodates kaugete plahvatuste kõmahtusi. Esimest korda kuuldi Urukhis seda häält lume sulamise ajal. Esialgu arvati, et see on Eeliase vanker, mis sõidab üle taeva, ent see ei saanud ju tõsi olla: aeg oli selleks liiga varajane; ja seda mõistes jäid urukhilased hämmeldunult taevasse vahtima. Ent varsti selgus kõik. Garegini poes ei räägitud nüüd enam muust kui raudteest. Mida kõike ei kõneldud raudkoletisest, mis liikuvat edasi iseenesest ja võivat viia ühest kohast teise terve küla kõige tema koliga. «Noh, nüüd toob Garegin meile poodi head-paremat,» tegid inimesed nalja iseenda rahustamiseks, heites samal ajal uurivaid pilke letil lösutava peremehe poole. Garegin muigas tagasihoitult, nagu oleks ta ise veduri leiutaja, kuid südamepõhjas pelgas temagi. Ta nägi kaugemale kui teised ja mõistis, et raudtee hävitab palju teisi teid ja radu, paigutab paljusid asju ümber, paigutab ja jaotab uuesti ümber ka elu ja inimesed. Selliste muudatuste korral võib kergesti juhtuda, et tema pood võib jääda teedest eemale ebasoodsasse paika.

«Võib-olla et siis te ei tulegi enam minu poodi. Hommikul istute rongi ja õhtul olete juba Tbilisis,» naljatas Garegin, koputades oma klientide südametunnistusele, nagu amm manitseb oma suure vaevaga üleskasvatatud ja igasse ilmakaarde laiali lendama valmistuvaid kasvandikke.

«Võtku teda pagan... mina sinna oma jalga küll ei tõsta!» ütleb mõni külamees, et Gareginile headmeelt teha, aga häälest on tunda, et päris siiralt ta seda ei mõtle, ja kui asi niikaugele jõuab, siis ei tea veel midagi. Aga sinnani oli veel väga palju aega. Gareginiga olid nad juba harjunud, olid leidnud temaga ühise keele, raudtee aga alles lähenes neile — selle jaoks tehti alles kohta, raiuti maha põõsaid ja okaspadrikuid, võeti maha saja-aastaseid metsi, lasti õhku kaljusid, aeti täis orge. Raudtee ees aga käisid kuuldused, ja just nende läbi kinnituski tee inimeste teadvusse. Räägiti, et varsti tulevat viimnepäev; surnud tõusvat üles, kirikutes ei peetavat enam teenistust, preestritel pöetavat pead paljaks, kirikukellad aga võetavat maha ja sulatatavat ümber rongiratasteks. Palju taolisi imelugusid käis ringi ka kaugete plahvatuste kõminast ülesärritatud Urukhis. Isa Zossime aga käis külas ringi, kannikesekimp käes, preestrikuue saba takjaid täis; ta näol ja kätel oli juba kevadine päevitus, tema silmad aga särasid endiselt. Ta hulkus ringi nagu peremeheta hobune, teda võis kohata igal pool.

«Ütle, isa, kas see on tõsi... kõik, mis küla peal räägitakse?» pärisid temalt külainimesed.

«Küllap vist, pojuke, küllap vist,» vastas ta kõiki kahtlusi ja kartusi hajutava tooniga. «Kõik liigub sinnapoole.»

«Ei tea, mis meid sellest hädast küll päästa võiks?» ei

andnud talle rahu naabrid, kes polnud ikka veel temasse usku kaotanud.

«Mitte miski ei päästa, mu poeg!» naeratas isa Zossime laialt.

«Kui lood niikaugel on, mis see vana togu siis veel hambaid irvi ajab?» pomises preestri selja taga mõni külamees, kes oli ehmunud rohkem kui teised ning suurest hirmust hoopiski jultunuks muutunud.

«Sul on õigus, pojake,» vastas temale preester, ilma et oleks ütleja poole vaadanud. «Vanainimese aru on nõder.»

Ta surus vastu rinda kannikesekimpu ja palveraamatut, mistõttu nägigi vist välja nii abituna ja silmatorkavalt üksikuna puhtaksküüritud kevadises avaruses. Ta kõõmaste õlgadega kuub läikis päikese käes, ja talvel suureks kasvanud lapsed, kes nüüd esimest korda õue tulid, kartsid teda. Isa Zossime välimuses oli tõepoolest midagi rahutukstegevat, rõhuvat, nii ligitõmbavat kui ka eemalepeletavat, mis tulenes ilmselt tema eale mittevastavast reipusest ja elurõõmust. Ta ise ka vist tundis seda, sellepärast ta naerataski nii süüdlaslikult ja ta samm oli kammitsetud nagu meheks ümberriietatud naisel. Aga elu algas jälle otsast peale: põllud valmistusid künniks, viinamägedelt tassiti ära kõdunenud lehti ja äralõigatud vääte; kuhu sa ka ei vaadanud, igal pool põlesid lõkked, põletati prahti. Ereda päikese käes polnud lõkkeid näha, kuid õhk nende ümber virvendas ja levitas mõnusat soojust.

«Vaikus valitseb maa peal, sellepärast ma kardan sind, issand!» pomises preester Zossime endale nina alla. «Vaikus valitseb maa peal, hukutav vaikus... Sest need, keda vaikus petab, unustavad su taas, issand, taas paljunevad inimesed ja nende kurjad teod ning taas langeb sinu viha meie peale, issand... Vaikus valitseb maa peal — see on uputuse ettekuulutaja...»

«Kellega sa räägid, isa?» hõikas teda Petre, kes tampis ähkides läbi pori, kiirustades preestrile järele.

«Vaikus valitseb maa peal... naeratas talle isa Zossime.

«Minu majas ei valitse vaikus, vaid hullumeelsus ja surm,» vastas Petre kähiseva häälega. Ta astus teelt kõrvale ja lükkas vastu aiaroigast suurema pori saabastelt maha. «Ma otsisin sind, isa... Käskis, et toogu ma sind sinna. Mina olen talle nagu eesel jooksutada...»

Petre seisis aia ääres, preester seisis teel. Ta oli pooleldi Petre poole pöördunud; näis, nagu oleksid juhuslikult kohtunud kaks vaenlast, kes ei julge teineteisele läheneda.

«Kas sa oled kunagi kannikest nuusutanud?» küsis preester ja nuusutas oma kannikesekimpu.

«Mi-is?» küsis Petre.

«Näe, kannike,» ütles isa Zossime, küünitades Petre poole kätt kannikesekimbu ja palveraamatuga. «Siit saab alguse inimene.»

«Isa on suremas. Tahtis, et sa annaksid talle jumalaarmu...» sõnas Petre kohmetult.

«Samasugune lõhn on ka meil, kui me sünnime: niisama nõrk ja hingetungiv...» rääkis isa Zossime. «Aga mitte kauaks, selle ajani, kui me käima hakkame ja porri vajume. Kui sa tahad pori sees vastu pidada, siis kõigepealt tapa endas kannike, saa lahti kannikeselõhnast. Õnneks sureb kannike kergesti.» Nüüd hoidis ta palveraamatut kahe käega; kannikesed lebasid raamatul, nende roosakad, peaaegu läbipaistvad, mullased juured olid kokku pigistatud. Ettevaatlikult tõstis ta raamatu nina juurde nagu ääreni täis taldriku ja hingas veel kord sügavalt, mõnuga sisse, seejärel kallutas ta pisut raamatut. Kannikesed kukkusid porri. Petre eemaldus aiast ja astus teele, nagu oleks ta seda oodanudki.

«Kus sa jäid nii kauaks, kas sa jumalat ei usu?» pistis Khaihosro möirgama, kui isa Zossime ja Petre tuppa sisenesid.

Isa Zossime vaatas Petrele otsa imestunult, isegi pisut pahaselt, nagu ette heites, et miks too teda kiirustanud oli, kui isa ei kavatsegi veel surema hakata. Aga Petre ei teinud sellest väljagi, tal oli jälle piinatud ja tüdinud ilme näol.

«Parem juba õnnistusega elada, kui ilma õnnistuseta surra,» ütles ta lõpuks, et preestri painavast pilgust vabaneda.

«Kell jäi seisma, isa. Juba teist päeva on vait nagu surnu!» kaebas Khaihosro.

«Mind küll ei oleks maksnud sellepärast jooksutada,» naeratas preester Zossime. «Mina ei mõista kellaga midagi peale hakata.»

«Minu aeg on läbi, Zossime! Kaks päeva on kell vait olnud ja mitte keegi peale minu ei märka seda. Ta jäi minu pärast seisma. See on märk: et pane ennast valmis...» Khaihosro kõneles rahulikult, vaid ta kondised tedretähnilised käed värisesid pisut. «Vaat niimoodi... nii et valmista mind ette. Ma olen sinu meelevalla all — teenid sa siis jumalat või kuradit. Ole ainult õiglane. Tema käest päritakse ju samuti aru.» Ta osutas käega Petre poole. «Ja

rohkem kui minu käest. Mulle oli ta kasupoeg, aga talle vend! Nii et ära veereta ainult minu kaela seda, mida maalgi oli raske kanda, seda, mida maagi vastu ei võtnud.»

«Kae-kae... See on siis isalik õnnistus. Eks Petret on vaja ainult selleks, et sõnnikut välja rookida,» ütles Petre ja läks uksest välja.

Ta virutas enda järel ukse nii kõvasti kinni, et see prahvatas uuesti lahti — just nagu meelega, et ta saaks isa ja preestri kõnelust pealt kuulata. Toas oli paks, sumbunud õhk, lõhnas tolmu ja mädanenud õunte järele. Välimisel aknalaual vedeles leivakonts, selle ümber tiirlesid varblased, ükski neist ei suutnud kontsu paigast liigutada, kuid ei tahtnud loovutada ka teistele. Neid hirmutasid liikumatud mustad varjud toas ning nende enda nokkade klõbin, kui nad ähmiga pihta saamata toksisid leivakannikat; vahetevahel tõusid nad korraga nagu käskluse peale aknalaualt lendu. Preester Zossime jälgis huviga varblasi.

«Ükskord lapsepõlves pakkus keegi mulle lobiot, mul on seniajani see maik suus,» ütles Khaihosro.

Vanamees oli tahtnud pihtida, hinge puistata, kuid sellekski ei jätkunud tal julgust, ja ta hakkas jälle vett segama. Ta sarnanes vargaga, kes ei häbene mitte vargust kui niisugust, vaid seda, mis ta on varastanud, sest alles siis, kui ta on kuriteolt kinni püütud, saab ta aru, millise tühja asja pärast ta on end häbisse saatnud. Tema püüdjad loodavad tema juurest leida jumal teab milliseid väärtasju, tema aga oli kärbatanud vihasid kurke endale põue toppinud. Tõenäoliselt ta lastakse lahti — antakse jalaga tagumikku ja kihutatakse minema; ja ometi ta sureb häbist, kui peab oma särgipõue välja puistama ja ta jalge ette varisevad krimpsus, kärbatanud kurgid! Alles nüüd mõistis Khaihosro, et ta oli eluaeg preestrit vihanud — see oli ebateadlik, väljendamatu viha; nõnda vihkab vigase mehe naine oma ämma. Talle tundus, et kui preester Zossimet ei oleks olnud, siis oleks tema elu läinud hoopis teisiti; tookord, kui ta kohtas preestrit, oleks kõike veel saanud parandada; preester aga oli tal taganemistee igaveseks ära lõiganud, võtnud talt võimaluse loobuda neist sõnnikuhaisustest varemetest. Tol saatuslikul päeval, kui nad esmakordselt kohtusid kahekuuse lapse haual, sundis isa Zossime oma salakavala muige ja mesimagusa keelega teda veel enam mässima end valesse, süvendama veelgi oma viga, sidus teda veelgi rohkem võõra nimega ja leinaga võõra kadunukese järele. See viinanina tegi ta südame härdaks, äratas haledust surnud lapse vastu, tegi nad sugulasteks, riputas talle selle lapse kaela, hingele, keelele, ja Khaihosro ei saanud enam sellest lahti öelda. Aga lahti öelda oleks tulnud, kui tal vähegi oidu peas oleks olnud, lahti ütlema oleks ta pidanud otsekohe, hetkegi viivitamata. Sellega, et ta seda ei teinud, ta ennast hukutaski, hukutas ennast just samal hetkel, kui ta arvas, et ta on päästetud. Aga siis ta oli olnud rumal, ta oli kartnud nagu tuld ainult üht: et keegi ei hakkaks kahtlema, ei hakkaks urgitsema, kuivõrd seaduslik on tema õigus päranduse le. Ta oli kartnud ainult jälitamist ja uurimist ega olnud mõtelnud millelegi muule; see oligi ta pimestanud ja ta pea segi ajanud. Ent kes oleks võinud teda tookord kahtlustada, kellel oleks tulnud pähe vastu vaielda, kui ta olekski omandanud ebaseaduslikult Makabelide varemed, kus ilmselt oleks keeldunud elamast viimane kerjuski; isegi kui need varemed oleks talle kingitud, poleks ta sinna pidama jäänud — ta oleks ennem kirikutrepil edasi istunud, kui hakanud rookima ussidest kihavat umbrohupadrikut, rookima kogu seda sajandivanust kõntsa. Tema aga oli tunnistanud isegi kellegi surnud lapse oma tädiks, et teda vaid siit minema ei kihutataks ning keegi ei kahtleks, et tema on kogu selle kõntsa, usside ja haudade seaduslik pärija, et tema polnud tulnud siia mitte sooja kohta otsima, vaid et ta tahab täita kõige pühamat kohust — rajada silda tundmatute esivanemate ja niisama tundmatute järeltulijate vahele. Tegelikult aga pani ta sadula lehma selga, pistis kaameli kanaarilinnu puuri. Milline togu oli ta küll olnud, kui oli tõsiselt uskunud, et saduldatud lehmaga, puuripistetud kaameliga ta eksitab, ajab ummikusse kõik vaenlased, kes janunevad ta verd! Milleks kõik see puru silmaajamine ja peitusemäng? Juhul, kui ta polekski Kaphlan Makabeliga kohtunud, oleks talle niikuinii antud mõni selline vilets kohake kuskil kaugel mahajäetud koloonias tänutäheks tema kahekümne viie aastase soldatiteenistuse eest! Kui kogu see tolm, mida ta oli sisse hinganud rännakutel nende kahekümne viie aasta jooksul, oleks muutunud uuesti mullaks, siis oleks sellele mullale ära mahtunud terve pataljon. Aga tollal ta seda ei mõistnud, sest ta oli olnud noor ja rumal. «Ma räägin teile nii, nagu te oleksite võõras...» oli talle tookord öelnud preester Zossime selle surnud lapse kohta — ja see oli sulgenud tema ees viimase ukse ausa, avaliku elu juurde. Ja tal oli tookord veel kangesti hea meel olnud, et preester nii kergesti oli tunnistanud tema ja kahekuuselt surnud tüdrukukese sugulust, vaata et oleks tal veel kättki suudelnud. Oleks tal olnud tookord kübekegi aru peas, poleks

ta nii kergesti preestri õnge läinud, kes oli tookord püüdnud kaks jänest korraga: sokutanud talle kaela hüljatud koolnukese (vististi pannakse see neile seal üleval teeneks) ja kindlustanud endale eluksajaks tasuta veiniallika. Nüüd on muidugi juba hilja, aga siis oleks ta pidanud jalapealt keelduma nii Makabeli nimest kui ka pärandist ja kaduma siit otsekohe, ringi vaatamata, sest midagi hullemat kui siin, poleks temaga ealeski saanud juhtuda. Tal polnud mitte ainult nime ega seisust, vaid isegi oma järeltulevat sugu; kui ta järglased jääksidki siia maailma püsima, siis ei ole neil kunagi määratud teada saada tõde temast endast ja tema päritolust. Isa Zossime oli võtnud talt võimaluse lahti öelda, loobuda! Silmi vilgutades ja suud matsutades oli ta vaid aidanud Khaihosrol kapselduda vale kitsasse teokarpi ning hukutanud ta nõnda igaveseks. Tema otseseks kohuseks oleks aga olnud hoiatada patu teele astunut, teha talle selgeks, et võõra vara omastamine on suurem patt kui pimedast peast nõrkusehetkel omastatust loobumine, et püüdes end päästa, ütles apostelgi kolm korda õpetajast lahti, ja miks peab siis tema, ussike, selle väljasurnud perekonna pärast oma pea põrgutulle pistma. Isa Zossime aga tõukas teda veel tagant, lükkas teda veel sügavamale patukuristikku, kust teda nüüd enam issand jumalgi ei suuda päästa, sest issand jumal ise ka ei suuda tema isikut kindlaks teha, ei tea, kellele ta peaks ulatama abistava käe.

«Uba õitseb...» ütles Khaihosro. «Kas sa tulid siia minu hinge päästma või aknast välja vahtima?» vihastas ta äkki.

«Oaõis sarnaneb muide inimeste unistusega,» tähendas isa Zossime. «Mõlemad püüavad ronida ülespoole.»

Nad vaatasid teineteisele otsa; üks pingsalt, kahtlustavalt, tigedalt, teine — rahulikult, sõbralikult, kannatlikult.

«Kas poleks juba aeg... saame siis lõpuks tuttavaks,» ütles Khaihosro pärast pausi.

Praegu märkas isa Zossime esimest korda, kuidas majori munder oli nende aastate jooksul luitunud ja ära kulunud: kaenlaalused olid higist mustad, kuub ja püksid ebaühtlaselt pleekinud ja veiniplekke täis. Pagunidki ei sätendanud enam nagu vanasti, nüüd sarnanesid nad kahe räsitud kummuli varesepesaga. Kuldsed nööbid olid samuti ära hõõrdunud, vaokesed nööpide pinnal olid mustust täis, üks nööp oli sootuks ära kadunud, riidel paistis vaid nööbi narmendava nijdiotsaga jälg, kus oli säilinud mundri esialgne värv.

«Naljameest!» muigas preester. «Kui juba meie sinuga teineteist ei tunne...»

«Ei tunne!» hüüdis Khaihosro vahele. «Ei tunne! Sa teadsid algusest peale, et ma ei ole see, kelleks mind peetakse. Seda, kes ma tõeliselt olen, ei tea isegi sina.»

«Hea küll... eks arva pealegi.» Preestri suu kiskus veel laiemale naerule.

«Mida? Mida ma pean arvama?» küsis Khaihosro jahmunult.

«Et sa ei ole see, kelleks sind peetakse, ja et mina ka ei tea, kes sa oled?»

«Siis... siis...» Khaihosro hakkas ärritusest kokutama. «Siis ütle mulle ka! Miks sa mind piinad? Ma vannutan sind jumala ja kuradi nimel, ütle mulle, kes ma olen!»

«Kannike...» ütles isa Zossime.

«Kannike?» Khaihosro ajas silmad pungi.

«Jah!» noogutas preester. «Juurega üles kistud, otsekohe lõhna kaotanud, käes närbunud kannike.»

Nad jäid jälle teineteisele otsa vahtima. Nüüd naeratasid mõlemad: üks rahulikult nagu alati, teine, hämmeldunult, tigedalt, pilkavalt. Äkki puhkes Khaihosro naerma, naer segunes köhaga. Ta silmavalged hakkasid punetama, põsed läksid pungi, mitu korda kattis ta suu käeseljaga.

«Kus sa säherdust kannikest enne näinud oled,» pigistas ta suure vaevaga endast välja. «Mine minema!» käratas ta äkki ja ta näoilme muutus, nüüd oli ta nägu julm, jõhker, tume. «Mine minema!» kordas ta sosinal, sest tal ei olnud enam häält.

«Rahune, rahune...» manitses isa Zossime.

Akna taga aga sillerdas ja helkles maailm tuhandetes värvitoonides. Inimesed sõid rohu- ja nõgesesuppi, kuid ometi ei lasknud nad nina norgu. Garegin andis kaupa võlgu ja ostjaid oli tal murdu. Võlgu saadud toidukraam oli küll maitsev, kuid kõhtu täis sellest ei saanud. «Lääne pool pidi päris nälg käes olema, seal olevat juba maiski otsakorral,» lausus vahel keegi, lohutades sellega ennast ja teisi, et meie pole siiski veel niikaugele jõudnud. Rääkija astus kõrvale, et kuulata, mis teised asjast arvavad, ja vastavalt sellele kas peletada eemale oma igavesed talupojahirmud ja kahtlused või siis veenduda veel enam nende õigsuses. «Mais? Ei tea mis mehesöök see mais on!» võttiski keegi teine kohe jutuotsa üles; ja elu läks edasi... Khaihosro ja preester Zossime probleemid ei huvitanud mitte kedagi.

«Mine minema, sulle öeldakse! Lase mul rahus surra...» ütles Khaihosro. Aga hääl reetis, et tegelikult ei soovinud

ta sugugi preestri lahkumist. «Ei oska mina sinuga rääkida... Aga sa saa ka minust õigesti aru, isa! Ma olen laevas kinni nagu Noa...»

«Mis Noa laev see sinul on...» muigas isa Zossime. «Paar lutikat, rohkem ei ole sul siin kedagi.»

«Aga mis sa veel tahad?» kähvas Khaihosro vastu. «Mille poolest me lutikatest paremad oleme — võta mind või võta Petret?»

«Eks Petrest on ka kahju,» lausus isa Zossime.

«Õige mul teie haletsemist tarvis on?!» mõtles Petre vihaselt. Isa ja preestri kõnelust kuulas ta suurest toast, seistes kapisuuruse kella ees. «Õige mul teie haletsemist tarvis on?!» kordas ta endamisi ärritatult ja tigedalt. Ta hoidis kätt vestitaskul ja tundis, kuidas taskus tiksub ta monogrammiga hõbeuur. Uur tiksus nagu teine süda, aga kapisuurune kell oli vait, seisis. Petre aga ei suutnud millegipärast kuidagi otsusele jõuda, kas panna ta käima või mitte, kuigi ta oli just selle mõttega isa kella ette seisma jäänud. Võti oli torgatud auku kella numbrilauas, oleks pidanud seda paar korda pöörama, ja kell oleks uuesti käima hakanud, oma tuhmide kähisevate tõugetega liigutanud paigast seiskunud toaõhku. Millegipärast erutas see mõte Petret — sel hetkel sündis temas midagi uut, salapärast, tähendusrikast, isegi ta oma keha tundus talle korraga võõrana, nagu rasedale naisele, kes vaatab juhuslikult peeglisse. Ta oli pingul ja erutatud nagu võõra ukse taga kuulatav salakuulaja, olgugi et preester ja isa ei öelnud midagi erilist, ajasid oma tavalist loba; see-eest avas kella vaikimine ta silmad äkki paljudele asjadele, nii et ta oli rõõmust lausa rabatud. Kella vaikimine andis talle kõigepealt teada seda, et ta väärib palju rohkemat, kui ta nõuab, ja et ta on võimeline tegema palju rohkem, kui ta on senini arvanud. Naeratus näol, hõõrus ta rõõmsalt värisema hakanud käsi. «Eks Petrest on ka kahju,» ütles just sel hetkel isa Zossime... Mis luges talle nende haletsemine, kui ta oli just praegu omandanud võimu, just praegu tulnud arusaamisele, et selles väikeses metallitükis ei ole peidus mitte ainult kapisuuruse kella, vaid ka tema isa hing. Nii et selles majas tähendas tema rohkem kui isa, ja kui ta vaid oleks tahtnud, oleks ta iga hetk võinud saada tõesti esimeseks, tõeliseks perekonnapeaks. Petre võttis võtme august välja ja surus selle rusikasse. Pisut kõhkles ta veel, kuigi tal ei olnud mõtteski oma äkitselt tekkinud ideest loobuda... õieti ta ei kõhelnudki, vaid ainult teeskles, et kõhkleb, et tal on väga raske seda sammu astuda, teeskles, nagu jäljendaks ta neid,

kelle käes on vägi ja võim, kes hoiavad oma kätes tervete riikide saatust, mitte aga üheainsa poolearulise vanamehe oma nagu tema. Ta läks rõdule, ja keerutades pea kohal kokkusurutud rusikat, sulges silmad, et ta ise ka ei näeks, kuhu lendab väike raudlind, kapisuuruse kella hing.

11

Puude lehed olid muutunud tumeroheliseks, kuivakstõmbunud ja kõvenenud teekate kattus jälle sooja pehme tolmukihiga, majad kadusid puude varju. Õhk oli lõhnadest tihe, laisalt lendasid ringi sumisevad mesilased. Õuest kostvad, lopsakast rohelusest summutatud hääled kõlasid poolpimedates tubades kuidagi eriti salapäraselt ja erutavalt. Puuokstevahelised tühjad kohad olid päikesevalgusest üle ujutatud, nii et aknast ei paistnud, kas mööda tanumat läheb lehm või hobune. «Aga võib-olla see ei olegi lehm? Ega hobune?» keerles tal roidunud peas. Ta ei mõtelnud seda küll päris tõsiselt, kuna oli selle küsimuse välja mõtelnud pigem selleks, et kuidagi aega surnuks lüüa, selle taga aga varitsesid unistus ja hirm, jõuetus ja igatsus. Niisugust ebalust ja ärevust polnud ta veel kunagi tundnud. Iga päev ootas ta kannatamatult ööd ja öökulli huikamist nagu temavanustel tüdrukutel kombeks (sel kevadel oli ta saanud viieteistkümneaastaseks); kirglikult, erutatult unistas ta surmast, kuigi ta ei uskunud hästi, et surm tantsiks tõepoolest Agathia ja öökulli pilli järgi. Öökull oli ilmunud Makabeli pärna otsa sel kevadel; ta huikas alati nii ootamatult, et Agathial kadus jõud kätest.

«Mis sa, kurivaim, kraaksud õnnetust,» torises Agathia ja lõi kiiresti risti ette.

Tema aga tahtis surra! Üksnes surm võinuks korraga vabastada Aneta sellest tusast, mida ta tundis kogu oma kehaga nagu võõrast, võõra higi ja lehaga läbiimbunud särki. Talle näis praegu, et samasugune rahutus vaevas teda alati, sündimisest saadik ja et see kestab nõnda alati, igavesti. Asjatult võitles ta endaga — ta ei suutnud otsustada ei kodunt lahkumise ega kojujäämise kasuks. Lahkumast takistas teda kaastunne, jäämast — vihkamine; ta haletses ja vihkas inimesi, keda ta, kui ta elu oleks kujunenud teisiti, oleks armastanud. Haletsus ja vihkamine jäid talle jalgu nagu kaks vihma käes märjaks saanud, tuppa tik-

kuvat koera, kes suruvad end vastikult vastu paljaid jalasääri; tema aga seisis haledalt kühmutõmbununa akna all, hoides suure vaevaga pisaraid tagasi, mossis, vihane ja kaitsetu. Praegu tunnetas ta veel valusamini ema surma, vendade kadumist, oma võõrdumist isast ja vanaisast — see kõik ajas teda segadusse, tegi rahutuks, vaevas ja piinas teda. Vaevalt oli ta voodisse heitnud ja pea padjale pannud, kui ta silme ette kerkisid kaks nägemust, millel ei pidanuks küll olema midagi ühist: võõra mehe lumega hõõrutud keha ja surnud põdra veekalkvel silmad. Need kaks nägemust, hoolimata nende välisest erinevusest, sulasid ta kujutluses igaveseks ühte, neil oli ühine juur ning selles oli midagi salapärast ja kahemõttelist. Võõra paljas keha äratas temas lootust ja andis kinnitust, et teed on siiski olemas, surnud põdra pisaratega täidetud silmad aga veensid teda lootuse alusetuses ja teede salakavaluses. Oma lapsepõlve ta ei mäletanudki enam — viinud endaga kaasa rahu ja usu igavesse püsivasse ellu, oli lapsepõlv jätnud ta hinge midagi niisama külma ja kaledat nagu raudvarras, mille külge oli kinnitatud Asklepiodota silm. Praegu oli tal juba raske uskuda, et tal oli tõesti kunagi olnud ema, et riiukuked vennad olid teda tõesti kunagi eesli seljas kooli viinud; mitte midagi ühist ei olnud ka selle alati tigeda, luku taga istuva vanamehe ja lahke sõbraliku vanaisa vahel, kes oli talle kunagi kinkinud Asklepiodota ja öelnud kogeldes: «Teile tuli sõbrannake külla. Ta ütleb, et ta nimi on Asklu... Asklo... Asklepiodota!» Ta oli seda aega unes näinud või siis oli see igaveseks mattunud mulla alla koos teiste ema muinasjuttudega. Tegelikkus oli see, mida ta elas läbi praegu, aga mitte see, mis oli juhtunud kunagi minevikus: see ei tulnud arvesse, sel ei olnud õigust takistada tuleviku teed. Õigus õiguseks, aga tal polnud selleks lihtsalt võimugi. Kas sai Babutsa haud takistada Petret uuesti naist võtmast? Muidugi mitte. Samuti ei takistanud teda ka Aneta olemasolu. Petre abielluks nagunii. Elu käib oma seaduste järgi, elu nõuab oma ja painutab alla igaühe. Aneta teadis seda veel enne, kui Petre saatis isa Zossime teda «ette valmistama». Aneta oli salaja armunud ja see häiris teda kõige rohkem, kui ta isa kavatsusest kuulis: näis, nagu oleks kogu see romaan tema isa ja mingi Thelavi kaubanaise vahel, kes oli maha matnud kolm meest ja soetanud endale neljandaga lollaka poja, sõlmitud meelega, selleks et alandada, välja naerda ja jalge alla tallata tema siirast, ebateadlikku, metsiku lillena iseenesest tärganud armastust. Ja Aneta hakkas naerma, naeris kõigest südamest, ta ei mõistnud isegi oma käitumist sel hetkel ja palus isa Zossimelt mitu korda vabandust.

«Rahune, tütreke...» kordas isa Zossime, keda tema ülesanne pani samuti kohmetuma. «Rahune!»

«Milleks ma pean rahunema? Ma ei ole üldse erutatud,» naeris Aneta.

«Jumal on sind naiseks loonud,» kõneles preester Zossime. «Sina lähed oma teed.»

«Oi, andke andeks, isa!» Aneta kattis käega suu.

«Eks nõnda on ju parem,» kõrgendas isa Zossime pisut häält. «Sina lähed oma teed...»

«Ma saan endale uue ema ja uue venna!» katkestas teda Aneta.

«Sina lähed...»

«Ma ei tea isegi, mis mind naerma ajas... vannun ema nimel, ärge pahandage, isake,» ei osutanud Aneta preestri sõnadele tähelepanu.

Isa Zossime avameelsus pahandas Anetat, kuna see tuli talle ootamatult. Ta oli arvanud, et preester läheneb antud ülesandele ettevaatlikult, püüab seda ilustada, kujutada ta kodus ootavaid muudatusi roosades toonides. Juba lapsena oli tal kujunenud välja arvamus, et arst ja preester erinevad teistest inimestest selle poolest, et nad ei pelga haigusi ega kannatusi ja et nad vaid heidavad nalja selle üle, mis teistele kabuhirmu peale ajab. Mis haigust Aneta ka ei põdenud, ta sai otsekohe terveks, kui tuppa astus doktor Džandieri. Ema palus arsti pisarsilmi, et ta tütre päästaks, tema aga muigas, ei hakanud Anetat rohtudega piinama, vaid hoopis võttis sülle Asklepiodota ja küsis kõigepealt, kuidas tema elab, nagu poleks haige mitte Aneta, vaid nukk. Midagi taolist ootas Aneta praegu alateadlikult ka isa Zossimelt, kuigi ta tundis, et antud juhul oleks preestrist südametu teeselda ja valetada: ei ravinud ta ju mingit tavalist ja mööduvat haigust, vaid nägi vaeva päästmaks ja kinnitamaks Aneta hinge.

«Öelge isale, et mul on selle üle hea meel,» ütles ta äkki.

«Elu ei ole mitte ema, vaid võõrasema. Pea ka seda meeles!» lausus isa Zossime.

Ühesõnaga, Aneta elus oli viimasel ajal aset leidnud nii palju sündmusi, et kõige targemgi inimene võinuks pea kaotada, viieteistkümneaastasest tüdrukust rääkimata. Ta pea oli lõhkemas, ja kui ei oleks olnud Agathiat, siis ta oleks vist tõesti hulluks läinud. Õhtuti istusid nad kõhukast portselanlambist pooleldi valgustatud suures toas, ja leid-

mata mingit muud väljapääsu, valasid teineteise peale välja oma pahameelt, süüdistasid vastastikku teineteist omaenda abituses. Aneta armastas Agathiat, kuid ei suutnud teda enam säästa — ta pidi kellegi ohvriks tooma, et saada pisutki kergendust, et mitte alistuda sellele mõistmatule, halastamatule ärevusele täiesti alandlikult ja võitluseta. Seetõttu lõppesid nende öised kõnelused alatihti vastastikuste solvangute ja ägestumisega. Aneta oli võimetu avama kas või ainult Agathiagi silmi selle õnnetuse nägemiseks, mis haaras teda oma keerisesse otsekohe pärast lapsepõlve lõppemist nagu laibalehast küllastunud tuul. Agathia oli samuti osake sellest õnnetusest, ta oli selle õnnetuse ümmardaja ning ta õigustas ja kaitses seda ustava teenija jonnakusega, kes pole elus midagi muud paremat ega halvemat näinudki. Olles ihu ja hingega teenija, tundis ta vaistlikult, et pererahva ükskõik milliste tegude õigustamine aitab rohkem kaasa perekonna säilitamisele ja püsivusele kui nende hukkamõistmine. Et perekond püsiks stabiilsena, oli temale väga oluline, seda tundis ta sellesama vaistuga: lagunema hakkavas perekonnas osutuks võõraks ja üleliigseks kõigepealt just tema, kodutu vanaeit. Kodu ja pererahva kaotust kartis ta rohkem kui midagi muud. Aga oma valdajaks ei pidanud ta mitte Makabelide perekonda, vaid üksnes Anetat, nagu varem Babutsat ja enne seda Babutsa ema. Pidades end iga oma järjekordse kasvandiku omandiks, käis ta rahulikult ja valutult käest kätte nagu mingi ese. Ta ei tahtnudki olla midagi muud kui teenija, kuid talle ei olnud sugugi ükskõik, kelle teenija ta on, nagu Aneta oli talle ühel niisugusel õhtul ülekohtuselt ette heitnud. Kuna Aneta olemas oli, siis kuulus Agathia talle niisamuti nagu Babutsast maha jäänud raamatukogu, kaks ikooni, Luarsab Mikheladze mõõk ja pleekinud padjakesele kinnitatud rist. Nõnda et ka Agathia tulevik oli otseselt seotud Anetaga ja ta kujutas seda endale ette täiesti selgesti: pärast Aneta abiellumist oleks ka tema antud tüdrukule kaasavaraks ja jumala abiga oleks ta kasvatanud üles Anetagi lapsed. Seepärast ajasid Aneta mõttetud ja segased jutud teda palju rohkem ärevile kui Petre oodatav naisevõtt. Petre kavatsuses ei olnud midagi imestamisväärset — nende paari-kolme mehe järgi, kes olid olnud tema hoolealuste isadeks ja meesteks, oli tal välja kujunenud täiesti kindel ettekujutus meestest kui niisugustest üldse. Miks pidi Petre olema erandiks, kui näiteks Luarsab Mikheladze polnud häbenenud haiget naist ja oli lasknud Agathial teha kõrvaltuppa aseme enda ja oma

lipaka jaoks, Khaihosro Makabeli aga oli kutsunud endale koju litsaka duhhoboori naise, kes põrandate pesemise asemel oleks võinud parem iseennast kasida ... Kui Petre talle esimest korda ütles, et ta peab naise võtma, sest muidu söövad täid ta ära nagu Khaihosrogi, siis pidas Petre alatise urisemise, norimise ja ähvardustega harjunud Agathia seda tavaliseks etteheiteks ja teda ei häirinud mitte niipalju Petre naisevõtu võimalikud tagajärjed kui ülekohtune süüdistus. Ähmi täis läks ta hiljem, kuuldes juhuslikult pealt Aneta ja preestri jutuajamist. Aneta imelik naer ja preestri halastamatult otsekohesed sõnad lõid talle nagu puuga pähe ning esimest korda mõistis ta, kuivõrd tühised on tema mured, võrreldes seda väikest tüdrukut tabanud õnnetusega, ja kui kergesti võinuks sündida see, millest Aneta oli õhtuti rääkinud ja mida Agathia oli seniajani pidanud vaid lapsikuks kapriisiks. Tõepoolest, kes oleks saanud Anetale midagi ette heita, kui ta ühel ilusal päeval oleks võtnud kätte ja kodunt minema läinud, kadunud nagu Niko ja Alekhsandregi? Uus perenaine, milline ta ka ei oleks, poleks muidugi hakanud kõigepealt majast välja ajama vana, poologarat ümmardajat — teda poleks ta ilmselt tähelegi pannud —, vaid oleks esmajärjekorras püüdnud majast välja rookida Aneta ema vaimu ... ja vaat siis oleks Aneta tõeliselt orvuks jäänud. Aga millega sai Agathia teda aidata peale ustava ja truu teenistuse? Tal ei jäänud muud üle, kui istuda ja oodata — tema oli Aneta kaasavara ja ta pidi olema tüdruku kõrval nii õnnes kui ka õnnetuses. Loomu poolest allaheitlik, ei kavatsenud ta mässu tõsta nüüdki, kuid nüüd taipas ta palju rohkem kui enne Aneta ja isa Zossime kõnelust. Järsku selgus, et majas käis pinev, halastamatu sõda, milles ka tema ise osales, kuna üks vaenulikest pooltest oli tema kasvandik. Muidugi oleks ta igal juhul oma hoolealuse poolt, kuid antud juhul ei olnud see isegi enam oluline. Oluline oli see, et kõik lõppes õnnelikult, ilma ohvriteta, see aga oli võimalik ainult siis, kui Aneta jõuaks isast ette, läheks mehele enne, kui isa naise võtab. Aneta meheleminek aga oli alles mägede taga, kuna Petre võis naise majja tuua kas või hommepäev. Agathia oli nagu tulistel sütel. Õhtuti huikas maja lähedal öökull ja see tekitas temas veel suuremat kõhedust. Ta istus toolil kössitõmbunult ja tegi, nagu oleks ametis sokkide nõelumisega, nagu ei huvitaks teda miski muu peale katkiste sokikandade. Mida muud ta saigi teha? Anetale vastuvaidlejat temast ei olnud ja surmainglile ammugi mitte.

«Et sa ise kõngeksid! Ole sa neetud...» pomises ta ehmunult.

«Miks sa nead teda?» katkestas teda kohe Aneta. «Võib-olla et ma tahangi surra.»

«Ära kiusa jumalat, tüdruk! Mis surmajutu rääkija sina oled?!» Agathia nägu tõmbus pingule.

«Ma olen surma pruut! Sa ei teagi? Kui sa mulle ennustamiskaku küpsetasid, kas tead, mis ma siis unes nägin? Surma! Ma jõin surma peost. Ja isa oleks ka sellega päri. Tal on matuseid kergem teha kui pulmi,» lobises Aneta rahulikult, muretu näoga, kõhutades laual, olles roninud põlvili toolile.

«Mine eemale, lapsuke, ma ei näe midagi,» püüdis Agathia teist juttu teha, suutes vaevu pisaraid tagasi hoida.

«Eks ole, pulmad lähevad ju kallimaks maksma kui matused?» ei jätnud Aneta järele, olles ise pisut liigutatud, kuid ka ärritatud ja tõrges, tundes enda abitust.

Kõhukas portselanlamp valgustas poolenisti tuba, küdooniakarva leek jälgis inimesi oma klaasist tornist, nagu arukas olend, kauge tähe asukas, kes on juba ammugi saadetud siia, sellesse võõrasse keskkonda, uurima siinseid kombeid ja tavasid ning kes on otsustanud jääda siia igaveseks, jättes oma kaasmaalastele mulje, et ta on hukkunud, ning mitte viia neile sõna selle kohta, mida ta on siin näinud. Agathia käsi lebas vanade sokkide virnal, mille ta endale igal õhtul sülle puistas, aga nõelumisest ei tulnud suurt midagi välja. Kogu aeg torkas ta endale nõelaga sõrme, sest laual kõhutava Aneta pea varjas valguse poolenisti ära.

«Kus sa seda surma said unes näha? Kas sina tead, missugune on surm?» küsis Agathia nii ehmunud ja samal ajal solvunud häälega, et Aneta hakkas tahtmatult naerma.

«Tea-an...» vastas ta.

«Jumal kaitsku sind,» lõi Agathia, nõel käes, risti ette. «Loba on see kõik!» ütles ta natukese aja pärast lambi poole vaadates. Näis, nagu oleks talle midagi meenunud. «Loba!» kordas ta pead tõstes, nüüd juba julgemalt ja kindlamalt.

«Mis? Mis on loba?» küsis Aneta vihaselt, väljakutsuvalt tema poole pöördudes. Tool, millel ta põlvitas, toetus nüüd vaid kahele esimesele jalale.

«Kakuga ennustamine on loba!» kostis Agathia. «Su ema pidi selle järgi kuningapojale mehele minema, aga tema...»

«Mis «aga tema»?» ei lasknud Aneta tal lõpetada. «Ütle, miks sa vait jäid? Aga tema läks isale, jah? Seda sa taht-

sid öelda?» küsis ta; lambiklaasiga ümbritsetud leek ja Aneta võpatasid korraga, kuna tool tüdruku all lõi kõikuma.

«Ära kuku!» hüüatas Agathia. «Ma ütlen lihtsalt, et kakuga ennustamine on loba. Aga su isa pole halvem kui keegi teine.»

«Isa...» kordas Aneta ja puhus lambi poole. Leek võngatas, kaldus kõrvale, hingeaur haihtus pikkamisi tuliselt klaasilt.

Seejärel vaikisid mõlemad tükk aega. Aneta lähendas näo lambile, tundes, kuidas ta silmis veikleb soe kollane valgus, Agathia aga istus hämmeldunult. Et kakuga ennustamine on loba — seda ütles ta muidugi vaid Aneta rahustamiseks; tegelikult uskus ta saatusesse praegu niisama kindlalt nagu kümme, kakskümmend või kolmkümmend aastat tagasi, uskus pimedalt, jonnakalt, vääramatult, nagu harimatutel ja ebausklikel inimestel kombeks. «Oleks surm mind tabanud, oleksid mu käed kuivanud,» needis ta end mõttes ja ta süda pidi valust lõhkema, kui ta vaatas Aneta lapselikult arenematut, veel valust puutumatut keha. Meheleminek, naise abielluastumine oli Agathia silmis alati olnud läbitungimatuks saladuseks, kakuga ennustamine oli ainus, mis ta seoses selle saladusega teadis, ja seda teadmist, iseendast tühist ja rumalat, oli tal vaja nagu kõigil vanatüdrukutel ja õnnetu saatusega naistel kõigepealt selleks, et suigutada, leevendada oma puutumatut ja sellega igaveseks solvatud neitsilikkust. Ise ta seda ei taibanud, mis oli ka õnneks, sest see teadmine oleks teinud veel raskemaks ta igavese vallaspõlve, millega ta ise oli juba leppinud, kuid pidas ometi õnnetuseks teistele ning võitles sellega, kuidas oskas, kuigi tal polnud muid vahendeid kui ainult see tühine ja rumal teadmine. Kuid ei aidanud soolane kakk ei Babutsat ega Anetat — esimest ta pettis, andes talle printsi asemel meheks veinikaupmehe, teisele ei lubanud sedagi — pakkudes talle peiuks surma. Surma käskjalg oli ilmselt öökullgi, kelle ta oli saatnud ette oma tulekust teatama. Aneta ei mõistnud seda keelt, ta oli alles laps, Agathia aga, selle asemel et kõiki jalule ajada, püüda kuidagimoodi tüdrukut päästa, istus ja nõelus vanu sokke, kartes tüdrukut veel rohkem ära hirmutada. Selle eest oleks tulnud ta kividega surnuks loopida, elusalt põletada, hõõguma aetud tangidega tükkideks kiskuda... ent ega väiksem piin ei olnud istuda praegu selles vaikses, üksildases toas, sokivirn süles, ning kinnitada oma välimusega ja oma tegevusega illusiooni perekondlikust rahust ja perekonna igikestvusest. Nõnda oli see igal õhtul — terve kevade olid

need kaks naist, alaealine tüdruk ja vanaeit, piinelnud teadmatuses. Üks neist ei eemaldunud videviku saabumiseni akna juurest, oodates kannatamatult, õigemini küll, just väga kannatlikult, lootuse ja isegi uhkusega kaugete plahvatuste kõmahtusi ning punakat tolmupilve, mille tuul kandis Urukhi külani. Teisel aga kaikus päevalgi kõrvus öökulli huik ning tal lõid põlved nõrgaks, kui ta mõtles, et peagi saabub jälle õhtu ja öö. Üksnes need kaks häält sidusid neid nüüd välise maailmaga, neis kahes hääles kehastus nende ettekujutus välisest maailmast. Esimene hääl tähentas teedeinseneri, teine tähendas surma.

«Mis neil siis sea vastu oli?» küsis Aneta ükskord õhtul.

Rõduuks oli lahti, kogu majas kostis lehteläinud pärnade kohinat. Agathia tähelepanu oli täielikult hõivatud sellest kohinast: oodates hirmuga öökulli huiget, ei kuulnud ta korraga Aneta küsimust.

«Ma küsin, mis neil selle sea vastu oli?» hõikas Aneta.

«Mis sa karjud... kust mina tean? Nad olid väiksed ja rumalad...» kõrgendas ka Agathia tahtmatult häält. «Poisid on kõik ühtemoodi sõnakuulmatud... ei hooli nad vanematest ega iseendast,» jätkas ta hetk hiljem juba tavalise häälega.

«Kas see on tõsi, et kes ennast küünarnukist hammustab, muutub poisiks?» päris Aneta.

«Mina ei räägi sulle enam midagi. Sul on ainult lollused peas...» vihastas Agathia.

«Tahad, ma hammustan? Arvad, et ma ei saa!» ütles Aneta. Ta küünitus küünarnuki poole, millega toetus lauale; küünarnukk libises mööda lauda edasi, kael hakkas pingutusest valutama ja ta pani pea käsivarrele, nagu oleks magama jäänud. Ta suu oli pruntis nagu solvunud lapsel.

«Ära ole niimoodi!» keelas Agathia pahaselt. «Küür kasvab selga!»

«Las kasvab,» vastas Aneta silmi avamata.

«Et sa kõngeksid, et sa kõngeksid!» hüüdis Agathia — just sel hetkel huikas öökull.

Aneta hakkas naerma, silmi avamata, liigutamata, endises poosis, pea käsivarrel, uimastatud iseendast, oma keha jahedusest ja lõhnast.

«Sina, kullake, oled tüdruk... sul ei maksa ennast poistega võrrelda,» ütles Agathia ja hammustas niidi katki. «Ma mäletan, panin su patjade vahele istuma ja sina muudkui istud... ei olnud üldse nende röövlite moodigi. Su ema, kadunuke, oli täpselt samasugune.»

«Või veel!» tõstis Aneta pea. «Kust sina tead, missugune

ma olen? Võib-olla sa pead mind tobuks nagu isagi? Vaata, kui sa ühel päeval tõused üles ja mind ei olegi enam...»

«Taevake!» pomises Agathia. «Millal sul küll ükskord aru pähe tuleb? Ära sina surmast räägi. Kõigepealt peab surm tulema ja minu ära viima.»

«Mul tuligi aru pähe, sellepärast ma seda räägin,» ütles Aneta. Ta pani jälle pea käsivarrele ja haigutas. «Mina ka ei armasta isa,» lisas ta haigutades. Pead toetava käe sõrmed liikusid vaevumärgatavalt, nagu silitaks ta kassi või kollast lambileeki. «Nüüd ta saab endale naise ja lapse. Sel naisel pidi laps ka olema... On see tõsi, Agathia?» Ta ei oodanud vastust, kuna rääkis pigem iseendaga. «Huvitav, milline ta on? Kas ma pean teda suudlema ka?» jätkas ta endamisi.

«Taevas hoidku, taevas hoidku,» õhkas jälle Agathia. «Kes see siis oma isa kohta niimoodi räägib? Ega talgi kerge ole. Noor inimene alles, aga elab nagu vanamees. Ega see tema süü ole, et niimoodi läks. Sina ära selle asja pärast südant vaeva. Kui ta toobki naise majja, sind ei puuduta keegi — see on kõigepealt ikka sinu, ja alles siis nende kodu.»

«Mina laseksin terve selle maja õhku,» ütles Aneta, avas silmad ja vaatas Agathiale uurivalt otsa. «Kas kuuled? Mitte sealauda, vaid terve maja! Ja kõigel oleks korraga lõpp...»

«Aeg on vist juba magama seada...» Agathia tegi näo, nagu poleks ta Aneta viimaseid sõnu kuulnud. «Mis me ilmaaegu petrooli põletame. Silm ka ei seleta enam.»

«Ma laseksin terve selle maja õhku!» kordas Aneta tigedalt ja jonnakalt.

«No eks lase siis... Kes sind keelab? Selle asemel et...» Agathia ei suutnud end korraga talitseda, rahulikult alustatud fraas katkes korraga nagu habras niit hammaste vahel. Et oma ärritust varjata, hakkas ta tuhnima sokihunnikus.

«Agathia, Agathia, kuule!» hüüdis Aneta. «Sina kardad ju ka! Ütle, kardad ju?»

«Mida, lapsuke?» ehmus Agathia nüüd tõesti. Ta käed, mis olid sokkidehunnikus, tardusid paigale ja ta jäi kuulama.

«Agathia... vaene Agathia,» ütles Aneta. «Asklepiodota ma jätan sulle. Sa hoolitse tema eest...»

«Jäta nüüd järele, tüdruk, hulluks võib sinuga minna! Tule parem siia ja pane mul niit nõelale taha! Selle asemel et...»

«Mille asemel? Mille asemel?» hüüdis Aneta põlvili tõustes.

«Tasa... hilja on juba!» palus Agathia ja jätkas sosinal, nagu kuulaks neid keegi pealt. «Selle asemel, et otsida oma õnne... ega sa enam väike ole...»

«Õ-õnne?» kirtsutas Aneta nina. «Kust see õnn siia saab? Sa ütle parem, mis ma isa pulmas tegema pean? Kas ma pean neid suudlema või?»

«Ptüi, kurivaim!» hüppas Agathia püsti ja viis sokkidehunniku kätel nagu surnud koerakutsika diivanile, kummardus ja hakkas kätega abitult sokkide seas sobrama. «Ptüi, kurivaim!» kordas ta, olles enda peale vihane. «Kus ma ta nüüd üles leian... sind ja sinu juttu, näe, nüüd jäi nõel soki sisse!» pahandas ta, püüdes oma ärritust varjata või seda vähemalt õigustada.

«Ma laseksin terve selle maja õhku! Kuuled? Koos kõigiga, kes siin sees on!» karjus Aneta, virutades raevukalt oma pisikese rusikaga vastu lauda.

Leek võpatas ja lõi värelema. Väljas oli öö, tihe nagu mets, salapärane, ükskõikne, ja teda ei huvitanud põrmugi, millest mõtlesid, mida elasid sel hetkel läbi mõlemad naised, kes surusid end nagu liblikad värelevale lambitulele lähemale. Öö ei hoolinud ka sellest, et nädala pärast ilmub majja uus perenaine, kes oli juba kolm korda abielus olnud ja keda ta naabrid Thelavis hüüdsid magusaks Dussaks — mitte ainult sellepärast, et pärast kolmanda mehe surma oli ta jätkanud mehe tegevust maiustustega kauplemise alal, vaid ka sellepärast, et ta oli alles üpriski isuäratav naine.

Petre oli saanud temaga tuttavaks Thelavis eelmisel sügisel. Oli külm päikesepaisteline päev. Petre tundis end halvasti, tal käisid külmavärinad, veinikeldris külmetas ta end veel rohkem ära — kaupmees oli lasknud tal seal kaks tundi raha oodata. Selle ajaga oleks jõudnud terve linna jalgsi läbi käia, too ihnuskoi aga ei saanud kodunt raha ära toodud — küllap ta jättis jumalaga iga võidunud rahapaberiga eraldi ja andis neile jumalagajätuks suud. Aga võib-olla ta lihtsalt lootis, et Petre tüdineb ootamisest ja läheb minema. Selle arvestusega ta muidugi eksis — kui Petre oli kord juba tulnud võla järele, siis ei oleks ta ilma rahata lahkunud, kui ta kas või palja tagumikuga jää peal oleks pidanud istuma.

«Ma arvasin, et sa leinad kodus naist taga, aga sina jalutad linna peal ringi,» ütles talle veinikaupmees.

«Millal mul aega leinata on, mul läks ema peast segaseks.»

«No-noh?» jahmus veinikaupmees.

«Ta ei suutnud poja surma üle elada,» seletas Petre liigseid küsimusi ennetades.

«Peab raha ära tooma... Ega ta enne rahu ei anna!» mõtles veinikaupmees ja läks koju. Ta läks ja jäi — kaks tundi tammus Petre nagu taltsutamata hobune keldri muldpõrandal.

«Küll ta tuleb... ta elab siinsamas nurga taga,» rahustas teda kaupmehe poiss.

«Ja-jah, siinsamas nurga taga. Ta, näru, läks vist koju eidega aelema!» põrutas Petre maruvihaselt.

«I-i-hi-hii!» naeris poiss valjusti.

See kaupmees oli juba kümme aastat Petre käest veini ostnud ja maksis talle alati osade kaupa. Nõnda oli neil juba algusest peale kokku lepitud, kuid sellele vaatamata või just selle tõttu olid nende suhted üpriski pinevad ja iga nende kohtumine lõppes reeglina tüliga, mille nad aga otsekohe pärast lahkumist ära unustasid. See ei olnud ette kavatsetud, vaid see tuli iseenesest, kuna üks neist tahtis oma raha kätte saada ja oli huvitatud, et see toimuks võimalikult kiiresti, teine aga pidi maksma, aga kuigi ta seda teadis ja oli selleks ette valmistatud, oli tal ometi väga raske lahkuda rahast, mida ta käed olid kord juba puudutanud ning mis oli kord juba ta rahapungas lebanud, ja seepärast püüdis ta igati maksmist edasi lükata või väljaantavat summat vähendada, et see ta taskule vähem märgatav oleks. Hingepõhjas tundsid aga mõlemad, et need suhted on neile isegi vajalikumad kui raha ise, et need treenivad neid, valmistavad ette raskemateks eluvõitlusteks. Nad olid nagu riiakad vennad, kes löövad nurga taga vanemate eest salaja teineteisel ninad lõhki — mitte vaenu pärast, vaid vennalikult, et karastada teineteist, selleks et mitte lasta naaberkvartali poistel endale liiga teha ning mitte araks lüüa tõelises kakluses.

Keldrist väljudes oli Petre tige nagu koer, ta ei tundnud enam rõõmu saadud rahast ega linnas jalutamisest. Hakkas veel rohkem külm; päike ei soojendanud enam üldse, vaid rippus tarbetult taevas, ka see vihastas Petret. Ta põuetaskut pungitas paksenenud rahakott — kuluta niipalju kui tahad, puudu polnud ka kohtadest, kus seda teha. Kuid selleks polnud tal praegu mingit tuju. Thelavisse sõites oli ta kavatsenud ennast natuke tuulutada, meelt lahutada, kuid ka siin ei suutnud ta unustada ema raevukat, vihkavat pilku. Mitte meelt lahutama ei sõitnud ta siia, vaid ta põgenes selle heidutava, jäise pilgu eest. Külm, mis praegu

ahistas kogu ta keha, lähtus ema pilgust. Ja mitte ainult praegu, vaid lapsepõlvest saadik, sellest ööst saadik, mil ema teda peksis unisest peast, peksis põhjuseta, ülekohtuselt, et tollele, oma lemmikule, meelehead valmistada. Tolle pärast oli ta vihanud Petret algusest peale, sellepärast, et too oli olnud enne Petret; too ei olnud Petre isa laps, vaid kellegi võõra oma, isegi mitte ta esimese mehe, vaid hulguse, armukese oma, kelle Petre isa oli majast välja kihutanud. Isa oli olnud loll, ta oli tahtnud teha seda, millega vanajumal isegi hakkama ei saa — ta oli tahtnud matsieite õilsaks teha, muuta hoora süütuks tütarlapseks, varest tuvikeseks, mida ei juhtu mitte kunagi, millesse mitte keegi peale tolle joodiku Zossime ei usu. Vastupidist, jah, juhtub küll, seda juhtub igal sammul. Mõttetu üleliigne headus ainult õhutab kurja, ja siin on sellest järjekordne näide. Petre ema ei vihanud mitte ainult oma meest, vaid ka tema seemet, kogu tema sugu, sest ta ei väärinud seda seemet, ta oli harjunud umbrohuga, mis ei vaja hoolitsust ning võrsub ja kasvab iseenesest. Õilis seeme põletas ta rüppe, see ei teinud teda õnnelikuks, vaid alandas teda nagu briljantsõrmus kerjuse räpast kätt! Petre ema oli eluaeg püüdnud sellest sobimatust ja seetõttu talle hukatuslikust saatuse armuannist loobuda, Petre sai sellest paremini aru kui keegi teine. Õigupoolest Petre oli ainus, kes seda mõistis, isa aga püüdis oma maa peal tehtud viga parandada taevas, see tähendab preester Zossime raamatukapsaste kaudu, kus olid igiammu sündinud lood või siis hoopiski väljamõeldud muinasjutud paika pandud nagu laibad puusärki. Petre aga näeb elu ja ka oma ema nii, nagu nad on. Ja tema näeb rohkem, kui on kirja pandud ükskõik missuguses raamatus. Ta teab, kui ohtlik on ema, kes on sind küll sünnitanud, kuid kelle patu laps sa ei ole ning kes on sind ilmale toonud oma patu varjamiseks, mille ta on sooritanud enne sind, et muretseda sellega õigused teisele, oma esimesele, oma patu viljale. Sinu näol eostas ta tegelikult teist korda teda, sest isegi sel hetkel mõtles ta tegelikult vaid temale, sellele, kuidas säilitada ja päästa teda, sina aga olid vaid paber, mis pidi kinnitama tolle teise õigusi, paber, millesse ta tolle teise keeras. Läks aga nii, et talle ei jäänudki muud kui paljas paber, tema tõeline ja ainus poeg aga torgati surnuks nagu lehm; ja seda tegi seesama inimene, kes oli talle selle poja kinkinudki, nagu kuulukse, aga võib-olla ka mitte tema, seda Petre ei tea ega tahagi teada. Aga ta teab väga hästi seda, milleks on võimeline inimene, kelle lehm on ära tapetud ja paber lehma valdamise kohta talle laubale kleebitud! Petre teab küll, millest mõtleb öösiti tema ema eeslikusest ja Giorga verest lehkavas tallis. Ta on Petre ema, on ta ilmale toonud, kuid ennem oleks Petre nõus sattuma kõige metsikumate röövlite kätte, kui jääma emaga kahekesi sinna talli. Nimetagu teised teda siis pealegi halvaks pojaks või argpüksiks, ükskõik. Teiste silmis on ta Petre ema — võõraste silmis, kes on poole kõrvaga kuulnud, et ta olevat Petre ilmale toonud, tegelikult aga (ja seda teab ainult Petre üksi) ei sünnitanud ta Petret üldse, vaid ta lihtsalt vabanes temast, heitis ta endast välja nagu kivi neerust või sapipõiest! Petre kartis ema, ja majas polnud ainsatki hingelist, kes oleks teda ema eest kaitsnud. Isa mõtles ainult enda peale, hoidis oma külge, aietas ja vingus nagu rase naine; teiste hädad olid talle nagu hane selga vesi, peaasi, et temal endal midagi ei valutaks. Sellepärast ta oligi terve nagu härg, sõi kolme mehe eest, sellest veinist, mis vanamees endale iga päev sisse kallas, oleks piisanud tervele kõrtsitäiele. Pojad aga kallasid ta lihtsalt poriga üle, häbistasid ta ära, tegid üleüldiseks naerualuseks. See oli talle muidugi ka paras — ei oleks maksnud nii palju naist uskuda ja tema pilli järgi tantsida. Vaene kadunuke, olgu muld talle kerge, läks ju suurest raamatulugemisest ogaraks. Majapidamisest ei taibanud ta tuhkagi, ise ei oleks ta saanud endale vist munagi praetud, see-eest tuhnis ta kogu aeg oma «Perekonna käsiraamatus» ja õpetas Agathiale raamatu järgi, kui palju toidu sisse võid ja soola panna. Isegi voodis luges ta juturaamatut. Kui palju kordi oli Petre uinunud, ilma et ta oleks jõudnud ära oodata, millal naine raamatu kinni paneb ja küünla ära puhub. Petre oli ise ka loll olnud, oli arvanud, et kui teisel on raamat peos, ega siis kõlba hakata talle tõpra moel meelde tuletama, et abielunaisel on öösel vajalikumaidki kohustusi, kui võõraste lolluste pärast ohkida ja silmi vesistada. Tema pojukesed pidid ju iga hinna eest haridust saama ja, olge lahked, saidki ... Haritud pojad tegid ta nime terve ilma ees kuulsaks. Nüüd juba ei jäta keegi, kes nende tegudest kuuleb, tsaarist alates kuni viimase vangivahini välja, ka nende ema peale kivi viskamast. Mida külvad, seda lõikad. Terve ilm on harimatuid täis, aga häda pole midagi — seisab püsti küll! Harimata inimest võid sa kopika või kahega alt tõmmata, aga pommi viskama sa teda juba ei pane. No olgu, kuradile need poisid, aga ka tütar on tal ju metsa poole, tüdrukuga ei ole tal ka vedanud. On tal kordagi tulnud pähe isa käest küsida, mis teda vaevab, millega ta võiks oma isale rõõmu teha. Ega ta enam nii väike ole, et

riiuli pealt lusikat kätte ei saa, aga Petre, kes on ennast tema pärast küllalt katkestanud, peab oma kodus istuma ja ootama nagu külaline. Paljud temaealised tüdrukud on juba mehel, neil on oma perekond, too aga vahib ikka veel Agathiale suu sisse ja mängib nukuga, selle asemel et toetada isa, aidata tal oma lesepõlve unustada. Vaadata, et ta oleks pestud ja triigitud, kui ta kodunt välja läheb. Ilmaasjata öeldakse, et tütar kuuluvat isale. Isast ei hooli ei tütred ega pojad... või ei, hoolivad küll, miks mitte, aga ainult niikaua, kuni neil isa tarvis on. Petre oli üksi oma kodus ja, mis teda veel rohkem kurvastas, ta oli üleliigne. «Nüüd sa oled siis esimene ja ainus!» oli ema talle hiljuti öelnud. Aga mis kasu tal sellest oli, kui polnud ainsatki hinge, kellele ta oleks olnud vajalik? Niisugune inimene oli olnud ainult Babutsa, sest Petre olemasolu oli kindlustanud talle abikaasa ja majaperenaise positsiooni ning seda tundes oli ta olnud tahestahtmata kohustatud kaitsma ja kindlustama mehe väärikust. «Isa käskis», «isa ei ole teie käitumisega rahul», «palvetage isa eest», manitses ta lapsi; ja kuigi ta polnud oma meest kunagi eriti tuliselt armastanud, oli Petre talle ometi tänulik, nagu mõisnik on tänulik heale ja ausale valitsejale, kes pole sugugi kohustatud vanduma ka pärast tööpäeva lõppu armastust oma peremehele. Babutsa eluajal, muide, oli Petre koht perekonnas olnud üldse palju auväärsem, mitte ainult lapsed, vaid ka vanemad olid temast palju rohkem lugu pidanud. Kas nad siis tahtsid säilitada tema autoriteeti või kartsid riivata Babutsa eneseармastust, kuid siis oli Petre olnud Petre, peremees ja perekonnapea, ja ta oli olnud selle üle uhke, ent pärast seda, kui naine oli surnud ja lapsed läinud laiali kes kuhu, oli ta uuesti muutunud Petrikelaks. Pärast Babutsa surma polnud Niko kirjutanud koju enam ainsatki kirja, nagu ei seoks teda peale ema selle majaga mitte miski, nagu oleks isa talle tühi koht, nagu ei erineks ta mitte millegi poolest pullist, kes on vajalik vaid selleks, et lehm käima peale saaks. Ja või ta Alekhsandregi silmis midagi rohkemat tähendas? Nagu poiss oma lombaka kalkuniga sehkendama hakkas, nii tõmmati isale kriips peale. Oleks ta isast lahku löönud, milleks tal oli täielik õigus, aga ta lihtsalt jooksis isa juurest minema nagu röövel seaduse eest. Ja mis see plikagi oma ogaratest vendadest targem on! Petre oli endale ette kujutanud, et ta on tiibadeta ingel, et ta hoolitseb isa eest vanaduspäevadel ja nutab teda pärast surma taga, aga hiljuti viskas ta Petrele näkku niisugused sõnad, mille eest

Petre oleks tal kõrvad tuliseks teinud, käänanud tal kaela kahekorra nagu kanapojal... kui ta ei oleks poisse kartnud, küll ta siis oleks plikale õpetanud, kuidas isaga rääkida tuleb. Aga poistele ei maksnud norimiseks põhjust anda — muidu tulevad ja ütlevad veel, et mis õigusega sa meie õekest nahutasid, kui meid kodus ei olnud. Võib-olla et Alekhsandre oligi ta välja koolitanud, isa vastu üles ässitanud, õpetanud, mida ta peab ütlema. «Kui sa vanaema terveks ei ravi, siis ma tapan enda ära!» — vaat mida oli Aneta talle teatanud!

«Ah tapad enda ära? Ei ole vaja. Ma teen sulle ise otsa peale! Oma kätega kägistan teid kõiki ära!» röökis Petre talle vastu.

Pärast seda päeva ei olnud teda Aneta silmis enam nagu olemaski — kui Petre temast ka tuhat korda mööda oleks läinud, poleks tüdruk ta poole pilkugi tõstnud ega ta näos poleks liikunud ükski lihas. Süngelt, kulm kortsus nagu täiskasvanul, istus ta oma nukuga trepiastmel ja jälgis nina kirtsutades ümber talli roomavat vanaema. Kes teab, võib-olla ta ootas tõepoolest, et vanaema isal kõri läbi lõikaks. Ei, kui Petre tahtis end päästa, siis pidi ta endale leidma sõbra väljastpoolt, tooma mujalt inimese, kes suudaks teda mõista ja hinnata, kes seaks end selles majas sisse nagu garnison ja kaitseks teda omaenda perekonna eest. Aga selliseks inimeseks võis olla ainult naine, ainult võõras naine, kes oleks võetud majja tänu temale ja kes ei arvestaks mitte kellegagi peale tema, liiatigi kui Petre selle veel heaks kiidaks. Kui sa tahad, et nii naine kui ka ema sinust lugu peaksid, siis ässita nad kõigepealt teineteise vastu üles. Naisterahvas, olgu ta kes tahes, ei suuda ilma vihkamata elada, seepärast tuleb talle koos kleidi, pearätiku ja toatuhvlitega kinkida ka ajend vihkamiseks, heita talle see ajend ette nagu kont koerale, et ta sind ennast ei salvaks. Ema hakkab ise vihkama poega, kui poeg talle miniat majja ei too, naine aga hakkab vihkama meest, kui teda majas ei võta vastu ämm, niisugune on juba naiste loomus... Nõnda et naisevõtu peale oli Petre hakanud mõtlema juba tükk aega enne seda külma ja tuulist sügispäeva, mil ta Thelavis oli kohtunud magusa Dussaga. Petre oli olnud tol päeval haige, kuid polnud seda veel ise teadnud või polnud julgenud seda endale tunnistada, kuna ta oli haigeksjäämist peljanud. Kuidas sai praegu haigeks jääda, kui terve maja oli kokku varisemas? Babutsa surmale järgnes Giorga surm, Giorga surmale Anna hulluksminek või hulluse teesklemine — külarahvas muud ei teinudki, kui

vahtis Makabelide raudvärava taga ja lõbustas end tasuta vaatemänguga. Niko kõdunes Siberis, Alekhsandre luuras kodu ümber ringi nagu hunt ümber lambakarja, ja kui ta kohtas mõnd Urukhi inimest, siis käskis ta omastele edasi anda iga kord ühed ja samad sõnad: «Kartke mind, kellelegi teisele meie asjad korda ei lähe!...» Khaihosro ei suutnud või ei tahtnud enam perekonnapea kohuseid täita, ta ainult jootis preester Zossimet; juues matsutasid nad nii kõvasti, nagu hassetaksid hagijaid või jahikulle. Nüüd oli Petrel kõige õigem aeg tõestada, et tema on perekonnas esimene ja asendamatu — see oli tema perekond, ja kui see kokku variseb, siis tabab see varing kõigepealt teda. Aga lõhkuda seda perekonda ei luba Petre mitte kellelgi, ei emal ega pojal, kes oleksid ennem surnud, kui tunnistanud tema üleolekut. Kuidas ta sai siis praegu haigeks jääda. Tema ümber möllas halastamatu sõda, inimesed hukkusid, läksid hulluks, ainult et mitte teda tunnistada, mitte talle alistuda. Aga kui Petre oleks haigeks jäänud, siis oleks ta pidanud paluma rahu ja andma end oma vastastele vangi, sest kui ta oleks näiteks tänaval kärvanud, poleks mitte keegi peale nende seda märganudki. Sellised mõtted keerlesid Petrel peas, kui ta veinikeldrist väljus ja selle asemel et minna turule, võtta esimene ettejuhtuv voorimees ja võimalikult kiiresti koju sõita, hakkas mõttetult mööda tänavaid ringi keerutama, andes end saatuse meelevalda — ta ise ei märganud ega tundnud enam midagi, kuigi see linn oli talle läbinisti tuttav ja ta leidnuks seal iga paiga kas või kinnisilmi. Ta kondid valutasid, silmad kipitasid, pea ümber oli nagu hõõguv raudvõru, poleks ime, kui ta pea oleks järsku lõhki kõmahtanud nagu muna. Kõige rohkem muret aga tegi talle raha, mille ta oli kaupmehe käest saanud. «Milleks mul oli vaja nii palju raha võtta?» mõtles ta tigeda raevuga. Kui ta nüüd tänavale maha kukub, siis jookseb terve linn ta ümber kokku; muidugi mitte selleks, et talle abi anda, vaid et teda paljaks röövida. Korraks tuli tal isegi mõte veinikeldrisse tagasi minna, kuid ta ei mäletanud enam, kus see kelder asus või kas teda üldse olemaski oli. Linnas polnud vist küll ainsatki inimest, keda ta poleks tundnud või vähemalt kordki näinud, kuid nüüd ei märganud ta kedagi. Ta ei näinud midagi peale ähmaste, üksteisega segunevate, päikesest valgustatud varjude, nagu käinuks ta mööda lõputut tühja alleed, teadmata isegi, milleks ta läheb või kui kaua ta peab käima, et jõuda välja mõnda asustatud paika, kus maksab veel raha, kus raha eest saab veel osta leiba ja soojust. Ta ei läinud ise, vaid teda ajas

taga hirm ning ta alistus sellele hirmule, abituna, süngena ja võikana nagu lõksuaetud loom. «Võib-olla see koerapoeg mürgitas raha ära?» mõtles ta. Ta niisutas kogu aeg keelega huuli ja hingas raskelt nagu pärast kiiret jooksu. Möödujad arvasid ilmselt, et ta jalutab enda lõbuks — tal oli seljas kallis karusnahkse kraega palitu, peas soe karakullmüts, täis rahakott pungitas ta palitu rinnaesist. «Tervist, meie lugupidamine, vürst!» hõikasid teda igast küljest poesellid ja habemeajajad, võõrastemajade ja kõrtside jooksupoisid. Aga tema ei kuulnud mitte midagi, ta pea sumises nagu suitsutatud mesipuu ning võimatu oli sellest lakkamatust hullukstegevast suminast lahti saada, raiu kas või pea otsast. Ta teadis, mäletas kindlasti, et haigusele ei tohi järele anda, ja sammus pimesi, kangekaelselt, ennastsalgavalt vastu õnnelikule juhusele, tundes, et see on ainus, mis võib teda praegu päästa, läks, nagu ei pesitseks haigus mitte temas endas, vaid ajaks teda taga, oleks tal kannul, ja tarvitseks tal vaid hetkeks peatuda, et kella vaadata, kui ta oleks tal peos. Aga õnnelik juhus ei lasknud end oodata: paari sammu kaugusel, peaaegu ta nina ees kerkis äkki esile naeratav naisenägu, mis kasvas välja päikesest valgustatud pimedusest, nagu ilmub merest nähtavale igatsetud, kindel, peadpööritavalt kaunis maa. Petre tundis oma näol elustavat soojust, tajus võõra naise elustavat hingust — see oli põline, kodune ja terve. Tegelikult oli naine veel küllaltki kaugel, samal hetkel muutus ta äkki väikeseks mustaks laiguks, punktiks kuskil tänava lõpus, justkui oleks Petre vaadanud teda pikksilmaga, algul suurendatult ja seejärel vähendatult. Ta soov oli ennetanud ta pilgu, lootus tõi selle naise ta silme ette veel enne, kui ta silmad jõudsid naist märgata ja vastu võtta. Kuid naine ei viirastunud Petrele, vaid oli tõepoolest olemas, seisis tänava lõpus oma maja ees koos pojaga musta leti taga, millele olid välja pandud igasugused maiustused — kuked kepi otsas, narmalise äärega paberisse keeratud kompvekid, pähklituumad meega, nugatpähklid, karamellkompvekid —, ning ootas, sall ümber täidlaste õlgade, ostjaid. Tegelikult ei hoolinudki ta eriti ostjatest, vaid oli tulnud lihtsalt niisama inimesi vaatama, värsket õhku hingama ja võtnud ühtlasi igaks juhuks kaasa ka oma kauba. Ostjad oleksid ta niigi üles leidnud — tema maja teadis terve linn ja igaüks, kes tahtis suud magusaks teha, võis igal ajal koputada ta aknaluugile. Mehe käest oli ta õppinud, et kui sa kas või kordki ostjale ei ütled, siis oled tast ilma; ning kui ta uksele oleksid korraga koputanud ostja ja jumal, siis oleks ta kõi-

gepealt teenindanud ostjat ja alles seejärel küsinud jumalalt, mis tal asja oli, väljakutsuvalt ja tigedalt, tahtejõuetute ja oma saatusega rahulolematute naiste kombel. Ust jumala nina eest kinni lüüa ta ilmselt ei oleks söandanud, kuid istet ta talle igatahes ei oleks pakkunud, ta oli jumala peale vihane nagu naine hädavaresest mehe või tütar perekonna hüljanud isa peale. Ja küllap tal oli õiguski, sest tal ei olnud oma õnnetustes süüdistada mitte kedagi peale jumala. Kolm korda oli ta endale perekonna loonud ja kolm korda oli jumal selle lõhkunud, ta oli matnud maha kolm tublit meest, üks parem kui teine, kes kõik olid oma naist lausa kätel kandnud. Pealegi polnud jumal tema üska õnnistanud ühegagi neist meestest, vaid teinud seda siis, kui ta polnud seda oodanud ega vajanud, ja siis oli jumal talle kinkinud aruta lollikese, kelle sigitaja oli teadmata. (Linnas kahtlustati selles patus linnapanga kassiiri, kuna too oli langetõbine; tema haiguse põhjuseks arvati seda, et ta luges päevad läbi oma raudses putkas raha.) Jumala armust oli ka see, et ta pidi päevast päeva tassima üles-alla seda musta müügikasti, milles asetses kõigile nähtaval, vaenlastele rõõmuks, tema petetud ja jalge alla tallatud, kompvekkidesse peidetud, kleepuv, siirupilehaline ja kärbestega kaetud naiselikkus. Ja ka ta ise oli üleni kleepuv magusast, ei saanud kleepivate kätega raamatulehti keerata, toidu sisse soola panna ega raha lugeda. Nii et koputagu vaid jumal ta uksele — Dussal oleks talle nii mõndagi ette laduda...

Ka tema oli Petret märganud, ja kuigi ta oli kavatsenud juba lahkuda ja oma liharaiumislaua suuruse kasti tuppa tassida, viivitas ta nüüd meelega ja ootas naeratades väliselt rahulikku, karakullmütsi ja karvase kraega isandat, kes võis väga kergesti tulla just tema juurde. Võib-olla oli keegi talle teed juhatanud ja ta ei pidanud paljuks seda teekonda ette võtta, et lastele ja lapselastele Thelavist maiustusi viia.

«Teil vedas. Ma kavatsesin just ära minna,» ütles ta edvistavalt naeratades.

«Vedas?» võpatas Petre. «Vedas?» haaras ta sellest sõnast kinni nagu uppuja õlekõrrest.

«Valige välja. Kõik on värske,» soovitas naine ja osutas oma kaubale.

Petre vaatas tahtmatult sinnapoole, kuid ei näinud mitte maiustusi, vaid vastu kasti nõjatuvat last, õigemini tema veritsevat suud. Kohe taipas ta, et poisi suust ei nõrgu mitte verd, vaid punast vahutavat sülge, sest poiss imes suus midagi punast. Ta kokkupigistatud rusikas oli samuti

punase süljega koos. Vastikust tundes pööras Petre ettevaatlikult, et mitte naist solvata, pilgu kõrvale.

«Küll on suur laps!» ütles ta niisuguse tooniga, nagu oleks ka poiss müügil.

«Mis laps ta on... ta on juba neljateistaastane,» naise rind võppus naerust. «Ta on sündimisest saadik loll, sellepärast on niisugune...»

Petret hakkas see asi huvitama ja ta vaatas veel kord poisi poole. Too imes midagi innukalt, idiootlik ilme näol, näis, nagu tuleks tal kogu aeg õhust puudu. Kasvult oli poiss tõesti suur, kuid ometi ei oleks keegi talle üle nelja aasta andnud. Petre arvas, et naine teeb nalja, ta naeratas ja ei teadnud, mida vastata, mis naisele rohkem meeldinuks — kas see, et poiss näeb välja nagu neljane või et ta näeb välja nagu neljateistkümnene. Vastumeelsusest jagu saades sirutas ta käe välja, et poissi põsele patsutada, kuid too tõmbus eemale, kaotas tasakaalu, vajus vastu kasti ja libises maha nagu hooletult seina najale toetatud laud. Kompvek kukkus tal suust välja, tolmu sisse. Poiss vaatas ehmunud ja anuva pilguga emale otsa. Ta ilane suu oli endiselt paokil nagu küps viigimari.

«Tõuse, tõuse, et sa kärvaksid...» käratas ema talle naerdes peale. «Ärge aidake teda, küll ta ise tõuseb!» ütles ta Petrele.

Ent Petre ei kavatsenudki poissi aidata, ta seisis, nagu oleksid tal jalad maa külge kasvanud. «Kui sul mees ära sureb, siis tee endale ise ots peale, mine talle hauda järele...» kuulis ta naise häält ja taipas, et ta on kuulnud seda juba tükk aega. «Kui minu mehed seda näeksid, kuidas ma tänaval kompvekke müün, siis nad sureksid küll teist korda maha. Nad ei lasknud minul ju isegi soojendamata voodisse heita! Vett ka ei lubanud endale ulatada, ei, mina muudkui istugu, mina ärgu ennast tülitagu... Kõik naabrinaised olid mu peale kadedad, ütlesid, et mis mesi see küll on, mis kõik mehed su ümber tiirlema paneb nagu kärbsed? Noh, näed, nüüd tiirlevadki mu ümber ainult kärbsed... näe, voorimehe naiselgi on minust parem põli — olgu pealegi, et voorimees, aga ikkagi mees, peremees, toitja.» Naine rääkis kiiresti, nagu tahaks ta tingimata kõik välja öelda, enne kui võõras toibub ja minema läheb. Tal oli kähisev, räme hääl, nagu oleks ta külma saanud või oleks tal midagi kurku kinni jäänud, ja Petre ootas kannatlikult, millal ta kurgu puhtaks köhib. Poiss oli üles tõusnud ja nõjatus jälle vastu kasti, sarnanedes elava poesildiga. Naine aga aina rääkis ja rääkis, ja olgugi et Petre ei saa-

nud peaaegu üldse aru, millest ta räägib, oli tal millegipärast meeldiv viibida selle kähiseva, rämeda hääle võimuses. «Et naist õieti hinnataks, peavad teda ümbritsema mehed nagu raam pilti . . .» rääkis kähisev, räme hääl.

«Ma olen haige,» ütles äkki Petre.

Naine jäi vait ja vaatas Petrele otsa. Ta oli niisuguse näoga, nagu oleks Petre just praegu maa seest välja kerkinud. Petre nägu nõretas higist, palavikust läikivad ja vilavad silmad näisid peast välja tungivat.

Petre oli kolm päeva haige, kolm päeva ei tundnud ta maitset ega lõhna, lebas mingis kirjus uimas, ahmides õhku, vaeveldes ja kartes. Kolme päeva pärast lõi talle äkki ninna äädika ja piirituse lõhn. Äädika ja piirituse kibedus tungis ta jõuetusse kehasse nagu nuga, nagu skalpell ja tal hakkas otsekohe kergem, ta kokkukleepunud, iivelda-mapanevalt magusa õhuga täidetud sõõrmed, kõri ja kopsud avanesid, ja sirutades ettevaatlikult oma tuimaksjäänud, jõuetut keha, tundis ta mõnuga, kuidas ta higisesse voodisse hoovab tervislikku, loomulikku külma õhku. Pärast kolm päeva kestnud teadvuseta olekut hakkas Petre jälle ümbrust märkama ning nägi taas naist ja poissi. Naine keeras kompvekkidele ümber läbipaistvaid kirjusid pabereid, poiss istus diivanil Petre vastas ja tagus laisalt, vastu tahtmist väikest trummi, mida ta hoidis kaenlas. Trumm kõlas tuhmilt, kuid poiss ei jätnud järele. Kogu poisi tähelepanu oli suunatud emale; ta jälgis pingsalt ema tegevust, trummiga olid hõivatud vaid ta käed. Petre teadvus tuli tagasi ja üksluine põrin, mis oli senini kumisenud ta peas, läks nüüd trummisse ja kostis nüüd vaid sealt. Nüüd ei olnud selles hääles enam midagi hirmutavat ega talumatut, sest Petre nägi oma silmaga, kus ja kuidas ta sünnib. Esimene asi, mida ta silmi avades tundis, oli õnnetunne: see oleks nagu haigusest jäänud, midagi taolist polnud ta kunagi varem tundnud.

«Et sa kärvaksid, pojake . . .» lausus naine rahulikult, ilma et oleks poja poole vaadanud. Ta pühkis sõrmi laualoleva märja kaltsu sisse ja jätkas tööd.

«Mis päev täna on?» küsis Petre äkki ärevalt.

«Kolmapäev,» vastas naine imestamata, nagu oleks oodanudki, et Petre tuleb just praegu teadvusele ja küsib just seda.

«Sa pead mulle liigud tegema,» jätkas ta veidi aja pärast.

«Esmaspäev, teisipäev, kolmapäev . . .» luges Petre valjusti, kõverdades teki all parema käe sõrmi.

«Aga pühapäev?» pöördus naine kiiresti Petre poole. «Pühapäeva sa ei loe? Sa tulid siia ju pühapäeval.»

«Ah, kuradile!» ütles Petre.

«Kuidas nii «kuradile»?» pani naine rahulolematult käed puusa.

Naine ohkas ja ta hingeõhk liigutas lauallebavaid paberilehekesi, mis kerkisid õhku. Trumm jäi vait.

«Ma ütlesin seda enda kohta,» täpsustas Petre. «Mis siin siis minuga juhtus?»

«Teie, mehed, olete ikka argpüksid,» hakkas naine naerma.

«Teate . . . ma ei oska öeldagi, kui tänulik ma teile olen!» ütles äkki Petre, kuigi ta polnud kavatsenud seda praegu öelda. Ta polnud oma tänust rääkimiseks veel valmis — naise naer oli teda tagant tõuganud. Ta oli tõepoolest tänulik oma rämeda häälega perenaisele, kuid ei tahtnud seda veel väljendada, nagu püüaks nõnda suurendada enda silmis selle täiesti võõra naise teenet, kes oli tema peale halastanud ja tema eest hoolitsenud. Samal ajal oleks ta vabalt võinud Petre maha lüüa, tükkideks lõigata ja käimlaaugust alla visata. Selle üle ei oleks keegi imestanud ja seda ei oleks keegi talle ette heitnud: juba karakullmüts ja karusnahkse kraega palitu (praegu rippusid need sahvriuksel naela otsas) maksid midagi ja peale selle oli Petrel taskus nii palju raha, et pooled vastutulijad, kui nad vaid oleksid seda teadnud, oleksid tal kõhklemata kõri läbi lõiganud ja pärast seda saaki jagades omavahel karvupidi kokku läinud. Ent sellele naisele oli ta andnud end ise kätte, oli ise talle öelnud, et tal on palju raha, usaldanud teda pimesi, viibides haiguseuimas, nagu usaldab end mehe meelevalda noor naine, teadmata, mis temaga tehakse, kuidas ta ärkab ja kas ta üldse ärkab järgmisel hommikul. Tema, Petre, oleks praegu juba kolmandat päeva võinud olla laip, surnukeha, ei, tegelikult juba neljandat päeva — pühapäev, esmaspäev, teisipäev, kolmapäev (ta kõverdas teki all ka nimetissõrme). Ta oleks võinud kaduda jäljetult, ja mitte keegi ei oleks midagi aimanud peale tolle poisi, kelle jumal oli teinud arutuks, kuigi niipalju oleks ta ikkagi mõiganud, et Petre karakullmütsisse mitte kusta, vaid see endale pähe panna . . . «Jumala eest, ma ei tea, kuidas teid tänada,» ütles Petre. Järsku hakkas tal kõht korisema ja ta tundis nälga, see rõõmustas teda samuti — järelikult ta oli elus, ta kustutab nälja ja elab veel kaua. «Minu nimi on Petre . . . Petre Makabeli,» jätkas ta, kuid naine ei lasknud tal lõpetada.

«Teame, teame . . .» ütles ta. «Sa täna parem oma raha-

punga, see on su elupäästja. Rahakesed on sul — fiuut —, siin neetud linnas maksab ju iga asi kulla hinda, arstirohud veel eriti. Üks soovitab ühte, teine teist, ja sina muudkui hoia kotisuu lahti. Söögikraam veel omakorda.» Sõna «söök» juures hakkas Petre kõht veel hullemini urisema. «Maainimesed on viimasel ajal nagu arust ära... ta kas või kõngeb oma kraami otsas, aga kopikat alla ei jäta. Paned hulga raha magama, mõtled, et oled midagi saanud, aga tuled koju — korv on tühi...»

«Kuradile!» rehmas Petre. «Kuradile...»

«Kas sa seda vähemalt mäletad, mis mu nimi on?» päris naine.

«Kas te olete siis seda öelnud?» naeratas Petre süüdlaslikult.

«Ih-ih-hii, et välk sind tabaks!» hakkas naine itsitama. «Tänad ja tänad siin, aga ise ei teagi, keda sa tänad! Võta, et sa kärvaksid!» hõikas ta poisile ja viskas talle kompveki. Poiss jälgis lendavat kompvekki üksisilmi. See põrkas vastu trummi ja kukkus maha. Poiss lükkas trummi kõrvale, ronis kähku diivanilt maha, istus põrandale, pani jalad risti ja toppis kommi kahe käega suhu. Nüüd vahtis ta oma käsi ja liigutas kiiresti suud.

«Poisi nimi on Sardion,» jätkas naine, «ja minu nimi on Dussa, magus Dussa. Kellele magus, kellele kibe, aga hüüavad mind kõik magusaks Dussaks. Eks sellepärast...» Ta viitas käega kommikuhjale laual. «Liivagagi ei nühi maha... ma olen üleni magus, mul on magus hais küljes. Tema häälest kostis ärritust.

«Ma elan Urukhis...» alustas uuesti Petre, kuid naine katkestas teda jälle:

«Teame, teame! Su isa on major, vürst, teil on kahekorruseline maja... ega te niisuguses pugerikus virele nagu meie siin.» Naine viipas käega, näidates, millises kitsikuses ta elab. «Üks poeg tahtis sul tsaari maha koksata, teine jahib su enda elunatukest...»

«Mitte minu, vaid vanaisa...» parandas teda Petre.

«Ma tean, tean. Su naine on surnud, vend pussitati surnuks ja ema läks peast segaseks. Mis veel? Ah jah, sul on üks tütar ka. Too on ka nupust nikastanud. Mehelemineja tüdruk, aga mängib nukkudega! Ise te ajasite tal pea segi. Plika oleks tulnud õigel ajal mehele panna...»

«Ta saab ju alles tänavu kuusteist,» püüdis Petre end õigustada.

«Ega temagi sind armasta!» nähvas naine.

Alles praegu märkas Petre, et naine sinatab teda. Kuid

ta ei tundnud selle üle ei imestust ega pahameelt — naisel oli selleks õigus, kõike, mis puutus Petresse ja tema perekonda, teadis ta niisama hästi kui selle perekonna liikmed ise. Ta oli juba oma, lähedane inimene ja tema teadmised ei pannud Petret sugugi imestama, olgugi et nad olid tuttavad alles kolm, kõige rohkem neli päeva ja vestlesid tegelikult praegu esimest korda nii-öelda teadlikult. Sa võid elada naisega sada aastat ühe katuse all, ja ometi jääda talle võõraks, aga kui naine kas või kordki viib vabatahtlikult välja sinu ööpoti, siis tunneb ta sind juba täielikult ja tal on sinu peale rohkem õigust kui su emal. Sest seda, mida ema teeks järele mõtlemata, rõõmuga, teeb naine teadlikult, vastikusega, kuid ta surub selle vastikuse alla, sest et ta ei suhtu sinusse ükskõikselt, sest et ta võtab sinu elust osa. Magus Dussa aga oli juba kolm või isegi neli päeva Petre ööpotti välja viinud.

«Mis meil siis täna lõunaks on?» päris Petre reipalt.

«Eesli rupskid!» vastas naine otsekohe, nagu oleks ta ka sellele küsimusele juba varem ette valmistunud. Ta hakkas valjusti, kiunuvalt naerma.

«Vaat kes minu omadele nende õige koha kätte näitaks!» mõtles Petre nagu laps, kes on võlutud, aga ühtlasi ka pisut heidutatud ebatavalisest nähtusest.

«Näe, võta!» Naine kummardus Petre poole ja pistis talle oma käega kompveki suhu. Ta naeris ikka veel häältult, surudes kätt vastu võppuvat rinda. «Tee suu seks...»

Petre neelas kuuldavalt magusat sülge ja ta kõht hakkas veel kõvemini korisema. «Kuradile!» ütles ta endamisi. «Kuradile!»

Pärast seda käis Petre veel mitu korda Thelavis. Siis aga suri Anna ja sadas maha nii paks lumi, et ei saanud enam oma õuestki välja, Thelavisse minekust rääkimata. Anna kirst veeti arbaaga suurivaevu surnuaiale. Halbade teeolude tõttu kodus vangis istuv Petre ei suutnud mõelda enam millelegi muule kui magusale Dussale. Ta nägi teda oma kaheinimesevoodis isegi unes. Senikaua kui ta oli näinud Dussat ilmsi, polnud tal tekkinud mingeid sündsusetuid mõtteid tolle üksiku kolm korda leseks jäänud naise suhtes, kuigi seaduspärane oleks olnud, et ta kompvekkide lutsutamise ja tühja lobisemise asemel oleks naise kohe voodisse tõmmanud. Mis seal siis erilist oleks olnud, kui tobuke Sardion oleks, muidugi mõista, soojalt riides, pooleks tunniks trummiga õue jalutama saadetud ja ta ise oleks samal ajal selgelt ja ühemõtteliselt nõudnud ta emalt, kellel oli niisama punane suu kui pojalgi, seda, mida temalt oleks nõudnud

iga teine mees tema asemel ja mida, nagu pärast selgus, magus Dussa talle ka sugugi keelanud ei oleks. Võib-olla et Petre just sellepärast ei nõudnudki naiselt midagi, et ta ei oodanud tema poolt vastupanu, tema aga ei tahtnud, et naine, kellega tal olid hoopis tõsisemad kavatsused, oleks osutunud üleliia järeleandlikuks ja kättesaadavaks. Ta ei vajanud mitte armukest, vaid naist; ta ei tahtnud käia tema juures mitte vargsi, vaid viia ta oma koju, selleks et kindlustada tema läbi oma võimu perekonnas. Lõppude lõpuks, ta ei hoolitsenud mitte oma ihu, vaid hinge eest, — sellesama hinge eest, mille lahkudes kehast inimene kõngeb. Samal ajal ei saa ka öelda, nagu poleks magus Dussa sugugi Petre mehelikke tundeid erutanud, nagu oleks ta Dussa naiselike võlude suhtes täiesti pimedaks jäänud, see ei oleks õige, kuid ometi ei lubanud ta endale kordagi astuda üle viisakuse ja sõbralikkuse piiri. Kompvekkide imemine aitas muide samuti esilekerkivat iha talitseda ning varjata hääle reetlikku katkemist. Tahtmatult tärganud iha kustus iseenesest, kuna ka Dussa pidas end hästi üleval, ta ei piinanud oma Urukhi külalist üleliigse edvistamisega, ei andnud põhjust ühepoolse kire tekkimiseks ega arenemiseks; ta ei kasutanud meelega ega isegi juhuslikult ühtki neist üldlevinud naiselikest riugastest ega kavalustest, mis peavad mehe endast välja viima: ta ei paljastanud rohkem kui vaja oma rinda, ei istunud toolile nõnda, et ta kehakumerused oleksid paremini nähtavale tulnud, vastupidi, niipea, kui ta istus, kohendas ta oma kleiti, silus seda kätega, et kusagil ei oleks mingit sündsusetut, ärritavat volti. Ta rääkis kogu aeg ainult oma surnud meestest, osutades neile igatahes palju rohkem tähelepanu kui elavale külalisele, kes olekski nagu ainult selleks majja sisse lastud, et naine saaks talle pidevalt oma meestest lobiseda. Kompvek põses, huultel läikimas magus sülg, meenutas ta juba jumal teab mitmendat korda, kuidas keegi neist oli välja näinud, kuidas riides käinud, milline kõnnak neist igaühel oli olnud ja, mis peamine, kuidas nad kõik teda olid armastanud. Surnud mehed polnud unustanud Dussat tänapäevani — ei möödunud ühtki ööd, kui ta ei näinud mõnda neist unes, vahel aga kõiki kolme korraga. Uneski austasid nad Dussat niisamuti nagu eluajal, nad ei tülitsenud üksteisega, vaid vahetasid üksteist välja samas järjekorras nagu nad olid temaga naitunudki.

«Mis sa näed siis neid kõiki korraga või?» ei pidanud Petre ükskord vastu.

«Nojaa... Eile ööselgi käisid kõik korraga,» läks Dussa

kohe elevile. «Üks tõi siidist rätiku ja kleiditäie brokaati, teine tõi helmestega kingad ja kolmas tõi, näe, niisugused kõrvarõngad! (Magus Dussa pani pöidla ja nimetissõrme rõngasse ja tõstis käe Petre nina alla.) Ja kullast veel pealegi! Helisesid nagu kellukesed...»

Petre oleks tahtnud öelda, et kui Dussa ta naiseks saab, siis ostab ta talle ilmsi kõik, mida surnud mehed talle unes jalge ette ladusid. Kuid ta ei söandanud seda öelda, ta häbenes paluda kalleid kadunukesi leinava naise kätt; ta ei uskunud, et üks elus mees suudaks jagu saada kolmest surnust ja et naine nõustub vahetama kolme surnut ühe elusa vastu. Muide, nagu jällegi alles pärast selgus, ei valutanud Dussa südant hoopiski mitte kadunukeste pärast, vaid ta lihtsalt püüdis nõnda elusa külalise ees oma hinda tõsta, ning korrates lõputult üht ja sedasama, sundida teda vaatama Dussa peale tema surnud meeste silmadega, õppida neilt, kui ta ise seda ei taibanud, kuidas on kõige kergem magusa Dussa südant võita. Tänu sellele polnud Dussal vaja midagi otse välja öelda ja ühtlasi kergendas see ka külalise olukorda — sel tingimusel muidugi, et too oli võimeline vähemalt midagi taipama. «Aga mis see minusse puutub,» võimuks Petre muidugi öelda, kui mitte valjusti, siis vähemalt endamisi. «Mis see minu asi on, kui palju neile iga sinu kallistus maksma läks?» Aga nõnda Petre praegu ei mõtelnud, sest ta vajas Dussat, ja mitte ainult üheks korraks, mitte ainult selleks hetkeks. Veeretades keelega ühest põsest teise pooleldi sulanud kompvekki, kuulas erutusest juhmistunud Petre alandlikult naise häält, nagu kuulab kirikus jutlust harimatu koguduseliige, kellele avaldab mõju vaid sõnade kõla, mitte aga nendesse sõnadesse peidetud mõte. Kui Petre oleks olnud parem naistetundja ja kui ta olnuks natuke tähelepanelikum, siis oleks ta muidugi märganud, et surnud mehed olid Dussale nagu kalamehele konks; tal läksid endalgi segi nende nimed, nende järjekord, nende elud ja surmad. Kuid Petre jaoks polnud sel mingit tähtsust: kõik kolm surnut, kes seisid kombekalt oma ühise naise voodi juures järjekorras, olid tema silmis üks ja seesama isik, kes oli kolm korda surnud, keda olid tabanud kolm erinevat surma ainult selleks, et ümbritseda siia ilma mahajäänud leske kolmekordse leina ja kurbade mälestuste soomusrüüga. Mis tähtsust oli siis Petre silmis sellel, kas teda hüüti Šakhro-Vatato-Bidzinaks, Vatato-Bidzina-Šakhroks või Bidzina-Šakhro-Vatatoks, kas ta jäi tulle viinavabrikus, pussitati purjuspäi pulmas surnuks või siis heitis hinge ootamatult une pealt. Tõtt öeldes ei huvitanud

Petret naise minevik põrmugi ja ta oleks isegi eelistanud, kui ta poleks sellest üldse mitte midagi teadnud, sest teadmine ainult segas teda avaldamast naisele oma kavatsusi ning lõpetamast alatiseks seda Urukhi ja Thelavi vahet jooksmist. Tema mure ja kõhkluste põhjuseks polnud mitte meeste rohkus, vaid Dussa mälestuste kestvus ja vastupidavus. Neid mälestusi ei põleta ta hingest välja tulise rauagagi, ja kui Petre ta tõesti naiseks võtaks, siis tuleks tal kaasavaraks kaasa võtta ka poisitogu ja peale selle leppida veel ette mõttega, et igal õhtul seisavad ta voodi ees sabas kolm viirastust, käes brokaaditükk, helmestega kingad ja kuldkõrvarõngad. «Võtaks neid kurat... nende kooljate pärast ei saa enam naist ka võtta,» siunas Petre, sõites kalessiga Dussa juurest koju või vastupidi, Urukhist Dussa maja poole. Ent sel hirmsal ööl, kui Anna lõi magavale mehele telliskiviga pähe, otsustas Petre kindlalt Dussaga naituda, sest et nüüd veendus ta lõplikult, et hull ema on mitu korda ohtlikum kui Dussa surnud mehed. Nood, kui Dussa sõnade järgi otsustada, ei tulnud öösel ta juurde mitte telliskivi, vaid kingitustega ning ootasid rahulikult igaüks oma korda. «Dussat, Dussat on meil siia vaja!» hüüdis ta verest nõretavale isale, kes jooksis toas ringi vastu seinu põrgates nagu suur pime lind, ogar hirmust, nagu ei viibiks ta oma kodus, vaid oleks sattunud siia juhuslikult ja sureb, jookseb pea vastu seina lõhki, kui ta siit välja ei pääse. «Dussa hoolitseb su eest... Dussa paneb sulle aru pähe!» susistas ta emale kõrva, sidudes tal käsi selja taha. Järgmisel hommikul kavatses ta kohe Thelavisse sõita, kuid lükkas siiski ärasõidu doktor Džandieri tulekuni edasi. Hoolimata üleelatud vapustustest ja unetust ööst, oli ta ebatavaliselt reibas, tajus oma kehas meeldivat kergust nagu vallatu laps, kes on end ära löönud, kuid seekord mitte enda süü, vaid täiskasvanute hooletuse tõttu, tundes vajadust jutustada sellest kõigile, kuna tema ei ole süüdi ja seega pole põhjust teda karistada. Umbes taoline lapsik kangekaelsus ärgitas Petret ära ootama ka doktor Džandierit, et näidata ka võõrale inimesele, millisesse olukorda ta on sattunud ja, mis peamine, lasta tal endale kaasa tunda.

Petre ei tundnud doktor Džandieri vastu erilist sümpaatiat ega ka vaenu, kuid arsti külaskäigud pigem ärritasid kui rõõmustasid teda. Arsti juuresolekul tundis Petre end ahistatuna, abituna: olgu ta särk nii valge kui tahes, kõnelgu ta nii mesiselt kui tahes, ometi tuletas iga ta visiit Petrele meelde haigust ja surma. Just arsti ülemäärane puhtus ja ta õpetlik toon kutsusidki Petres esile ärrituse, nagu ei oleks

doktor Džandieri tulnud mitte selleks, et haigele lootust anda, vaid selleks, et teda alandada, irvitada tema üle, näidata talle oma üleolekut. Sellepärast ta sõitiski alati tingimata kaarikuga, et sisendada haigele hirmu ja aukartust. Kuid sellest ei olnud vähimatki kasu: kes pidi surema, see suri, ja kellele oli määratud terveks saada, see sai terveks ilma tematagi. Petre meelest igatahes ei olnud arstist mingit kasu. Ta istub su voodiservale nagu halvastikasvatatud sugulane ja pinnib sind niikaua, kui sa ise talle ütled, mis, millal ja kuidas sul valutama hakkas, seejärel heidab ta pilgu su ööpotti, ja see ongi kogu see arstiabi. Ja selle eest sai ta veel raha ka, teiste valu ja vaevaga teenitud veeringuid, mida inimesed talle ise taskusse toppisid, vabandades veel, et nad talle tüli teevad, ja tänades abi eest, selle asemel et ta kepiga minema kihutada, et talle koerad peale ässitada. Mis niimoodi viga elada: muret sul ei ole, perekonda ei ole, lapsi ei ole, mõtle ainult iseenda peale. Mis viga elada, kui sul ei ole kaelas tervet hullumaja, vaid ainult üks mära, kes teenib sind ausalt, veab sind edasi ja tagasi mööda maad ja ilma... Aga mida peavad tegema Petre-taolised? Nemad orjaku eluaeg ainult teisi, enda peale löögu käega. Kas siis temasugustel ei ole enam midagi vaja — head elu ega inimeste lugupidamist? Ei, on küll, ja kuidas veel! Just nemad ongi oma vaeva ja kannatuste eest lugupidamise ära teeninud. Just nimelt, vaeva ja kannatuste eest, aga seda peab oskama näha ja sellest aru saada. Sina ei näe seda oma kaariku pukist, aga issand jumal kõrgelt taevast näeb seda. Nõnda mõtles Petre doktor Džandierit oodates, olles ise natuke ärevilgi: ta tahtis kõigest hingest, et vähemalt nüüdki doktor Džandieri talle kaasa tunneks.

«Lõbusad lood teil siin!» hõikas doktor Džandieri. Ta istus pukis, suur, tusane, kaetud üleni valge tolmuga.

«Vaat sulle säh!» jahmus Petre. «Nojah, võõras häda on võõras häda.»

«Pole viga... kõik saab korda,» ütles doktor Džandieri, pöördumata scaljuures Petre poole. Petret polnud tal ilmselt enam meeleski, ta lihtsalt valmistas ette tavakohaseid lohutussõnu enne sisenemist majja, kus asub haige.

Viis minutit hiljem sõimas see haritud suursugune mees, kõikide tõbiste usk ja lootus, Petret tolvaniks ja oleks talle peaaegu labidaga virutanud: kuidas ta oli julgenud hullumeelset kinni siduda ja miks ta polnud lasknud endale ka telliskiviga pähe koksata? Siis oleks tema, arst, korraga tervest nende perest vabanenud. Ei, kui Petre ise enda eest

ei seisa, siis ei tee seda mitte keegi. Ja just sel hetkel, kui doktor Džandieri tema ema käed köidikutest lahti päästis, tundis ta järsku kohutavat igatsust Dussa järele, ta nägi naist nii selgesti oma silme ees, tolle magus lõhn lõi talle nii teravasti ninna, et ta tundis: kui ta otsekohe seda naist ei näe, kui ta otsekohe tema suust ei kuule, et ta nõustub Petrele naiseks tulema, siis läheb ta ise ka hulluks. Rappuvas kalessis õõtsumine muutis veelgi teravamaks selle lausa pöörase tahtmise, mis oli haaranud teda nagu rajuhoog, — ootamatu soovi panna pea võõra naise põlvedele, lahustuda võõra naise lõhnas. Lähenedes Dussa majakesele, tõusis ta erutusest kalessis püsti, ja kuuldes trummipõrinat, ei pidanud ta enam vastu, hüppas kalessist maha ja jooksis maja poole. Tühi sõiduk sõitis tema kõrval edasi; nii voorimees kui ka hobused vahtisid teda imestunult. Ent tema ei näinud mitte midagi peale madala kahe aknaga majakese, kust kostis trummipõrinat. Ta läks akna juurde ja vaatas sisse. Dussa, magus Dussa oli kodus. Ta istus akna all ja keeras kompvekkidele kirjusid pabereid ümber.

«Ma kuldan su üle! Sa hakkad emandapõlve pidama!» karjus Petre aknast sisse.

Dussa pöördus ümber nagu nõelatult, märkas Petret ja ta näole kerkis äkki nii õel ja vihkav ilme, et Petrel jäid sõnad kurku kinni justkui pooleldi imetud kompvek ja ta pea muutus korraga kaineks, nagu oleks talle külma vett kaela kallatud. Ainus, mida ta tundis, oli põletav häbi; ta oleks kõhklematult andnud poole oma elust selle eest, et siit otsekohe märkamatult kaduda. Talle näis, nagu oleks tänav inimesi täis — need ootavad tema ainsat liigutust, et laginal naerma pahvatada, ja ometi olnuks tal kergem taluda terve linna pilkamist (selle oli ta ka täiesti ära teeninud), kui Dussa raevust pilku. Õnneks oli tänav tühi, seal seisis vaid kaless, millega ta oli kohale sõitnud. Korraks tuli tal tahtmine sama sõidukiga koju tagasi pöörduda, kuid kohe mõtles ta ümber; esiteks, tal oli häbi voorimehe ees, teiseks, ta tundis, et ta ei saa nõnda lahkuda, ta peab veel midagi ette võtma. Ta pidi siiski sisse astuma, Dussa ees vabandama ja püüdma tema ees kas või kuidagimoodi õigustada oma käitumist, mis näis tõepoolest täiesti totter, arutu ja sündsusetu olevat. Ta maksis voorimehele arve, julgemata pilkugi tõsta; ta nägi vaid mehe suurt karvast kämmalt, mis kortsutas raha hooletult kokku ja kadus siis koos rahaga. Möödus terve igavik, enne kui kaless pööras puu ning metalli käginal ja kriginal kitsal umbtänaval ümber. Talle tundus, nagu ei libiseks hobuste rautatud kab-

jad mitte sillutisel, vaid tema ärritatud ajul. Veelgi raskem oli pöörata ümber ja majja sisse astuda, kuid midagi muud ei jäänud tal üle: Dussa seisis, käed puusas, aknal ja vaatas teda. Petre kehitas kõhklevalt õlgu ja laiutas käsi, kuid naise näoilme ei muutunud. «Kas ma võin sisse tulla?» küsis ta pilguga. Dussa nägu oli endiselt sünge ja karm. «Kurat võtaks, kurat võtaks...» kordas Petre endamisi ja astus sisse.

«Kelleks sa mind õige pead?» käratas Dussa talle peale.

Ta seisis endiselt, käed puusas, akna all, kuid nüüd oli ta näoga toa poole.

«Mitte kedagi ei olnud, Dussa... Anna andeks! Ma ise ka ei tea, Dussa... kullake! Ma ei suuda enam,» pomises Petre ja sööstis naise juurde. Ta ei võtnud mütsi peast ega teinud palitunööpe lahti, vaid langes maha, haaras Dussa jalge ümbert kinni ja hakkas ägedalt naise kleiti suudlema. «Ma ei suuda! Ma hakkan sind kätel kandma... ma ei lase külma tuule õhkugi sulle ligi! Ainult... ainult... ainult...» pomises ta seosetult.

Magus Dussa muigas, ta liigutas pisut jalgu, nagu püüaks neid vabastada. Lõug vastu trummi surutud, vahtis Sardion ema, ta suust nõrgus punast sülge.

«Mis sa pelgad... see on ju onu Petre, et sa kärvaksid!» käratas talle peale Dussa ja müksas rusikaga kergelt oma jalge ees põlvitava Petre mütsi. Müts kukkus maha. Sardion ajas hambad irevile ja hakkas ühe koha peal nihelema nagu kinniseotud lind. «Lase lahti, kuuled või, väljast on ju kõik näha,» ütles Dussa nüüd juba Petrele.

«Mul ei ole midagi varjata. Nähku kõik! Ma võin kas või turuplatsile minna...» jõrises Petre.

«Päris segaseks läinud, kurivaim!» naeris Dussa ja tõukas Petret puusaga.

Petre avatud peod patsatasid vastu põrandat, kuid ometi jõudis ta hammastega Dussa kleidisabast kinni haarata nagu mängiv koer. Dussa tõmbas kleidisaba ta hammaste vahelt välja, läks eemale ja istus.

«Dussa, no kuula'nd ometi, Dussa!» hüüdis Petre, kes oli ikka veel neljakäpukil maas. «Kas sul inimese südant rinnus ei ole?»

«Tõuse üles... ära mängi lolli!» püüdis Dussa teha kurja nägu, kuid ei pidanud vastu ja pahvatas kätt suu ees hoides naerma. «Tõuse püsti, muidu ma kutsun naabrid siia!» ähvardas ta läbi naeru.

«Kutsu!» vastas Petre ja hakkas neljakäpukil talle lähenema.

«Oota ometi... las läheb vähemalt pimedakski!» ehmus Dussa.

Petre tardus paigale, ta nagu kivistus.

«Läheb pimedaks?» kordas ta ja tõusis põlvili. «Kas ma siis selleks siia tulin?» Ta ajas end aeglaselt püsti ja soputas mantlihõlmu. «Kuidas sa võisid seda mõelda? Mina lootsin sinu peale, aga sina... Ma mõtlesin... ma arvasin... Kus mu müts on?» Ta silus käega juukseid. «Ühte päeva ei jõudnud enam ära oodata... ei kannatanud välja. Andke mu müts siia!» röögatas ta äkki.

«Ei tea, kes teda tahab... vedeleb teine su oma jalgade ees,» ütles Dussa, pannes käed rinnal risti. Ta tundis, et oli teinud midagi valesti, kuid see ei häirinud teda — ta oli kindel, et kõik laheneb iseenesest. Midagi erilist ega ärevusttekitavat polnud juhtunud. Petre oli täna küll isemoodi — muidu rahulik ja soliidne mees, aga nüüd karjus tänaval nagu poisike ja seejärel lömitas neljakäpukil maas nagu koer. Aga need olid vist niisama vembud, mille põhjuseks võis olla viinauim, mingi äkiline kihu, valu või kannatus — küllap Petre ise ka juba homme kahetseb oma käitumist, kui ta ei tee seda juba praegugi. Niipalju kogemusi Dussal igatahes oli, et igale meeste tujule järele ei kiitnud, igas tühjas asjas end süüdi ei tunnistanud ega andeks palunud. Ta teadis suurepäraselt ka seda, et mehed ei ole võimelised andestama, see on vastuolus nende loomusega, kuid et nad pigistavad heameelega silmad kinni iga takistuse ees, mis segab nende tujude rahuldamist. Andestamine ja silmade sulgemine aga on kaks täiesti ise asja — esimene ülendab iseenda silmis, teine aga alandab. Just selles seisabki meeste kõige suurem õnnetus, et nad kohe peavad ennast alandama, kuna nad ei suuda loobuda ühestki oma tujust. «Sinu mütsi ega ka muud ei taha mitte keegi,» torises Dussa. «Kui sa peast põrunud oled, siis istu oma mammaga kodus. Mis sa siit otsid?»

«Dussa!» Petre puudutas käega oma kõri, nagu oleks ta lämbumas. «Ma tulin su kätt paluma, saad aru! Kätt paluma...»

See tuli Dussalegi ootamatult. Ta põlved lõid nõrgaks ja nägu hakkas lõkendama. Ta istus endiselt, käed rinnal risti, kuid need rahulikult ristatud käed klammerdusid küüntega teineteisesse — halastamatult, valusalt, elu või surm! See valu tagus rütmiliselt Dussa südames ja peas nagu Sardioni trumm. «Tõmbas haneks...» mõtles ta meeleheite ja raevuga. «Praegu paneb mütsi pähe ja läheb minema...»

«Südametunnistust sul ei ole!» pigistas ta tigedalt läbi hammaste.

«Minul ei ole südametunnistust?» laiutas Petre hämmastunult käsi. «Miks mul südametunnistust ei ole?»

«Korista oma müts ja hakka astuma!» kärkis Dussa. «Mitte kuskile sa ei lähe...» lisas ta endamisi.

Petre võttis mütsi maast üles, kuid ei pannud seda pähe, vaid surus kahe käega vastu kõhtu.

«Jumal ei andesta sulle vaese lese üle irvitamist,» ütles Dussa ja vaatas aknast välja, nagu tahaks sellega näidata, et tal on ükskõik, kas mees läheb ära või mitte, et tema jaoks ei ole Petret enam olemas. «Ei lähe,» mõtles ta aknast välja vaadates. «Ei lähe... võib-olla tahabki, aga ikkagi ei lähe, enne kui tal ei ole selge, mille peale tal veel tuleb silmad kinni pigistada...» «Mina lasen ta uksest sisse, usaldan inimest... aga tema tuleb mind veel proovile panema, katsuma,» ütles ta aknale.

«See on vale!» hüüatas Petre.

«Korralik inimene niimoodi ei käitu. Naisterahvast ninapidi vedada on muidugi lihtsamast lihtne,» kaebas Dussa jälle aknale.

See vahtis Dussat jõllitava ja tühjana nagu hullumeelse silm.

«See on vale... ära räägi patujuttu!» vihastas Petre.

«Istu! Kui te soovite midagi öelda, siis istuge,» nõudis Dussa.

Petre nihutas tooli lähemale ja istus. Ta pani mütsi lauale, millel oli nüüd kaks kõrgendikku — karakullmüts ja kompvekihunnik.

Pööranud pilgu aknalt, vaatas Dussa tükk aega Petrele otsa, enne kui ta lõpuks naeratas. Petre langetas pea, ta jõudis seda teha enne, kui naise naeratus ka temale üle kandus.

«Südametunnistust sul ei ole...» kordas Dussa teeseldult solvunud häälega. «Näh, tee suu magusaks... on teine sul na sapine,» lisas ta sama tooniga ja andis kompvekile sõrmedega nipsu. Kompvek lendas Petre poole, ja ta pani tahtmatult käed ette, et see maha ei kukuks.

Seejärel suri Anna, teed olid kinni tuisanud ja Petre ei näinud Dussat kuni kevadeni. Ta teadis, et Dussa istub oma kompsude otsas ja ootab teda, aga mida ta sai teha surma ja stiihia vastu. Petre arvas, et Anna oli surnud meelega, kuna ta ei osanud kuidagi teisiti poja naisevõttu takistada. Hiljem aga näis, et looduski toetab ema: lund sadas maha nii palju, et inimesed ei saanud enam majast välja käimlas-

segi, mis siis veel Thelavi-sõidust rääkida. Aga lumevangis istudes ei kahanenud põrmugi Petre soov oma saatust Dussa omaga ühendada. Ta ei murdnud isegi mõttes kordagi tulevasele elukaaslasele antud sõna, unistas innukalt ja ustavalt kohtumisest temaga, kannatas ja piinles ilma temata, ent talus kindlameelselt oma üksindust — ema ja looduse kiuste, keda ta pidas oma mure ja vaevade põhjustajaiks. Seetõttu ei jäänud tal aega, et rahulikult ja hoolikalt oma otsust läbi kaaluda, vaagida veel kord oma kavatsuste õigsust, vaadata veel kord oma südamesse, kontrollida, kas ta tõepoolest ei suuda elada ilma Dussata, või ta ainult sisendab endale seda. Kuid sel ajal ei saanudki Dussa talle olla mingiks kainete mõtiskluste aineks, kuna ta oli naise küljes liialt kinni, igatses liialt tema järele. Dussa oli kauge ja kättesaamatu, tal polnud mingit pistmist keskkonnaga, milles Petre praegu elas, ja nähtavasti selletõttu säilitaski ta Petre silmis sel talvel oma võlu, salapära ja külgetõmbejõu... Dussa oli kauge ja kättesaamatu täht, mis säras ainult iseendale, ent ometi oli ta ainsaks tõeliseks sõbraks elurappa vajunud mehele, kes pidanuks oskama lugeda tähtede keelt. Nõnda kestis see talve läbi, kuid kevadel hakkas koos lumega millegipärast kahanema ka Petre usk. Nähtavasti oli põhjuseks ka see, et ümberringi oli läbipääsmatu pori, mis mätsis tanumatel kinni kõik jäljed ja oleks nagu tuletanud Petrele meelde perekonnaelu argiseid ebameeldivusi. Dussa kosimisest ei kavatsenud ta ometi loobuda, kuid ta usk naise kättesaamatusse ja ebatavalisusse lõi kõikuma, ilmselt sellepärast, et samasugune kevadine pori kattis ka Thelavi tänavaid, imedes koos kõikide teiste jälgedega endasse ka Dussa jäljed... Nüüd võis ta Dussa koju tuua, millal vaid tahtis, kuid nüüd ei tundnud ta sellest plaanist enam nii suurt rõõmu kui varem, sest et nüüd ei olnud see enam tema soov, vaid tema kohustus. Nüüd oli ema hullumeelsus nakatanud ka ta isa — erinevus oli vaid selles, et talli ta siiski elama ei läinud, vaid sulges enese oma tuppa luku taha. Erinevus oli ka veel selles, et kui ema ei võinud Petre varjugi kannatada, siis isa rippus ta küljes nagu väike laps. «Sina oled mu poeg ja sina pead mu eest hoolitsema, mina andsin sulle esimese poja õigused ja sa pead tänulik olema...» kauples ta Petrega. Ühesõnaga, isa istus talle lihtsalt kukile, tegi ta oma teenijaks. Petre ei kaevanud selle üle, kui ta pidi isa juukseid lõikama või teda pesema, kuid vanamees veeretas talle kaela ka need kohustused, millega oleksid ka Agathia või Aneta väga hästi hakkama saanud. «Sa

tead ju, et ma ei usalda mitte kedagi peale sinu,» meelitas ta poega, kuid ta näost oli näha, et ta ei usalda ka Petret kübetki. Petret oli tal vaja vaid selleks, et tema roojapotti välja viia ja teda edasi-tagasi jooksutada. Vahel nõudis vanamees, et Petre kutsuks kohale preester Zossime, siis kui külarahvas nägi juba kolmandat und või kui väljas valas vihma nagu oavarrest — hullu jaoks ei ole ööd ega kurja ilma olemas, sellepärast ta hull ongi, et ta ei suvatse endale midagi keelata. Nii et kannatajaks oli lõpuks ikkagi üksnes Petre — tema ei saanud öösiti magada, tema määris ennast sopaga ja vanamehe täid ronisid üle tema peale. Ja nõnda see jääbki, kui ta ise oma eluviisi ei muuda. Ta oli küllaltki kaua viivitanud. Esialgu oli ta häbenenud poegi (samal ajal kui nood sülitasid tema peale kõrges kaares!), seejärel lükkas ta naisevõttu edasi venna ja ema surma pärast ja siis tuli talv. Tegelikult aga oli põhjuseks vaid see, et ta ise oli otsustusvõimetu kõhkleja. Hingepõhjas ootas ta, et kõik laheneb kuidagi iseenesest, ilma et tema peaks sõrmegi liigutama, ilma ohvriteta. Ta sarnanes hambavalus vaevleva mehega, kes loodab pääseda hamba väljatõmbamisest, kui ta veel üks kord valu ära kannatab, ent varem või hiljem tuleb tal ometi arsti juurde minna, et hävitada valu valuga. Petre oli terve kevade tige, kõige rohkem aga tegi teda tigedaks Dussa. Teda ärritas mõte, et Dussa istub oma kompsude otsas ja ootab teda kannatlikult, ei muretse ega tunne rahutust, kuhu Petre on jäänud, keerab muudkui rahulikult ja kiirustamata kompvekkidele kirjusid pabereid ümber ja tal ei teki kahtlustki, et Petre võib ka tulemata jääda. Selles, et ta minemata ei jäta, polnud tal endal vähimatki kahtlust, ja see tegi teda veel rohkem tigedaks. Talle tundus juba, et kui Dussat ei oleks olemas, siis ei oleks ta üldse sellele mõttele tulnudki, et ükski teine naine ei oleks suutnud temas sellist soovi esile kutsuda. Ent ometi, mis pidi tulema, see tuli. Sardion pandi koos trummiga istuma pukki kutsari kõrvale, Dussa aga võttis oma kompsudega kalessis nii palju ruumi ära, et Petre hädavaevalt peale mahtus.

«Istu, istu lähemale... mis sa seal ääre peal kükitad?» käskis Dussa.

Petre nihutas ennast naisele lähemale ja tundis end tõepoolest lahedamini, tundis, kui kergesti ta vajub naise ihu tulisesse pehmusesse, otsekui iseenesest, jõudu pingutamata, nagu sõrm meesse. Ta istus liikumatult, andes end selle kummalise tunde meelevalda, kuid ometi tajus ta min-

git väljendamatut, häirivalt harjumatut ja just seetõttu jonnakalt tähelepanu nõudvat ebamugavust, see oli nagu tühjus pärast hamba väljatõmbamist. Dussa vaatas talle kelmikalt üle õla otsa.

«Vaat sulle kombut!» ütles Petre.

12

Muidugi olnuks parem, kui ta poleks neile vastu läinudki, oleks põgenenud, sääred teinud, kadunud võimalikult kaugemale sellest neetud majast nagu vennadki. Kuid nemad olid poisid, pealegi temast vanemad, ja nad märkasid varem kui tema õnnetust, mis rippus nende maja kohal. Tema aga jäi ohvriks, sattus selle õnnetuse küünte vahele, väike rumal tüdruk, kelle saatus oli juba lõplikult ette määratud; seda, mida ta ei julgenud teha eile, ei julge ta teha ka homme — aga homme on see veel raskem, homme vajub ta veel sügavamale sellesse sohu. Ta ei suudelnud Sardioni, kui neid tutvustati, kuid samal ööl nägi ta unes, nagu oleks ta poissi suudelnud ja temagi huultelt hakkas nagu punast sülge nõrguma. «Pole midagi, peseme kohe ära!» lohutas teda Agathia, kes oleks justkui läinud koos temaga allikale. Allikas oli päris lähedal, Aneta kuulis veevulinat, kuid ta ärkas üles allika juurde jõudmata ja ta suu jäi pesemata. Nüüd ei jäänud tal muud üle, kui välja kannatada — harjumatult enesega rahulolevat, täispuhutud isa (kes mõnikord siiski vaatas äkki tütrele otsa peksasaanud koera pilguga), lakkamatut trummipõrinat ja seda naist, kes kogu aeg käis ringi kammimata peaga, nagu oleks ta iga hetk valmis voodisse heitma, ning kelle toatuhvlid ja rippuvad rinnad tegid poolpimedates tubades täpselt ühesugust lotsuvat häält. Võõrasema ei pistnud talle pihku luuda ja kühvlit, nagu juhtub muinasjuttudes, ei käskinud tal talli magama minna ega andnud talle üle jõu käivaid ülesandeid, vaid külvas ta üle kompvekkidega — neid oli nii palju, et nad jäid jalge alla ja Agathia pidi pärast nädal aega noaga põrandat kraapima. Võõrasema ei öelnud talle nagu muinasjuttudes, et tema poeg on parem kui Aneta; ta andis Anetale mõlemale põsele musi ja pigistas ta kõvasti vastu oma rinda — mitte nagu võõrastütre, vaid nagu oma

ammuse sõbratari, keda ta pole tükk aega näinud ja kelle järele tunneb suurt igatsust. Ta ei suhtunud Anetasse nagu tütresse, vaid nagu oma südamesõbrannasse. «Mina saan sinust alati aru ja aitan sind alati,» sosistas ta Anetale teda suudeldes kõrva, nii et teised ei kuulnud, sest sõpradeks pidid saama ainult nemad kahekesi. Sel esimesel tutvumisel jõudis ta sosistada Anetale veel palju muudki, kuid selgesti, kustumatult jäi Anetale meelde vaid magus, südantpööritavalt magus hais, millest see võõras naine oli üdini läbi imbunud. «Kõik naised on ühtemoodi, ükskõik kui vana või noor sa ei ole...» ütles see naine, hävitades ühekorraga Aneta muinasjuttude ning ema ja Agathia üksikute sõnade põhjal väljakujunenud püha ja lihtsameelse ettekujutuse armastusest ja abielust. Selle asemel tutvustas ta Anetat lühikese ajaga häbitult niisuguste saladustega, millega tollel olnuks õigem tutvuda ajapikku, ja polnuks ka midagi halba, kui ta poleks neid üldse teada saanud! Mehe ja naise suhted, mis seni olid olnud Aneta silmis samasuguseks loomulikuks imeks nagu puu õitsemine ja viljakandmine, mähkusid nüüd külma, õudsesse, ebaloomuliku paratamatuse uttu. Ta tundis, kuidas ta sisemuses ajas end turri miski siivutu, jonnakas, halastamatu, mis sarnanes nurkaaetud rotiga, ning ta kuulatas uudishimu ja vastikusega oma keha, uuris ja vaatles seda keha, mille naiselikkus polnud ärganud mitte armastuse läbi, vaid mille oli jalge alla tallanud ja alandanud võõras liiderlik naine. Hea, et vähemalt oli olemas öö, et vähemalt öösel jäeti ta rahule, olgugi et ka ööd olid muutunud temale nüüd piinavaks. Pime maja täitus võõrasema summutatud ihara kihistamise ja isa kähedа sosinaga. Aneta, kes lebas liikumatult nagu laip oma neiusängis otsekui teotatuna sellest iharast sosinast ja puruks muljutuna sellest kähedast häälest, tajus haiglase erutusega iga tolmukübeme puudutust, igat varju ja igat krabinat. «Nad teavad, kuidas ma piinlen... nad tahavad seda!» mõtles ta. Möödus terve igavik, enne kui tema akna taga hakkas hahetama. «Agathia, Agathia!» hõikas Khaihosro, seejärel hakkas põrisema trumm ning Aneta pidi veel kord üles tõusma, riidesse panema, pesema, istuma veel kord lauda koos teiste perekonnaliikmetega — ta oli üks neist, nendetaoline, nende lahutumatu osa.

«Pühi suu puhtaks, et sa kärvaksid!» käratas Dussa.

Kuid Dussa ei vaadanud mitte niivõrd seda, kuidas tema tohman käsku täidab, kui uuris Anetat. Ta naeratas Anetale sõbralikult nagu õpetaja õpilasele, Aneta aga istus

kössitõmbunult, ehmunud ja kahvatu, nagu hakkaks ta kohe oksele. Ta tundis, et ta hukkub, julgusest, millega ta varem oli rääkinud Agathiaga, polnud enam kübetki järel. Nähtavasti oligi Agathia ainus, kelle ees ta oli söakas — ta teadis, et Agathia armastab teda, et ta mõistab ja andestab talle ta julguse. Nüüd nad peaaegu ei näinudki teineteist; punakas sülg ja iiveldama ajav magus lehk täitsid iga nurgakese majas, kus nad oleksid võinud Agathiaga kahekesi olla ja jagada oma südamevalu. Agathia koperdas kuskil väljaspool tema nõiutud elu ja nüüd nägi Aneta vaid haruharva tema sündimisest saadik tuttavat, omast, abitut, korraga vananenud, hämmeldunud, üksildast nägu. Dussat see-eest jätkus kõikjale, poolpaljalt, lahtise rinnaesisega, kaelal lillad laigud, õhetades Aneta isa kirglikkudest hellitustest.

«Sa, tüdruk, lase kellelgi oma rindu muljuda, kaua nad sul on nagu poisil,» õpetas ta Anetat ja Anetal tõmbus kurk kuivaks, käed ja jalad olid nagu tina täis, justkui oleks talle madu rinnale roninud.

Nende suhted sarnanesid kogenud ja algaja libu omavaheliste suhetega, kus kasuahnus mängib palju väiksemat rolli kui alateadlik ja halastamatu kättemaksujanu. «Tema on ka õnnetu,» mõtles Aneta. «Ta ei tea, et kedagi võib armastada ka nõnda, et sa ei tunne teda; usaldada, nii et sa teda ei tunne; uskuda, nii et sa teda ei tunne. Ta võib tulla või mitte, kuid see ei ole peamine, litaks ei muututa mitte sellepärast. Peamine on see, kuidas sa armastad, kuidas sa usaldad, kuidas sa usud ja kui kaua sa jõuad oodata ilma igasuguste pantide ja lubadusteta.» Nõnda elas Aneta seni, kuni Agathia ja seejärel Khaihosro surm (muide, täpselt kindlaks teha, kes neist suri varem, kes hiljem, ei õnnestunudki; lihtsalt Agathia laip leiti varem ja seejärel Khaihosro oma) veensid teda lõplikult, et ta nõnda edasi elada enam ei saa, ei suuda. Agathia surnukeha leidis Dussa. Läinud millegipärast varahommikul õue, jooksis ta kiljudes trepist üles; ja veel enne, kui ta jõudis öelda, mis oli juhtunud, mõistis Aneta juba kõik, nagu oleks ta Dussa ehmunud silmades näinud köie otsas rippuvat Agathiat. Õue jooksnud, ei hakanud ta erinevalt Dussast karjuma; toetuspunktita, õhus rippuvaid, kirjudes, katkise kannaga sukkades jalgu ei vaadanud ta hirmu ja haletsusega, vaid uhkuse ja lugupidamisega, mille kutsub inimeses esile teise, tema taolise inimese kangelastegu. Agathia oli enese üles poonud selle pärna oksa külge, mille all seisis tavaliselt dok-

tor Džandieri kaarik. Ta tuhvlid vedelesid maas ümberläinud pingi kõrval.

Agathia surnukeha viidi talli, ja tallist väljatoodud tokerdanud karvaga eesel, keda oli taas vapustanud inimese surm, seisis, pilk liikumatu, aia ääres hommikupäikese esimestes kiirtes. Aneta istus trepiastmel, nagu tal lapsena kombeks oli olnud, ja vaatas eeslit. Ta oli öösärgi väel, värises külmast, paljad varbad olid konksu tõmmatud. Pärnaoksa küljes rippus noaga läbilõigatud nöörijupp, selle teine pool oli tallis Agathia kaelas. Ümberläinud pink ja tuhvlid vedelesid ikka veel sealsamas pärna all. «Kui kaarik siin oleks olnud, siis ta ei oleks saanud... kaarik oleks ette jäänud...» mõtles Aneta mehaaniliselt, silmitsedes eeslit, ja ta süda hakkas pakitsema kaastundest eesli vastu.

«Pane riidesse... häbeneksid vähemalt inimesigi!» hüüdis Petre talle kolmandat korda.

«Mida ma peaksin häbenema?» vastas Aneta kolmandat korda, pööramata pilku eeslilt, märkamatagi, kus isa on.

«Jäta ta rahule!» ütles Dussa mehele.

«Seleta vähemalt sinagi talle, miks kuueteistaastasel plikal ei kõlba paljalt inimeste silma all ringi tilberdada,» pöördus Petre Dussa poole.

«Jäta ta rahule,» kordas Dussa.

Aneta tõusis püsti ja läks eesli juurde, eesel pööras pea kõrvale ja Aneta tõmbas peoga üle ta kareda lühikeseks-lõigatud laka. Peopesadel oli kõdi. Eesli karvadest tõusnud tolm säras päikesepaistel. «Vaesekel» ütles Aneta eeslile. Nõnda saatiski ta mööda terve selle päeva, paitades eeslit ja tammudes mõttetult edasi-tagasi — mingi seletamatu, uimastav jõud hoidis teda õues kinni ja ta kakerdas nagu sõgestunud kana eesli ja trepi, talliukse ja pärnade vahel: kord istus trepiastmele, kord suudles eesli silmi, kord surus kõrva ettevaatlikult vastu talliust ja kuulatas hinge kinni pidades, siis seisatas pärna all ja vaatas oksalt allarippuvat köiejuppi, seejärel tõstis ümberläinud pingi üles ja ronis sellele peale, teadmata isegi, miks... Võib-olla tahtis ta lihtsalt uudishimust teada saada, kas ta ulatab kätega oksani. Pink ja oks olid siinsamas, miks ta ei oleks pidanud proovima? Keda ta sellega segas, mis võis olla selles halba? Ta seisis pingil oma koduõuel, oma puude all, ja silitas hellalt jahedat siledat oksa, nagu ei olekski see pärnaoks, vaid mingi elav olend, mida ta püüdis asjatult taltsutada, ära meelitada, sest see teine, kummaline olevus, kes oli põgenenud vangipõlvest, köiejupp kaelas, ei mõistnud enam midagi inimeste maailmas ega saanud enam inimesi

uskuda. Aneta pistis isegi jalad Agathia tuhvlitesse, kuid võttis need kohe jalast ja viskas pärna alla tagasi, pingi aga lükkas uuesti ümber, nii nagu see hommikul oli leitud. Ta ei teinud seda kellegi kiuste, mitte selleks, et isa ja võõrasema vihastada, ta ei mõistnud ise ka, mis temaga sünnib. Koos Agathiaga oli surnud ka midagi muud, midagi suuremat ja tähtsamat — see miski oli nimetu, kuid vajalik, hädatarvilik mitte ainult Anetale, vaid elule üldse... Siis tuli õue Petre. Tütre poole vaatamatagi tõi ta tallist Giorga labida ja hakkas sealsamas, talli taga, auku kaevama.

«Kas sa tahad ta siia matta?» küsis Aneta rahulikult, vähimagi ärevuseta hääles.

«Ei, kirikuseina alla!» torises vastu Petre, kergitades järsult labidat, nii et mustad niisked mullatükid lendasid Aneta paljaste jalgade juurde. «Arvad, et ta ei ole seda kuhjaga ära teeninud või?» Toetudes labidavarrele, vaatas ta Anetale otsa. «Näed, kuidas ta meile tasus meie hoole eest!»

«Võta vest seljast ära. Sa lähed higiseks...» andis nõu Aneta.

«Mis ajast sina minu pärast muret tundma oled hakanud?» muigas Petre. «Ise sa külmetad ära! Mitu korda peab sulle seda ütlema?»

«Jah, peab riidesse panema... kuidas ma siis niimoodi... ma ei teadnud, et juba täna...» ei lõpetanud Aneta lauset.

«Mida sa ei teadnud?» Petre toetus uuesti labidavarrele.

«Et sa teda juba täna matma hakkad,» vastas Aneta.

«Ma oleks juba ammugi seda teinud, kui ma jumala päikest ei oleks häbenenud!» käratas äkki Petre vihaselt. «Ainult vaenlasi kasvatas üles! Mõlemad pojad tegi ta mu vaenlasteks...»

«Su oma asi...» ütles Aneta.

«Ah?» ei saanud Petre aru.

«Sina oled peremees!»

Petre vaikis. Tütre sõnad rõõmustasid teda, kuid ühtlasi tegid ka valvsaks — lastepoolse lugupidamisega polnud ta harjunud. Vaikis ka Aneta, ta seisis tardunult mustava suuga augu juures, millest roomas kriginal, krabinal, sahinal välja hauavaikus — vaikus ja pimedus. Alles siis taipas ta äkki, et ta polnud päev läbi kuulnud trummipõrinat. Kust võis ta teada, et Dussa oli Sardioni trummi ära peitnud? Sardioni olemasolu ei tulnud talle meeldegi. Sardion aga oli terve päeva trummi otsinud, kolades läbi kogu

maja. Liibudes vastu seina ja kobades ettevaatlikult, kiirustamata kätega seinu, roomas ta aeglaselt edasi, nuuksudes ja vingudes, jättes seintele suu kõrgusele niiskeid piklikke laike, mis sarnanesid keldrikakanditega. Ta oli püüdnud tungida ka Khaihosro tuppa, kuid ei saanud sisse, uks oli lukus. Ta riivas mustade nõude hunnikut ukse taga, kuid ta liikus nii ettevaatlikult, et need peaaegu ei klirisenudki. Kui Aneta läks oma tuppa riidesse panema, oli Sardion seal.

«Käi siit minema! Mine, mine!» käratas Aneta talle peale.

«Tru-u-umm...» vingus Sardion.

«Siin ei ole sinu trummi. Kust ta siia pidi saama?» käratas Aneta uuesti.

Ta heitis kummuli voodisse, tahtis nutta, kuid ei suutnud; ta oli kurnatud, ära kuivanud nagu laast päikese käes. Ta sai aru, et peab üles tõusma, riidesse panema ja välja minema, muidu nad võivad teda ootamata Agathia maha matta... või mis matta, visata ta lihtsalt auku — ilma küünaldeta, ilma viirukita, ilma kirstuta ja ka ilma temata, Anetata. Kuid ta ei suutnud tõusta — lõtvunud, saatusele alistunud keha ei alistunud talle enam, oleks nagu temast eraldunud, ja ta sundis teda asjatult, anus meeleheite ja ärevusega, et ta tõuseks, riidesse paneks, täidaks oma viimase kohuse vaese Agathia ees. Talle näis, nagu oleks ta lamanud juba terve igaviku, kuigi väljas polnudki veel päris pimedaks läinud. Hämarus nõrgus tuppa aeglaselt, kõhklevalt; aedadest, põldudelt ja viinamägedelt tagasilennanud linnud seadsid end sädistades puude otsa magama. Äkki meenus talle end vastu seina surunud ammuli suuga, silmi pungitav Sardion ja ta tõusis ehmunult istukile. «Mis ta minu toast otsis?... Kui ta järsku öösel siia tuleb?» Mõni minut hiljem oli ta juba õues. Tal oli seljas ema must kleit, vastu rinda surus ta Asklepiodotat.

Petre kaevas ikka veel auku; Dussa näitas talle lambiga tuld. Dussa ütles midagi Petrele, kuid Aneta ei kuulnud, mida. Petre katkestas kaevamise, ja seistes poolest saadik augus, pöördus trepi poole, mida mööda tuli alla mustas kleidis Aneta, nukk käes. Neid nähes Aneta ehmus millegipärast, tundis põlvedes värinat, kuid ta ei näidanud seda välja ja astus väliselt rahulikult trepist alla. Nad ei pööranud temalt silmi, kuid Aneta ei näinud nende nägusid, vaid ainult kaht valget laiku, millel värelesid tumedad varjud. «Ega seegi ei maksaks neile midagi... ega nad sellegi ees tagasi ei põrkaks!» vilksatas tal peast läbi. Nad sarnanesid tõepoolest kurjategijatega, kes on juba ühe

mõrva sooritanud ja hävitavad nüüd kiiruga selle jälgi ning on otsekohe valmis toime panema ka teist, kui neile satub ootamatult peale mõni üleliia uudishimulik ja lobeda keelega tunnistaja.

«Aitab juba küll,» ütles Dussa mehele.

«Ei tea, järsku siga songib üles...» lausus Petre kõhklevalt. «Kas sul endal ei ole kleiti, mida selga panna?» nõksas ta lõuaga Aneta kleidi suunas.

«Musta ei ole,» kostis Aneta.

«Kes seda siin pimedas näeb!» kähvas Petre ärritatult.

«Jäta ta ükskord rahule!» käratas Dussa talle peale.

Kõik kolm olid vait. Aneta vaatas õues ringi ja märkas seina ääres seisva eesli musta varju. Eesel liigahtas, nagu tundnuks ta Aneta pilku, kuid võib-olla see ainult näis Anetale, kuna ta oleks väga tahtnud, et sel hetkel oleks ta kõrval viibinud mõni elusolend peale nende kahe, olgu see kas või eesel. Petre kaevas augu veel natuke sügavamaks, seejärel viskas labida talli suunas ja ronis välja. Kiviaia taga läksid mööda tanumat omavahel vesteldes mõned inimesed. Kõik kolm jäid kuulatama, tõmbusid tahtmatult pingule ja tardusid paigale, kuni hääled müüri taga olid vaibunud; need olid tavalised inimhääled, mida võib kuulda igal külatanumal, pealegi veel nii ilusal rahulikul õhtul, mis oli mõnede jaoks ärevust täis, teistele aga rõõmu ja lohtu sisaldav. Inimesed aia taga, samuti kolmekesi, olid maha käinud viis kilomeetrit; nad olid päev läbi tööd teinud ja järgmisel hommikul pidid nad juba koidu ajal uuesti Tsnoris olema. Nad töötasid raudteel, kuid rongi polnud nad oma elus veel kordagi näinud, teed alles ehitati. Nad olid mullatöölised, kes tassisid kruusa ja puistasid seda hunnikutesse teetammi äärde. Kõnelesid kaks, kolmas kuulas vaikides. «Kas siis Tsnori on suurem kui Urukhi?» — «Ei, mis ta suurem on, ju siis oli tarvis just sinna ehitada...» — «Kui tarvis, siis tarvis, parem on! Pagan temaga, see on ohtlik asi!» — «Kas vanker ei ole sinu meelest ohtlik? Vankri alla on ka inimesi jäänud.» — «Nüüd leidis ka... vanker. Kui panna terve küla majad üksteise järele ritta ja rattad alla, vaat siis saad rongi... ptüi, saatana sigitis!» — «Kui ta tõesti nii ilmatu suur on, ei tea, mis teda siis liikuma paneb?» arutas kolmas. Nad ruttasid igaüks oma koju, et ka naised saaksid imestada Tsnoris kuuldut — tõsilugusid ja kuulujutte. Ka nemad olid selles asjas osalised, ka nemad olid juba kuidagi seotud raudteega ja olid selle üle pisut uhkedki, kuigi nad ei taibanud raudteest ega raudteeasjandusest rohkem kui nende naised

või lapsed. Nad läksid omavahel vesteldes mööda tänavat, aimamata, et praegu maeti selle kivimüüri taga kiirustades ja vargsi nagu marutaudis koera igavest «püksata plikat», igavest ümmardajat ja hoidjat, kel ei olnud midagi peale armastuse ja headuse, mida aga oleksid võinud kadestada jumalannadki. Ta igavesti neitsilikud rinnad olid tulvil puhast, lahjendamata armastuse- ja headusepiima, mis oli jumalikult toitev ja jumalikult rammus ja just seetõttu hukutav lihtsurelikele, sellistele, nagu oli ta ise ja ka kõik tema kasvatatud lapsed, kes olid nagu halvastikerkivad leivad, mis ei küpse ära elu ahjus, kuna neis ei ole piisavalt vihkamise ja kurjuse pärmi. Selles seisiski tema patt — see oli tahtmatu, kuid andeksandmatu ja lunastamatu. Mõnel muul ajal, mõnel muul maal oleks talle, igavesele lapsehoidjale, võib-olla püstitatud mälestussammas ja teda oleks ülistatud värssides. Siin aga, Urukhi lõputus öös, ei väärinud ta isegi seda, et tema auks oleks süüdatud kas või üksainus küünal. Viies pinki trepist alla, seistes sellel pingil pärna all ja kohendades värisevate kätega silmust kaelas, tundis ta ilmselt ise ka seda. Mida oleks ta võinud veel kahetseda?

Siis pani Dussa lambi mullahunniku otsa ja nad läksid koos Petrega surnukeha järele. «Oleksid võinud lambigi kaasa võtta,» mõtles Aneta. Mustaga ääristatud leek lõi õõtsuma, justkui paludes end sülle võtta nagu kartlik, tujukas laps, valgusekuma väreles Asklepiodota läikival põsel. Surunud nuku veel kõvemini vastu rinda, silmitses Aneta vaikides leeki. Nad tulid surnukehaga kohe tagasi. Petre oli võtnud kaasa ka vana, kulunud teki, mis oli nähtavasti laibal tallis all olnud.

«Kas Alekhsandrele ei oleks pidanud teatama?» küsis Aneta hajameelselt.

«Alekhsandrele? Alekhsandrele või?» hämmastus Petre, nagu poleks talle korraga meenunud, kes on Alekhsandre. «Millal see Alekhsandre enne meie vastu huvi on tundnud?»

«Ta oleks võib-olla kirstu ostnud...» lausus Aneta kõhklevalt.

«Või veel! Vooderdatud kirstu... musta siidiga vooderdatud!» irvitas Petre tigedalt.

«Ah jätke järele, tee ruttu... mis te jagate?» manitses Dussa muigamisi. «Mullas või kullas, kas see ei ole talle nüüd ükspuha?»

«Aga meile? Aga kas meile on ka ükspuha?» küsis Aneta ilma vihata, uudishimuliku lapse jonnakusega.

«Las käia ... mis sa vahid?» hõikas Dussa mehele ja haaras surnukehal jalgadest kinni.

«Võtke vähemalt nöör kaelast ära ...» ütles Aneta.

«Ega ta ette jää,» lõi Petre käega.

«Võtke nöör kaelast ära ...» kordas Aneta. «Otsekohe!» karjatas ta äkki.

Petre vaatas talle otsa, tahtis nagu midagi öelda, ta huuled liikusid, kuid siis ta mõtles ümber, kükitas maha, lõdvendas silmust Agathia kaela ümber ja võttis tal ettevaatlikult nööri kaelast, justkui kardaks surnule haiget teha.

Surnukeha lasti auku, ja samal ajal kui Petre otsis labidat, viskas Dussa laibale teki peale.

«Oodake ... ma tahan talle selle hauda kaasa panna!» hüüatas Aneta ja läks augu juurde.

Ema kleit takerdus tal jalgu, segas käimisel. Ta tundus selle kleidiga pikemana kui tegelikult.

«Hauda kaasa panna? Mida sa tahad talle hauda kaasa panna?» küsis Petre hämmastunult.

Aneta laskus augu äärde põlvili; must kleit moodustas ta ümber nagu tõrvaloigu. Ta asetas nuku ettevaatlikult tekile ja kohendas hellalt ta käsi ja jalgu.

«Asklepiodota,» ütles ta. «Ma lubasin talle. Nüüd nad on koos, alati koos.»

«Jäta oma lollused!» käratas Petre vihaselt. Labida metallosalt läigatas punakalt vastu lambivalgus.

«See on minu nukk, ma teen temaga, mis tahan,» ütles Aneta rahulikult. Ta oli ikka veel põlvili, ümbritsetud musta kleidi voltidest.

«Ah või sinu oma?» läks Petre raevu. «Sinu ei ole siin majas mitte midagi, pea meeles! Kes ta sulle ostis, mees või? Äi või?»

«Jäta ta ometi ükskord rahule! Kas me vahime siin öö läbi?» hõikas Dussa.

Petre virutas kõigest jõust labida mullahunnikusse.

«Ema ... Vanaema ...» hüüdis Aneta auku.

Ta põlvitas, kuni auk sai täis. Kõigepealt kattus mullaga Asklepiodota nägu, seejärel kerkis ta kleit pisut üles ja tulid nähtavale valged pitsidega püksid. Aneta nägi isegi korraks tekkinud väikest lehtritaolist lohukest nuku kulmu kohal.

Khaihosro surnukeha avastati järgmisel hommikul, ja seda jälle tänu Dussale.

«Siin haiseb miski,» ütles ta nina kirtsutades.

«Ma olen seda juba ei tea mis ajast rääkinud ...» mõtles Aneta, kuid ei öelnud midagi: ta ei viitsinud, miski ei huvitanud teda enam. Tal oli täna ka ema kleit seljas; päeval paistis veel rohkem silma, et see oli liiga suur tema arenemata lapsekehale, nagu oleks ta selle selga pannud teistele naeruks.

«Mõni hiir on vist ära kärvanud,» ütles Petre õhku nuusutades. Ta oli just lõpetanud einestamise; täissöönuna, heasüdamlikuna ja laisana oli ta parajas tujus, et natuke lobiseda, hambaid torkida ja leivaraasukesi hunnikusse veeretada. «No mis sa tast vahid, näed, et seisab,» pöördus ta Sardioni poole, kes, lõug tatine nagu alati, jõllitas kapisuuruse kella numbrilauda.

«Las ta vahib, mis sest on,» ütles Dussa. «Nii et sa arvad, et see on kärvanud hiir?» küsis ta kõhklevalt, mehele uuriva näoga otsa vaadates, nagu sundides teda järele mõtlema, enne kui ta vastab.

«No ma ei tea ... tuli ehk õuest sisse ... Agathia ju ...» Ta vakatas, tabanud naise pilgu, ja tardus paigale.

Tükk aega vahtisid nad üksisilmi teineteisele otsa, sõnatult, nagu proovides, kes suudab kauem silmi pilgutamata ja pilku kõrvale pööramata vastu pidada. Tegelikult aga vestlesid nad omavahel silmadega, väljendades nõnda isegi selgemini kui sõnadega üht ja sedasama kahtlust, mis neil mõlemal oli tekkinud peaaegu üheaegselt — Dussal pisut varem, Petrel hiljem. «Sa arvad, et ta ...?» — «Aga sina?» — «Kuidas ta meil täna kordagi meelde ei tulnud?» — «Millal meil see aeg oli?» — «Kurat ... Kurat!» — «Ma lähen kohe vaatan.»

Aneta peopesad läksid järsku higiseks; alles praegu märkas ta, et jälgib pingsalt, hinge kinni pidades silmadega kõnelevaid isa ja võõrasema. Jällegi toimus midagi kohutavat — kas temaga või tema juuresolekul pidi aset leidma mingi uus kohutav sündmus. Püüdes varjata erutust, ei osanud ta välja mõelda midagi muud, kui tõmbas taldriku uuesti lähemale ja hakkas sööma täiesti külma putru, mida ta enne polnud puudutanud.

«Mh, ise ütlesid, et ei taha!» kostis Dussa hääl.

«Ma ju ei taha ... ma ei tahagi ...» vastas Aneta häbenedes, kohmetudes ja pahaselt.

«Ma lähen viin vanaisale süüa. Ta on täna kuidagi vaikne ... ootab vist Agathiat,» lausus Dussa ja tõusis kätega lauale toetudes aeglaselt püsti.

«Vanaisa on surnud!» kähvas Aneta vastu. «Ta on juba ammugi surnud. Ainult et teda te nagu koera auku ei viska ja tekki peale ei heida. Seda isa teha ei julge! Ei julge!

Ei julge!» Ta virutas pudruse lusika lauale ja jooksis toast välja.

Kui Aneta seda rääkis, oli Khaihosro tõepoolest surnud, surnud juba teist päeva — oma toas luku taga oli ta surnud nagu hiir kirstus. Enne surma oli ta äkki näinud oma ema, mitte siin, kus ta suri, vaid seal, Tbilisis, ilusas puurõduga majas, kus ta oli sündinud.

«Iasse, Iasse!» hõikas rõdul seisev naine.

«Ta hüüab mind,» rõõmustas Khaihosro. «Aga mina ei ole ju enam Iasse?» ehmus ta samas.

Praegu oleks ta võinud olla pigem Khaihosro tütar kui ema. Tal olid valjud, ent samal ajal elavad silmad nagu tõuhobusel, kongis nina ja õhukesed, kõvasti kokkupigistatud huuled; ta luised, nisukarva põsesarnad olid kuumusest niisked, juuksed lehvisid tuules. Ta vaatas otse Khaihosro poole, kuid ilmselt ei näinud teda. «Tähendab et mind ei ole... mind ei ole enam,» läks Khaihosro ärevile. Viivitada ei võinud, ta pidi kohe hüüdma, muidu läheb naine rõdult tuppa ja ta ei saa kunagi midagi teada.

«Ema!» hüüdis ta julgust kokku võttes.

Otsekohe kadusid naine ja puurõduga maja. Ta oli jälle siin Makabelide koopas, sumbunud, haisva õhuga toas...

«Ma kahetsen pattu... kahetsen,» pomises ta segaselt, neelates alla kurkutõusnud pisaraklompi.

Khaihosro surnukeha asetati keset suurt tuba vaibaga kaetud sohvale, kus alles hommikul oli seisnud söögilaud ja kus kunagi selle perekonna parematel päevadel olid kõhuka portselanlambi valguses liikunud ringi nende kangelaste ja päiksetaoliste kaunitaride varjud, keda Babutsa oli raamatutest oma rahuliku siira häälega esile kutsunud. Praegu oli ümberringi valitsev tühjus veel märgatavam kapisuuruse kella vaikimise tõttu — kell oli nii raske, et seda ei suudetud toast välja tõsta — ning vaibaga kaetud sohva tõttu, millel lebas majorimundris surnu, lõug musta rätikuga kinni seotud, nagu valutaksid tal hambad. Hammaste vahel oli tal kahekümnekopikane hõberaha — see oli kõik, mis talle oli jäänud alustamaks lõputut rännakut surmateedel. Siis tulid tuppa Petre ja Dussa, nad istusid kõrvuti seina äärde pandud toolidele. Pisut hiljem sisenes ka Aneta ja istus üksinda teise seina äärde, nende vastu. Sardion oli väljas, Dussa oli talle valetanud, et trumm on õues, ja nüüd ta käis nuuksudes, vingudes ja ila suust välja ajades ringi mööda aiaäärt, kobades kätega igat sentimeetrit müüri.

«Peaks inimestele teatama,» lausus Petre.

Aneta ja Dussa vaatasid teineteisele otsa. Aneta, kes

peaaegu uppus ära ema musta kleiti, vaatas Dussat täiesti rahulikult. Dussa pööras pilgu kõrvale, tõusis aeglaselt, väsinud näoga püsti, päästis juuksed valla, nagu kavatseks voodisse heita, läks rõdule ja hakkas verd tarretama paneva häälega itkema. Anetal tõusis kananahk ihule.

«Isa... isake!» nuuksatas Petre.

Rahvas hakkas kogunema juba lõuna paiku. Makabelide raudvärav lükati pärani ja inimesed valgusid salguti hoovis laiali. «Ta oli hea inimene, tubli mees!» hõikas Garegin. Külameestel olid seljas pleekinud särgid, peas viltmütsid; nende püksisääred olid sokkidesse topitud, rasked, krobelised käed torgatud vöö vahele nagu mingid põllutööriistad. Alatisest päikese käes viibimisest olid nende otsaesised lühikeste juuksetukkade all kattunud ühetaoliste kortsudega, nende karedad jonnakad põsesarnad — ühetaoliste vagudega. Neid kõiki võis pidada lihasteks vendadeks.

«Sul jäi poeuks lahti, järsku lähevad küla kanad poodi,» ütles keegi Gareginile, ilma et ta oleks kõnetatava poole vaadanud.

«Pole viga, küll vaadatakse järele,» kostis Garegin, otsides silmadega kedagi õue vastasnurgast, võib-olla selleks, et varjata tahtmatut ärevust.

«Ega kana soola noki,» tähendas teine mees.

«Kana on pime... puista talle kas või kulda ette, ikka nokib ära,» vastas esimene.

«Te vaadake parem oma asju, kas teate...» lausus Garegin, naeratades oma sõnade mõju pehmendamiseks. «Ja-a ... seda nüüd küll Petre ära ei olnud teeninud,» osutas ta käega Sardioni poole. «Kas te olete midagi niisugust enne näinud, ma küsin, ah?»

Keegi ei vastanud, kõik silmitsesid Sardioni.

«Tru-u-umm!» vingus Sardion; ta roomas neljakäpukil mööda aiaäärt, nagu hiiliks lähemale end müürilõhes päikese käes soojendavale sisalikule.

Urukhi harjus kiiresti Khaihosro surmaga. Ainus inimene, kes seda surma tõesti raskelt üle elas, oli isa Zossime. Kui ta väravast sisse tuli, oli teda raske äragi tunda — ta oli järsku vananenud ja ronis suure vaevaga trepist üles. «Jumalarahu olgu temaga — aga kellega?» mõtles ta. «Elas ja oli, aga kes ta oli? Me oleme ja ei ole ka; oleme ja ei tea, et me oleme; oleme ja ei tea, kuidas meid kutsutakse...» mõtles ta.

«Hämmastav, hämmastav!» ütles ta Petrele, kes talle uksele vastu tuli.

«Mis siin hämmastavat on... ega's temagi surematu olnud!» mõtles Petre.

«Kui te vaid teaksite, isa, kuidas ta teid armastas,» ütles ta valjusti.

Aga üks hämmastav lugu juhtus Makabelide pool ometi, nagu oleks isa Zossime seda tõesti ennustanud. Järgmisel hommikul oli vaibaga kaetud sohva, millel oli lebanud surnukeha, tühi. Kahekümnekopikane hõberaha vedeles vaibal, must rätik, millega Khaihosro lõug oli kinni seotud, leiti trepilt. Pigem oleks võinud surnu ülestõusmist uskuda, aga et keegi võinuks laiba ära varastada, seda ei oleks küll kellelgi pähe tulnud.

«See on keegi teie omadest...» ütles isa Zossime ja ta silmad hakkasid äkki särama nagu vanasti, otsekui oleks vana sõbra uus ja ootamatu temp teda ergutanud. Ta suured tursunud sõrmed lebasid põlvedele kergitatud preestrikuue voltides, kiirest käigust sagenenud hingamine muutus ühtlasemaks. «Too mulle vett, tütreke...» palus ta Anetat. Ta nägu punetas, ainult juuksejuurte kohal oli nahk vanainimeselikult kahvatu nagu lumejäänused päikesele ligipääsmatus mäelõhes. Ta istus toolile ja hingas ikka veel raskelt. Niipea kui ta oli näinud Petret oma maja poole tulemas, oli ta süda sees jõnksatanud ja ta oli aimanud, et nüüd kuuleb ta midagi täiesti ebatavalist, ning tundnud, et ta oli seda oodanud juba eilsest saadik, nagu ei oleks see võimalik, et ta sõber sureks niisama tavaliselt nagu kõik teised, sest ta oli ju kogu eluaeg mänginud peitust — mitte ainult surmaga ja oma ligimesega, vaid ka iseendaga; sest ta oli inimene, kelle suurim õnnetus seisnes ilmselt selles, et jumal oli teda üldse inimeseks loonud. Kuulanud ära Petre jutu, oli preester muutunud järsku südikaks ja läinud elevile nagu noor poiss, keda kutsutakse vaatama suplevaid tüdrukuid. Petre ei jõudnud talle järelegi — preester astus mööda tänavat nagu kehkjas seminarist, koidest söödud, takjaid täis preestrikuub lehvimas tuules. Ta sai ise ka aru, et selline kiirustamine ja kannatamatus ei ole jumalakartlikule inimesele päris kohased, kuna antud juhul polnud tegemist hoopiski mitte jumaliku päritoluga imega. «Aitüma!» ütles ta Anetale ja võttis klaasi. «Aitüma!» kordas ta, tühjendanud klaasi ja asetanud selle kavalalt muiates enda kõrvale tühjale toolile. Higisele klaasile jäid ta paksude sõrmede jäljed. «See on keegi teie omadest...» ütles ta rahulikult ja vaatas lihtsameelse näoga otsa Petrele, kes hõõrus oma rusikat, nagu oleks ta selle ära löönud.

«Mis sa räägid, isa? Kui see varas oleks olnud, miks ta siis need kakskümmend kopikat maha jättis? Ega raha tal mööda külge maha oleks jooksnud?» vastas Petre vihaselt.

«Kakskümmend kopikat? Ma kardan, mu poeg, et isa surnukeha tagasitoomine läheb sulle palju rohkem maksma kui kakskümmend kopikat. Õige hinna ütleb sulle röövel ise. Pane aga raha valmis, sellega sa säästad ennast üleliigsetest sekeldustest,» ütles isa Zossime niisama rahulikult. Ta naeratas Anetale, nagu vabandades, et räägib tema kuuldes sellistest asjadest. Aneta, kes tundus ema kleidis veel kõhnemana ja kahvatumana kui muidu, kuulas teda pinevalt ja naeratas samuti põgusalt, nagu kinnitades, et ta on kohal, et ta kuulab tähelepanelikult ja, mis peamine, et ta ei süüdista preestrit mitte milleski. «Küllap ta tahab vist venna juurde sõita ja selleks on tal raha vaja...» jätkas isa Zossime Aneta poole pöördudes. Aneta noogutas tahtmatult, see liigutus oli vaevumärgatav. «Selle asemel et kellegi käest paluda ja ennast alandada, valis ta selle tee... piinarikka tee.» Ta pöördus Aneta poole, nagu ei olekski toas kedagi teist: ta hoolitses just tema eest, lohutas just teda, püüdis aidata tal üle saada veel ühest loomuvastasest valust, et see nõrk, puhas olend ei kaotaks võimet mõista ja andestada, kuni ta ise ei õpi mõistma asjade olemust, kuni elu jõhkrus ja halastamatus ei ole muutunud tema silmis tavaliseks ja endastmõistetavaks. «Ta oli vististi meeleheite äärel... meeleheitel inimene on võimeline kõigeks. Mida Isa teeb, seda teeb ka Poeg,» lisas ta hetke pärast.

«Kas kuuled! See on Alekhsandre töö!» Petre müksas Dussat õlaga. «Jah, Alekhsandre röövis ta ära... niimoodi tuleb sinu jutust välja, isa, eks ole?» kummardus ta preestri poole. Ta hoidis jälle vasaku käega kinni oma paremat rusikat. «Ja teie, jumalasulane, olete juba valmis teda õigeks mõistma! Teie arvates oli tal selleks õigus! Tal, vaesekesel, oli raha vaja, et sõita Siberisse venda vaatama, kes on muide samasugune kõrilõikaja kui ta ise — ja paremat nõu ta ei leidnud, kui varastada oma vanaisa surnukeha ära ja müüa see lihasele isale maha, saadud raha eest aga osta vennale küüslauku ja sooja pesu! Ühtlasi ta vaatab maailmas ringi ja näitab ennast ka. Isa aga... las isa katkestab ennast ja korjab kopikahaaval... omaenda matusteks, et visata ka need veeringud enne surma poegadele hambusse — nagu lihatükk penidele, et nad sind ennast tükkideks ei rebiks, et saaks veel rüvetamata hauda minna. Kas pole nii või? Kas te ei öelnud just nimelt seda? Või ma olen ehk järsku kurdiks jäänud?» Ta vaatas Dussa

poole. «Mis me üldse räägime... Kui röövlit ja mõrtsukat juba kirikki õigeks mõistab, siis on küll maailma lõpp käes!»

«Sest nii nagu Isa äratab ellu surnuid, nii annab ka Poeg elu, kellele ta soovib. Ma ei õigusta, vaid kaitsen...» ütles isa Zossime rahulikult. «Ma kaitsen neid sellepärast, et mul on neist kahju,» lisas ta veidi hiljem.

«Ta kaitseb neid, kas kuuled? Ta kaitseb neid!» karjus Petre.

«Oh issand!» Dussa tõstis silmad lae poole. «Kas ma ei oleks võinud parem Thelavisse jääda!»

Aga kurtmiseks ei olnud tal aega — nüüd oli ta selle maja perenaine ning kõikides puudustes ja vigades süüdistavad inimesed kõigepealt teda, et, näe, tema tuli ja pööras kõik majas pea peale. Aga millisesse põrgusse ta tegelikult oli sattunud, see ei huvitanud kedagi. Talle pannakse süüks pagan teab mida — et mitte ainult elavad, vaid surnudki pagevad tema eest, läbemata oma matuseidki ära oodata... Nii et hädaldamise peale ei saanud praegu aega raisata, tuli alla neelata seegi issanda ebaõiglus ja püüda äia surnukeha ükskõik mis hinna eest tagasi tuua. Ei saanud ta ju matuselistele öelda, et — astuge sisse, täname väga, aga kadunuke, kas teate, on jalad selga võtnud ja minema kõmpinud. Kõige rohkem oli ta vihane mehe peale. Teda oli alandatud ja solvatud nagu palgatud nutunaist, kes on juba juuksed valla päästnud, põsed katki kriimustanud ja valmistub juba itkema, kuid äkki öeldakse talle, et see oli ainult nali. Aga Dussal ei olnud mingit naljatuju, sellega alandati kõigepealt just teda — kui naist, kui miniat ja kui perenaist. Pulmi tema mees, see kitsipung, ei olnud teinud, oli rääkinud talle augu pähe, et nende eas oleks see ainult tolategemine, nüüd võttis ta Dussalt ära ka võimaluse äia kirstu juures istuda, et vähemalt sellegagi näidata end inimestele Petre naisena, miniana ja majaperenaisena.

«Mis sa tühja jahvatad?» käratas ta vihaselt. «Võta raha ja hakka astuma! Kaua me siin istume ja ootame? Ja minge teie ka temaga kaasa, isa, ma palun teid...» pöördus ta isa Zossime poole. «Teie ajate selle asja joonde. Muidu meil ei ole enam kellelgi siin elu, te saate ju ise ka aru, isa!» Ta haaras isa Zossimel käest kinni, et seda suudelda. Isa Zossime kas ehmus või hämmastus naise ootamatust õhinast, ta tõusis kiirustades püsti ja riivas kuuevarrukaga toolil seisvat klaasi; klaas kukkus maha ja läks katki. «Toogu see õnne, isake!...» hüüatas Dussa, liibudes ikka veel huultega preestri käe külge. «Aidake meid, isake... päästke meid sellest häbist!»

Kaks tundi hiljem olid Petre ja isa Zossime juba üheksa kilomeetrit Urukhist eemal, nad seisid kloostri õuel küpresside all ja kuulasid Maro lobisemist. Värava taga ootas neid vanker. Enne kodunt väljasõitmist oli Petre heitnud pilgu talli; näinud, et eeslit ei ole, veendus ta lõplikult preester Zossime oletuse õigsuses ja ta alistus otsekohe oma saatusele, tundis mingit uimastavat nukrust. Äkki oli talle kõik ükspuha, nagu oleks oma isa surnukeha väljaostmine omaenda poja käest kõige tavalisem tehing. Terve tee ei lausunud ta musta ega valget, hoidis kahe käega vankriäärest kinni, istus vaikides, rappudes sõidu taktis. Ta ei kuulnud mitte midagi peale vankrirataste põrina, ei näinud midagi peale preestrikuue, millele laskus aeglaselt ja kangekaelselt hall tolm. See-eest äratasid sõitjad ise üleüldist tähelepanu — iga viimane kui vastutulija pööras nende poole pead ja vahtis neile tükk aega järele. Vististi imestasid nad, nähes töövankriga sõitvat preestrit, kuid kumbagi sõitjat ei huvitanud põrmugi, kuidas sobivad ühe preestrikuub ja teise pintsak kokku rohmaka, hööveldamata laudadest vankriga, millega nad sõitsid südapäeval terve ilmarahva silma all — midagi muud ei olnud neil õnnestunud leida, pealegi sobis vanker surnukeha veoks paremini kui voorimehetroska. Petrel ei olnud ümberringi toimuvast sooja ega külma. Kloostriõuele astudes järgnes ta isa Zossimele, nagu läheks ta temaga lihtsalt kaasa; nüüdki seisis ta küpresside all nagu kõrvaline isik ja vaatas ükskõikselt Marot, nagu näeks ta teda esimest korda elus. Ta ei kuulanud, mida Maro rääkis, sest mõttes ei suutnud ta seostada naist looga, mille pärast ta oli selle teekonna ette võtnud, rappunud vankris nagu tuulise ilmaga puuladvas istuv vares. Ta seisis ja ootas, millal isa Zossime tollest tobedast räpasest eidest lahti saab ja nende ürituse lõpule viib. Ta ootas tuima vihaga, mis oli ajapikku muutunud ükskõiksuseks... samasuguse ükskõiksusega saadab teener turul oma peremeest, kes peatub iga leti ees, heites silma ühele või teisele kaubale, kuigi ta ei kavatse midagi osta; ta proovib lihtsalt oma silma ja tingimisoskust.

«Saa nüüd aru, tütar,» rääkis preester Zossime Marole. «Sa ütlesid, et ta magab, et ta sundis sind öö läbi vanaisa taga nutma. Sa tegid kõik, nagu vaja, tütar, ja jumal tasub sulle selle eest, aga nüüd kuula, mis ma sulle ütlen: mine aja ta üles ja ütle, et isa ootab teda,» ta osutas käega Petre poole. «Said aru, ütled, et isa ootab teda!»

«Ma ju tundsin ära küll... Ma ju ütlesin tere!» lausus Maro Petre poole kõõritades.

«Hea küll, siis tee, mis sulle öeldakse!» vihastas isa Zossime.

«Aratage ise, kui tahate! Nagu ma teda ei tunneks, hakkab jälle tümitama...» vastas Maro. «Mul ei ole enam tervet kohta ihu peal. Öö läbi võmmis rusikaga: muudkui itke ja itke! Ma itkeks küll, aga ei jõua enam. Oh sa õnnetu Khaihosro, kes pärib su kuldsed paguni-i-id...» hakkas ta äkki ulguma.

«Kas sa jääd vait!» käratas preester.

«Süda ei saa vaikida!» nuuksus Maro. «Ma ju vaatasin alguses, et ta on elus. Kas ma vähe neid näinud olen, aga, näe, ära pettis. Istus eesli seljas... Too aga räägib, et ma tõin teile külalise, otse voodist tirisin välja. Mina ütlesin, et issand hoidku, nüüd on küll silmad häbi täis, et vaata, isa, kuningas tuli meile külla. Isa ei saanud aru maast ega ilmast, magas püstijalu edasi. Too ajab oma joru, et meil olevat juba ammugi silmad häbi täis. Ma tõin lambi välja ja vaatan — surnud, tükk aega juba, et ma kärvaks! See öö ei lähe mul eluaeg meelest.»

«Siis panite ta võõrasse kirstu ja süütasite ta peatsis küünla,» ütles preester.

«Nojah, isa tegi selle teiste jaoks, homme tullakse järele, aga meie panime sinna eile oma kadunukese sisse. Oleks ta elus olnud, eks ma siis oleks voodisse pannud... et ma kärvaks!» nuuksus Maro.

«Hea küll, aitab nüüd! Mis sa korrutad ühte ja sedasama! Kui sa kohe Alekhsandret välja ei kutsu...» Preestri käsi, mille ta oli tõstnud üles, et ähvardada Marot sõrmega, tardus paigale, sest samal hetkel ilmus jalgrajal nähtavale Alekhsandre.

«Seal ta ongi!» hüüatas Petre. Esimest korda elus tundis ta poja nägemisel erutust.

Alekhsandre oli ilmselt välja magamata, ta verd täis valgunud silmad näisid pealuust välja tungivat. Tema põsesarnad läikisid, ta vehkis tigedalt oma ainsa käega, see oli ebameeldivalt kõhn, ebameeldivalt pikk, ebameeldivalt sünge. «Niisugusest on parem eemale hoida!» mõtleks taht-matult iga vastutulija.

«Ma tean, minusugusele ei ole andestust, isa!» hüüdis ta juba eemalt preester Zossimele. «Ja ma ei palugi ja ma ei tahagi... ja ma ei karda mitte kedagi.» Ta tuli otse edasi, tõugates Maro kõrvale, nagu püüaks too teda takistada või nagu ei oleks mujal kohta, kus seista.

«Ta on ju alles täitsa laps!» mõtles äkki isa Zossime. «Tal on häbi ja see teda vaevabki!» Nad seisid peaaegu ninapidi koos (isa poole Alekhsandre ei vaadanudki) ja kuulsid teineteise hingamist. «Mind ta ei oodanud, see on talle ebameeldiv. Ilma minuta oleksid nad kergemini kokkuleppele jõudnud. Aga isa võttis tunnistaja kaasa, seda ei andesta ta isale mitte kunagi! Mida rohkem aeg edasi läheb, seda rohkem on tal häbi, seda rohkem hakkab see teda piinama,» mõtles isa Zossime.

«Ma täitsin ainult oma tõotust, isa!» ütles Alekhsandre käheda häälega, nagu aimates preestri mõtteid.

«Põrguteed käid sa, poeg, põrguteed,» kostis preester. «Parem oleksid sa võinud...»

«Ma tean isegi, mis ma oleksin võinud teha...» katkestas teda Alekhsandre. «Mina põrgut ei karda!» karjatas ta äkki. «Minu jaoks on igal pool põrgu... Jumal on meid kõiki põrgusse loonud! Paradiisi ta alles kavatseb tegema hakata, selleks ei ole tal aega... ja kellele ta seda paradiisi peaks tegemagi?» naeris ta tigedalt ja väljakutsuvalt.

«Ära kutsu jumala viha enda peale, ära kutsu!» manitses preester. «Mis sul teistega asja on? Põrgu ja paradiis on mõlemad olemas! Igaüks valib ise.»

«Valib? Kas meie saame midagi valida?» küsis Alekhsandre hämmastunult.

«Igaüks valib ise...» Näis, nagu kordaks isa Zossime neid sõnu, et kontrollida veel kord nende õigsust.

«Aga siis... aga mida te siis minust tahate? Siis ei ole ju kellelgi õigust mind karistada!» kõneles Alekhsandre innukalt nagu laps, kes püüab välja selgitada vaid tõde. «Aga te teate ju minust paremini, et nii see ei ole.» Ta jäi äkki norgu; mõnda aega vaikisid kõik, nagu kuulaksid tihedates küpressiokstes vidistavaid linde. «Inimene ei vali mitte midagi,» ütles Alekhsandre rahulikult ja mõtlikult. «Ta kas alistub sellele, mis talle väljastpoolt peale sunnitakse, või hukkub... Ja mina hukkun, isa! Ma hukkusin veel enne, kui ma ilma sündisin, sellepärast, et ma ei saanud valida, kellest, kus ja millal ilma sündida.»

«Jah, sul on õigus, aga sa hukkusid häbiväärselt, rumalalt,» kostis preester Zossime. «Sellel ei ole mingit mõtet.»

«Ma ei saanud teisiti toimida, te teate seda paremini kui mina!» ägestus Alekhsandre uuesti, sarnanedes jälle mehega, kes on veetnud öö saatana seltsis. «Mind roogiti juba esimese vallatuse eest rihmaga läbi, et ma midagi tõsisemat ette ei võtaks. Kärnase sea pärast raiuti mul juba lapsepõlves käsi otsast, et ma mõtteski ei julgeks jõudu katsuda suurema loomaga. Mul võeti ära vend, isa, et ma kunagi ei saaks teada, mida ma tahan, mida ma suudan, mida ma

teen... Mitte ei võetud, vaid eraldati minust nagu pidalitõbisest, et ma peaksin temast mõtlema piina ja kadedusega, et ma hakkaksin vihkama teda, aga mitte tõelist vaenlast. Temale kirjutati kirju, teda tuletati meelde armastuse ja igatsusega, mind nähes aga kärsutas lihane ema suud! Tema üle oldi uhked, aga mind ainult haletseti, kannatati välja, toideti armu poolest. Ma oleksin pidanud kellegi ära tapma, et mitte hukkuda, et mitte vajuda lõplikult kadeduse ja vihkamise mülkasse. Vanaisa, vaat kelle ma oleksin pidanud ära tapma, sest temast me oleme kõik alguse saanud, tema on meie algus. Aga seda ma ei suutnud. Ma tahtsin, ma ihkasin seda teha, kuid ilma vennata ja ilma käeta ei suutnud. Ma eelistasin mülgast.» Ta jäi vait ja vaatas Maro poole. «Jah... ma riputasin ta endale kaela nagu enesetapja kivi, et ei oleks enam mingit pääsu. Eile ma täitsin aga tõotust. Isa, ma olen seda korranud igal õhtul nagu palvet: et kui ta sureb, siis ma panen ta eesli selga ja hakkan teda vedama ühest külast teise. Nagu ma maksaksin sellega kätte peksuga rüvetatud lapsepõlve eest, venna eest, käe eest... Ja mis sellest välja tuli — viskasin veel ühe lolli vembu, ja oligi kõik. Aga vähemalt ma tegin, mis lubatud. Ükskõik, on see loll või tark tegu! Kahju ainult, et see öösel oli — keegi ei näinud... Aga mul endal oli küll lõbu laialt, seda te võite uskuda. Kas teate, isa, selle eileöösise nalja eest ei oleks mul elustki kahju. Eesel laskis niisugust kapakut, et lust vaadata! Ei olnud vaja talle keppi näidatagi. Või veel — surnud major istub seljas, munder üll, pagunid sätendavad kuupaistel. Ise nagu purjus teine — kord kukkus eeslile kaela, kord vajus tagumiku peale...»

«Võta aru pähe, võta aru pähe, õnnetu inimene!» hüüdis isa Zossime.

«Öelgu oma hind ära, ja lõpp sel jamal!» kaotas Petre kannatuse. «Mis me viidame siin aega! Varsti pole teda enam mõtet vedama hakatagi...»

«Hind? Mis hind? Mille eest?» Alekhsandre vaatas hämmastunult isale otsa, nagu märkaks teda alles praegu.

«Ütle talle, et minu isal on omaksed, kes ta maha matavad, ja et võõras kirstus lesida ei ole tal tarvis,» ütles Petre.

«Tal on õigus. Seda on vaene Khaihosro ometi ära teeninud, et ta inimese moodi maha maetaks.» Isa Zossime hääl värahtas. «Ei maksa ilmarahvale nalja teha. Leppige ära... jõudke omavahel kokkuleppele!» ütles ta muutunud, kohmetu häälega. Ta mõistis juba, millise rumaluse ta oli teinud, millise koletu süüdistuse ta oli tõstnud selle õnnetu ühekäelise vastu, kellest oli saatuse julmuse tõttu saanud

pime kättemaksja, keda õhutas vaid iha kätte maksta ja kellel ei olnud rahast sooja ega külma, täpselt niisamuti nagu mitte kellelgi ja kõigepealt tema enda isal ei olnud sooja ega külma tema saatusest. Seda inimest, kes oli tõusnud üles oma vigasuse ja jõuetuse vastu, tahtsid nad veel enam vigastada, veel enam alandada. Huupi, järele mõtlemata, midagi välja selgitamata olid nad teda süüdistanud teos, mis poleks talle iialgi pähe tulnud, elanuks ta kas või kümme elu järjest... kas või sellepärast juba, et tal olid maailmaga omad arved, mida ei tasuta rahaga, vaid verega. Andestada talle ei saanud: surnukeha rüvetajale, kelle surnukeha see ka ei ole, ei tohi andeks anda. Aga kellelgi ei olnud ka õigust tema süüd suurendada, nimetada omakasupüüdlikuks tegu, mis oli toime pandud üksnes vihkamise ja meeletuse tõttu...

«Nii et mina pean teile laiba hinna ütlema? Pean teile laiba maha müüma?» pöördus Alekhsandre jälle preestri poole.

Isa Zossime pööras tahtmatult pilgu kõrvale, nii haledalt värahtas ühekäelise alumine huul.

«Hea küll... mis seal's ikka,» püüdis ta loiult Alekhsandret lohutada. «Isa ei ole süüdi. Igaüks võib eksida.»

«Kas kuuled, Maro?» Alekhsandre silmadesse ilmus kaval helk. «Aga sina räägid, et headust ja suuremeelsust ei ole olemas. Selle asemel et meile koeri kallale ässitada, meid kividega surnuks pilduda, oksa tõmmata, pakuvad nad meile veel raha! Kas sul on raha vaja? Sa ju armastad raha? Ja miks sa ei peaks teda armastama, miks sa ei peaks raha hinda tundma? Mille poolest sa teistest halvem oled? Mine suudle isa kuueäärt! Minu eest ka! Muidu nad peavad meid päris matsideks, et me ei oska aitähki öelda! Suudle, suudle!» hüüdis ta tema selja taga seisvale Marole. Maro lähenes longates preestrile, kuid Alekhsandre tõkestas tal käega tee. «Oota... Aega on! Nüüd, isa, lase ka meil headust ja suuremeelsust üles näidata.» Ta pilkavalt muigavad silmad puurisid väljakutsuvalt preestri nägu, isa Zossime vastas talle ehmunud pilguga, otsekui kardaks tõepoolest Maro rünnakut. «Kus seda enne on nähtud, et meister maksaks õpilasele? Vastupidi, see olen mina, kes teile kogu aeg maksma peaks. Teie olete mulle niipalju õpetanud, et ma olen eluaeg teie võlglane. Kui palju laipu ma ka maha ei müüks, teie olete alati minu osanikud. Aga vanaisa ma kingin teile. Võtke niisama! Kõige kirstu ja küünaldega! Eesli kasutamise eest maksan ka ... kopikapealt... võite mu isale öelda.» Äkki hakkas ta naerma hää-

letult, jubedalt; toetudes oma ainsa käega vastu küpressitüve, võppus ta kogu kehast ja tõmbus kõverasse, nagu tahaks oksele hakata. «Miks vähemalt sina, isake, mu peale ei halastanud? Sulle ma ei ole ju midagi halba teinud?» ütles ta lõpuks läbi naeru.

«Sest et Isa ei mõista kohut mitte kellegi üle, vaid ta on andnud kohtumõistmise Poja kätte...» ütles preester Zossime, kui vanker Urukhi poole pöördus.

Khaihosro matusel õgis Sardion ennast nii täis, et ajas kõikidel teistel matuselistel söögiisu ära.

«Vaat see oli alles maotäis... Paneks aga nüüd isa ka rutem kõrvad pea alla!» hõikas ta vahetevahel, nagu vanemad poisid olid talle õpetanud, tagudes trummi asemel rusikatega vastu oma kõhtu.

«Noh, Sardi-poiss, elagu matused!» heitsid võllanalja külalised, kes ei hoolinud eriti suupistest, kuid pidasid seda rohkem lugu joogipoolisest.

«Elagu matused!» hõikas valjusti Sardion. «Paneks mu isa ka varsti kõrvad pea alla!» lisas ta.

«Ärge toppige talle nii palju... ta sööb ennast lõhki,» palus Dussa matuselisi.

Kuid purjus külalised kallasid endiselt oma taldrikute sisu Sardioni kaussi; kiiruga nagu koer, urisedes ja hambaid kiristades haaras poiss kausist läbisegi lihatükke, pilaffi, aedube ja karulauku.

«Aitab õgimisest, et sa kärvaksid!» käratas ema. Tõstnud pea nagu ahne ja arg peni, keda on toidu juurest eemale peletatud, tardus Sardion hetkeks paigale, mõttetu irve näol. Ta rind oli soustine, lõug läikis rasvast, lõua külge oli kleepunud laiakslitsutud riisitera.

«Las käia, Sardi, las käia!» hõikasid mehed igast küljest Makabelide uuele pärijale, kelle aplus millegipärast kõigi tuju tõstis ja kõiki lõbustas.

«Pole viga, neist teistest röövlitest on ta igatahes etem... tema vähemalt kuulab sõnagi!» hõikas nokastanud Petre.

Ta oli nii kehkvel ja elevil, nagu ei matakski ta isa, vaid nagu oleks ta heitnud õlult raske koorma. Ta ei püsinud kuidagi paigal, vaid käis kogu aeg ringi, kummardudes kord ühe, kord teise külalise poole ning pärides, kuidas nad ennast tunnevad ja kas nad midagi ei soovi.

«Ega's te selle ühe juurde pidama jää. Küll sa vorbid talle veel mitu tükki juurde!» tegi Garegin Petrele silma ja torkas kimbu soola sisse kastetud maitsetaimi suhu.

«Minu ajad on möödas... muidu minu taha asi pidama ei jääks!» irvitas Petre ja kummardus veel rohkem ettepoole, nii et peale Garegini kuulsid teda ka teised, ja lisas: «Vahel teed püksinööbid lahti, aga ei tule enam meeldegi, miks sa seda tegid!» Kui laua taga puhkes naerulagin, eemaldus Petre kohe — lõbus, südi, väsimatu, külalislahke peremees...

Palju ei puudunud, et Sardion oleks tõepoolest suurest õgimisest koivad välja sirutanud. Öö läbi oli ta maja taga lääbakil maas, oksendas vahetpidamata, ta oiged ja lalin panid küla koerad hommikuni haukuma. Ta ema lamas samuti sel ööl lahti riietumata, kleidi ja kingadega teki all, nagu oleks ta leidnud ajutist varjupaika võõraste inimeste juures. Asjata keerles Petre ümber naise — Dussa oli külm ja ligipääsmatu nagu piiratav kindlus, mille hambulistelt müüridelt kostab vaid mõni üksik lask, andmaks märku, et ta ei ole veel maha jäetud ega kavatsegi alla anda.

«Korista ennast, raibe, oma isale järele!» lõid aknaklaasid äkki klirisema Dussa bassihäälsest käratusest.

«Eks ütle talle siis ka, missugusele isale... Ega ta ennast neljaks tõmmata saa!» hõikas ärritatult ühest toanurgast teise tammuv Petre, kes oli vihane naise ligipääsmatuse tõttu.

Kuid Dussal ei olnud sel ööl tahtmist Petrega maid jagada. Ta oli ainus, kes teadis, et homsest päevast on ta selles majas ainuke perenaine. Üksnes temale oli Aneta öelnud, kui nad surnuaialt tagasi tulid, et ta läheb ära, ja nüüd ei suutnud Dussa mõelda mitte millelegi muule. Ta ei tundnud südametunnistuspiina ega haletsenud Anetat, vaid ta oli tige, et tüdruk oli ta käest ära lipsanud, lennanud minema nagu võrgust väljapääsenud lind.

«Ma lähen ära...» oli Aneta talle öelnud.

Nad olid seisnud trepi kõrval. Surnuaialised sisenesid hoovi aeglaselt ja viivitamisi nagu loomakari.

«Kui sa tõesti mu sõber oled, siis ära isale vähemalt enne homset midagi ütle,» jätkas Aneta.

Dussa ei vastanud ka siis midagi, imestunult, hämmeldunult, uskumatult vaatas ta võõrastütrele otsa. Äkki suudles Aneta teda põsele, sosistas: «Aitäh sulle...», eemaldus ja kadus rahva sekka. Pingsa tähelepanuga uuris Aneta ühesuguseid, ühetaoliselt süngeid ja väsinud nägusid. «Siin teda ei ole. Ja surnuaial ka ei olnud...surnuaial ma teda ka ei näinud!» mõtles ta kiiresti. Ta polnud kindel, et teedeinse-

ner oli tõepoolest vanaisa matustel viibinud, olgugi et oli teda selgesti näinud ja oma kõrvaga kuulnud, kuidas ta oli öelnud: «Avaldan teile kaastunnet.» Selgesti mäletas ta ka seda, et ta oli inseneri nähes nutma puhkenud, et tema silmist, mis olid olnud seniajani justkui kuivanud, kivinenud, olid järsku purskunud pisarad. Enne seda polnud ta suutnud nutta, polnud proovinudki, vanaisa kirstu juures istus ta nagu võõras, kes on kogemata sattunud mustades rüüdes vanaeitede sekka. Dussa nuttis, aga tema mitte! Dussa halas täiel häälel. «Miks ei lasknud sa mul enda eest hoolt kanda, sulle lihaseks tütreks olla!» hüüdis ta Aneta vanaisale. Eided ohkisid, neile meeldis Dussa käitumine, nende silmad vilasid ja nad kõõritasid Anetat tigedalt, hukkamõistvalt. Aga kui tuppa astus teedeinsener, hakkas Aneta äkki nii valjusti itkema, et Dussa jäi vait ja eided ajasid hämmastunult oma hambutud suud ammuli. Nõnda nutab laps, kes on sattunud võõraste inimeste sekka ja näeb äkki omakseid: ootamatu rõõm läheb üle pisarateks, kuigi ta oleks pidanud hoopis varem nutma, enne kui vanemad ta üles leidsid ja järele tulid. Kas see oli tegelikkus või viirastus, sellel ei olnud enam tähtsust! Kõige tähtsam oli see, et teedeinsener oli siiski olemas, kõigest viie kilomeetri kaugusel, ja kui tema ei tulnud Aneta juurde, siis läheb Aneta tema juurde, sest tal ei ole kedagi lähedasemat, mitte keegi teine ei suuda tema muret jagada. Väljunud hoovist ja tundnud jalge all tulist, pehmet teetolmu, tuli tal julgust juurde ja ta veendus veel enam, et talitab õigesti. «Avaldan kaastunnet... avaldan kaastunnet!» püüdis ta endamisi meenutada inseneri häält, astudes reipalt ja lootusrikkalt Tsnori poole, lootes kohata meest, kes asendaks ta vendi, mõistaks ja jagaks ta muret. Oma mõtetes ja unistustes oli ta juba nii palju kordi näinud seda teed, et eksida ei olnud võimalik — ta pidi minema kogu aeg otse, jõudnud aga kahe vana sarapuu ja väikese kiriku varemeteni, pöörama paremale ja minema üle põllu, sealt aga oli Tsnori juba käega katsuda. Teedeinseneri võis ta küsida igast majast, seal elas palju raudteetöölisi ja igaüks juhatab talle teed.

Hakkas hämarduma. Paks, pehme, alles soe tolmukiht summutas ta sammude kaja, ema kleit oli põlvist saadik tolmune. Akaatsiaoksal sädistas mingi lind. Esimest korda elus kõndis Aneta mööda suurt maanteed üksinda, kuid teele ei olnud ta esimene ega viimane. Tee ei tundnud tema raskust, ei märganud ta varju, lihtsalt lamas ta jalge ees, kadudes salakavalalt tema taga ja ees, valge ja lõputu; see

oli tolmujõgi, vaibunud, lõpetatud, surnud sammude kalmistu. Tema aga astus reipalt mööda seda teed, uppudes tee valevusse, tee vaikusse, tee lõputusse, ta oli alles laps, isakodu kiuste tahtis ta minna tundmatusse, võõrasse, salapärasesse maailma. Hakkas hämarduma.

13

Raudtee roomas aeglaselt, kuid visalt edasi. Nüüd ei ajanud enam keegi plahvatustekõminat segi Eeliase vankriga ja kõigil oli juba täpselt teada, millistest küladest läheb tee läbi ja millised jäävad teest kõrvale. Urukhi pidi jääma teest kõrvale, seegi oli juba kindel, kuid inimesed ei taibanud veel, kas nad peavad selle üle rõõmustama või kurvastama. Kui uskuda kuuldusi, siis pidi tee läbima külasid, kus elavad vürstid ja rikkad. Tegelikult aga tõi tee-ehitus päevavalgele ka hulga selliseid külasid, mille olemasolust kellelgi varem aimugi polnud. Urukhiga igatahes ei saanud neid võrrelda ei asukoha ega suuruse poolest. Elanike arvult oleks Urukhi võinud olla isegi linn. Kunagi ta muide olevat olnudki linn ja ilma tema loata ei olevat lähikonna teedel tohtinud liikuda ei sõjamalevad ega karavanid, ent suurest saab väike ja väikesest suur ja ajapikku sai Urukhist tavaline küla. Ometi andis ta veel praegugi Tsnorile ja teistele sellistele kiiruga üleslöödud asulatele mitu silma ette. Kutsutagu teda kuidas tahes, linnaks või külaks, ometi seisis ta suure maantee ääres ja temast ei pääsenud mööda ei vaenlane ega sõber. Vanad inimesed teadsid rääkida, et Aadam ise olevat Urukhi küla asutanud ja et siit olevat isegi veetud eeslitega joogivett Tbilisisse kuninganna Thamarile endale. Valetasid Urukhi vanamehed mis nad valetasid, hooplesid mis nad hooplesid, aga Tsnori oli tõepoolest lihtsalt üks sääskedest kubisev maakolgas, samal ajal kui Urukhi oli ära elanud juba terve elu. Tsnoris ehitatakse alles praegu esimesi maju, ja needki on kiiruga laudadest kokkuklopsitud osmikud, ühtki korralikku kivimaja pole seal praegugi. Peale selle elavad Urukhis vürstid (mispoolest on Makabelid halvemad kui mõned teised?), külas on preester ja kaupmees, ent ometi tõstis raudtee esiplaanile Tsnori. «Vanu teid tuleb au sees hoida!» lohutasid end urukhilased, aimates ähmaselt, et uus elu läheb neist mööda. Ühesõnaga, liikvel oli igasuguseid jutte, ja seda mitte ainult

Urukhis, vaid terves Kahhetis. Rong käis esialgu ainult Gurdžaanini, aga ka seal, kus teda polnud veel nähtudki, oli kõigil juba teada, kelle viinamäe ja kelle maja oli raudtee enda alla neelanud, kelle hobuse ja kelle lehma oli rong alla ajanud. Tee aga liikus loogeldes edasi, kinnitudes vaevaliselt aia ja viinamäe, arbaa ja eesliga harjunud inimeste teadvuses. Ta lamas killustikuga kaetud teetammil nagu tigedalt varitsev, kurjalt soomuseid läigatav raudmadu, mis pidevalt kasvab, harjumatule silmale aga tundub liikumatu, muutumatu, ühetaolisena. Metsad raiuti maha, maapind lõhati, mäed raiuti keskelt lõhki — mitte miski ei suutnud enam peatada seda ilma näota ja jäsemeteta koletist, näis, nagu ei juhiks teda mitte inimmõistus, vaid omaenda tahe. Looduse pale muutus. Nüüd püüdsid metsaga kaetud mäenõlvade asemel pilku paljad halkjaspruunid jäärakud, maharaiutud ja ärakuivanud metsasalud, kärbitud põllud, pehkinud laudadest ja plekitükkidest üleslöödud hütid, putkad ja varjualused, mis vahtisid raudteed vaevuhelendavate, kaltsudega kaetud akendega ning surusid end tema vastu nagu kutsikad vastu ema kõhtu. Masuudiloikude, söehunnikute, mõlkitaotud tünnide ja katkiste kärude vahel virgus uus elu, mis oli sigitatud teel, teel sündinud ja kasvanud. Näis, nagu ei oleks selles osalenud ei jumal ega inimene — sündinud raudtee rüpest, sõltus ta ainult raudteest. Kuid ka raudtee ei saanud eksisteerida ilma temata: just see uus elu oli vedanud siia nii palju puitu ja rauda, just tema oli kuhjanud siia need kruusa- ja söehunnikud. Aga ometi ei arvestanud temaga keegi, keegi ei võtnud teda tõsiselt arvesse... See elu võis eksisteerida ainult tänu kitsale ja lõputule terasniidile, ta ei tundnud muret, kuhu ta õhtul magama heidab või kus ja millise taeva all ta hommikul ärkab, ta kodu oli kõikjal, kus ta tundis jalge all raudteeröobaste kõvadust, kõikjal, kus talle lõi ninna röövbaste lehk. Üleni sellest lehast läbi imbunud, sellega lahutamatult seotud, omamata juuri ega minevikku, liikus see elu pimesi, usaldavalt edasi mööda rauast teed, tagasi vaadata polnud tal aega ega olnud ta selleks võimelinegi. Ja taga oli muide täpselt seesama mis eeski: kaks raudröövbast nagu kaksikud ja nende vahele surutud tuhakarva, viljatu maariba. Uue elu aluseks oli kaks alget — raud ja lakkamatu liikumine; seetõttu oli tal üpriski isevärki, naiivne, pealiskaudne ettekujutus ülejäänud maailmast. Rongiaknast haaratud puulehest ei piisanud looduse saladuste mõistmiseks, kuid sellest piisas, et äratada kurbust ja kadedust inimeses, keda raud ja kruus vangis hoiab;

rongiaknast nähtud puuviljaaed või viinamägi ei erinenud peaaegu mitte millegi poolest metsasalust. Seepärast näis sõitjale ümbritsev loodus roheliseks värvitud lõputu tunneli seinana; kiirest sõidust pimestatuna laskis ta kuuldavale suure uluki kättesaanud metslase võiduhüüde, kui tal õnnestus kätt aknast välja sirutades endale midagi kahmata, midagi looduse käest ära tõmmata, olgu see siis puuleht, toores puuvili või sõrmede vahele jäänud õis. Öeldakse, et millisel maal sa viibid, sellist mütsi sa pead kandma, aga rongis sõitjail polnud vaja mütsigi vahetada, sest neil oli alati jalge all raud ja see vabastas nad igasugusest võõrastustundest ja ühtlasi ka võimest võtta vastu midagi uut. Siin elasid ja käitusid nad täpselt niisamuti nagu sada kilomeetrit ees- või tagapool: oma ajast ja ruumist lahti rebituna tundsid nad vaistlikult, et tunginud võõrasse aega ja ruumi, suudavad nad ainult nõnda tasakaalu säilitada. Oluline oli tänane päev: eilset neil ei olnud või nad ei mäletanud seda, homsesse nad ei uskunud, seetõttu pidid nad juba täna kätte saama kõik, mida võis neile anda elu ratastel, ja seetõttu eelistasid nad kõike omastada, mitte omandada — selleks polnud vaja ei aega ega teadmisi, selleks piisas paljast jõust. Uilates ja mürisedes liikus edasi uus elu, mäeharjadelt vaatasid tema peale haledalt alla ilma lahinguta alistunud, lõpututest tõugetest vankumalöönud kindlused ja tornid, pragunenud võlvidega kirikud, kust olid igaveseks kadunud maad kaitsvad inglid ja pühakud ning mille võlvkaartel kirendasid nagu kodutud pääsukesed vaid igavese sinise taeva laigud, seintelt aga vaatasid käsi ette sirutades hämmeldunult nagu almusepalujad kuningad, vürstid ja kangelased — selle juba olematu maa isad. Maa lõhenes nagu palk, millele on talb sisse löödud, ja see lõhe ulatus juba Tsnorini. Kogu Tsnori nõgu oli barakke täis. Räbalates kahvatud lapsed istusid kruusahunnikutel ja vaatasid loojuvat päikest. Maas vedelesid risa-räsa katkised labidad, kangid ja kirkad. Pikk luise näoga naine, käsivarred paljad, süütas papitükiga lõket. Barakkide ees seisis väike putka, mille ainsast kitsast aknast sirutus välja plekkahju tahmane korsten — ilmselt kavatses siin talvitanud putkaelanik saata selles mööda ka järgmise talve. Putka sees lamas hööveldamata laudadest naril Iagora. Ta lebas selili, vahtis lakke ja mõtles, õieti ei mõtelnudki, vaid needis oma saatust nagu tavaliselt — otsekui inimene, kes neab tuhandetest jalgadest nühitud treppi, mida mööda just tema ei suuda millegipärast üles ronida.

Iagora polnud pagenud mitte Maro eest, nagu naine oli

arvanud, vaid omaenda saatuse eest, mis oli teda kohelnud nagu peni ning polnud teda aidanud ega andnud talle võimalust rabelda välja maailmast, kus elasid ainult Marotaolised. Ta komistas igal sammul. Kui ta oli juba peaaegu august välja rabelnud, langes ta uuesti tagasi, porri, soppa, viletsusse... Mida kõike ta ei olnud proovinud ette võtta, kuid jalule tõusta tal ometi ei õnnestunud. Tema isa vastu oli saatus olnud armulisem; sellest, mida oli saavutanud ta isa, võis Iagora üksnes und näha, kui, muidugi mõista, poolgi sellest, mida inimesed isa kohta rääkisid, õige oli. Iagoral ei olnud lihtsalt õnne. Isast ei jäänud ta maha ei jõu, tervise, püüdlikkuse ega isegi mitte juuste värvuse poolest (Iagora parukas leekis isegi veel rohkem kui isa oma). Ainult saatus vedas teda alt — õel, nurjatu saatus. Suutmata saatusega võidelda, hakkas ta hauakaevajaks; kuna tema oli elusalt maha maetud, siis tahtis ta vähemalt ka teiste matustest rõõmu tunda. Ja seda ta tundiski, eriti, kui surnukirstu järel käisid ilusad ja hästiriietatud leinajad. Muidugi tuli tal matta vaeseidki, kuid vaesed kadunukesed polnud seda väärt, et nendega üldse käsigi määrida, ja nende vastu ei tundnud Iagora mitte midagi, nendega ei sidunud teda miski, ei unistused ega viha, vaest surnut mäletas ta nagu Marotki ainult niikaua, kui ta teda nägi. Veel vähem huvitasid teda vaese lahkunu omaksed, ta ei tahtnud nende pakutud karulauku ega äädikhaput veini, teda ei huvitanud, kust nad olid hankinud raha, et järjekordset ussikest kristlikult maamulda sängitada. Samasugune näljarott oli temagi, mida uut või huvitavat oli neil talle öelda? Nemad olid nagu Iagoragi sabassörkijad elus, neid ei saanud õieti inimestekski nimetada, ja nad kadusid siit ilmast niisama märkamatult, nagu nad olid siia tulnudki. Üksnes rikkaid võis inimesteks nimetada: nendele kuulus maailm, nende sündi ja surma saatis muusika. Iga rikka inimese matused olid Iagorale unustamatuks ja kordumatuks sündmuseks. Rikka surnuga sidusid Iagorat kaks põhilist tunnet — armastus ja vihkamine; ta armastas neid nende rikkuse pärast ja vihkas neid sellepärast, et tema ei olnud rikas, et tema ei olnud niisugune nagu nemad. Rikka surnu omaksed ei märganudki Iagorat — kust pidid nemad teadma, millist uskumatut kergendust, millist õnnejoovastust tundis neid vaadates, nende hulgas viibides koheval mullahunnikul seisev, köit käes hoidev hauakaevaja? Mitte ainult surnu ei jäänud talle meelde, vaid ka kõik tema omaksed ja isegi nende riided; heitnud puhkama uue äsjakaevatud haua põhja, mõtles ta ainult neist — kirglikult,

kadedalt, piinaga, lootusetult. Kui aga kuskilt ilmus ootamatult nagu kont maa seest nähtavale Maro räpane nägu, siis rahuldas ta temaga oma iha nende ilusate puhaste naiste järele, kes mõnikord olid kogemata puutunud tema vastu kirstu ümber tekkinud saginas, erutatutena ja kohmetutena toetanud oma õrna lõhnava käe tema räpasele õlale. Üks neist naistest oli kunagi pillanud haua äärde maha musta väljaõmmeldud servadega siidtaskurätiku, ja Iagora hoidis seda hoolikalt alles nagu ema mälestust või armsama kingitust. «Küllap oli säherdune rätik ka mu isa armukesel!» mõtles ta kadedalt ja uhkelt rätikut vaadates. Vana ajalehetüki sisse mähitult hoidis ta rätikut põues ja puhkama heites kattis sellega oma näo, hingates ahnelt sisse tundmatu naise lõhna, mis aga muutus aja jooksul aina nõrgemaks ning lahustus üha enam tema enda higihaisus. Kuid Iagora ei märganud seda, ta sõõrmed mäletasid rätiku lõhna, ja kui õhuke õrn riie puudutas ta nägu, siis tundis ta sellist tuska, süda hakkas nii väga valutama, et ta ema pööras ennast vist küll kaastundest hauas ringi. Ta ise aga kargas peagi jalule nagu hull, ainult et mitte sellele väljakannatamatule tusale järele anda, mitte jäädagi igaveseks sinna võõra haua põhja. Tundmatu naise õrn rätik tuletas talle meelde, kui julm ja kättesaamatu on rikaste maailm, mille poole ta oli püüelnud lapsest saadik, vaevalt teada saanud selle olemasolust, ning mis oli niisama ligipääsmatu ja erutavalt salapärane nagu ta isa surm. Nimelt pärast isa surma oli ta igaveseks ja lootusetult armunud sellesse maailma, kuid see ei lasknud teda endale sammugi lähemale, olgugi et selle maailma teise ukse taga, mis Iagorale nähtamatuks jäi, seisis pikk saba veelgi menukamaid armukesi. Iagorale heitis ta vaid selle, mis oli juba ära kasutatud, ära kantud, mis ootas vaid mahamatmist. Seegi oli midagi, sellegi najal sai end kuidagimoodi ülal hoida, ja ega Iagora seda armuandi põlanudki, kuid see ei äratanud temas tänutunnet, vaid tekitas veel suuremat viha — nagu lootusetult kiindunud noorukis, keda on haaranud mehelik kirg talle nii ealt kui ka positsioonilt sobimatu naise vastu, kes kohtleb teda nagu vaest sugulast. Ta tundis kibedusega, et saatus on määranud talle koha laua lõpus, kuhu kõik road või, õigemini, roogade riismed jõuavad pärale jahtunult, peal hangunud rasvakirme; muidugi, ka need olid söödavad, needki kustutasid nälga, kuid Iagora silmad käisid kogu aeg laua teise otsa poole, sinna, kust roogade jagamist alustati, kus istusid saatuse väljavalitud.

Kuid kõige tähtsam oli see — ka tema isa oli kunagi istunud nende kerekate, lottis lõuaga meeste ja õhuliste naiste seas, kes ei nuusanud oma nina mitte Maro moodi kleidisabasse, vaid tikitud äärtega siidrätikutesse; neid aga oli neil nii palju, et üht maha pillates ei vaevunud nad isegi kummarduma seda üles tõstma; nemad ei vitsutanud keedetud loomaliha ja seajalgu, vaid sõid roosikeedist ja sedagi ettevaatlikult — ühest üleliigsest õielehest võis kõht ette tulla. Kunagi oli ta isa ka võinud oma pea niisugusele kõhule panna, Iagorale aga polnud saatus andnud seda isegi kordagi näha. Kohates Iagorat väljaspool kalmistut, oleks igaüks neist naistest hirmust minestanud. Tema oli nende silmis osa kalmistust, nad vajasid teda vaid siis, kui nad ära surid, hakkasid haisema ja mädanema. Kõik koolnud haisevad ju ühtemoodi, olgu nad siis rikkad või vaesed. Võibolla et rikas haiseb isegi rohkem, sest vaene kooleb tühja kõhuga. Surnutest said Iagora alamad — nende higist nõretavad omaksed andsid talle nagu mingi kingituse üle tammekirstus pulksirgelt lamava vürstinna või kaupmehe, vürsti või pristavi, pistsid talle pihku kenakese summa ja jätsid kalmistule terved korvitäied söögi- ja joogikraamiga ning isegi lipitsesid ta ees, et hoolitsegu ta haua eest nii nagu kord ja kohus. Aga mitte kordagi ei pakkunud keegi talle koolnu vabanenud kohta. Tema ju, issand olgu tunnistajaks, oleks tundnud end nende hulgas nagu kala vees. Aga saatus ei tahtnud seda, loopis talle kaikaid kodaratesse, laskis Iagoral maksta selle eest, mida ta isa oli saavutanud. Õige tal nende koolnuid tarvis oli. Oleks tal lastud haudade vahel kurkegi kasvatada, siis oleks tema ka inimene, pungitav nahkne rahatasku põues, siis heidaks temagi kas või kordki elus puhtasse voodisse puhta pesuga naise juurde. Tema aga raiskas vaid ilmaasjata aega ja pettis ennast ilmaasjata. Jah, ta lohutas ennast teiste matustega, aga kõiki maha matta ta ometi ei jõudnud, selleks ei jätkunud tal ei aega ega jõudu: iga surnukirstu järel käisid sajad ja tuhanded elavad, vaatamata kõigile Iagora jõupingutustele ei kahanenud inimeste arv, vaid elu läks aina edasi, Iagora aga jäi oma õlaleheidetud mullase narmendava köie ja vihaselt läikiva labidaga kõrvale. Kui ta tahtis elule päitsed pähe panna, siis pidi ta leidma mingi teise tee, tegutsema kuidagi teisiti — niisama heast peast ei loovutanud talle oma kohta keegi. Mis mõtet oli tal loota teistele, kui isegi ta lihane isa polnud talle midagi maha jätnud? Seepärast viskas ta köie ja labida poolelijäänud hauda ja lahkus tagasi vaatamata senisest elupaigast, niipea kui ta teada sai, et hakatakse raudteed ehitama. Raudtee ja rong ei olnud talle päris võõrad mõisted, omal ajal oli ta isa ka töötanud raudteel kusagil Phothi lähedal; aga ta oli algusest peale keeldunud käimast isa jälgedes. Ta vedas isaga vägikaigast ning oli otsustanud mitte panna kätt külge isa proovitud tööle, nagu ei oleks tal kohast, kust isa oli lahkunud, enam midagi võimalik välja pigistada. Iagora isa ei olnud laisk mees, aga ilmaasjata ta ka vaeva ei näinud: ta võttis igalt poolt, mis võtta andis, ja seadis sammud uude paika, sest, nagu ta ise ütles: «Jumal on andnud inimesele niisama palju rahahankimise teid, kui tal on juuksekarvu peas.» — «Ühest küljest on isegi hea, et talupoeg jäi ilma isanda ja maata,» rääkis isa Iagorale. «Nüüd. ta mõistab vähemalt, et ta on võimeline ka millekski muuks kui ainult mullas tuhnima. Nüüd kuulub elu neile, kel on ettevõtmist ja pealehakkamist.» Isa oli Iagorale õpetanud ka seda, et ükski töö ei ole põlastusväärne. Elades aastate kaupa perekonnast lahus, polnud isa põlanud ära ühtki ametit, ta oli püganud lambaid, parvetanud palke, olnud laadijaks, käinud koos ratšilastega hobusekarju Põhja-Kaukaasiasse viimas, lõpuks oli temast Batumis rikas mees saanud ja sealsamas oli ta ka endale otsa leidnud. Ta omaksed ei suutnudki välja selgitada, kas ta oli tapetud või surnud loomulikku surma, olid need kuulujutud või tõestisündinud lood, mida tema kohta rääkisid temataolised perekonnast lahkulöönud, paremat elu otsima läinud inimesed. Isa surmateate tõi neile keegi röövlina sünge ja sõnakehv mees. Iagora ema suutis tema käest hädavaevu selle teate välja pressida, nagu ei oleks ta tulnudki seda tooma, vaid aetud vägisi ülekuulamisele. «Inimese surm ei tähenda praegusel ajal mitte midagi,» ütles ta lahkudes. «Ma lähen praegu uksest välja, ja ma ei tea, kas ma löön kellegi maha või lüüakse mind maha.» Iagorat ei vapustanud mitte niivõrd isa surm, kuivõrd jutud, mis jõudsid külla isa asemel. Olgugi et ta ei taibanud mitte midagi salakaubaveost ega spekulatsioonist, tundusid need jutud talle ometi tähendusrikaste ja ahvatlevatena ja, mis peamine, lähendasid teda isale, keda ta oli näinud vaid mõne korra, kes käis kodus vaid kord paari aasta jooksul, selleks et juba järgmisel päeval uuesti minema sõita, veendunud järjekordselt, kuivõrd võõrad ja mittevajalikud olid talle naine ja poeg. Aga seda mõistis Iagora alles hiljem, kui temani jõudsid kuulujutud isa ja tema elu kohta. Ta mõistis siis ka seda, et nemad emaga olid rippunud kogu elu nagu veskikivi selle mehe kaelas, kes pidanuks nagu neid armastama, tegelikult

aga oleks olnud mitu korda õnnelikum, kui neid polekski üldse olemas olnud. Iagora ei olnud sellepärast isa peale vihane, vastupidi, ta mõistis ja andestas isale kohe, sest südamepõhjas tundis ta, et isa asemel ei oleks ta ise ka tundnud mingit huvi mingi täitanud perekonna vastu, kui ta nii nagu isa oleks elanud Batumi kalleimas võõrastemajas koos kreeka tantsijannaga ning kui tal oleks olnud oma tõld ja kui restoranide uksehoidjad selle asemel et käratada: «Kuhu sa, tolvan, trügid?», oleksid teda palunud: «Astuge sisse, härra!» See kreeka tantsijanna olevat olnud nii ilus, et ükski politseinik ei olevat julgenud teda läbi otsida, tema aga oli peitnud salakauba niisugustesse kohtadesse, mida on piinlik nimetadagi. Sellel aga, kas isa oli visanud kreeklanna aknast välja ja pärast seda ennast ise ära tapnud või siis oli neile voodis peale sattunud tolle tantsijanna teine armuke, polnud tegelikult suuremat tähtsust. Peaasi oli see, et ta isa, matsisigitis nagu ta oli, oli ometi suutnud, kas või lühikeseks ajaks, inimeste hulka välja rabelda, tõestada, et jumal on loonud kõik inimesed ühesugusteks, et rikka inimese ema ja vaese inimese ema jäävad rasedaks täiesti ühtemoodi ja et kellegi rikkus või vaesus oleneb vaid pimedast juhusest ja sellest, kuidas kellelegi õnne on antud. Sellest päevast hakkas Iagora oma isa jumaldama, teda jäljendades ei põlanud ta ära ühtki vähegi tulutõotavat otsa, mis võimaldanuks elus kas või pisutki edasi jõuda, kõrgemale tõusta. Nähtavasti pesitsesid siin- ja sealpool Surami mäeahelikku erinevad õnnelinnud. Aga ometi pidi Iagora saavutama selle, mida isa oli saavutanud seal, just nimelt siin, sest ta oli kindel, et seal polnud isa jätnud talle enam mitte midagi; polnud isegi usutav, et pojal võiks vedada seal, kus isal oli juba ükskord vedanud. Võis arvata, nagu oleksid Iagora ja ta isa Gruusia omavahel pooleks jaganud nagu kuningas Erekle ja ta pojapoeg, ja kumbki neist pidi just oma väikesel maa-alal, oma piirkonnas näitama, milleks ta on võimeline, aga kui nende tegevusväli oleks ühine ja suurem, siis jääksid mõlemad kohe hätta. Sellepärast läkski Iagora raudteele tööle alles siis, kui raudtee oli jõudnud Surami mäeahelikust siiapoole. Tõsi küll, tal ei vedanud eriti nimetamisväärselt sealgi — kui ta oli sõitnud Tbilisisse, paisati ta sealt otsekohe tagasi nagu tugevasse voolusesse sattunud halb ujuja. Ent ometi tõusis ta eluredelil astme võrra ülespoole ja ta seisukord paranes pisut. Vähemalt ei pidanud ta nüüd enam ise labidat käes hoidma, ja kui varem olid talle allunud ainult surnud, siis nüüd olenes temast juba sadakonna töölise ja nende pere-

kondade saatus. Tema kohustused polnud küll kuigi suured: ta pidi töö järele vaatama, tööriistade eest vastutama ja kord nädalas töölistele palka maksma, kuid oma alluvate silmis oli ta suur ülemus, ta oli neile nagu jumal, karm ja õiglane, kes on alati täpselt kursis sellega, mida keegi sööb ja joob ja kellega ta magab. Tema kontrollis ja hindas tööliste tööd, tema käest said nad ka raha, kui nad tema koerakuuditaolise putka ette järjekorda võtsid.

«Sina, vennas, oled mul nädal aega purjutanud, labidavart ei ole sa kahekümne kopika eestki liigutanud. Kui ma sulle praegu armu poolest paar rubla välja maksan, siis sa kukud veel hullemini jooma! Siis ei pane sind enam näljased lapsed ega vanajumal ise ka tööle! Õigus, mis?» manitses putkauksel istuv Iagora, arveraamat süles.

«Tõsi mis tõsi,» kiitsid töölised järele, olles hämmastunud tema läbinägelikkusest ja õiglusest.

Kas nad said vähe või palju, kuid raha tuli Iagora käest ja nad kujutasid ette, et ilma temata jääksid nad sootuks nälga. Sellepärast nad kartsid ja isegi austasid teda. Varsti ei saanud nad oma koduste probleemidegagi hakkama ilma Iagorata, nad rääkisid talle ära kõik, mis nende südant vaevas, mille pärast nad tülitsesid, mille pärast nad üksteist vihkasid või armastasid. Tööliste hulgas aga oli siiski üks mees, kes vaatas Iagorat kahtlustava pilguga, tema selja taga ta hoiatas teisi, et Iagora saadab nad kõik ükskord veel hukka. Aga keegi ei uskunud teda ja teised isegi ei kuulanud teda. Neil polnud selleks aega ega tahtmistki — mõte, et nad võiksid Iagoraga tülli minna, ajas neile õuduse peale. Iagora teadis, et tal on barakis vaenlane, kuid esialgu pigistas ta selle koha pealt silma kinni, ei vaevunud end sellega tülitama. Oli ka võimalik, et ta lihtsalt kartis seda meest, sest tema naist ei võtnud ta kunagi kaasa Thelavi võõrastemajja «väikesele tööotsale» nagu teisi naisi ja ka palga maksis ta mehele alati kopikapealt peo peale. Muidu ei julgenud Iagora teadmata hiirgi barakinurgas piiksatada. Naised küsisid kõigepealt Iagora käest sedagi, kas nad peavad rasedust säilitama või mitte.

«Mida rohkem te kutsikaid toote, seda parem!» vastas ta naistele. Räpane õhuke habe kattis ebaühtlaselt ta tõmmusid põsesarnu nagu hangunud veri ja ei saanud aru, kas ta rohelistes silmades välgatas põlguse või kaastunde helk, kas ta haletses või pilkas neid naisi.

«Meie jõud on selles, et meid on palju! Mida rohkem meid

on, seda rohkem raha me rikaste käest välja õngitseme ja seda rutem me saame ise rikkaks . . .» luges ta nõu küsima tulnud naistele sõnad peale.

Ta ei irvitanud nende rumalate õnnetute naiste üle, hoopiski mitte, — ta vajas neid selleks, et irvitada elu üle. Ülevaatajakoht oli äratanud temas kõigepealt tahtmise võidelda ja ta ise ka ei märganud, kuidas temas sündis teine või, õigemini, uus, uuenenud Iagora, kes oli kuulutanud sõja, elu ja surma peale peetava sõja tollele elule, mille poole endine Iagora sellise õhina ja hardusega oli püüelnud: lõhnastatud elule, mis mõnules atlassi-, sameti- ja siidivahus, kuid ei tundnud vähimatki huvi ei vana ega uue Iagora vastu, ei soostunud tunnistama teda enda vääriliseks, viskama ka temale oma kristalltornist alla nöörredelit. Sellepärast oli vaja, nagu uus Iagora ütles, et see elu laskuks ise tema juurde alla, et ta ise saaks Iagora vääriliseks. Jõudnud sellisele otsusele, võitis uus Iagora lõplikult vana ja muutus uuesti üheks Iagoraks, kuid veel kangekaelsemaks, tugevamaks, kavalamaks ja halastamatumaks Iagoraks, kellele kõlbas iga vahend, kui see vaid tõi edu.

Iagora lootis, et tal õnnestub oma alluvate najal sõnnikust välja ronida. Nagu varem koolnudki, olid need inimesed talle vajalikud vaid omaenda olemasolu säilitamiseks kuni paremate aegadeni, sest ta oli sügavalt veendunud, et pärast isa surma oli seal, selles heas elus üks koht vabaks jäänud ning et see pidi kuuluma ainult talle, oma isa seaduslikule ja väärilisele järeltulijale.

Niisiis, üks erand välja arvatud, valitses Iagora valdustes täielik üksmeel ja kord, mis põhines Iagora jumalikul karmusel ja õiglusel. Tsnori kehvades töölisbarakkides ei juhtunud muide midagi niisugust, mida ei võinuks näha ka palju suuremates ja tuntumates linnades ning maades. Ent üks mässaja leidus ometi! Kuna tal ei õnnestunud kedagi teist endaga kampa saada, siis jõi ta ennast ühel päeval maani täis ja virutas oma järjekordset jutlust pidavale Iagorale kirvega pähe, millega ta tahtmatult tõstis veel enam Iagorat oma töökaaslaste silmis, sest see, mida inimesed tol õhtul nägid, andis tõepoolest silmad ette igale imele. Kui keegi teine neile seda lugu oleks rääkinud, ei oleks nad ilma pealgi uskunud, aga sama võimatu oli eitada ka seda, mida nad olid omaenda silmaga näinud! Iagora istus kruusahunniku otsas ja kirjeldas töölistele rikka elu ahvatlusi. Tema jutu järgi tuli välja, nagu ei kuuluks keldritäied prantsuse veine, kullaga kaunistatud majad, kristall-

ja portselannõud, vankritäied lilli ja ämblikuvõrguna õhukestes kleitides kaunitarid mitte kellelegi ja ootaksid kannatamatult vaid neid sadat-paarisada vaevatud, räbaldunud, pori ja masuudiga määritud inimest, kelle nimi oli jõuk, mass — et nad tuleksid ja hakkaksid kõige selle peremeheks.

Nad kuulasid teda nii suure tähelepanuga, et keegi ei märganudki, kuidas purjus mässaja talle selja taha hiilis. Nad ei kuulnud ka kruusa kriginat, ometi nägid (peale Iagora enda) kõik korraga, kuidas juurdehiilinu haaras särgihõlma alt kirve, et virutada sellega Iagorale pähe. Aga too muudkui rääkis, oskamata lugeda inimeste nägudelt, milline hädaoht teda varitseb. Oli, muide, ka võimalik, et ta siiski märkas hädaohtu, võib-olla ta teadis isegi ette, mis juhtub, kuid ta ei ehmunud ega mõelnudki põgeneda, sest karta polnud tal midagi, vastupidi, ta ilmutas inimestele imet ja tõendas neile sellega oma haavamatust. Kõigest jõust allavirutatud kirves libastus vastu Iagora kolpa, kolbast lõi sädemeid välja nagu hobuse kabjarauast tabatud munakivist. Purjus mehe silmad läksid pungi, ta muutus korraga nii kaineks, nagu poleks eluaeg võtnud suhu midagi peale emapiima. Kui ta purjus oleks olnud, nii nagu enne, siis oleks ta vähem ehmatanud, kuid poleks kirvest lahti lasknud, nüüd aga libises kirves tal käest; ta ei tahtnud põlvitada, kuid ta jalad nagu niideti alt, ta vajus näoli kruusasse ja veeres hunniku otsast alla. Aga Iagora ei liigutanudki, ta isegi ei puudutanud oma pead, istus kruusahunniku otsas edasi nagu raevunud jumal eksinud koguduse ees. Äkki kargasid inimesed püsti ja tormasid kruusas lösutava mässaja juurde — nüüd ei olnud ta enam mässaja, vaid kainenenud ja oma huku vältimatust mõistnud ohver. Iagora ei liigutanud ka siis.

«Tapke tema ka ära . . . tema ka!» ähvardas ja palus kähinal mässaja, sülitades suust välja kruusaterakesi, inimesed aga tallasid teda jalgadega aina sügavamale kruusa sisse. Siis välgatas kellegi käes kang, keegi virutas labidateraga jalge all rabelevasse kruusa. Iagora ei liigutanud nüüdki, ta istus kruusahunniku teisel serval, nagu ei teaks ta ega tahakski teada, mis sünnib tema selja taga. Ohver ei karjunud ega liigutanudki enam, kuid inimesed tallasid endiselt vaikides ja jonnakalt kohta, kus ta keha pidi asuma, nagu ei tapaks nad inimest, vaid teeksid mingit tööd. Siis jäi kõik vait, kuid kõik polnud veel läbi; kõik ootasid vaikides, teadmata, mida nüüd ette võtta, milline karistus ähvardab neid selle stiihilise mõrva eest.

«Nüüd kasige minema ja pidage hästi meeles, millega te siin hakkama saite!» ütles Iagora.

Administratsiooni kõrvu see lugu ei ulatunud. Tapetu jäi endiselt tööliste nimekirja, talle maksti endiselt palka, mille Iagora ja lesk ausalt pooleks tegid. Aeg läks edasi, loodus kasvatas endale uue naha ja uued juuksed; pikapeale harjus ta ära ka raudteega, nagu ema harjub laste kingitud ehetega, mis aga põrmugi ei sobi tema ea ega riietega. Iagora sõnad aga jäidki sõnadeks; nagu paljudel muudel õpetustel, oli ta jutlusel see imelik omadus, et ta vaid lubas, aga ei andnud mitte midagi, õhutas võitlusele ning samal ajal määras neile osaks veel suurema alandlikkuse ja kannatlikkuse.

Inimesed kuulasid teda endiselt, seda, mida nad juba kümneid kordi tema suust kuulnud olid, kuid endisest tähelepanust ja uudishimust polnud järele jäänud peaaegu mitte midagi — kui karjase ja tema koguduse vahekord polnud just usaldamatu, siis ükskõikne oli see ometi. «Tõprakari, mitte inimesed!» mõtles Iagora. «Ei maksa ennast nendega siduda. Neil pole muud, kui saaks aga kellegi maa sisse tampida, olgu see mina või keegi teine, neil ükspuha.» Pärast seda juhtumit jahtus ta poolehoid oma alluvate vastu — nende orjalik, kaalumatu julmus ja halastamatus hirmutasid teda, muidugi mõistis ta ka seda, et selle hirmu väljanäitamine saaks talle hukatuslikuks. Mida kõike ta polnud läbi elanud, millises poris aelenud, millistest pragudest läbi pugenud, aga see viimane lugu oli liig isegi temale. Mis teda kõige rohkem heidutas ja isegi segadusse ajas, oli see, et need inimesed ei tahtnud mitte midagi, nad olid nagu rohi, millele on ükskõik, kes teda sööb, kes teda tallab või niidab. Vabadus ja rikkus huvitasid neid niisama vähe, kui teda huvitas nende töö järele valvamine, või veel vähem. Tema juttu ei kuulanud nad mitte sellepärast, et oleksid seda mõistnud ja heaks kiitnud, vaid sellepärast, et nad pidasid oma kohuseks kuulata või, õigemini, seista ja vaikida, kui ta oli ajanud nad oma sõnadega ühte hunnikusse nagu kariloomad piitsaga. Nad tundsid vaistlikult, et nad peavad kokku hoidma, sest neil ei olnud mitte midagi oma, ei nägu, häält, soove ega unistusi. Üksinda poleks keegi neist kärbestki tapnud, kõik koos aga olid nad valmis kõhklematult sooritama ükskõik missugust kuritegu, sest sellesama vaistuga tundsid nad, et ainus asi, mis õigustab nende olemasolu, on võime ühiselt kuritegu korda saata, pattu teha ning terav, haiglane, peaaegu hullumeelne igatsus lunastuse järele. Seetõttu pidi igaüks, kellele vana lipakas saatus oli määrinud kaela kohustuse olla nende inimeste järelevaatajaks, kõigepealt, enne kui ta neile palka maksis, andma neile võimaluse pattu teha ja seda lunastada. Selle eest olid nad valmis nurisemata kannatama kõike muud — käe külgeajamist oma viletsale palgale, kauplemist oma naiste ja tütardega, sest nende arvates kuulus seegi lunastuse juurde. «Mis sa neilt ikka võtad?» mõtles Iagora. «See ei ole küll see, mida ma tahan, aga ikkagi rohkem, kui mul enne oli.» Võib-olla oleks Iagora tõesti väärinud enamat, ent tema poolt olnuks ka häbematus kurta, et saatus on ta kõigest ilma jätnud; ta amet tõi talle kenakesti sisse ja tema käes oli ka võim. Tõsi küll, suurema osa sellest sissetulekust pidi ta administratsioonilabürinti tagasi andma, kuid see-eest lähtus administratsioonist ka tema võim. Kohapeal polnud tal ühtki ülemust. Vahetevahel tungis ta valdustesse küll mõni inspektor või Punase Risti esindaja, et pigistada ta käest välja rubla või paar. Üks lehitses moepärast arveraamatuid, teine pritsis kiiruga prügikastid lubjaveega üle — ja see oli kõik.

«Kõik kohad on koolerat täis, kulla mees!» seletas Punase Risti seltsi esindaja, tormates juba koos inspektoriga edasi, et mujalgi maailma mustuse kohal oma käsi soojendada.

Tema aga elas edasi oma väikeses maailmas, oma pisikeses kuningriigis, mis oli veel liiga nõrk selleks, et alistada naabreid, kuid mida nood ometi juba tunnistasid ja arvestasid, olles nõus temaga isegi kaupa vahetama. Kreeka tantsijannat Batumi võõrastemajas nagu isal tal küll polnud, kuid Thelavi võõrastemajas võeti teda alati suure rõõmuga vastu, kui ta oma tüdrukutega võõrastemaja tagauksest, mis ainult omadele oli määratud, sisse marssis. Ometi ei möönnud ta hetkekski, et ta on saavutanud oma võimaluste lae; ta ei lakanud hetkekski manamast saatust: ärgu arvaku, et ta on nüüd rahul — lõplikult arvelt maha kanda teda igatahes veel ei saa. Ta oli juba mingil määral seotud maailmaga, mille poole ta nii väga oli püüelnud, kuid oli seotud nii nagu hiir on seotud inimesega: tal oli selles maailmas ruumi ja õigusi niisama palju kui hiirel inimese eluruumis. Seda polnudki nii vähe, nüüd kuulis ta selgemini selle elu suminat ja haistis tema lõhna, kuid nüüd oli tal seda lähedust taluda veel raskem, nii nagu hiirel on raske taluda pimeda, vaikseksjäänud jumalike tõidulõhnadega täidetud köögi lähedust. Öösel tungis temagi sellesse maailma, päeval aga kükitas oma urus nagu hiir ja ta pea kohal trampis ja sumises julge, vaba, lõbus, muretu elu, millele tema öised retked ei teinud mingit märgatavat

kahju. Tema söödud raasukesi ei pandud tähelegi, ja kui märgatigi kuskil tema hambajälgi, siis visati terve tükk kahetsuseta, vastikusega prügihunnikusse. See ajas ta marru, piinas teda, tegi ta elu kibedaks; kuid oma eksimatu hiirevaistuga tundis ta, et varsti on tal urus istuda isegi ohtlikum, kui välja ronida ja teha mõni tiir laevalael, mis oli senini olnud elule põrandaks, temale aga laeks. Tunne ei petnud teda, oma urust pidi ta lahkuma isegi varem, kui ta oli arvanud, ent mitte selleks, et laevalael lõbutseda, vaid et leida endale veel sügavam ja kindlam urg. Sel õhtul lebas ta nagu tavaliselt selili hööveldamata laudadest naril ja kirus, täitumatutest unistustest ülesköetud, oma saatust, pilk suunatud vihmaveest laigulisse lakke.

«Vabandage, palun, tulge korraks välja!» kuulis ta äkki naisterahva häält.

Hääl tundus Iagorale tuttavana — see oli õrn, mahe ja samal ajal nõudlik, see oli hääl «tollest» maailmast, «tollest» elust. Iagora kargas narilt püsti nagu noorsõdur pasunahäält kuuldes. Putka ukse ees seisis naine mustas. Iagora märkas, et väljas on juba öö; talle lõi ninna suitsulehka. Barakkide varjud surusid end üksteisele ligi, sulasid ühte.

«Kes sa oled? Mis sul vaja on?» hõikas ta naisele, nagu tahaks viirastust eemale peletada.

«Ma olen Makabelide juurest, Urukhist. Mul oleks vaja näha teedeinseneri,» vastas naine ja vaatas ringi, nagu lootnuks kedagi näha. «Mind juhatati teie juurde, öeldi, et teie peaksite teadma,» jätkas ta vabandavalt ja vaatas Iagorale ootusrikka, anuva pilguga otsa.

Iagora ei näinud naise nägu, seda varjas pimedus. «Ta on nimme siia saadetud, nüüd ootavad, mis ma teen. Istuvad pimedas ja vahivad igast praost...» mõtles ta.

«Makabelid? Kes need Makabelid on?» küsis ta valjusti.

Nägemata naise nägu, tundis ta ometi, kuidas see lihtne küsimus naist kohmetuma pani. Ta seisis pimeduses ja kõhkles, nagu meenuksid omaksed talle vaid suure vaevaga.

«Isa kaupleb veiniga... Teedeinsener käis meil, ta tunneb meid,» vastas naine vaevukuuldavalt. «Ta käis meil talvel... ja täna käis vanaisa matustel ka,» lisas ta kiiresti.

«Valetab või on nupust nikastanud,» mõtles Iagora.

«Te olete siis kaupmehed?» küsis ta valjusti.

«Ei!» Naine peaaegu karjatas, nagu vajuks selle sõna all kokku, solvunult. «Me oleme vürstid,» ütles ta väriseva häälega. «Ainult isa kaupleb veiniga. Vanaisa oli major. Üks vend õpib Venemaal, teine uitab ja pummeldab ringi.» Ta naeris sunnitult ja Iagora märkas seda kohe.

«Naerab... Mind naerab!» mõtles ta.

«Oota, ma panen lambi põlema. Vaatame järele, mis vürstinna see siis on!» ütles ta valjusti.

«Ma tahaksin teedeinseneriga kokku saada. Öelge, palun, kuidas teda leida.» Nüüd oli naise hääles juba selgesti kuulda erutust.

«Ütlen, ütlen, küll ma sulle ütlen, kui sa juba ise siia tulid,» mõtles Iagora, sisenes putkasse ja sulas kokku putkas valitseva pimedusega.

«Missugust inseneri sul tarvis on? Ega neid siin üks või kaks ole,» hõikas ta pimedast.

Naine tundis, kuidas ta süda hakkas peksma, alles praegu märkas ta, et ta ei tea isegi selle inimese nime, kelle pärast ta oli isamaja maha jätnud. Hirm kerkis üles maa seest, puges talle kleidi alla, haaras tast kinni tugevate limaste kombitsatega. Ukseava hakkas helendama, täitus kollaka valgusega ja ta nägi selgesti enda poole pööratud mehenägu — see oli saatana nägu; just sellisena oli ta endale ema ja hoidja juttude järgi saatanat ette kujutanud. Mees toetus kahe käega lauale; lamp seisis laual tema ees, ta lõug oli peaaegu vastu lambiklaasi, et naine näeks paremini ta rohekaid silmi ilma ripsmeteta laugude all, piklikke tedretähnilisi põsesarnu, õhukest sassis habet ja tulipunaseid juukseid.

«Astuge sisse...» kuulis ta mehe häält.

«Sisse ei tohi minna... ei tohi!» mõtles ta putkasse sisenedes, limased hirmukombitsad jalgade külge klammerdumas. Ta tundis, et praegu juhtub temaga midagi ebatavalist, kuid vältimatut, möödapääsmatut, ärateenitut. Ta ei püüdnudki end päästa, ta häbenes vaid oma tobedat käitumist. Kuhu see kõlbas, tõepoolest? Tuli võõra inimese juurde, tülitas teda, ajas ta üles — ja seda kõike vaid selleks, et esitada talle totter küsimus: ma otsin ei tea isegi keda ja sina mõistata ära, kes see on.

«Ta nimi on Niko,» ütles ta äkki. «Jah, on vist küll Niko, nagu mu vennalgi.» Ta oli ühe jalaga juba putkas.

«Niko või?» kortsutas mees laupa. «Mina tean Mitot... käib vahel meie jaoskonnas. Ta elab Thelavis, kasarmus.»

«See on tema, tema jah. Ma ajasin segi,» rõõmustas naine, et midagi tema jutus oli siiski tõsi olnud, et keegi Mito-nimeline insener oli ometi olemas. «Mito . . .» kordas ta endamisi. Ta seisis juba putkas, avatud ukse juures. Ühe putkaseina ääres oli kitsas nari, selle ühes otsas seisis hööveldamata laudadest laud, teises plekkahi. Vaba ruumi oli putkas vaevalt niipalju, et üks inimene sai ennast ringi keerata, teine oleks olnud siin üleliigne. Ilmselt oli ka õhku arvestatud vaid ühe inimese tarvis. Endiselt kätega lauale toetudes ei pööranud mees tüdrukult pilku.

«He-hee . . .» naeris ta lühidalt, nagu kõri puhastades. Tüdruku selja taga oli pime, tühi, kurjaendeliselt varitsev öö. Kui ta oleks astunud vaid sammu tagasi, siis oleks ta kadunud õhe, pimedus oleks ta varjanud mehe rohekalt helkivate silmade eest. «Kas teil kodus ust ei ole?» küsis mees muiates.

«Oi, vabandust,» kohmetus tüdruk ja sulges ukse.

Kuumusest ja kitsikusest hakkas tal kohe pea ringi käima. Ainsa võimaliku taganemistee oli ta ise oma käega ära lõiganud. Ümber pöörates pidi ta peaaegu mehega kokku põrkama. Kohmetusest ei teadnud ta, kuidas olla või mida teha, võõras mees seisis talle nii lähedal, et ta ei julgenud hingatagi. Mehe palavikuline, lehkav, lige, raske hingeõhk kleepus ta näole nagu kuum higi.

«Astuge sisse, võtke istet . . . külaline on jumalast!» ütles mees äkitselt muutunud, kohutavalt kähisema hakanud häälega.

Mees haaras tal käsivarrest küünarnukist kõrgemalt kinni ja tõukas ta peaaegu vägisi narile istuma.

«See on ema oma . . . ma armastan seda,» naeratas tüdruk haledalt, kohendades õlaltlibisevat kleidikaelust.

Mees istus ta kõrvale. Ta pani oma suured tulipunased käed naise reitele.

«Mis minagi su insenerist halvem olen!» ütles ta ja naeris jälle lühidalt ebameeldiva häälega. «Kitsas ta ju on, aga puhata saab siingi.»

«Mis te nüüd . . . Ma tegin teile niigi tüli . . .» Ta püüdis tõusta, kuid mees pani uuesti talle käe õlale — see oli tuline, raske, ohtlik. «Mul on vaja teda kindlasti täna näha . . . see on kiire asi,» niheles ta abitult.

«See kiire asi tuleb nagunii homseks edasi lükata,» kostis mees. Ta käsi surus ikka veel tüdruku õlga. «Noh, aga nüüd räägi mulle: kes sa nisuke oled ja mis sa siin pimedas

otsid? Kas mees ajas su kodust välja või jooksid ise minema? Ära karda, mulle võid kõik ära rääkida.» Tüdruk vaatas talle hämmastunult otsa. «Jooksid mehe juurest tema juurde, ilma et oleksid ta nimegi küsinud. He-hee . . . kange naine, ega midagi.»

Tüdruk istus kössitõmbunult, nagu ei kuulekski mehe sõnu. Õlg, mida rõhus mehe raske tuline käsi, oli higist märg, ta häbenes isegi seda, kartes mehe kätt märjaks teha. Mees nagu oleks tundnud ta rahutust, võttis käe õlalt ära, pani selle aga kohe naise piha ümber ja tõmbas teda enda poole.

«Ära karda . . . ära karda!» sosistas mees talle katkeva häälega kõrva. Mehe jalg võbises, kopsis nii kõvasti vastu põrandat, nagu tahaks üksinda ära joosta.

«Aita mind praegu . . . ainult praegu . . .» palus naine kedagi mõttes.

«Kas sa siis mitte midagi ei tunne? Mind sa ei pea koerakski, jah!!» röögatas äkki mees ja paiskas ta narile pikali.

Naise vallutamine oli tal muidugi mõttes olnud, kuid ta polnud kavatsenud seda teha nii pakilt-palavalt. Ta oli arvanud, et kõik läheb iseenesest, kuid tüdruku ükskõiksus ja rahu oli ta marru ajanud. Tüdruk käitus nii, nagu ei võiks temasugune mees aimatagi, mis asju ta siin öösel õiendab, mis valu sunnib teda kottpimedas ringi luusima nagu märtsikassi. Teda ei pidanud naine üldse mehekski, kellega üksijäämist võiks karta või kellest vähemalt peaks eemale hoiduma . . . ta võttis teda nagu alandlikku orja, kes pidi sõnadetagi mõistma, kelle ta peab üles otsima ja kohale tooma. «Küll ma tean teid kõiki . . . sa unustad mu nimegi ära! Seda sa ei julge kellelegi tunnistada, häbi on! Seda ei andesta sulle ei mees ega armuke iialgi!» mõtles ta vihaga. Hetkeks tundis ta ometi mingit takistust, midagi pidurdavat, kuid ei suutnud enam peatuda. Ema kleidi all oli jahmatamapanevalt nõrk, kaitsetu, vormumata lapsekeha. Tüdruk ei karjatanud, ent ometi surus Iagora talle käe suule, ilmselt tegi ta seda instinktiivselt, endalegi märkamatult.

«Ma teadsin, et ilma vereta see lugu ei lõpe,» ütles ta veidikese aja pärast.

Ta põlvitas naril ja vaatas ikka veel hingeldades lõuani üleskistud kleidiga tüdrukut. Tüdruk lebas liikumatult, pilk tardunud, külm ja tundetu nagu nukk.

«Miks sa mind ei hoiatanud? Ah?» karjus Iagora.

Valgus langes tüdruku näole, ta tühjad, liikumatud silmad läikisid nagu klaasitükid. Iagora pööras tahtmatult pilgu kõrvale. «Vaata et kärvab veel ära,» mõtles ta ehmunult ja ronis narilt maha.

«Ise oled süüdi!» ütles ta, pööranud selja ja hakkas püksinööpe kinni panema. «Sina, muidugi, veeretaksid kõik heameelega minu kaela...» muigas ta sünnitult. Samal ajal jäi ta nägu muutumatuks, nagu oleks tal esimese, savimaskina rohmaka ja liikumatu näo all peidus veel teine nägu, mis naeris. «Ma ei tea, kuidas sinuga on, aga mul on igatahes kõht tühi,» pöördus ta tüdruku poole. «Mis sa minu peale turritad? Ju see siis oli sinu saatus.» Ta püüdis uuesti muiata. «Tõmba kleit alla!» käratas ta äkki. Tüdruk ei liigutanud. Iagora kummardus ja tõmbas ise ta kleidi alla, tüdruk lebas liikumatult nagu laip; ta teine reis jäigi paljaks. «Kui sa Mitot otsid, siis ta tuleb hommikul. Lubas tulla...» ütles ta ja pööras tüdrukule selja. «Ega see sinu Mito ka täie aruga ei ole,» muigas Iagora. «Läks puid päästma... Nõuab, et kahe plaataninäru pärast tuleb tee kõrvale pöörata. Ei tea, kes talle loa annab?» naeris Iagora jälle. «Inimene ei maksa punast krossigi, mis siis veel puudest rääkida.»

Tükk aega ei lausunud Iagora sõnagi. Kuskilt kaugelt kostis koerte haukumist. Tüdruk lebas naril. Iagora askeldas laua ääres, nagu poleks midagi juhtunudki ja see võõras tüdruk lamaks igal õhtul väljasirutunult justkui laip tema putkas naril. Puust kastist, mille peal oli suurte, tundmatute tähtedega kiri, kirja kohal aga pealuu kahe ristatud kondiga, võttis ta ruttamata välja mõned kurgid ja tomatid, klaasi halli jämeda soolaga, määrdunud riidetüki sisse keeratud leivapätsi, pudeli ja puupeaga mustaks-tõmbunud teraga noa. Ta pesi tomatid ahju peal kausis puhtaks ja hakkas aeglaselt, ettevaatlikult, nagu kardaks sõrme lõigata, kurki koorima.

«See on kõik, mis meil on. Tõuse üles, hakkame sööma,» ütles ta tüdruku poole vaatamata. «Lauakatmine oleks küll naisterahva asi olnud,» muhatas ta. «Tilk viina on ka... see ajab surnulegi elu sisse!» Ta pühkis märja käe särgi rinnaesise külge kuivaks ja riputas savikaussi lõigatud kurgi- ja tomatitükkidele soola peale. Teise kätte võttis ta pudeli, kiskus hammastega korgi pealt, nuusutas, krimpsutas nägu, sülitas korgi suust, kummutas pudeli suule ja rüüpas kuuldavalt hea lonksu. «Ütle's vähemalt mis su nimi on! Või on see ka saladus?» Ta tõstis veel kord pudeli suule ja rüüpas veel pikema sõõmu. «Minu nimi on

Iagora...» Ta luksatas ja lõi endale rusikaga vastu rinda. «Iagora!» kordas ta vihaselt ja tõmbas, pudel käes, varrukaga üle viinast kõrvetatud suu. Putka lõi viinalehka täis. Kuskilt väga kaugelt kostis jälle koerte haukumist.

Aneta ei kaotanud hetkekski teadvust — tema teadvus oli ainus paik, kus ta sai ennast varjata. Kui mees paiskas ta narile pikali, ütles ta otsekohe lahti oma kehast ja puges peitu oma teadvusse, nagu inimesed lähevad sõja ajal varjule kindlusse ja vaatavad sealt jõuetu kahetsuse ja vihaga, kuidas vaenlane laastab ja rüüstab kaitseta jäetud maad. Aneta mõistus ei suutnud kaitsta ega päästa ta keha, kuid ta võttis vastu ja kinnitas mällu valvsalt ja kohusetruult nagu peegel kõik, mis temaga juhtus. «Agathia teadis, et see juhtub... tema teadis!» mõtles ta, vaadates kahetsuse ja vastikusega oma keha. Ta polnud veel kunagi näinud seda nii alasti, nii abituna, kaitsetuna, jubedana ja ometi lähedasena nagu lihast õde, kes oli just praegu surnult sündinud ema kleidi mustadest voltidest. Surnud ema kleidist sündis surnud õde, seal polnud midagi imestada. Kui see mees ta praegu lahti oleks lasknud, kas või välja ajanud, ei oleks ta nagunii läinud, tema koht oli siin, õe surnukeha kõrval, mille see mees oli tõmmanud välja ema kleidist nagu hauast ja siis jälle sellesse kleiti nagu hauda tagasi pannud. Ta pidi lebama siin nagu hauakivi, nagu märk õe haual. Ta ei olnud mehe peale vihane, tolle juuresolek ei seganud teda rohkem kui surnut häiriks kalmistul rohtu söövlehm. Mees riisus leivakoorukesega kausist välja viimaseid kurgilõike.

«Põhi on kõige magusam,» ütles ta ja tõstis uuesti pudeli suule. Aneta nägi, kuidas liikus juues ta kõrisõlm. Mees läks välja ja jättis ukse lahti. Putkasse tungis ritsikate sirinat ja jahedat ööõhku. Aneta tundis, kuidas naril lebav surnukeha kattus kananahaga. Äkki meenus talle unenägu, või kaks unenägu koos. Ta läks Agathiaga allikale, et Sardioni sülge näolt ära pesta, siis aga oli ta tuhaallika juures ja talle andis juua seesama mees, kes oli praegu putkast väljunud. «Agathia teadis... Agathia teadis!» kordas Aneta jonnakalt: Mees tuli tagasi ja pani ukse kinni. Ta peatus uksel nagu midagi kuulatades, läks siis laua juurde, pani lambiklaasile käe varjuks ette ja puhus kõvasti. Valgus kustus kohe, ent suitseva tahi otsas hüplesid veel tükk aega tillukesed helkivad sädemed. Aneta nägi ometi, kuidas mees tegi uuesti haua lahti, pelglikult ja kannatamatult nagu šaakal. Hetke pärast libises üle ta surnud õe jalgade taas maona külm käsi.

Siis tulid putkasse teedeinsener ja Aneta vanaisa. Vanaisal oli munder seljas ja lõug musta sidemega kinni seotud. «Jah, aga miks sa siis vastu ei hakanud?» küsis vanaisa. «Praegu pole mõtet sellest rääkida,» ütles teedeinsener. Vastu putkaseina peksles meeleheitlikult sumisev herilane. Päike paistis Anetale otse näkku, ta higistas nagu sissemähitud imik hällis. Seejärel lõi ninna kompveki lõhn ja ta nägi Dussat. «Sa oleksid pidánud talle jalaga kubemesse virutama, lollike, ma ju õpetasin sind,» ütles Dussa ja torkas talle kompveki suhu. Aneta tahtis seda välja sülitada, kuid ei suutnud, ei olnud jõudu; ja Dussa toppis kompveki suhu tagasi. «Ma kartsin, et su isa saab rabanduse,» rääkis Dussa. «Praegu pole mõtet sellest rääkida... pole mõtet sellest rääkida...» kordas kusagil tema selja taga teedeinsener. «Asi tuleb kohtusse anda...» vastas talle Aneta vanaisa. «Ta tuli... ta tuli ometi...» mõtles Aneta, lükates keelega kompvekki, püüdes seda suust välja tõugata — pimesi, vaistlikult, nagu munast koorunud käopoeg heidab pesast välja oma kasuema pärislapse. «See on minu kiuste tehtud, et minu elu kibedaks teha!» lausus Dussa. Pärast istus ta koos vanaisa, Dussa ja inseneriga kalessis. Ta pea käis ringi, silmade ees virvendas, hing jäi rindu kinni, nagu seisaks ta kiigel, valmis iga hetk end kiigest lahti rebima, lendu tõusma, kaduma igaveseks kilgendavasse avarusse. Ta ei saanud aru, kas see rõõmustab või hirmutab teda; ja samal ajal tajus ta selgesti kõike ümbritsevat, et ta istub kalessis Dussa ja teedeinseneri vahel jõuetuna, kurnatuna, abituna. Tema vastas istus surnud vanaisa, tige ja mossis. Kaless õõtsus kergelt pehmes tolmus. Hobusekabjad koputasid rütmiliselt vastu teed, hobused pruuskasid ja kihutasid tagasi kaugesse minevikku, Aneta lapsepõlve — näis, nagu kestaks ikka veel päev, mil nad tõid Alekhsandret haiglast koju, nagu rõhuks ta südant ikka veel seesama hirm, haletsus ja kurbus, mis oli teda vallanud vigast venda nähes. Kaless õõtsus üksluiselt — nagu oleks see ikka sama ravimite- ja haiglalehast läbiimbunud kaless, mis mahutas korraga nii rõõmu kui ka muret, nii õnne kui ka õnnetust, nii ilu kui ka inetust. Ja ka tee oli ikka seesama, säravvalge, laisalt kiikuvate puuokste varjudega, looklev rõõmude ja murede, õnne ja õnnetuse, ilu ja inetuse vahel. Tee ääres vaheldusid needsamad maastikud, needsamad jäärakud, needsamad metsasalud, needsamad külad, needsamad pistandaiad ja tarad. Näis, nagu seisaks seal isegi seesama eesel, kes konutas teest eemal, vahtides kuivusest pragunenud maad oma jalge ees. Kaless sõitis õõt-

sudes edasi ja veel üks inimelu kattus igavese tee tulise pehme tolmuga, ja see oli kõik.

Siis istus ta pärnade all, jalad sallisse mähitud, ja ka siin oli talle kõik tuttav, nii kahekorruseline maja, tall, raudvärav kui ka lakkamatu trummipõrin. Õu oli täis viirastusi, mida ta kalliks pidas. Noodki olid jäänud igaveseks selle õuemüüri vahele, suutmata siit lahkuda isegi pärast surma. Pärnade all istuva nukuna liikumatu Aneta ümber tiirlesid lakkamatult kolme naise — ema, vanaema ja hoidja varjud, ja kuigi kõik kolm tahtsid teda ilmselt endaga kaasa viia, ei julgenud või ei saanud nad ometi talle läheneda, nad rippusid nagu nähtamatute niitide otsas ja õhk hõljutas neid omasoodu. «Tule meie juurde!» viipasid nad talle, kuid tema ei saanud nende juurde minna, sest ta jalad olid halvatud, mistõttu ta vaid naeratas neile lepitavalt, rahustavalt, nagu öeldes: «Kuhu ma veel tulen, ma olen ju niigi teiega...» Ta vennad olid sealsamas õues, nad olid jälle väikesed poisid, ronisid pärnade otsa, püüdes haarata taevast ja katsusid asjatult doktor Džandieri kaarikut lükata paigast. Anetat ei märganud nad nüüdki, olles hõivatud oma mängudest. Seevastu tuli mees, kes neid asendas, teda tihti vaatama. «Saa ainult terveks, parane ainult... ja anna mulle andeks!» anus ta Anetat silmadega nagu palvetaja ikooni. Anetal oli hea meel teda nähes, ta naeratas ka talle, lepitavalt ja rahustavalt nagu vanale purunenud unistusele. Nõnda möödusid päevad. Kui ilm oli ilus, tõid Dussa ja Petre ta igal hommikul tooliga aeda ja ta istus nagu rahulik, sõnakuulelik laps niikaua pärnade all, kui talle järele tuldi. «Panin su mõnikord patjade vahele istuma ja sina muudkui istud, ei liiguta varvastki. Ma unustasin su vahel päris ära...» rääkis talle Agathia vari ja Aneta ei vihastanud enam üldse, nagu ta oli vihastanud paar-kolm kuud tagasi, kui talle oli rääkinud sedasama elus Agathia, sest siis oli ta ise ka veel elus olnud, ja nagu iga nooruk, oli ta vihastudes ja ärritudes püüdnud varjata seda, mille poolest ta erines teistest ja mis oli vaid temale iseloomulik. Selleks et ta seda mõistaks, oli pidanud surema tema viimane kasvataja; ta ise aga oli pidanud jääma elu rataste alla, saama oma unistuse, oma varsajalgade ohvriks, niipea kui ta esimest korda kodunt välja läks.

Kivimüüri taha jäänud elu aga läks edasi, läks oma teed ning tema julmuse ja pimeduse tõttu surnud, nukuks muutunud tüdruku saatus ei kurvastanud teda põrmugi. Aeglane hall jõgi voolas oma ääretus sängis aina edasi. Selle nuku üks vend kõlistas jäises vangikongis ahelaid, teine

aga, hüljanud isa ja vanaisa, ehitas nende kiuste laatsaretiks muudetud kloostri kõrvale endale maja, ta ei andnud armu ei iseendale ega neile kahele, kellega ta jällegi isa ja vanaisa kiuste oli sidunud oma elu. Kõik kolm rügasid tööd teha nagu hobused. Alekhsandre kaevas vundamendiauku, Maro ja ta isa kandsid orust suurte punutud korvidega kive.

«Ta on peast põrunud, et ma kärvaks!» ütles Maro isale.

«Ja kuidas veel!» kostis tolmust hall, korvi raskuse all vaaruv vanamees.

Isa ja tütar tassisid ööd ja päevad kive, nad vihkasid juba nagu katku seda alati jahedat, alati vulisevat mäelõhet, mille põhjas voolas neljaks hargnev väike jõeke; neli paljast õde jutustasid inimestele arusaamatus keeles lakkamatult midagi huvitavat ja naljakat. Vahel lendas põõsastest välja harakas ja ta naer kaikus tükk aega mäelõhe kohal. Ent isa ja tütar ei pööranud tähelepanu ei ojakeste vulinale ega harakate kädistamisele, nii nagu nõrgad, arad lapsed ei pööra tähelepanu pilgetele ja norimistele. Vihast ja väsimusest süngetena, näod tursunud ja punetavad, astusid nad, kivikorvide all küürus, vastumeelselt mööda orupõhja. Nad teadsid, et peavad siia jälle tagasi pöörduma, kurat teab kui palju kordi veel, kuni nad lõpuks kurnatult selle ühekäelise hullu jalge ette maha ei varise, kes oma ühe käega töötas labidaga nii osavasti, et see ei äratanud pealtvaatajates enam imetlust ega vaimustust, vaid lihtsalt hirmu. Öösel oli orus käia veel raskem, nad komistasid kogu aeg liivahunnikute otsa või astusid teelt kõrvale vette. Öösel tundsid nad ka hirmu. Pimedusest kostvad summutatud arusaamatud hääled manasid nende silme ette igasuguseid viirastusi.

«Ega sa ei pelga, tüdruk?» päris kirstutegija rõhutatult valju häälega, ise ilmselt veel rohkem hirmul kui Maro. «Kellel meid tarvis on? Kui valge oleks, me ajaksime vanapaganale endale hirmu nahka,» naeris ta teeseldult, et keegi olematu, kujuteldu, kes neid varitseb, saaks teada, enne kui ta neile läheneb, et nendega ei tasu käsigi määrida.

«Mille poolest mina halvem olen kui teised... kurat võtaks?» ütles ühel päeval Maro, pannud korvi maha ja kloppides pearätikut. Isa istus, korv seljas, lõõtsutades kivihunniku kõrval, mille nad kokku olid tassinud, tolmust valge nagu mölder. «Kurat võtaks,» torises Maro. Alekhsandre seisis augus ja loopis mulda välja, hunnik ta kõrval aina kasvas, pealmine mullakiht oli niiske ja must.

«Kas kuuled! Mina ei ole halvem kui mõni teine... mis ori ma sulle olen?» hõikas Maro auku.

«Talitse oma suud... Ma ei taha august välja ronida!» vastas Alekhsandre pead tõstmata.

«Ei tea, mille poolest ma sinu õest viletsam olen?» jätkas Maro. «Eks meie ole ka midagi kuulnud...» Ta vaatas isa poole, nagu kutsuks teda tunnistajaks.

Vanamees istus ikka veel liikumatult, nagu oleks kivide külge kasvanud. Ta vaatas tütrele alt üles otsa täiesti tühja pilguga, kuid ometi võbeles ta silmis vaevumärgatav hirmuvari nagu nahkhiir tühjas kirikus.

«Mis? Mida sa oled kuulnud?» käratas Alekhsandre. Ta labidas peatus, kuid Maro poole ta ei vaadanud. Ta oli kummargil ja vahtis augu põhja, nagu oleks märganud seal anumat kullaga ega usuks oma silmi.

«Olen mis ma olen... seda, mis kõik räägivad!» vastas Maro, kuivatades hallikstõmbunud rätikuga kaela ja kukalt.

«Mida need kõik siis räägivad?» pöördus kannatuse kaotanud Alekhsandre kogu kehaga tema poole.

«Ära kuula teda... togu on togu!» ütles kirstutegija vahele. «Kas ma ei öelnud sulle, et hoia keel hammaste taga! Enne sa ei jäta, kui ta sul lühemaks kärbitakse,» heitis ta loiult tütrele ette. Ta oli nii väsinud, et polnud viitsinud või märganud korvigi seljast võtta.

«Kui mina ei ütle, siis ütleb mõni teine!» kähvas vastu Maro. «Pärast tuleb mulle kallale, et miks ma tema eest varjasin. Et ma kärvaks!»

Alekhsandre hüppas august välja — kuri aimdus heitis, virutas ta sealt välja nagu labidas kivi. Et tal labidat enam käes polnud, seda märkas ta hiljem, üleval. Käsi tundus imelikult tühjana. Õela muigega vahtis ta otsa kord Marole, kord vanamehele, ei lausunud sõnagi ega sundinud ka neid rääkima, nagu tundes, et ta ei ole veel valmis ära kuulama seda, mis talle kohe öeldakse, mis juba keerleb ta truu sõbratari ja teekaaslase keelel. Iga hetk avab ta oma inetu suu, ja siis on juba hilja — mitte miski ei suuda takistada sappi ja mürki, mis olid valmis välja voolama Maro pimedast hingest. Alekhsandre ei saanud endal isegi kõrvu kinni katta — ühest käest selleks ei piisanud. «Võib-olla peaks tal tõesti suu kinni panema, tal keele suust välja rebima, enne kui ta rääkima hakkab,» mõtles ta kiiresti, palavikuliselt, nagu hätta sattunud inimene, kel on ainult mõni sekund aega järelemõtlemiseks. «Mul on juba jänes

püksis . . . Ma olen argpüks . . . heasüdamlik argpüks!» õhutas ta endas viha.

«Midagi head sinu suust juba ei tule. Räägi siis, lõpeta ära. Kellele te vanamehega jälle hingepalvet peate, keda te jälle tahate pori täis pilduda?» ütles Alekhsandre ikka veel muiates, kuulatades omaenda häält, pingutades, et hääl ei reedaks ta hirmu ja ärevust.

«Kas sa kuuled, isa?» pööras Maro pead. «Või meie pillume inimesi poriga. Mis õigusega sa meid sõimad, kui su enda õde . . .» pöördus ta uuesti Alekhsandre poole. «Mine välja suure tee peale, igaüks ütleb sulle, kes ta nisuke on. Tsnoris ei olevat meest, keda ta endale ligi ei ole lasknud, et ma kär . . .» Ta ei lõpetanud, Alekhsandre rusikas raksatas talle vastu hambaid otsekui nüri aisaots.

Maro kukkus maha nagu niidetult.

«Valetad! Valetad! Valetad!» karjus Alekhsandre. Nüüd tagus ta naist jalgadega, tõugates teda lahtise augu poole, millest ta ise äsja välja oli roninud.

«Kas meie selles süüdi oleme? Mis sa meid peksad? Mis meie sulle teinud oleme?» halas kirstutegija, tagudes endale väikeste rusikatega vastu rinda. Midagi muud ei saanud ta ette võtta, sest kivikorv oli tal ikka veel seljas. Ta ajas end suurivaevu jalule, kuid märatsevale Alekhsandrele ta läheneda ei julgenud.

Maro kukkus auku. «Valetad, valetad, valetad!» karjus Alekhsandre ja hakkas talle jalgadega mulda peale ajama, labidas oli augus. Ta mattis oma ainsat kaaslast mulla alla, peitis teda ilma eest nagu rebane oma väljaheidet. Maro ei teinud piuksugi, vaikides lebas ta augu põhjas nagu pisike loomake, kes varjab end oma urus suure kiskja eest. Küllap oli tal hea meelgi, et muld talle peale langeb: ta teadis, et ainult paks mullakiht võib teda kindlalt varjata selle inimese eest.

Alekhsandre läks mööda maanteed kodu poole, temas olid nagu ühtinud kaks kättemaksu ihkavat venda piiblist, Siimeon ja Leevi, kes tormasid, paljastatud mõõgad käes, linna poole, kes oli rüvetanud nende õe.

Aneta istus pärna all ja kuulas teedeinseneri häält, ta jalad olid sallisse mähitud. Dussa oli toonud ka insenerile tooli välja ja võtnud ühtlasi kaasa taldriku omatehtud kompvekkidega. (Pärast mehelemineku ta muidugi ei kaubelnud enam maiustustega, kuid oma pere jaoks valmistas ta neid endiselt, nagu teised perenaised keedavad moosi.) Taldrik seisis insenerile määratud toolil, insener aga toetus

küünarnukkidega tooli seljatoele. Dussa jälgis hinge kinni hoides pärnade all olevat paari oma toa aknast, eesriide tagant, põledes uudishimust. Inseneri häält polnud kuulda, näis, nagu oleks kuri võlur muutnud armunud kivikujudeks ja pannud nad Makabelide õuele välja noortele õpetuseks.

«Ma viin su Tbilisisse oma tädi juurde. Me ravime su terveks. Kõik läheb hästi, küll sa näed. Ainult . . . ainult anna mulle andeks! Ma ei teadnud ju . . .» rääkis teedeinsener.

«Mito, Mito, Mito . . .» kordas Aneta endamisi ja naeratas, nagu naeratab oma unistusele inimene, kes teab, et see unistus jääbki unistuseks ega täitu iialgi, kuna ta on nii kättesaamatu ja arutu, ent võib-olla just selle tõttu ongi nii meeldiv teda hellitada.

«Ma armastan sind, kas kuuled? Ma ei haletse, vaid armastan sind,» ütles teedeinsener.

«See ongi minu rist . . .» mõtles Mito. Ta teadis lapsest saadik, et iga inimene kannab oma risti, et ronida lõpuks omaenda, ainult talle määratud Kolgatale ja kaduda igaveseks, või siis alustada teist elu, mis on esimese eluga ära teenitud ja mis kuulub juba teistele inimestele. Seda oli ta kuulnud oma isalt, isa oli talle seda eluaeg sisendanud, kuid isa ise suri nõnda, et Mito ei saanudki teada, millist risti tema ise oli kandnud ja kas talle oli saanud osaks õigus sellele teisele, inimestele kasulikule elule. Isa oli olnud väike kantseleiametnik, kes oli eluaeg ümber kirjutanud palve- ja kaebekirju, ta pea oli täis topitud käskkirjade ja protokollide paragrahve, sugulaste ja tuttavate silmis oli ta tühine inimene, hädavares. Mito teadis seda lapsest saadik ja see piinas teda, sest ta jumaldas oma isa, kuid ta ei saanud tema üle uhke olla, nii nagu teised gümnasistid oma isade üle. Esimesel pilgul oli nende perekond tavaline, kunagi rikas ja suursugune, päritolu poolest ei saanud neile igatahes keegi ülalt alla vaadata; aga kui teistes kodudes ei vaibunud kunagi lõbusate külaliste lakkamatu sumin, siis neile sisseastunud inimest valdas otsekohe terav õnnetusetunne — oli see siis saabuvast või juba asetleidnud õnnetusest. Nii igatahes näis Mitole endale, kõige rohkem vaevas see tunne just teda, ta teadis ka, et vanemad on selle ees jõuetud, et nad ujuvad pärivoolu ärahirmutatud, täielikult saatusele alistunud inimeste kohutava alandlikkusega.

Selle asemel et midagi ette võtta, et paluda abi arvuka-

telt ja mõjukatelt sugulastelt, müüsid nad mõtlemata ja kahetsemata maha kõik, mis võimalik, et pojal millestki puudu ei oleks, et nendegi poeg saaks õppida aadlike gümnaasiumis, et ta ei erineks mitte millegi poolest oma eakaaslastest ja sõpradest. Mito teadis, mis ta õppimine vanematele maksma läks, millist hinda nad pidid maksma selle eest, et teda peetaks teistega võrdväärseks, seepärast õppis ta visalt ja ennastsalgavalt, neelas päevade ja ööde kaupa endasse raamatute tolmu, ja mitte ainult selleks, et teistest rohkem teada ja elus teistest ette jõuda, vaid et välja selgitada, mis on nende perekonda tabanud õnnetuse põhjus ning milline rist on määratud temale endale ja kuhu ta peab selle viima. «Ära vihka mitte kedagi, poeg, vihkamine hukutab su,» oli manitsenud teda ema, nähes, et nende majas valitsev õhkkond meelestab last pigem vihkamisele kui armastusele. «Iga tegu tuleb inimestele kasuks, kui sa teed teda kohusetruult ja armastusega,» oli rääkinud talle isa, endal sõrmed villis mõttetust, kasutust tööst. Teised, nooremad ametnikud kirjutasid palvekirju ja teateid ümber palju kiiremini kui tema, ent tal oli ilus käekiri ja ilmselt sellepärast teda teenistuses peetigi. Tulnud õhtul kantseleist koju, istus ta uuesti laua taha ja hakkas kirjutama. Väljas ta peaaegu ei käinudki, ainult haruharva tegi tiiru turule või poodi, et täiendada oma paberitagavara. Mida ta õieti kirjutas, seda ei teadnud keegi. Naise pärimistele vastas ta naeratades, et see puudutab ainult teda ennast, et ta kirjutavat lõbu pärast. Naine ei teinud talle kunagi etteheiteid, olgugi et samal ajal kui tema end kirjutamisega lõbustas, tõusid kõik nende sugulased eluredelil ülespoole, said ametikõrgendust ja autasusid, saavutasid aina suuremat mõjuvõimu ja lugupidamist. Tema aga kirjutas pead tõstmata, innukalt ja kangekaelselt, täitis ühe paberilehe teise järel, kuni aknas lõi helendama koiduvalgus. Siis pani ta täiskirjutatud lehed lauasahtlisse, lukustas sahtli, heitis pilgu ikoonile, lõi kiiruga risti ette, kustutas tule ja heitis magama, et mõne tunni pärast istuda uuesti kantseleis oma laua taha ja kirjutada oma ilusa käekirjaga kohusetundlikult ümber lõputuid käskkirju ja protokolle.

«Kas ka see, mida sina teed, tuleb inimestele kasuks?» küsis ükskord Mito.

Kuid ta kahetses otsekohe oma sõnu, sellega ta vaid suurendas oma hingepiinu. Poja küsimus tuli isale ootamatult, ta käsi, mis sulepead hoidis, värahtas, kuid ta ei vastanud sõnagi, naeratas pojale häbelikult, süüdlasliku näoga ja kirjutas edasi.

Varsti sõitis Mito Odessasse, seal sukeldus ta jälle raamatutesse; hallide ülikooliseinte vahel möödusid tema üksluised poolnäljased tudengiaastad. «Ärge midagi saatke, mul on olemas kõik, mis vaja, hoolitsege enda eest...» kirjutas ta vanematele. Vahel tuli tal enne magamajäämist õudus peale, kui ta mõtles, milliseks koormaks ta on oma kehvale kodule, ning ta süda tõmbus kokku pahameelest ja meelehärmist. Alles pärast vanemate surma sai Mito teada, millist risti oli kandnud tema isa, see vaikne, märkamatu mees, kelle sõrmed olid eluaeg olnud tindised nagu koolipoisil ning keda vältisid kõik, isegi lähemad sugulased. Saabunud koju, avas ta erutusest väriseva käega isa kirjutuslaua laeka, võttis sealt välja käsikirja ja tal jäi suu imestusest lahti. Seejärel panid kirjutatu ilu, peenus ja maitsekus teda härduma ja ta seisis tükk aega isa laua juures, hoides ühes käes raamatut «Kalila ja Dimna» ja teises sellesama teose isa käega ümberkirjutatud teksti.

Praegu, seistes siin, Makabelide õues, pärnade all, nägi ta vaimusilma ees millegipärast jälle isa käsikirja — see jõhkrast kirest muserdatud, alandatud, halvatud väike tüdruk sarnanes millegipoolest isa ilusa käekirjaga kirjutatud gruusia tähtedega, sarnanes oma lihtsuse, kerguse ja helguse poolest; ja ta teadis juba kindlasti, et see sallisse mähitud jalgadega, leplikult naeratav tüdruk ongi tema rist. Kui ta ei suuda teha tema heaks midagi muud, siis peab ta panema tüdruku istuma ratastooli ning minema koos temaga Kolgatale, mis oli määratud ainult temale, Mitole. See oli tema kohus; kui ta ei suutnud tüdrukut päästa, siis ei tohtinud ta teda ka maha jätta, siis pidi ta tema pärast muretsema, tema eest hoolitsema, nii nagu muretses ta isa gruusia kalligraafia pärast, mis ei huvitanud maailmas mitte kedagi peale tema.

«Ma ei suutnud päästa puid ega...» alustas Mito, ta tahtis öelda «ega sind», kuid just sel hetkel märkas ta nende poole tulevat Alekhsandret.

Dussa märkas Alekhsandret viimasena, tahtmatult vaatas ta värava poole, kuhu oli suunatud teedeinseneri pilk, ja kuigi ta polnud teda kordagi varem näinud, tundis ta otsekohe ära oma vanema võõraspoja.

«See on vist Alekhsandre?» ütles Mito.

«Mina olen jah Alekhsandre, aga kes sina niisugune oled? Ja mis sa siin teed?» küsis Alekhsandre käigu pealt ja lükkas oma ainsa käega teise teelt eest, nagu janune, kes

läheb järve äärde ja lükkab kõrkjad eest ära, et näha vett. Samal hetkel peegeldus ta kuju õe mõlemas silmas — pikk ja kõhn, tige ja morn.

«Kes ta on? On see tõsi, mis sinust lõksutatakse?» käratas ta nendesse silmadesse, mis olid teda nähes särama löönud.

Aneta pilk tõmbus uduseks. Seejärel läks Alekhsandrel silme ees mustaks ja ta ise ka ei märganud, kuidas ta tüdrukul kraest kinni haaras. Õe paljas õlg lahvatas talle näkku nagu sahmakas külma vett. Ta kainenes hetkeks ja kohkus omaenda käitumisest. Õe õlg oli nii habras, nii õrn ja puhas, et tal tõusis kurku torkiv tomp. Purukskistud krae rippus elutult tüdruku rinnal nagu tapetud linnu tiib.

Aneta silmad tõmbusid ähmaseks, hägustusid, nii et ta ei näinud tükk aega midagi. Kui ta silmad uuesti seletama hakkasid, oli tool, millel oli seisnud kompvekitaldrik, küljeli maas, täpselt niisamuti nagu tol hommikul pärast Agathia surma, terve õu oli kompvekke täis ja Alekhsandre ninast jooksis verd. Ainus, kes oli näinud pärnade all asetleidnud kaklust algusest lõpuni, oli Dussa. Ta oli sellest vaatepildist nii haaratud, et märkas alles pärast, kuidas ta väriseb üleelatud ärrituse ja pinge tagajärjel kogu kehast, olles klammerdunud nagu kohkunud kass iga hetk rebeneda ähvardavasse aknakardinasse.

Kuus kuud hiljem lahutas Alekhsandret kodukohast nii pikk vahemaa, mida ta poleks varem suutnud isegi mõttes ette kujutada. Niisugusest teekonnast poleks ta julgenud unistadagi, kui ei oleks olnud teedeinseneri (seda, et võõras mees on teedeinsener, sai ta teada alles hiljem, kui oli rahunenud, kui ninast väljajooksnud vere nägemine oli selgitanud ta mõistuse ja andnud talle mõtlemisvõime tagasi). Teedeinsener purustas ainsa rusikahoobiga kadeduse ja vihkamise, auahnuse ja enesearmastuse kooriku, mis oli ümbritsenud Alekhsandret, ning Alekhsandre hakkas korraga paljustki aru saama. Kui palju ta oli üldse varem õe saatuse vastu huvi tundnud? Mis õigusega ta nüüd vihastas ja kättemaksjat mängis? Omaenda solvatud eneseuhkus erutas teda rohkem kui õe õnnetus. Teedeinsener oli talle selle selgeks teinud, oli talle selle rusikaga pähe tagunud. Rusikas aga oli tal kõva ja halastamatu ning ta oskas seda ka kasutada. «Meie oleme need, kes peavad tema käest andeks paluma, kui seda on üldse võimalik andestada!» oli öelnud talle teedeinsener. «Ütle mulle vähemalt, kes ta on?» anus ta inseneri. Insener hakkas naerma, nagu naerdakse lapse rumaluse üle, ja osutas käega tema enda peale. «See oled sina! Mahajäetud kiriku võtab oma võimusesse saatan, kuid see ei ole ei kiriku ega saatana süü. Süüdi on need, kes kiriku maha jätsid: süüdi oled sina, sinu isa, sinu vend... ja, kui soovid, siis mina ka koos teiega,» ütles teedeinsener. See oli juhtunud kuus kuud tagasi, tema koduõuel, pärnade all. Ta ninast jooksev veri oli hüübinud huultel ja lõual. Keegi võõras naine («Isa uus naine,» oli taibanud Alekhsandre) oli toonud toast vett ja käterätiku. Ühes käes vaskkann, teises rätik, oli ta vahtinud hämmeldunult ja ehmunult Alekhsandret. Alekhsandre oli mõttes muianud, talle oli midagi ähmaselt meelde tulnud, õigemini ninast jooksev veri ise oli meenutanud mingit kauget, sellega mingil määral sarnanevat stseeni — sunnitud headust ja sunnitud hoolitsust, mis kutsusid esile vaid haledust ja põlgust. Seegi oli olnud kuus kuud tagasi, kuid pärast seda päeva mõõtis Alekhsandre aega ja kaugust teise mõõdupuuga — mitte inimese, vaid saatana mõõdupuuga. Ta käis ja tundis, et ta väsib, kuid tee ei kahanenud, ta ei teinud isegi vahet, millal ta magab ja millal ta on ärkvel. Taevas ei andnud märku ei hommikukoidust ega õhtuhämarusest — ta oli alati ühtviisi hall, madal, läbipaistmatu. Ka külad ja linnad

sarnanesid üksteisega nagu kaks tilka vett, nagu oleks ta pidevalt läbinud ühte ja sedasama linna ning ühte ja sedasama küla. Ka vastutulevad inimesed näisid olevat kogu aeg ühed ja needsamad, ühtmoodi umbusklikud ja ühtmoodi lihtsameelsed. Igas majas, kuhu ta sisse astus, katsusid nad ta tühja kasukakäist, nagu poleks kordagi varem ühekäelist näinud. Alekhsandre kordas kõigile ühtesid ja samu sõnu: «Tjumen... sunnitöö... vend...» ja tundis lõpuks, et ei pääse enam iialgi sellest nõiutud ringist välja. «Miks sa tapsid mu mehe? Vaata mind... Kas minutaoline naine kõlbab leseks?» kuulis ta naisehäält, mitte etteheitvat, vaid sooja ja hellitavat. Naisel oli seljas valge varrukateta pluus ja kroogitud äärega pikk seelik, ta küünarnukkideni punastel kätel kuivas sisinal seebivaht. «Ära pane teda tähele. Rumal eit, ei tea, mis suust välja ajab...» ütles laua taga istuv mees, kes igavles tegevusetusest, oli tige: otsatu, läbipääsmatu lumi oli ta nelja seina vahele vangi pannud; kuid ometi oli ta pigem ehmunud kui rõõmus, võõras äratas temas pigem umbusklikku kahtlust kui huvi. Kirju sitssärk pükste peal, kaks tööst krobelist kätt kõrvuti laual nagu keskelt poolekslõigatud leivapäts. Talle oli ükspuha, kust tuleb, kuhu läheb või keda otsib juhuslikult ta tarre sattunud teeline. Tal oli oma mure — püsiv, liikumatu, hävimatu, see oli tema sisse peidetud, nagu olid peitunud ta kortsus kulmude alla vesihallid silmad. Võõras pidi lahkuma, aga tema pidi jääma, võõral ei olnud oma katust pea kohal, sellepärast pidi ta tülitama häid inimesi, temal aga polnud kuskile minna ja sellepärast pidi ta istuma oma tares. Lobisemisel ja üleliigsel avameelsusel polnud mõtet — ei teelise ega tema mure poleks sellest vähenenud. Ei saanud teeline jätta oma muret sellesse tarre nagu hõberubla ega võtta ka kaasa pererahva muret nagu ahjusooja, nagu vee ja leiva maiku. Teeline pidi ära minema, nii nagu ta oli tulnud, peremees aga pidi kohale jääma ja ootama edasi, kuni maa heidab endalt lumikatte ja laseb teda endale ligi ning lubab tal veel kord eostada oma soojades, auravates vagudes tema elu: leiba, vett ja tuld veel üheks talveks. «Kes sul käe otsast raius? Rootslane? Sakslane? Prantslane? Türk?» hõikasid suure ahju otsas kükitavad lapsed, ja jälle tuli talle appi tühja laua taga istuv mees. «Ära kuula neid... neil on lapse aru!» ütles ta Alekhsandrele. «Jääge vait, põrgulised, muidu kihutan teid välja lume sisse...» käratas ta lastele. Ja Alekhsandre ei mäletanudki enam kus, millal või millises tares oli ta näinud seda pesupali ees seisvat küünarnukkideni punaste käsivartega naist,

seda tusasenäolist kirju särgiga meest, kes vahtis rääkides kõrvale või oma kätele, ja neid varblastena turritavaid lapsi suure ahju otsas. Igas tares oli täpselt samasugune naine, täpselt samasugune mees, täpselt samasugune ahi, või siis oli Alekhsandre hälbinud igaveseks, sattunud saatana küüsi ja sisenes kogu aeg ühte ja samasse tarre, mis kerkis lumest ta otte aina uuesti ja uuesti. Teedeinsener oli küll hoiatanud, et teda ootab ees pikk ja raske tee, kuid tee ei olnud ei pikk ega raske — teda ei olnud üldse olemaski, ta ei alanud kuskil ega lõppenud kuskil, ta vaid pilkas ja lollitas Alekhsandret. Ees laius üks ja seesama lumeväli ilma silmapiiri, ilma lootuseta, kuid Alekhsandre uskus, et kuskil selle taga leiab ta venna, see mõte kihutas teda taga nagu näljast hunti, see mõte sundis teda ikka ja jälle lumeaugust välja ronima, et otsekohe kukkuda vööst saadik järgmisse. Tühi, külmast kange kasukavarrukas oli õieli nagu puuoks, nagu teeviit, nagu teaks käekönt, kus asub tema jätk, ning tiris Alekhsandret kirglikult ja kannatamatult sinna, edasi, otsekui loodaks uuesti muutuda käeks. Seegi oli teedeinseneri süü, tema oli öelnud, et parem käsi teadku, mida teeb vasak, ja kui Alekhsandre oli tahtmatult püüdnud oma kõnti tahapoole nihutada, oli ta jätkanud: «Ma räägin su vennast... vend ongi su teine käsi!» Ja Alekhsandre sörkis edasi nagu hunt, justkui oleks ta tõepoolest venna jälile sattunud ja haistaks tema lõhna. Selles kujuteldamatult võõras maas oli tõepoolest midagi ärritavalt tuttavat, lähedast, tükk aega vaevas Alekhsandret see tunne, kuni see lõpuks jõudis ta teadvusse, omandas selguse, ujutas kogu ta läbikülmunud olemuse üle kergendust toova mõttega: siit on läinud läbi mu vend. «Siit on läinud läbi mu vend!» mõtles Alekhsandre. Ta kõrvus kumises, silme ees tantsisid kirjud rõngad, kuid ta läks edasi. Ümberringi vaikis kõik: nii ühekõrgused puud, kare, sinakas lumi kui ka klaasina hangunud õhk. Kunagi oli seda teed käinud ka Niko, mööda seda lund, läbi selle õhu ja läbi selle metsa, kuid lumi, õhk ega mets ei teadnud seda. Nende silmis olid kõik ahelaid kandvad inimesed ühesugused... kõik need, kes ei osanud elavate maailma hüvesid ära kasutada ning sisenesid kössitõmbunult, noruspäi nende valdustesse nagu igavesse rahuriiki — sest minejaid olid nad näinud palju, tagasitulejaid aga mitte ühtki. Võib-olla vaikis loodus Alekhsandret nähes imestusest? Tal ei olnud ahelaid, keegi ei ajanud teda taga; mööda seda ühesuunalist teed läks ta üksi, läks ise — ta lausa tormas edasi, lahkudes vabatahtlikult tollest elavate maailmast nagu enesetapja.

«Siit on läinud läbi mu vend!» hüüdis Alekhsandre tardunud metsale. Niiskelt oksalt mahavarisenud lumelatakas mütsatas tuhmilt alla hange, nagu oleks ta ehmunud kõrgusest ja pugenud peitu ema sülle. Kuskilt tõusis õhku vares; ta lendas kaua, aeglaselt metsatuka kohal, nagu ei laseks õhk teda edasi, kuid tema ilmselt ei märganud seda ja arvas, et on lennanud juba kes teab kui kaugele. Samasuguses olukorras oli ka Alekhsandre: ka tema muudkui läks ja läks edasi, kuid teele ei tulnud lõppu, tee isegi ei muutunud, nii et ei teadnudki, kas ta liigub edasi või tiirleb ühe koha peal paigal. Ta oli niisama väike ja tühine nagu vareski; ja ka tema ei suutnud, käigu ta nii kaua kui tahes, muuta kas või pisutki midagi sel ääretul lumeväljal, jätta siia kas või mingit jälge. Vares lendas ja tema käis mööda maad — muud vahet nende vahel ei olnud. See-eest muutus ta ise: olles hämmastunud looduse tummusest ja ükskõiksusest, kaotas ta iga päevaga usku iseendasse, ei tundnud enam oma üleolekut isegi varesest. «Võib olla ta pettis mind? Võib-olla ta tahtis must lahti saada, et mu õega kahekesi jääda?» vilksatas tal läbi pea haiglane kahtlus ja ta vaatas ehmunult tagasi, nagu käiks see kahtlus tal kannul — kuulmatult, salakavalalt nagu šaakal haige, kärvama hakkava hobuse järel, keda peremees polnud ise tappa tahtnud ja kelle ta oli saatnud metsa koolma. Ta teadis, et insener polnud usaldamatust ära teeninud, kuid ta väsinud, meeleheitel aju otsis pimesi ja huupi süüdlasi väljaspool iseennast, loomaliku vaistuga tundis ta, et omaenda jõuetuse tunnistamine oleks veelgi ohtlikum kui möönmine, et teised, kõrvalised inimesed on süüdi ta praeguses olukorras. Ta vajas vaenlast, selleks et rabelda välja, mitte vajuda sellesse lõputusse tardumusse ja unne tema kiuste. «Kuhu sa lähed? Kas sa aru ei saa, et sind veeti alt? Heida maha, ja kõik on läbi! Kas sa arvad, et keegi tuleb sind äratama?» manitses teda kahtlus. Vares aga lendas aeglaselt, laisalt metsa kohal, niisama aeglaselt ja loiult roomas mööda lund edasi tema kahvatu vari. Varese ja varju vahel sammus Alekhsandre, tühi kasukavarrukas sirutumas ettepoole nagu plekkahju korsten. «Tule minu juurde ja puhka! Ega ma ei olegi nii külm, kui sa arvad,» ütles talle lumi tares nähtud naise häälega. Lumi oli puhas ja urbne nagu seebivaht, ääreni seebivahtu täis oli olnud ka pesupali, mis seisis naise ees pingil. Naise käed olid küünarnukini vahu sees, allavajunud juuksed varjasid ta näo, paistis välja üksnes kelmikalt muigav suu: kas tunned ära või ei? Alekhsandrel hakkas süda valjusti peksma. Seejärel kadus naine koos kausiga, Alekhsandrele

lõi näkku kokkusurutud kuum õhulaine. «Mis sa teiste ees mu kleiti rebid?» küsis naine, toetas küünarnukid Alekhsandre õlgadele ja suudles teda tuliselt, pikalt — sugugi mitte õelikult. Suudlust ta tundis, kuid naise keha mitte; ta adus ka seda, et ta ülesärritatud aju mässib ta surmapatu võrku, lükates talle ette kellegi teise, hoopiski mitte äsjanähtud naise pesupali juurest — tigeduseta nukra, lihtsameelselt rõõmsa, põhjuseta lootusrikka kõikide tarede perenaise, kõikide sõdade lese, kes oli nagu maailma algus ja lõpp ning seetõttu lihtne ja silmatorkav nagu piiritulp olemise ja olematuse vahel... Alekhsandre raputas pead nagu hobune ja peletas endast suure vaevaga eemale kujuteldud suudluse, mis oli sellest hoolimata andestamatu patt. Seejärel istus ta lumes ja hõõrus lumega oma nägu, et ajada oma palavikulisest ajust lõplikult välja see ohtlik nägemus — lõhkirebitud kleidikaelusest välgatanud õe alasti ihu. «Ma ei tõuse siit, ma ei tõuse!» kinnitas ta jonnakalt kellelegi. Vares kraaksatas paar korda; ta lendas ikka veel piki metsaserva, ta vari aga rabeles lumel Alekhsandre kõrval. «Sul on õigus!» ütles talle tema kõrval kükitav, talle ootavalt, kannatamatult otsavahtiv kahtlus. «Aitab eputamisest enda ja teiste ees. Kui sa tahad teha ühe heateo, siis mata ennast siiasamasse koos oma pattudega! Kui nad siia ära mahuvad,» muigas ta. «Teistele sa võid puru silma ajada, aga mind sa ei peta, mina tean, kui räpane sa oled! Kuidas sa oma vennale otsa vaatad?» — «Ma ei tea isegi, ma ei tea isegi!» vastas Alekhsandre. «Sellepärast sind minema sokutatigi...» nihkus kahtlus talle veel lähemale. «Sind sokutati minema, saad aru? Sind lihtsalt koristati eest ära. Sind hakati kartma... ega sa heategija moodi just välja ei näe. Selleks et teha head, ei piisa paljast tahtmisest. Headus peab olema niisamuti kaasasündinud nagu kurjus ja inetus, mis on sinus olemas algusest peale...» — «Miks? Miks? Miks? Miks olen just mina niisugune?» karjus Alekhsandre lumele. «Miks?» muigas kahtlus jälle. «Kas ma ütlen sulle tõtt?» Alekhsandre hõõrus jälle nägu lumega, väikesed sätendavad jääkristallid külmusid ta kulmude külge. «Sa ise tegid ennast niisuguseks. Sinus ei olnud niigi palju mehisust, et vennale ta terveksjäämist andeks anda, sa kiskusid ta oma südamest välja. Ütlesid temast lahti sellepärast, et teie ühine rumalus läks sulle maksma käe, tema aga pääses terve nahaga. Selle asemel et selle üle rõõmustada, muutusid sa tigedaks, sapp hakkas üle ajama, kõrvetas ära, uhtus minema kõik, mis sulle oli püha ja kallist — ema haua, õe nime, kõigepealt aga armas-

tuse venna vastu. Kas pole nii? Tunnista üles vähemalt nüüdki... kahetse vähemalt nüüdki! Nii lähedal jumalale, nii üksinda jumalaga ei saa sa vististi enam kunagi olla. Vaata ringi. Vaata veel kord. Vaata veel kord! Kas näed? Te olete jumalaga kahekesi. Sina ja mitte midagi muud! Või jumal ja mitte midagi muud!» — «Me oleme varesega kahekesi maailmas,» mõtles Alekhsandre. «Aga ka meid ei ole teineteise jaoks olemas. Mina ja mitte midagi muud. Või vares ja mitte midagi muud. Huvitav, kas ta üldse lendab või ripub ühe koha peal paigal?»

Vares lendas aeglaselt, laisalt piki metsaserva, mõni kilomeeter eespool aga saagisid Thedo Shireli ja Evgeni Mikhadze jämedat külmunud puutüve, mis oli kaetud pehkinud, külmast kõvakstõmbunud kooretükkidega. Saag undas, kägises, kooldus, palgi alla kasvas pikkamööda niiske, kullakarva saepurukuhjake.

«Lähme sisse sooja, külm võtab nina ära, nii et ei pane tähelegi,» ütles Evgeni.

«Me ju alles tulime välja!» kostis Thedo.

Onn asus neist mõne sammu kaugusel, lumehange varjus. Onni katuse kohale oli tardunud hall suitsupilveke. Tähelepanelik vaatleja oleks märganud ümbruses veel mitut niisugust suitsupilvekest, mis andsid tunnistust teiste lumehangedesse uppunud onnide olemasolust, muidu oleks võinud arvata, et tegemist on täiesti asustamata paigaga. Onnis oli soe. Ahju peal pikutas Lado Tuguši. Ta tundis ennast halvasti; tegelikult ei olnud ta mitte niivõrd haige, kui kartis haigeks jääda. Väike tüdruk oli põlvili toolile roninud ja joonistas, kõht vastu lauda surutud, pliiatsijupiga koltunud paberilehele linde ja lilli. Tüdruk oli kuueaastane, ta nimi oli Marta.

«Kas pääsuke on niisugune?» hõikas ta Ladole ahju otsa.

«Noh, näita...» Lado kergitas pead. Marta tõstis paberilehe üles.

«Ma ei näe siit,» ütles Lado.

Marta libistas end toolilt maha, läks ahju juurde ja ulatas mehele oma joonistuse. Lado sirutas käe kasuka alt välja, võttis lehe oma kätte ja silmitses seda tükk aega. Marta ootas kannatlikult, tõstnud pea üles, nina kirtsus. Paberileht vajus longu ja Lado puhus selle serva ülespoole, teist kätt kasuka alt välja võtta ta ei viitsinud.

«On küll,» ütles ta lõpuks. «Ainult sa oled talle kulli noka teinud.»

«Missugune siis pääsukese nokk on?» päris Marta.

«Ti-i-lluke... nagu sina...» vastas Lado ja puhus jälle paberilehe serva üles.

«Anna siia!» nõudis Marta.

«Kull viis kanapoja ära... kuidas see luuletus oligi. Sina oled tibupoeg ja see on kull!» ütles Lado, vehkides paberilehega Marta pea kohal. Tüdruk püüdis lehte enda kätte haarata, kuid ei ulatunud. «Kanapoeg piuksus haledalt...» Lado lehvitas jälle lehte Marta pea kohal. «Ja kanapoja valgeid sulgi lennutas nurmel tuul...»

«Anna siia!» pahandas Marta.

Lado andis talle lehe kätte ja pistis käe kasuka alla tagasi.

«Me kõik oleme kanapojad... mitte keisrid ei valitse meie üle, vaid aeg,» ütles ta lakke vahtides, tal oli jälle igav, taas valdas teda tusk.

Marta läks laua juurde, ronis uuesti põlvili toolile, pööras lehe puhta poole ülespoole ja kastis pliiatsiotsa suus märjaks.

«Aga nüüd ma joonistan oma onu...» ütles ta endale.

«Tee talle mõõk ka kätte,» soovitas Lado.

«Sulle ma niikuinii ei näita,» tõmbus Marta turri.

Väljast kostis sae sahinat. Ahi undas kumedalt. Marta joonistas ühe käega meest. Lado Tugušil oli halb tuju nagu alati. Ta kannatas raskemeelsuse all, ta oli haige tülpimusest. Asumisel oli ta juba neljandat aastat, kuid ei suutnud sellega ikka veel leppida. Kui ta oli lõplikult veendunud, et ta ise oli vuti asemel võrku sattunud ja et ta sõnad ei jõua enam ei jumala ega inimeste kõrvu, siis murdus ta kohe ja kaotas huvi nii jumala kui ka inimeste vastu. Isegi ta kitarr hakkas kõlama nüüd hoopis teistmoodi kui varem, pill nuttis, oigas ja kaebles ta käes, kuni Thedo või Evgeni ei käratanud talle: «Aitab, jäta järele, halasta teistegi peale!» Ometi ümbritsesid teda siin, asumisel, nii nagu varem vabaduseski, inimesed, kes olid valmis teda kätel kandma. Kõik hüüdsid teda Ladikoks ja pidasid millegipärast oma kohuseks teda toita, kaitsta, välja kannatada ja, mis peamine, teda armastada. Muidugi mõista mängisid siin oma osa ka tema meeldiv hääl ja välimus. Varem, «headel aegadel» polnud gümnaasiumiplikad suutnud ohkeid ja vaimustushüüdeid tagasi hoida, kui ta oma pikkade kahvatute sõrmedega üle kitarrikeelte libistas, ja pidulauas oli ta toonud kuuldavale selliseid tooste, et nokastanud sõbrad olid olnud valmis tema eest kas või tulle hüppama. Sisse kukkus ta nii

tobedalt, et juhtunuks see kellegi teisega, oleks Lado ennast puruks naernud. Kui ta oleks seda lugu jutustanud ilma igasuguste ilustusteta, siis oleksid tuttavad tüdrukud oianud naerust ja öelnud talle, et ta on kõige suurem valevorst ja fantaseerija maailmas. Lado Tuguši arreteeriti vuti pärast, jah, just nimelt vuti pärast saadeti ta Siberisse ning lahutati pagan teab kui paljudeks aastateks kirsi- ja ploomipuuõitesse uppunud Kutaisist. Oleks ta vaid sel neetud päeval jalaluu murdnud ja Kutaisisse jäänud, siis istuks ta praegugi kuskil pidulauas thamadakohal. Ta võeti kinni Batumis, kuhu ta oli sõitnud linna kõige ilusama tüdruku sünnipäevale — ta kisti koos laternaga märgadest põõsastest välja ja teda süüdistati riigireetmises. Nähes, et protsess on kaotatud, oli tema kaitsja, ta isa parim sõber ja üle Gruusia kuulus advokaat, virutanud rusikaga vastu kaitsevõret, mille taga istus kahe kereka, vuntsidega sandarmi vahel Lado, ja hüüdnud: «Kes pagan küll ajas sind laternaga tänavale kakerdama? Kus tuli Diogenes välja...» Kõige hullem aga oli see, et ta ise ka ei teadnud, kas talle määriti kaela valesüüdistus või oli ta end teadmatusest tõepoolest mässinud mingisse keisrivastasesse vandenõusse. See, et sõbrad, nagu väitis advokaat, oleksid ta purju jootnud ja kasutanud teda ära pimeda tööriistana, ei olnud kuigi tõenäoline, sest kogu sellest loost teadsid nad vaevalt rohkem kui tema ise. Keegi ei suutnud meenutada ka seda, kellel oli tulnud esimesena pähe minna südaöösel paduvihmaga vutte püüdma, kes oli ärgitanud teisi tõusma lauast, kus oli kõike, võib-olla ainult linnupiima polnud. Võimalik, et see öise jahi idee pärines isegi temalt, kui ta oli tahtnud näidata end Batumi kaunitaridele täies ilus ja uhkuses — kas ta varem oli vähe taolisi lollusi teinud. Aga võib-olla oli ta, tõestamaks oma uljust ja mehisust, lasknud ennast tõepoolest teistel üles ässitada ja andnud laternaga vehkides tõesti türklastele mingeid signaale edasi. Seda ja kõike järgnevat mäletas ta täiesti selgesti. Vihm ja külm oli ta pea kohe kaineks teinud ja ta mäletas väga hästi, kuidas ta oli, latern käes, nagu viirastus hiilinud mööda mereäärset bulvarit. Ta uutes, just selle sündmuse puhuks teha lastud saabastes lirtsus vesi, pimedas nähtamatute põõsaste tilkuvad oksad peksid valusalt vastu nägu; ta oli pealaest jalatallani märg ja nüüd ei loobunud ta sellest tobedast ettevõttest juba lihtsalt enesearmastusest — siin-seal tema kõrval vilksatasid teiste laternate tusased nõrgad tuled, ja tal ei jäänud muud üle, kui jätkata märja rohu sisse kukkunud vuti otsimist. Tema oli ju Ladiko Tuguši, mitte aga teab

kes, ja kui teised said kätte igaüks ühe, siis tema pidi saama vähemalt kaks vutti! Ülejäänud osa ööst veetis ta kongis, istudes tsementpõrandal veeloigus. Vesi voolas ta riietelt ojadena, ta hambad plaksusid nagu hekilõikamiskäärid.

«Lollpead, ikka ei ole veel aru pähe tulnud!» käratas neile järgmisel hommikul uurija. «Kas olete juba ära unustanud, mis türklased teiega tegid?»

«Mina olen Kutaisist... ma olen siin külas,» püüdis oma süütuses veendunud Lado ikka veel end õigustada.

«Vait olla!» pani uurija tal suu kinni.

Kõik järgnev oli täiesti käsitamatu, ja jõudmata õieti toibudagi, leidis ta end juba Siberist. «See on ju ainult mood, härrased... nad jooksid moega kaasa! Mida teavad need kollanokad revolutsioonist!» oli tuntud advokaat, Lado isa lapsepõlvesõber Kita Tškonia asjatult hüüdnud kohtusaalis.

Revolutsionääriks sai Lado alles Siberis, õigemini, alles seal nägi ta esimest korda, et ilus ja lõbus poiss Ladiko Tuguši ei eksisteeri omaette, teistest sõltumata, ja et niikaua kui ta orjastatud, ent alistamatu isamaa veel hingab, on iga tema samm, iga tema tegu — olgu see siis kitarrimäng (tõepoolest, kuidas ta võis mängida kitarri niisugusel ajal!) või öine vutijaht — impeeriumi valvurite silmis kahtlane, rahutukstegev.

«Impeeriumi silmis pole süütuid olemaski,» püüdsid uued sõbrad talle selgeks teha. «See, kes vähemalt südameski ei soovi tema hävingut, ei ole üldse inimene.»

«Hävitage ta siis ära, tehke mis tahate, aga mind jätke rahule. Minusse see ei puutu. Kuidas te senini ilma minuta hakkama saite, laske samas vaimus edasi. Mul on muudki teha. Ema ootab mind kodus. Ta ei teagi veel, mis minuga on juhtunud. Arvab, et ma olen veel sünnipäeval,» püüdis Lado ikka veel säilitada Ladiko Tuguši iseseisvust ja sõltumatust. «Mis teil viga, teie olete siin juba teist-kolmandat korda, mõnel on peregi kaasas!...»

Osaliselt oli tal õigus (võib-olla just sellepärast hoidsidki teda ta uued sõbrad: Evgeni Mikhadze, Thedo Shireli ning Marta vanemad Liza ja Niko Makabeli). Evgeni ja Thedo olid juba vanad kogenud sunnitöölised, nad olid kiilaspead ja hambutud; Ladol aga oli suu täis tugevaid läikivaid hambaid, ja kui ta oma tihedat, jonnakat juukselakka suges, siis vaata et murrab veel kammi ära. Niko Makabeli oli küll esimest korda asumisel nagu temagi ja ta polnud ka

kuigi palju Ladost vanem, kuid tema oli koos naise ja lapsega ning ta elas omaette onnis. Lado aga polnud abielus, ta polnud veel korralikult tüdrukutki suudelnud. Tõelise suudluse maiku polnud veel tundnud ei tema ega need tüdrukudki, kellega juhus, pandimäng või veiniklaasist ammutatud uljus teda kokku olid viinud. Nende tüdrukute huuled olid pingul, erutusest ja häbelikkusest külmad, ja nad kadusid nii kähku ära, et Lado, kes oli samuti erutatud ja kohmetu nagu nemadki, suudles peaaegu ainult õhku ja peadpööritavat neiuhõngu, mida need hetkeks tema läheduses viibinud tüdrukud olid maha jätnud.

Aga Niko, nii nagu Evgeni ja Thedogi, oli saadetud siia süüdistatuna terrorismis, kuigi teised ütlesid, et enne läheb kaamel läbi nõelasilma, kui Nikost saab terrorist. Seda räägiti õhtuti, kui kõik olid kogunenud ahju juurde, ja sugugi mitte selleks, et Nikot vihastada, vaid niisama, naljaviluks. Ja ega Niko vihastanudki.

«Jah, nii see on. Tunnistan, ma olen süüdi... aga mul hakkas tast äkki kahju,» ütles Niko. Väljas aga möllas torm ja ulusid hundid.

«Vaenlast ei tohi haletseda! Vaata...» Evgeni pöördus Lado poole ja paljastas oma alumise igeme. «Kas seda saab andestada?»

Lado pööras tahtmatult pilgu kõrvale tühjadelt, hambututelt igemetelt, mida kattis valkjas härmatisetaoline katt.

Nagu Lado teiste juttudest taipas, oli Nikole tehtud ülesandeks kellegi kindrali tapmine. Ta oli varitsenud oma ohvrit kodustehtud pommiga ühel vähekäidaval tänaval, kuid selle asemel et lasta õhku tõld, millega kindral koju sõitis, oli ta viimasel hetkel visanud pommi vastu seina. Lööklainest uimastatuna oli ta tulnud teadvusele alles vanglas.

«Ta oli puruvana, juuksed ja habe hallid. Kui ta mind puu juures nägi, siis ta tõusis püsti — sai vist aru? Hüüdis: «Jumala eest!», aga endal käed värisesid...» jutustas Niko.

Veelgi enam pani Ladot imestama Niko naise Liza käitumine, mida ta ei suutnud mõista ega endale seletada, kuna armastusest teadis ta vaid seda, mida lauldi lauludes. Tema arvates oli Liza ennast elusalt matnud sellepärast, et ta oli kartnud tuua ilmale vallaslast, või siis oli ta olnud nii loll ja kogenematu, et oli tahtnud lihtsalt oma käitumisega tähelepanu äratada, teadmata üldse, mis teda ees ootab. Missugune tüdruk ei kadestaks raamatutes kujutatud armastustragöödiate kangelasi, kuid erinevalt Lizast mõistab enamik neist ometi, et need tragöödiad võivad olla kenad küll raamatutes, aga mitte elus. Esialgu Lado isegi irvitas Liza üle, kuni lõpuks tema silmad avanesid ja ta mõistis, et ta on saanud tahtmatult veelgi tugevama ja traagilisema armastuse tunnistajaks kui see, mida on kirjeldatud raamatutes. Muide, hiljem selgus, et Liza on talle kaugelt sugulane, ja isegi mitte nii kaugelt, et Lado poleks tema perekonda teadnud; ta oleks pidanud kas või kombe pärast tema murede ja rõõmude vastu huvi tundma. Lizaga vesteldes tuli Ladole pikapeale meelde kõik, mis ta oli oma arvukate vanatädide ja tädide käest kuulnud Liza perekonna kohta juba varem. See oli üks tuntumaid ja lugupeetumaid perekondi Tbilisis. Liza isa oli mingil kõrgel kohal Aadlipangas, ta oli seal vist isegi midagi direktoritaolist, ema aga oli õpetaja Püha Nino tütarlastegümnaasiumis ning oli mitme heategevusseltsi liige.

«Lapsest saadik kartsin ma kõige rohkem ema. Ma ei julgenud talle rääkides otsagi vaadata...» jutustas Liza tulle vahtides ja silitas hajameelselt naeratades ta süles magava Marta meekollast pead. «Mulle tundus kogu aeg, et ta heidab mulle midagi ette, on minu peale pahane, et talle miski ei meeldi. Ma ei mäleta ühtegi korda, kus ta oleks minuga pahandanud, aga nii mulle millegipärast tundus.»

«Ja niisugune ema suudles sind laubale ja andis sulle õnnistuse kaasa, kui ta oli kuulnud, kuidas sinuga lood on, ise aga läks teiste tütreid kasvatama,» nokkis teda Lado.

«Jah, ta õnnistas mind,» vastas Liza unistavalt. «Ma läksin nii ähmi täis, mul oli kangesti hea meel... Ma nutsin nii kaua, et oleksin peaaegu rongist maha jäänud.» Näis, nagu polekski Liza seda jutustanud, vaid valjusti mõtelnud, naeratades talle tules viirastuvale ema rangele, uhkele näole.

«Oleks ma seda raamatust lugenud, ma ei oleks uskunud,» imestas Lado pilkavalt. «Te olete ju nagu Nestan ja Tariel... ainult selle vahega, et seekord tuli Nestan Tarieli juurde kindlusse, aga mitte Tariel Nestani juurde, nagu see tundus olevat loomulikum õndsale Rustḥavelile. Teie loo lõpp on ka üpriski ootuspärane — mis tulema peab, see ei jää tulemata, nagu öeldakse. Kui ma luuletaja oleksin, siis paneksin teie loo värssidesse. Küll tobedad plikad saaksid

vesistada! Kas võib südantlõhestavamat lugu ette kujutada? Suursugusest perekonnast neiu armub revolutsionäärisse, terroristisse, kehtiva korra kukutajasse, kes käib loengute asemel salakoosolekutel ja kannab raamatute asemel kaenlas ajalehepaberisse mässitud omatehtud pommi. Suursugune tütarlaps on nii veendunud oma rüütli päästjamissioonis, et suurest õnnest unustab selle lihtsa käitumisreegligi, millest kinnipidamine on enne pulmi ühtmoodi soovitav kõigile preilidele, olgu nad siis haritud või mitteharitud. Rüütel aga pillab sandarmi nähes suure hirmuga pommi käest ja lendab ise õhku nagu lõoke, helge tuleviku päikesele vastu. Suursugusel tütarlapsel ei jää muud üle, kui oma rüütlile järele minna — mitte sellepärast, et ta häbeneks inimeste ees seadusliku abieluga pühitsemata kõhtu, vaid sellepärast, et ta armastab oma lõokest, ei suuda temata elada, ja kui helget tulevikku veel ei paista, siis on valmis tema järel minema kas või põrgusse. Nagu Orpheus ja Eurydike... aga pange tähele, ka siin on osad vahetatud. Julguse poolest igatahes annavad meie põlvkonna naised oma vanaemadele mitu silma ette! «Teil ei ole õigust mind minu lapse isast lahutada...» karjub suursugune tütarlaps sandarmipolkovnikule näkku ja lükkab oma märgatavalt ümardunud kõhu otse tema ette lauale, ka see sarnaneb kodustehtud pommiga, mis võib otsekohe lõhkeda ja lennutada õhku terve sandarmeeria, kui piiga ogarat, vabandust, õilsat nõudmist silmapilk ei täideta. Ja seejärel põlvitavad temake ja ta väljavalitu vanglakiriku pehkinud põrandal ja nutavad rõõmust, nagu ei ootaks neid ees mitte igavene sunnitöö, vaid tagasipöördumine paradiisi, kust nad on välja aetud ainult omaenda rumaluse tõttu. Nende käitumisest, veel enam aga sellest uuest tobedusest jahmunud preester ei tea enam, mida teha, kas neid õnnistada või needa. Aga nemad on õnnelikud, kas kuulete? Nad on õnnelikud!»

«Preester võttis tasuks Liza teemandiga prossi. Ütles, et ta palvetab meie eest,» katkestas teda Niko, kes vahtis naeratades tulle nagu Lizagi.

«Pidage, pidage, ma ei ole veel lõpetanud,» hüüdis oma pajatusest hoogu sattunud Lado. «Nad on õnnelikud, eks ole... armastus ülendab neid, nad tõid kõik ohvriks armastuse nimel. Teate ju: «Arm, sa teed meid orjadeks...» Aga nemad läksid veel kaugemale — sellest on neile veel vähe, et nad ise armastuse orjad on, nad tõid talle ohvriks ka sellesama armastuse vilja, puhta, mitte milleski süüdioleva olendi, kes on ometi sündimisest saadik ahelatesse pandud,

igaveseks sunnitööle mõistetud. Vaat see on teie armastus, mis peaks sünnitama headust ja halastust!»

«Marta saab õnnelikuks... ta peab õnnelikuks saama. See on hea, et ta näeb kogu seda koledust. Tema armastab vabadust rohkem kui meie ega loobu temast nii kergesti kui meie... kui ainult kõik meie kannatused ja piinad ei osutu asjatuks,» vastas Liza ja silitas ettevaatlikult oma süles magava Marta kollaseid juukseid.

«Teie kannatused ei ole asjatud! Nad kogunevad nagu püssirohi impeeriumi alusmüüri alla,» ütles selle peale Evgeni või Thedo, et lohutada ja julgustada Lizat.

«Te kõik olete hullud... püstihullud!» karjus kannatuse kaotanud Lado.

Varsti pärast seda Liza suri, surmgi ei suutnud kustutada ta huultelt rahulikku, hämmeldunud naeratust. «Hoidke ennast! Olge ettevaatlikud... Hoidke ennast!» sosistas ta enne surma palavikukuivade huultega. Kõik teadsid, et ta sureb ja et nad on surma vastu võimetud. Ladot kohutas sunnitööliste hulk, kes muudkui tulid ja tulid nende onni juurde... Kõik ühtemoodi sünged, ühtemoodi kahvatud, ühtemoodi habemessekasvanud, kogunesid nad surija onni ette. Ladole näis, et need on haudadest tõusnud koolnute hinged, kes ootavad kannatlikult, et elavad loovutaksid neile Liza hinge. Ka surm oli siin teistsugune — alasti, karm, ühine. Nagu ei puudutaks Liza surm mitte ainult ta meest ja last, vaid ka tervet maailma. Näis, nagu oleks tulnud selle hangedesse uppunud onni juurde kokku rahvas tervest ääretust impeeriumist, nagu kunagi olid kogunenud nõiad kätkislebavat vastsündinut vaatama. Vene arst vajutas Liza silmad kinni; poola preester luges oma keeles hingepalve; kirstu lõid alles toorestest, vaigulõhnalistest laudadest kokku soomlased. Keegi ronis katusele ja kinnitas korstna külge lipuvarda, lipp laotus laiali nagu linnutiib, lakatas tuules ja ta punane vastuhelk langes inimeste süngetele nägudele, nagu seisaksid nad lõkke ääres. Onni kohal vilkus suur täht, puhas ja hele nagu pisar.

Et Liza sureb, seda teadis Lado juba varem. Kas oli Niko nakatanud teda või tema Nikot, aga neil mõlemal oli tiisikus. Oma haigusest rääkisid nad niisama lihtsalt ja vabalt nagu oma armastusest. «Meil Nikoga on haiguski ühine...» ütles Liza naeratades ja Lado võpatas tahtmatult. Venelasest arst käis samuti tihti Makabelide onnis — kord oli palavik Nikol, kord Lizal; kuid ka arst ei öelnud midagi lohutavat, see, mis ta rääkis, röövis Ladol öösiti une ja

põhjustas kohutavaid unenägusid. «Tuberkuloos on sajandi haigus. Sellesse surrakse igal pool, Addis Abebas niisamuti nagu Siberiski,» kõneles arst ja koputas oma rahutute sõrmedega vastu lauda nagu vastu haige rinda, otsekui oleks ka see olnud haige. Jah, ka laud oli haige, haiged olid ka onni seinad, õhk, lumi ja ahjus undav tuli. Alles hiljem, ajapikku hakkas Lado mõistma, et ainus võimalik ravim selles kõdunenud, tõbises maailmas on kõnelda tõtt, ainult tõtt, vaadata alati tõele otse silma. Seda õpetaski sunnitöölisest arst oma sunnitöölistest patsientidele; see oli nende relv halastamatus võitluses elu ja surma peale — võitluses, mitte selle eest, et paari päeva võrra pikendada seda kõigile vastikuks muutunud koeraelu, vaid selle eest, et sünniks täiesti uus elu.

«Ma olen päris kindel, et kunagi oli surematuse eliksiir tõepoolest inimese käsutuses, kuid ta ise hävitas selle, kuna ei suutnud mõista selle surematuse mõtet. Õigemini, ta ei suutnud taluda teadmist, et ta peab igavesti olema tunnistajaks kas omaenda või teiste orjapõlvele. Kuid ometi ei suutnud ta loobuda surematusest kui ideest ja mõtles välja jumala. Igatsus kaotatud surematuse järele sünnitas jumala nagu ebaseadusliku lapse, sest jumal ei ole midagi muud kui südametunnistuspiin, tunnistajale pealepandud karistus, mis ei lase inimesel end vabastada kalduvusest orjalikkusele. Aga niikaua kui inimene on ori, on ükspuha, millesse ta sureb, kas tiisikusse või liigsöömise läbi,» kõneles venelasest arst.

Kõik ümberringi toimuv tundus Ladole seosetu ja lõputu viirastusliku unenäona. Tal ei olnud selle unenäoga midagi ühist, ta ei saanud aru, miks pidi seda nägema just tema, kuid ometi ei suutnud ta ka ärgata. Ta tundis, et hukkub, et see uni kägistab teda, hävitab ta. «Veel üks päev, ja mu lauluke on lauldud!» uuristas ajus mõte, mis oli terav ja külm nagu jääpurikas. Iga hinna eest tuli sellest unenäost välja rabelda, üles ärgata. Vaevalt oli tuli kustutatud ja ta oli silmad sulgenud, kui talle viirastus verine rögalärakas, millest roomasid välja tiisikusebatsillid nagu sipelgad lõhutud sipelgapesast ja ronisid ta kössitõmbunud kehale, tungisid talle suhu, ninasõõrmetesse, kõrvadesse; sisistades, sahistades ja vingudes otsis loendamatu hulk halastamatuid batsille endale uut pesapaika. Seejärel näis talle, et kõik hambad on suus lahti, ja ta püüdis neid asjatult tagasi torgata valge härmatisega kaetud igemetesse. «Ma jooksen ära! Teie ilmselt kavatsete siin surmani kükitada, aga mina ei ole elus veel midagi näinud,» kaebas ta hommikul Nikole,

Thedole ja Evgenile. «Miks ma pean siin koos teiega istuma. Mina ei ole ühegi kindrali elu kallale kippunud, mina käisin ainult vutijahil, üks kord, saatan eksitas... Miks ma pean kandma niisamasugust karistust nagu teiegi?» — «Hea küll, aitab... jää rahule!» vaigistas teda Thedo või Evgeni. «Kas sa arvad, et põgeneda on niisama lihtne? Põgenemine on järeleandmine, see on enesetapp! Aga meie võitleme ja see, et me siin oleme, näitab seda — laager jääb tühjaks alles siis, kui me oleme võitnud, või siis, kui me oleme võitlusest loobunud. Ka sinul ei lase me põgeneda, sina kuulud nüüd samuti meile. Me seome su kas või köitega kinni, aga põgeneda ei lase. Siit on sinust kangemadki poisid jalga lasknud, aga kaugemale kui huntide lõugade vahele pole nad jõudnud.» — «Ja mis siis... parem õgigu mind hundid kui et... kui et...» Lado hakkas ärritusest kogelema; ta haletses Nikot ja ei julgenud välja öelda «parem see, kui kärvata tiisikusse». Kui ta poleks nende inimestega kohtunud, oleks ta ilmselt tõepoolest hukkunud. Pärast selliseid kõnelusi viskus ta kummuli narile ja nuttis kibedalt nagu petetud ja mahajäetud naine. Ta ei mõistnud ise ka, mis temaga toimub; kord tuli tal tahtmine endal käsi või jalg otsast raiuda, kord tahtis ta alla neelata mõne kõva ja terava eseme. Korduvalt pidid teised tal noa käest ära võtma või kiskuma tal vägisi lahti hambad, millega ta oli klammerdunud lauajala külge, või tõmbama tal kurgust välja pooleldi allaneelatud lusika või pliiatsi. Hea, et ta oli sattunud kokku just nendega, nad kannatasid välja kõik ta tembud, jändasid temaga, andsid talle vahel ka naha peale ja pilkasid teda; pikapeale panid nad talle aru pähe. Ükskord hiilis ta südaöösel onnist välja, võttis pesu seljast ja heitis ihualasti lumehange. «Eks leidke mind nüüd üles, kui te nii targad olete,» mõtles ta kahjurõõmsalt ning puges aina sügavamale lumme. Seekord päästis teda üksnes laul; endalegi märkamata oli ta laulma hakanud, muidu poleks teda küll ükski vägi lume seest üles leidnud; hääle järgi avastasid teised ta asukoha ja kaevasid ta puukõvaks külmunud keha hangest välja. Ühel ilusal päeval teatas ta kõikide hämmastuseks, et ta on neid senini petnud, kuna oli lootnud end sellega päästa, aga nüüd teatab ta neile, et sel ööl polnud ta Batumi puiesteel mingeid vutte otsinud ja et ta ei ole üldse mitte Lado Tuguši, nagu on kirjutatud tema toimikus, vaid kunningas Solomon Teise pojapoeg, viimane Bagratiidide järeltulija, ja et laternaga oli ta andnud türklastele märku oma valitsemisaja algusest.

«Kui ma sain täisealiseks, siis ütlesid mu kasuvanemad, kellele mu pärisvanemad olid mind kasvatada andnud, et kui ma tunnen end troonileasumiseks valmis olevat, siis mingu ma Batumisse ja vehkigu mere ääres laternaga. Selle märguande peale pidid türklased tungima suure väega Gruusiasse ja andma mulle tagasi minu trooni... Aga kellelgi hakkas kade ja ta reetis mind, mis on grusiinlaste puhul üsna tavaline nähtus, ja selle asemel et saada kuningaks ja teidki hädast välja aidata, kõdunen ma nüüd siin koos teiega ilma jumalata ja ilma kroonita.» Lõpetanud selle kõne, tõusis ta püsti ja astus, selg majesteetlikult sirge, uhkelt, kiirustamata uksest välja.

Kui ta kuulajad olid toibunud ja talle järele ruttasid, pani ta juba püksinööpe kinni, aga lumele oli suurte kõverate kollaste tähtedega jäädvustatud ta kuninglik nimi — ilma täishäälikuteta, nagu vanades ürikutes kombeks oli, et tinti ja pärgamenti kokku hoida. «SLMN» — võis lugeda lumelt. Pärast seda kutsuti teda kas Ladoks või SLMN-iks, vastavalt ta tujule ja käitumisele antud hetkel. Kord oli ta Lado, kord Solomon Kolmas, kord süütu väljasaadetu, kord reedetud ja troonist ilmajäetud kuningas. Ise ta seda kahestumist ei märganud, sest mitte kunagi ei olnud ta Lado ja Solomon samaaegselt, need kaks ei kohtunud teineteisega ja nad ise ka ei mõistnud, miks üks neist loovutas äkki koha teisele. Niko matustel näiteks (Niko elas kõigest poolteist aastat kauem kui ta naine) esines ta Solomon Kolmandana ja pidas kalmistul matuselistele kõne; aga kui ta koju tuli ja ahju otsa ronis, muutus ta jälle Lado Tugušiks, mõtlikuks, kurvameelseks, õnnetuks meheks, kes mõttes kandus otsekohe igevesti päikesepaistelisse ja õitsvasse Kutaisisse. Seda, et kõigest viis minutit tagasi olid Evgeni ja Thedo ta suurivaevu vabastanud raevunud sunnitööliste käest, ta enam ei mäletanud. Asja oli ta Solomon Kolmandana kutsunud rahvast üles kindlustama Bagratiidide trooni alustugesid ning näitama üles truualamlikkust, haua juurde kogunenud sunnitöölised-revolutsionäärid aga olid hakanud punaseid lippe lehvitama ja tema poole rusikaid viibutades karjuma: «Maha keiser... maha isevalitsus!» Ent ükskõik kas ta oli Solomon või Lado, alati tundis ta Marta ära ja täitis vastuvaidlematult igat tüdruku soovi. Pärast Niko surma jäi Marta elama nende onni ning kolm meest armastasid ja hoidsid teda nagu maa-alusesse koopasse sattunud oma viimast tikku. Vanemate eluajal olid nad suhtunud Martasse nii nagu igasse teisesse lapsesse, nad olid teda armastanud ja hoidnud, kuid selles ei olnud

midagi erilist. Aga kui nad olid näinud kahe haua vahel seismas orvuksjäänud last, õrna ja kahvatut nagu varane lilleõis, kuid samal ajal ka rahulikku ja tarka nagu puhtuse, valguse ja headuse kehastus, mis oli võtnud lapse kuju vaid selleks, et meeletu, südametu, iseennast õgiv maailm, mis oli juba tõstnud käe selle lapse hävitamiseks, kas või värahtaks, tajuks kas või korraks oma hullust — siis tundsid kõik kolm ühekorraga, et selle väikese olendi päästmine ongi nende elu mõte, et ainult tema suudab õigustada nende sassis elukäike, nende kodutust ja üksildust, nende ärateenitud või teenimatut vangipõlve. Ajapikku muutus Marta nende lootuste, usu, eesmärkide ja unistuste sümboliks, ja ise seda märkamata, püüdsid nad temasse panna, säilitada tema hinges kõike seda, mis oli neis endis veel inimlikku, puhast, rüvetamatut. Nõnda korjavad üksikud vanainimesed raha hoiukarpi oma matuste tarvis — kopikahaaval, käte värisedes, õndsaliku erutusega, et tänu sellele hoiukarbile ei jää nad maha matmata; seda hoiukarpi ei peida nad võõraste pilkude eest, vaid, vastupidi, hoiavad teda kõige nähtavamal kohal, see ei sisenda neisse mitte ainult lootust, vaid ka uhkust. Nad olid õnnelikud Marta olemasolu üle, nad austasid teda nagu pojad ema, hellitasid nagu vennad ainsat õde, suhtusid temasse nagu külalised perenaisesse.

«Kas suudab veel miski päästa Gruusiat?» hõikas mõnikord Martale ahju otsas lesiv Lado.

«Suudab küll!» vastas lühidalt Marta, kes sirvis raamatut, joonistas või riietas onu Thedo tehtud nukku.

«Kust sina seda tead, laps... kust sa tead?» kahtles SLMN nukralt.

«Tean küll,» vastas Marta kindlalt, kangekaelselt.

Ta teadis tõepoolest rohkem, kui ta rääkis. Ta teadis, et kuskil kaugel metsade ja mägede taga seisab kivimüüriga ümbritsetud kahekorruseline maja, milles elavad Marta kõige lähedasemad inimesed. Hoovis kohisevad pärnad, rõdupostide ümber lendlevad vidistades valgerinnalised pääsukesed, talliuksest vaatab välja läikivate ahhaatmustade silmadega eesel — selle eesliga käis kunagi koolis ta tädi. Kunagi ammu kogunesid selle maja asukad õhtuti suure kõhuga portselanlambi ümber ja Marta vanaema luges paksudest kuldses köites raamatutest ette igasuguseid lugusid, mida võis kuulata lõputult, nii et kapisuurune kell andis märku, et tuleb magama heita, ja kui range hoidja Agathia, kes oli kasvatanud Marta isa, onu ja tädi, hakkas lapsi magama panema, tõusis majas alati suur lärm (Marta

muigas iga kord, kui ta seda pilti endale ette kujutas). Marta teadis, et see maja on ka tema kodu, ja kuhu ka saatus teda ei viiks, ei unusta ta kunagi selle maja olemasolu ning ta nägu ja tema süda on alati pööratud selle maja poole. Ta teadis ka, et ta onu Alekhsandre on kõige tugevam, julgem ja parem inimene maailmas ja et kui Marta ei leia koduteed, siis otsib onu ta ise üles — ta läheb kas või läbi kivimüüri, laskub kas või põrgusse, tõuseb kas või taevasse, aga leiab Marta üles. Tal on küll üks käsi, aga mis sest — katsugu vaid keegi talle teele ette jääda või Martale liiga teha. Isa oli talle onust nii palju rääkinud, et ta tunneks onu juba kaugelt ära; ta oli nii palju kordi joonistanud ühekäelist meest, et oleks imestanud, kui onu oleks näinud välja teistmoodi. Ka praegu joonistas Marta oma onu. Onnis oli tunda pestud põranda lõhna, ahjus, mille otsas lamas Lado-Solomon, pragises mõnusalt tuli, väljast kostis sae sahinat, ja Marta ei teadnud, ei osanud arvatagi, et juba mõne minuti pärast näeb ta oma onu, mitte paberile joonistatud, vaid tõelist onu. Kui ta oleks aknast välja vaadanud, siis oleks ta juba praegu märganud lumel musta täppi, kuid muidugi poleks talle pähegi tulnud, et see lähenev must täpp ongi tema onu Alekhsandre. Saanud pahaseks, et Lado oli võrrelnud tema joonistatud pääsukest kulliga, joonistas ta nüüd Lado kiuste ühe käega hiiglast. Sae sahin vaibus äkki, kuid Marta ja Lado ei pööranud sellele tähelepanu. Nähtavasti olid mehed nõuks võtnud hinge tõmmata.

«Vaata... ei tea, kas mulle näib nii või tuleb tõesti keegi siiapoole?» ütles Thedo Evgenile, kes pöördus ümber ja märkas samuti nende poole tulevat võõrast.

Tõrvapiisana pisike vares lendas aeglaselt, laisalt piki metsaserva. «Ta tiirleb kogu aeg minu ümber,» mõtles Alekhsandre. «Tunneb, et hakkan kärvama... Haistab surma ja enam maha ei jää. Ei jää enne maha, kui on mu silmad peast välja nokkinud ja endale sisse kugistanud! Hei, va kraaksuja! Kas sa arvad, et ma teadsin, mis ma tegin? Nii nagu ma pimedana sündisin, nii olen ma ka terve oma elu elanud. Seda sa ju tahtsidki, va Zossime... Kui sa loodad maiustada, siis sa eksid. Need silmad on kibedad, mürgised... et ma kärvaks! Nad ei ole näinud midagi peale inetuse ja sopa; see on sama hea, kui sa neelaksid alla kaks sapipõit! Aga sa pead nad alla neelama ja ära seedima, sest nad on näinud õe rüvetatud ihu. Ja peale selle näevad nad veel sind, sa nurjatu, veel hullem koletis kui ma ise. Mis sa seal eemal tiirutad? Lenda lähemale, ära karda, ma olen sulle tänulik, kui sa nokid ära ja

neelad alla kõik, mis ma olen näinud ja mäletan. Lenda siia, muidu ma räägin kõigile, missugune räpane koletis sa oled. Saa aru, loll, ma ei karda mitte surma, vaid elu. Kui sa mind häbened, siis ma ei vaata sind...» Ta kattis silmad käega. Silmad valutasid tuimalt, lakkamatult, see oli isegi hea; äkitselt saabunud pimeduses tantsisid silme ees punased sädemed.

«Loll... loll!» kordas ta mitu korda valjusti, mitte kellegi poole pöördudes, mitte kedagi silmas pidades, lihtsalt niisama. Ta läks edasi, hoides kätt endiselt silme ees. Paindumatute, külmast kangete kasukahõlmade küljes klirisesid jääpurikad, ta ise aga ei tundnud, et ta käib, mõtleb, hoiab kätt silmade ees. «Aneta insener teadis vähemalt, keda ta peab peksma, aga mina ei tea sedagi... ei ole eluaeg teadnud.» Ta võttis käe silmade eest ära ja vaatas oma kätt täpselt niisamuti nagu kuus kuud tagasi koduõuel pärnade all. Punased sädemed tantsisklesid nüüd ta peopesal. «Ptüi, neetud kõlbmatu veri!» ütles ta ja hõõrus kätt vastu kasukat, nagu oleks see tõepoolest verine.

Teda oli juba märgatud, kaks meest külmunud, pooleldi läbisaetud palgi juures nägid teda juba. Nad olid ka juba aru saanud, et neile läheneval mehel ei ole kaenlas mitte puuhalg, vaid et see on ettesirutatud külmast kange kasukavarrukas; ja mõlemad taipasid juba, kellega neil on tegemist. Kui nad seda välja ei öelnud, siis vaid sellepärast, et kartsid pettuda, eksida oma oletuses, sest nad tahtsid väga, äkki oli neile väga tähtis, et tulija oleks just nimelt see, kelleks nad teda pidasid, kes nende ettekujutuse järg pidi just selline olemagi. Vaadates, kuidas ta sumpab läbi lume, kordasid nad endamisi tema nime, kuigi nad polnud teda varem kordagi näinud. Ja ometi oli ta ainus inimene, keda nad ootasid, kes pidi tingimata tulema tollest teisest maailmast, kui too maailm veel üldse olemas oli, kui oli veel üldse olemas vennaarm kui niisugune. Nad olid sunnitöölised, ja tähtsam kui leib, vesi ja tuli oli nende jaoks usk, et ühe venna kõrvad ei jää kunagi kurdiks teise venna õnnetusele, kus ta ka ei viibiks, et see ei anna talle kuskil asu, muudab kibedaks ta leivapala ja kivikõvaks ta peaaluse, ei anna talle enne rahu, kui ta ei ole teinud seda, mida teised peavad võimatuks. Hetke pärast ütleb Thedo: «Löödagu ka mul käsi otsast, kui see ei ole Niko vend Alekhsandre...» Ta häälest kuuldub hämmastust, rõõmu, aga ka muret. Sest kui see tõesti tõsi on, siis leiab nende usk küll kinnitust, aga Martast peavad nad siis loobuma, sest Martat ei jäta onu siia enam ainsakski päevaks. Juba mõtlesid nad ka sel-

lest — oma mõtet veel sõnastamata, ebaselge hirmu ja ebaselge rõõmuga, nagu see on omane kõigile ootajaile, keda ründavad just viimasel ootuseminutil kõikvõimalikud «agad» ja «kuid».

«Löödagu ka minul käsi otsast, kui see ei ole Niko vend Alekhsandrel» ütles Thedo ja Evgeni vaatas talle imestunult otsa, nagu polekski ta ise sedasama mõtelnud. Aga Alekhsandre ei näinud veel mitte midagi peale varese. Ta ei olnud kindel isegi selles, et ta tõepoolest edasi liigub, eemaldub millestki ja läheneb millelegi, ta vaevaliselt tõusvad jalad kandsid nagu iseenesest ta kurnatud kangestunud keha onni ees seisvate meeste poole. Ta kuulis vaid jääpurikate klirinat, ja talle näis, nagu oleks ta naasnud kaugesse lapsepõlve, nagu tassiksid nad koos Nikoga jälle kooli inimese luukeret, mille ammugi klassinurgas vedelnud kondid olid nad nädal aega varem koju viinud, et luukere kokku panna. Selleks oli neil kulunud nädal aega. Nende toa põrand oli olnud konte täis; neil ei olnud aega süüa ega mängida, nad ei lasknud sisse ei Anetat ega Agathiat, kes ähvardas ja palus neid asjatult näidata, mida nad seal ometi teevad. Luukere kasvas pikkamööda, üks kaelalüli purunes, nad pidid lõikama puust välja uue lüli, mistõttu kolp kaldus pisut viltu ja jäi mulje, nagu oleks luukere püstijalu tukkuma jäänud. Kui nad luukere toast välja kandsid, pillas Agathia pestud taldriku käest ja langes risti ette lüües põlvili maha, aga nad ei teinud sellest väljagi, nende kogu tähelepanu oli suunatud luukerele, et mitte komistada ja seda kuidagi vigastada. Nad ei vaadanud ka vanaisa poole, kes tuli neile trepil vastu, kuid astus kiiresti tagasi, et anda nagu kuningalipule teed klõbisevale luukerele, mis pojapoegade käte vahel kõikus. Näis, nagu kestaks veel praegugi see päev, mil nad õnnelike ja uhketena kandsid mööda Urukhi tänavaid luukeret, too aga, hauast üles tõusnud, liikus vaarudes ja kägisedes edasi, pea pisut viltu, nagu noogutaks ta tervituseks ja kõõritaks samal ajal umbusklikult ilmaelu, mida ta polnud enam ammu näinud.

Luukere vaarub ja kägiseb, Alekhsandre tunneb tema raskust, õigemini poolt sellest, sest nad kannavad teda koos Nikoga. Ta ei näe Nikot, luukere varjab ta ära, aga Alekhsandre tunneb selgesti, et vend on niisama õnnelik ja uhke kui temagi. Vennad lähevad kooli. «Issand karistagu teid!» pomiseb väravast väljavaatav mutike. Isegi koerad on tummad ja vahivad neile hämmastunult järele. Terve küla kardab neid, nemad aga ei karda ei surma ega tulevikku, tulevikku, mis varem või hiljem muudab neid endidki samasugusteks luukeredeks. Oma teost ja julgusest elevil vennad läbivad Alekhsandre teadvuse, see mälestus on tema külmast kangestunud kehas, seiskunud veres — veres, mis purskas kuus kuud tagasi isakodu õues pärnade all ta ninast nagu naer, nagu mõru naer. Vennad eksisteerivad üksnes selles veres, tegelikult ei ole neid olemas. Nagu eksinud orvud, hulguvad nad möödaniku põlismetsades, suutmata leida koduteed, sest kodu pole neil kunagi olnud. Neile näib, nagu väljunuksid nad kodunt ja läheksid kooli. Nad ei tea, et kooli, mis avaks neile päritolu saladuse, pole olemas, nad ei tea isegi seda, et selline saladus olemas on, nad ei tea, et tegelikult pole nad mitte luukere kokku pannud, vaid et nad on tahtmatult, ise seda teadmata, püüdnud välja selgitada oma tõelist päritolu. Nad ei tea oma minevikust rohkem kui pime ja kurt ümbritsevast maailmast. Aga kas siis pimedad ei näe? Või kas siis kurdid ei kuule? Nad näevad ja kuulevad, kuid teistmoodi — nägemine ja kuulmine on neil veres ja seetõttu on need meeled jumalikud, piiritud, mis ei võta tõde vastu mitte esemete ja helide kaudu, vaid vastupidi, on üksnes tõe kaudu võimelised vastu võtma esemeid ja helisid, mida tegelikult nende jaoks ei eksisteeri. Tegelikult oli Alekhsandre üksi; sammudes piki lumist metsaserva, tundis ta, et võtab osa millegi väga suure ja tähtsa lõpust, surmast või siis on vähemalt selle lõpu, surma tunnistajaks. Ta veri undas, helises, pulbitses, ta sisima sügavatest salasoppidest kerkis üles luukere, ärakuivanud ja viljatu nagu nende sugupuu — sedasama juurtega üleskistud puud oleksid nad nagu kandnudki Nikoga läbi Urukhi küla oma kihelkonnakooli. Väljasurnud suguvõsa luukere sirutas end välja Alekhsandre veres; purpurpunane, silmaavades muda, kehatu, haaras ta oma krigisevate kätega Alekhsandre hinge ja mõistuse järele, mis põgenesid üks ühele, teine teisele poole nagu metsa eksinud orvud öökulli kiirgavate silmade eest. Ta hing ja mõistus ei teadnud, kelle luukere see on, kuid tundsid, et peaksid seda kindlasti teadma, kas või selleks, et nad selles põlismetsas ei kaotaks teineteist, et äralõigatuna maailmast jääda ometi kokku. Nad tundsid ka, et luukere ei vehi kätega mitte selleks, et neid hirmutada, vaid et neid peatada, tagasi kutsuda ja teatada neile midagi väga tähtsat ja vajalikku, ent hirm sai uudishimu üle võitu, nad ei suutnud, ei julgenud läheneda ja vaadata pimedatesse tühjadesse avaustesse ta kolbas, kuigi teadsid, et just sealt leiaksid nad vastuse küsimusele, mis puudutab nende tekke, nende orvupõlve ja

nende hukkumise saladust. Luukere kasvas pikkamööda suuremaks, nüüd ei kandnud teda enam Alekhsandre ja Niko, vaid ta läks edasi ise, kuna nemad otsisid teineteist luuõõntes, hulkusid mõttetult ja lõputult neis tühemikes ringi nagu hiired vana mahajäetud maja koridorides. Luukere valendas jõuetu talvise päikese käes silmipimestavalt ja Alekhsandre püüdis asjatult pääseda välja ta lõpututest käikudest, igavese vaikuse ja külma mõjupiirkonnast. Õieti ta ei püüdnudki seda, ta oli selle seisundiga juba harjunud, ainult et ei mõistnud, mis sidus teda ennast selle luukerega, kus ta pidi leidma koha omaenda tähtsusetule, masendavalt väikesele kogule selles eemalepeletavas, tohutu suures, temast endast mõõtmatult palju võimsamas ehituses, mille rohmakus, läbitungimatu tundetus ja tühjus meelitasid, kiskusid ja imesid teda aina rohkem endasse. Ta ei teadnud, et ta ise on selle luukere väike, kuid hädavajalik osa, midagi kaelalüli taolist, ilma milleta ei seisaks kolp otse, vaid vajuks viltu. Ta ei teadnud veel palju muudki. Ta ei tajunud, et ta liigub ikka veel edasi, et ta on ikka veel olemas, et teda on võimalik näha, et teda on juba nähtudki ja arvatud ära, kes ta niisugune on. Ta ei teadnud, et ta on juba kohale jõudnud, oma eesmärgi saavutanud, et vend, keda ta oli otsinud suguvõsa luukere kondiõõnsustes, puhkab mullas vaid mõne sammu kaugusel, uskudes ja lootes kindlalt, et ta tütar ei jää maailma üksi, võõraste inimeste lükata ja tõugata. Ta ei teadnud ka seda, et Niko oli jätnud tütrele enne surma tema nimele adresseeritud kirja — midagi muud polnud tal jätta. «Ma olen alati sinusse uskunud ja sinu üle uhkust tundnud. Igavesti sinu vend Niko», loeb ta juba mõne minuti pärast ja need sõnad rõhuvad teda nendes kätkeva ülevuse, lihtsuse ja ränkusega, kuid teevad samal ajal ka õnnelikuks, sest ta leiab neist oma elu mõtte ja õigustuse. Aga esialgu ei teadnud ta sellest kirjast veel midagi ega osanud arvatagi, et kellelgi võiks kunagi tulla pähe talle kirja kirjutada, nii nagu ema oli kirjutanud Nikole ja Niko emale. Ta ei teadnud veel, et seda ainsat temale adresseeritud kirja kannab ta põuetaskus kuni surmani. «Või niisugused on siis Niko sõbrad tegelikult ...» ütleb ta mõni tund hiljem, aga praegu on tal neist ikka veel seesama ettekujutus, mis oli kujunenud välja teeäärses kõrtsis tema ja Maro pöörasel pulmapäeval. Ta ei tea ka seda, kui suurt valu ta valmistab Niko tõelistele sõpradele, kui ta Marta nende juurest igaveseks ära viib, kui ta kannab hapra esemena hoolikalt sissemässitud tüdruku salaja onnist välja, kus kolm sunnitöölist, kolm impeeriumile eriti ohtlikku inimest, on teda hoidnud ja kaitsnud samasuguse hoole ja armastusega nagu maa-aluse koopa asukad oma viimast tikku või kõrbeelanikud kaevu. Ta ei tea ju veel sedagi, et see tüdruk üldse olemas on, et ta nimi on Marta, et ta on kuueaastane, ja kuna ta on vangipõlves sündinud, siis on ta pärast seda, kui on õppinud pliiatsit käes hoidma, joonistanud üksnes lilli, pääsukesi ja ühe käega vägilast, sest ta lapselikus ettekujutuses on tema kaugel kodumaal ainult lilled ja pääsukesed, mida valvab ühekäeline vägilane. Ta ei teadnud ka seda, et kogu see ääretu, näotu, viljatu maa; mille ta oli läbinud pimesi ja huupi, on asustatud lastena unistavate sunnitöölistega, kellest igaüks kannab südames oma lilli ja pääsukesi ja kes on valmis nende päästmiseks välja kannatama ükskõik milliseid koledusi, ükskõik milliseid alandusi ja piinu. «Teie, kes peate ennast vabadeks inimesteks, elate ja surete ilmaasjata! Tõelist vabadust te kardate, nagu noor roheline poiss kardab naisterahvaga kahekesijäämist,» ütlevad talle samal õhtul Niko sõbrad, kes on kogunenud tema saabumise puhul tubakasuitsu ja märgade kasukate lehaga täidetud onni; nad on kohutavad ja eemaletõukavad, sunnitud elama ajas ja ruumis, mis on eluks kõlbmatud, ning on seetõttu enneaegselt vananenud, moonutatud, nad räägivad susinal oma hambututе suudega, kuid ometi on nad puhtad ja kirglikud nagu lapsed ja nad usuvad vääramatult lilledesse ja pääsukestesse. «Sündigu neist haudadest uus Gruusia!» ütlevad nad Niko ja Liza haua juures põlvitavale Alekhsandrele. «Uus Gruusia, mis on niisama noor nagu Marta, niisama tugev ja tark nagu Marta,» ütlevad need elukooli läbiteinud mehed, kes vaatavad ometi pisut hämmeldunult kahe pulmavoodina valge ja puhta hauakünka vahele põlvililangenud meest. Aga kui kõigest kuuldust jahmunud Alekhsandre võtab kasukataskust välja pudeli ning valab venna ja vennanaise hauale Urukhi viina, siis haaravad nad tal pooltühja pudeli käest ja tormavad lõbusalt käratsedes nagu lapsed haudade juurde ja hakkavad viinast lund ahmima. «Niko ja Liza terviseks ... olgu nad alati, olgu nad igavesti meiega ...» ütlevad nad viinast lund süües, nagu ei mälestaks, vaid tervitaksid nad Alekhsandre venda ja vennanaist. Neid vaadates naeratab Alekhsandre, tunneb end julgemalt, ta on nagu millestki vabanenud ja märkab alles nüüd, et temagi suu on täis viinaga immutatud lund.

Praegu aga liikus ta alles oma eesmärgi poole. Tal tuli teha veel paar viimast, ebainimlikult rasket sammu, enne

kui ta jõudis Thedo ja Evgeni juurde, nägi neid, nende näod jõudsid ta teadvusse ja ta pomises kuivade, lõhenenud huultega: «Tjumen... sunnitöö... vend!» Ta ei teadnud veel midagi.

15

Koitma ei hakka veel niipea. Eemal, Alazani oru kohal on märgata punakat kuma; seal põletatakse juba nädalapäevad kulu ja suitsulehk kandub, eriti aga tuuliste ilmadega, siiamaale. Kõik on sellest lehast läbi imbunud, see tungib kõikjale nagu lakkamatu sääsepiringi. Tuul tõuseb, keerutades üles kuiva mullatolmu, mis pimestab silmi, tungib suhu, mistõttu vaikivad kõik, kes sel varahommikul on kodunt välja tulnud. Rongi ootavad inimesed suruvad end vastu jaamahoone seina, nad ei paista väljagi oma kottide ja korvide vahelt, tuule poolt küljest on nad katnud näod mütside ja rätikuservadega, nagu kardaksid näha midagi hirmsat. See on ainus asfaldiga kaetud maatükk terves Tsnoris, asfaldisaareke kuivanud, kurnatud maa ookeanis, mis on nii pisike, et tuul on katnud ta üleni tihedate tolmulainetega. Pelutavasse pimedusse oli kadunud tühja rongi vari. Umbes tunni aja eest oli rong saabunud Tbilisist, tagasisõiduni oli veel tükk aega, asfaldil istujate ootusel ei paistnud lõppu, aga kui nad olid kord juba tee ette võtnud ja juba eelmisel hommikul kodunt tulema hakanud, siis ootasid nad parem juba siinsamas, rongi juures, et ei pruugiks enam muretseda ja närvitseda. Rong oli neid õpetanud, et ole aga alati esimesena jaol, muidu ei saa midagi, ei piletit ega paigakest sel asfalditükilgi, mis oli inetult maapinnale löödud nagu lakkpitsat pakile.

On veel vara. Varsti peavad jõudma kohale tilisangid Signahhist ja Thelavist, mis toovad reisijaid jaama ja viivad hommikuse rongiga saabunud küladesse laiali. Alekhsandret ja Martat tilisang ei huvita, nad on juba peaaegu kodus, kodukülast lahutab neid kõigest viis kilomeetrit, lausa lõbu on see vahemaa jalgsi maha käia. Aga nad ootavad hommikut, sest Alekhsandre ei taha, et Marta jõuaks koju pimedas. Juba hakkab saabuma rahvast ka turule. Ettevaatlikult, arglikult kopsivad eeslite kabjad külmas teetolmus. Siin-seal vilksatavad pihkusurutud jämedate plotskite punased silmad. Tanumatesse kokkusurutud pimedus on suitsulehaline: Alazani orus põletatakse kulu, ja mustavas taevas peegeldub tule punane kuma. Pühapäeval on Tsnoris suur turg, pühapäeviti tuleb ka rongilt rohkem inimesi maha, kuid selles rahumeelses saginas ja suminas on midagi ärritavat, rahutukstegevat, kahtlustäratavat, sest inimene nagu iga teinegi loom on ohtlik niikaua, kui sa teda ei näe, niikaua, kui sa ei saa talle otsa vaadata. Kapjade klõbinal, kõhud korisemas, lähevad mööda raskelt koormatud eeslid. Turuplats täitub märkamatult inimeste ja kariloomadega. Hääletult ja kiiresti sõlmitakse lahti kompsud, kotid, korvid ja paunad, kastest niisketele müügilaudadele laotakse välja higi ja lootusega üleskasvatatud viljad. Ikka ei ole veel midagi näha, inimesed askeldavad pimeduses; see on nagu dekoratsioonide vahetus laval, kus vaataja ei näe midagi peale laval vilksatavate varjude, teab ja tunneb aga, et valguse süttimisel ilmub ta silme ette uus ja ootamatu vaatepilt. Suitsulehast ärritatud sääsed lendavad varikatuste alla, neid tõmbavad ligi inimeste paljad higised kaelad, nad janunevad inimverd, midagi ei ole sellest paremat, ühe piisa vere eest pole kahju elustki. Sääsed ründavad paljaid kuklaid, sest inimeste käed on pidevalt tegevuses, neil pole mahti sääski peletada — tuleb kaup kiiresti välja panna, ennetada naabrit, hõivata müügilaual võimalikult rohkem ruumi, ning sääsed ründavad summutatud kirgliku pirinaga juuste ja krae vahelist väikest paljast kaitsetud nahariba. Kas kirurgil on aega kukalt sügada, kui ta mõlemad käed on hõivatud haige sisikonnas? Inimesed turul on ka nagu kirurgid; kummardunud avatud kottide ja korvide kohale, ei tunnegi nad, kuidas sääskede teravad iminokad pumpavad, imevad välja kallihinnalisi verepiisku. Alekhsandrel ja Martal ei ole asja turul ega jaamas, nad lihtsalt ootavad hommikut; koju on siit kõigest viis kilomeetrit, tunni aja pärast võiksid nad olla päral, kuid kiirustada pole mõtet, seda enam, et neid ei oota mitte keegi. «Näitan talle ainult maja ära, ja tuleme kohe tagasi. Meil ei ole nende käest midagi tarvis! Vaadaku ära, et ta teaks, ja kõik!» mõtleb Alekhsandre. Tal on rullikeeratud kasukas kaenlas, Martal on kasukas seljas, selle hõlmad käivad vastu maad, kasukas on nööriga vöötatud. Onu ja vennatütar sarnanevad mustlastega, neid ei saa kuidagi pidada korralikeks inimesteks, kel on kodu ja perekond. Alekhsandre muigab, vaadates Martat selja tagant. Tüdruk piilub uudishimulikult karvase kasukakrae seest välja nagu rebane urust, ta nägu ei ole õieti nähagi. Nüüd on kõik hästi, nüüd on nad kodus, kuhu nad ka ei läheks. Nüüd ei

ole neid vaja enam haletseda, nad on tagasi, maksnud kõik oma võlad, ja homsest päevast alustavad nad uut elu. Marta peab aga juba täna hakkama harjuma siinse eluga, tundma end siin kodus, omade hulgas, vabanema võõrastustundest ja ahistatusest ja, mis peamine, veenduma kohe päikese tõustes, et tal on õigus sellele maale, et tema koht on algusest peale siin selle taeva all, et igas leivapätsis ja igas hapupiimapurgis on ka tema osake. Kihav, higine pimedus nohiseb, sahiseb nagu elusolend, muutub veel jäigemaks, tihedamaks, täitudes ikka enam inimeste ja loomade varjudega. Äkki kurdistab kõiki sea vingumine, mis kõlab nagu etenduse algust kuulutav signaal. «Me oleme kodus, tüdruk... me oleme pääsenud!» ütleb mõttes Alekhsandre ja vaatab üle õla tagasi Marta poole, kuigi tunneb niigi kogu kehaga, et tüdruk käib rahulikult ja asjalikult ta kannul nagu varss mära kannul. Järk-järgult ilmub pimedusest nähtavale kuivanud mooruspuu külge seotud eesel. Ta seisab liikumatult, tardunult nagu üksinduse monument, ei pilguta silmagi, otsekui ei märkaks tuult ega õhus lendavat tolmu, tuulepoolsel küljel on vaid karvad pisut kerkinud. Alekhsandre silmitseb teda tähelepanelikult, nagu oleks ta tõepoolest kuju või nagu näeks tema, kahhetilane, eeslit esimest korda elus. Marta seisab eemal, kasukasse uppunud, paistavad vaid ta suured hiilgavad silmad. Onu ja vennatütar vaatavad tükk aega teineteisele otsa, lõpuks naeratavad mõlemad. «Kas ma tõstan su eesli selga?» küsib Alekhsandre. Marta raputab pead. Visanud kasuka maha, silitab Alekhsandre eesli karedat turja, kuid eesel põikab kõrvale, püüab ta kätt vältida. Kuid Alekhsandre haarab uuesti eeslil lakast kinni. Eesel on sunnitud taganema, tegema ringi ümber puu, kuna köis ei lase tal kaugemale minna. Köis keerdub puu ümber, jääb aina lühemaks, eesel ajab pea selga. «Ära kiusa teda!» hüüab Marta. Nähes eesli irevil kollaseid hambaid, võtab Alekhsandre vastu tahtmist käe ära. Ta ei olnud tahtnud eeslit kiusata, vaid silitada, kuid eesel ei mõistnud teda. Ta naeratab ikka veel, kuid nüüd juba hämmeldunult, kohmetult — teda kurvastab, et eesel on valmis end ennem üles pooma, kui tema hellitust taluma. Praegu, puhtakssaamise viimasel hetkel, kui on lõppenud mõttetu tee, hingerõhuv ebaselgus ja üksindus, laseb ta oma tuju rikkuda mingil tobedal lojusel... «See on üks kõva peaga loom... va hundiroog...» ütleb eesli peremees, kes ilmub äkki välja nagu maa alt, ei Alekhsandre ega Marta polnud teda varem märganud. «Togu, ega keegi sul tükki küljest

võta...» Ta annab käega matsu eesli laudjale, eesel viskub ettepoole, ta tagumised jalad nõtkuvad, köis lüheneb veelgi, eesli hambad on irevil, nagu kuulutaks oma jõuetust taevale. «Me peame su eesli kaasa võtma,» ütleb Alekhsandre tigedalt. «Ma varastan ta ära!» — «Võta, võta, saangi tast lahti!» vastab eesli peremees naeruse häälega, teise nalja toetades. «Kui sul raha ei ole, võta niisama. Ei austa, kurivaim, peremeest... Ma'p ole mõistnud teda õpetada.» — «Aga kui mul on raha, ja ma sulle ei maksa, kas siis ka annad?» norib Alekhsandre, saamata ise ka aru, miks ta seda teeb, milles on tema ees süüdi eesel või eesli peremees.

«See on juba sulaselge röövimine!» muigab eesli peremees. «Tühja kah, ära siis maksa, see lojus läheb sulle kallimaks maksma!» — «Võib-olla et ma olengi röövel!» ei jäta Alekhsandre järele, selle asemel et Martal käest kinni võtta ja minekut teha; kuid just selle tõttu, et Marta teda kuulab, ei tea ta isegi, mida ta räägib, milleks alustas sõnasõda selle külamehega, miks ta arvab, et ta ennast Marta silmis alandab, kui ta nüüd kasuka kaenlasse võtab ja minema läheb. «Headus peab olema sulle kaasa sündinud,» sisistab keegi talle maona kõrva ja ta muutub veel tigedamaks. «Võib-olla et ma olengi röövel!» karjub ta eesli peremehele näkku «Noo-noh...» vastab too rahulikult ja silmitseb usaldusliku muigega tükk aega, nagu maainimestel tavaks, Alekhsandret. «Kas ma olen või ei, seda sa veel kuuled! Sa ütle mulle, mida sa siis teeksid! Ah? Ütle, mida sa teeksid?» käib Alekhsandre peale. Eemalseisev Marta ootab kannatlikult onu. «Kõigepealt annaksin sulle kõhutäie süüa...» vastab eesli peremees. «Aga kui ma ei oleks röövel, siis sa ei annaks mulle süüa?» jätkab Alekhsandre, tahtes aina rohkem midagi tõestada enda selja taga seisvale, karvase kasukakrae seest rebasepojana väljapiiluvale Martale. «Nii et kui ma ei oleks röövel, siis sa mulle süüa ei annaks?» kordab Alekhsandre. «Küllap annaksin,» muigab eesli omanik. «Nii et sul on siis ükskõik, kas ma olen röövel või ei ole?» muigab ka Alekhsandre, kuid see muie on õel, nagu oleks ta lõplikult ummikusse aetud. «Mis see minu asi on? Eks ilmas ole igasuguseid, näe, mõni on röövel, mõni on loll nagu minagi...» vastab eesli omanik, kuid on märgata, et ta on sellest jutust juba tüdinud. Igal asjal on oma aeg, ega ta tulnud turule lobajuttu ajama. Kaup jäi letile järelevalveta, peremehevaist oli talle öelnud, et ta tuleks eeslit vaatama; ja õieti oli teinud, muidu see ühe käega koljat oleks jätnudki looma köiejupi otsa hinge vaa-

kuma. Praegu ta keerab kiiresti kõie lahti ja läheb oma kauba juurde tagasi. Varsti saabuvad ostjad, ja kui esimene ostja läheb midagi ostmata mööda, siis on päev mokas. Ühekäelise on ta juba unustanud, ta mõtleb ostjatele ja tõukab eeslit käega, et see läheks ümber puu. Eesel, olgu ta hea või halb, on tema lahutamatu kaaslane, neil seisab ees veel pikk tee; aga kes teab, millal ta selle ühekäelisega veel kokku juhtub, kui üldse juhtubki. Seepärast on ta pisut imestunudki, kui ühekäeline järsku küsib: «Aga kas sina läheksid röövliks?» Ta vaatab ühekäelisele hämmastunult, naeratamata otsa; alles siis meenub talle nende äsjane kõnelus. «Kas neid ilma minuta veel vähe on?» ütleb ta vastu tahtmist, rahulolematult, mõeldes samal ajal omaenda harjumuspäraseid mõtteid. «Hiljuti koksati siin üks maha. Tuli ka turule, nagu minagi...» mõõdab ta pilguga Alekhsandret, nagu märkaks teda alles nüüd. Tal on sügaval asetsevad kurvad silmad. Tal tarvitseb vaid korraks inimesele otsa vaadata, kui tal kujuneb temast oma, kindel arvamus. Eesel teeb veel ühe tiiru ümber mooruspuu ja peatub sealsamas, kus ta oli seisnud enne, kui Alekhsandre teda silitama läks, lahtikeritud köis vedeleb maas. «Seisa siin!» käsib peremees ja silitab nüüd juba hellitavalt, sõbralikult looma laudjat. Seejärel läheb ta oma laua juurde, ilma et oleks uute tuttavatega hüvasti jätnud, nagu oleksid nad ühe pere liikmed ja peaksid mõne minuti pärast uuesti kohtuma. Alekhsandre vaatab Martat. Marta seisab liikumatult, ei saa aru, kas talle meeldib siin või ootab ta kannatamatult, millal nad teele asuvad. Onu ja vennatütar naeratavad korraga. «Lähme siis vaatame, mida ta seal müüb,» teeb ettepaneku Alekhsandre. Nüüd paistavad ka müügilauad, õhk nende vahel on sinakas ja sulgpehme. Postide küljes ripuvad nagu metslaste kaelakeed niitide otsa lükitud kuivatatud virsikud ja viigimarjad. See on tavaline sügishommik Kahhetis... kuigi õieti ei saa seda veel hommikuks nimetadagi: laisk, siirupina kleepuv pimedus, mis ärritab üles kihulasi ja sääski, on muutunud pisut hõredamaks, ja nagu leidnuks äravooluava, niriseb märkamatult allmaailma. Onul ja vennatütrel on käes hapupiimapurgid, nad joovad piima otse purgist, müügilaua juures seistes kustutavad nad käigu pealt nälga jaheda rammusa piimaga. «Kelle tüdruk sa oled?» küsib Martalt vana piimanaine. Marta pühib käega ära kasukarinnaesisele tilkunud piimatilgad ja vaatab küsivalt onu poole. «Minu... meie oma!» kostab onu. «Kas sa armastad hapupiima?» pärib naine edasi. «Ma ei tea!» vastab Marta kohe. «Kuidas sa siis ei tea? Sa oled ju suur

tüdruk...» Näib, nagu oleks vanaeit äkitselt kiindunud sellesse räpase kasukaga tüdrukukesse, võib-olla meenutab võõras laps talle tema enda lapselapsi, kes jäid koju magama. «Ta joob hapupiima esimest korda elus,» ütleb Alekhsandre. «Vaene laps küll!» tunneb vana naine südamest kaasa.

Nüüd tulevad nähtavale ka juba majad väikeste puu- ja juurviljaaedadega. Läheneb koidik. Päike tõuseb juba. Tsnori särab ja hiilgab — niiske ja eredavärviline nagu just äsja maapõue kadunud järve põhi. «Nõõ, las käia!» kostavad päikese tõustes reipaksmuutunud inimeste hääled. Mööda tanumat sõidab aeglaselt kõikudes must tilisang, turult tulnud Alekhsandre ja Marta jälgivad teda tükk aega pilguga. Nüüd on ka Marta kasukas onu kaenlas. Ilma kasukata tundub tüdruk veel pisemana, veel kõhnemana ja veel nõrgemana. Ta kondised kahvatud õlad on kaetud tedretähnidega, nöör kuivatatud viigimarjadega, mis ripub tal kaelas, ulatub peaaegu põlvini.

Ühe maja rõdult ripub alla must riidekangas, millel on mingi kiri, kuid sealt, kus seisavad onu ja vennatütar, paistavad vaid kaks esimest sõna. «Leina-me-va-ra-lah-kunud...» veerib Marta; järgnevad sõnad jäävad päikese kätte, eredas valguses valguvad need laiali, haihtuvad. «... Niko Makabelit,» jätkab endamisi Alekhsandre. Tilisangirataste tagant kerkinud tolmupilves paterdavad haned. Tilisang peatub jaama juures, kuid Marta ja Alekhsandre vaatavad ikka veel rõdu poole, kust ripub alla leinalinik, selle kõrval aga vastvalmistatud tšurtšhelad. Surm ja elu olid põrganud kokku ning kumbki neist ei tahtnud taganeda. Jumal teab, kui palju varalahkunute nimesid on varjul selles ergavas valguses. Rõdu külge kinnitatud riidetükk paisub tuules nagu raseda naise kleit. Alekhsandre teab, et mustale riidele on kirjutatud hoopis teine nimi, kuid mis tähtsust sel on. Ta tahab, et see võõras maja ka leinaks Nikot, tema venda, kes on lahkunud varem kui keegi teine. «Nikot ei ole... Nikot ei saa enam kunagi olema,» mõtleb ta jahmunult, nagu oleks alles praegu kuulnud venna surmast, alles praegu tõeliselt taibanud, et venda ei ole enam. Seal, võõra taeva all, kus ta polnud kunagi viibinud koos Nikoga, kus miski talle Nikot meelde ei tuletanud, oli raske seda mõista, seda isegi uskuda — seal oli ikka veel olemas lootusesädemeke, et koos kõige muuga osutub seegi lõppude lõpuks vaid painajalikuks unenäoks. Seda lootust ei suutnud hajutada isegi haud: seda et Niko sinna tõepoolest maetud on, polnud Alekhsandre näinud, kordagi polnud ta näinud ka Niko kõrvale maetud naist. Marta aga oli teda

nähes krimpsutanud nina täpselt niisamuti nagu Aneta ja see oli talle korraga meenutanud nii paljut, mida ta oli pidanud juba unustatuks, südamest väljatõrjutuks, mis kaalus korraga üles kõik tõendid Niko surma kohta, hajutas need, igal juhul jättis need ilma veenvusest ja usutavusest. See väike olend, kes krimpsutas nina täpselt niisamuti nagu Aneta, vaid kinnitas Niko olemasolu, Niko ehtsust, kinnitas, et veri on igavene ja et tal on võluvõime luua ühesugust, korrata lõputult ühte ja sedasama nägu. Ent siin, kodumaal, äratas must rõdult allarippuv riidetükk, mis andis teada kellegi enneaegsest surmast, Alekhsandre äkki nagu mitmekuusest unest, veenis teda lõplikult venna surmas, sundis teda uskuma samasuguse jäise lootusetu selgusega, nagu ta oli hakanud kunagi kitsa aknaga kloostrikongis, pimeduses, mida ei suutnud hajutada suitseva lambi nõrk valgus, kurnatuna valust, unetusest ning omaenda juba surnud ihu ja vere väljakannatamatust lehast, lõpuks uskuma oma käe kaotust. «Teda ei ole... teda ei saa enam iialgi olema!» mõtleb Alekhsandre, suutmata eemaldada pilku leinalinikult. See väike must laik köidab tahtmatult pilku oma ootamatusega ja sobimatusega rahulikku ja puhtasse hommikusse. Kas pole ükspuha, kelle nimi on sinna kirjutatud? See on hea, et päike ei lase kirja läbi lugeda — mõtle keda tahad! Päike nagu katnuks käega kinni elust lahkunud inimese nime, sest et ta hukkus enneaegselt, ettenägematult ning loodusel ei ole tema surmaga mingit pistmist. Ta on pimeda juhuse või ligimese salakavaluse ja kurjuse, aga mitte looduse ohver, inimeste, mitte looduse seaduste ohver, sest looduse seadused on palju armulisemad kui inimeste omad. Loodusseaduste järgi sureb inimene pikkamisi, harjub järk-järgult surmaga; inimeste seadused aga surmavad kohe, ette hoiatamata, ette valmistamata — ei surma, vaid hävitavad. «Lei-na-me va-ra-lah-ku-nud...» veerib Marta. «Keda? Mida?» pärib ta onult. See on esimene kiri, mida ta kodumaal loeb, ja seegi on katkendlik, lõpetamata, nagu nimme päikesekiirtest ärakustutatud, et veel rohkem erutada lapse kujutlusvõimet. «Niko Makabelit, Aneta Makabelit, Alekhsandre Makabelit, Thedo Shirelit, Evgeni Mikhadzet, Lado Tugušit... ka Marot...» vastab Alekhsandre mõttes. «Kui palju meid on!» imestab ta endamisi. Need on vaid need, keda ta tunneb, aga kui paljusid ta ei tunne? Millisele leinalindile mahuksid ära kõigi varalahkunute nimed? See ei olekski enam lint, vaid lõputu pikk tee — must tee, mis läheb läbi kõikide majade, kõikide külade, kõikide linnade ja maade, tee, mis on üleni kaetud risti-rästi kirjutatud

nimedega, nagu arvutu sõjaväega, mis on langenud ilma lahinguta, salakavalalt reedetud, juba ette surmale määratud. See ei ole surma tee, mida peab varem või hiljem käima igaüks, vaid hävingu tee, nende tee, keda saatus on alt vedanud või kes on saatuse vastu mässu tõstnud! «Ma ei olegi sulle veel tšurtšhelat proovida andnud,» ütleb Alekhsandre valjusti, sest leinaliniku kõrval ripuvad rõdul tšurtšhelad ja ta tahab, et Marta vaataks nende poole, lakkaks mõtlemast surmast, ei hakkaks algusest peale pelgama seda paika ega kahetsema siiatulekut, kuna sunnitöölaagris oli tal parem. «Vaata, kui suured! Need on tervetest pähklitest. Agathia tegi samasuguseid. Enne kui ta pähklid niidi otsa ajas, sõime meie pooled ära. Küll ta siis pragas meiega. Aga meile tegi see veel rohkem lõbu kui tšurtšhelate söömine. Käisime ka tulist siirupit rüüpamas. Pärast oli suulagi villis.»

«Ma tean küll,» vastab Marta. «Isa rääkis.»

Päike kerkib kõrgemale ja neelab koos pimeduseriismetega endasse ka musta leinaliniku, mähib selle säravasse valgusetolmu. Päike ja surm ei mahu üksteise kõrvale. Leinalinik laperdab tuules, valge kiri ta lainetaval pinnal lookleb nagu juurega üleskistud vetikas. Alekhsandre vaatab päikese poole, tunneb näol päikesesoojust, mis paneb teda tahtmatult silmi sulgema ja naeratama. Martat ta ei näe, kuid on kindel, et praegu seisab ka tema, silmad suletud ja nina kirtsus nagu Anetal, näoga päikese poole. Miks suleb inimene silmad, kui ta midagi naudib või midagi ebameeldivat tunneb? Kas mitte selleks, et eraldada end kas või hetkeks maailmast, olla üksi oma naudingu või kannatusega, mida ta nagunii kellegagi jagada ei saa. Oligi kõik. Ta mitu kuud kestnud uni oli lõppenud. Kõik saladuslikud, kahtlased hääled olid vaibunud, päevavaikusse uppunud. Uni oli otsas ja Alekhsandre seisis silmitsi kahe tõsiasjaga: Niko on surnud ja Marta elab, tal on nüüd valu ja eesmärk, mis sellest päevast peavad suunama ta elu, muutma ta olemasolu vajalikuks, selgeks ja lihtsaks, ent samal ajal niisama paljutähendavaks kui see leinalinik rõdul. Varblased kekslevad ümber äranokitud viinamarjakobara. Aiale laotatud vaibalt tilgub vett. Võib-olla seisis sellel vaibal surnukirst, kuid päike ja vesi hävitavad surnuleha ja varsti ukerdavad sellel vaibal jälle väikesed lapsed. Alekhsandre kissitab kuuma päikese käes silmi, kuid kehas püsib ikka veel meeldiv jahedustunne. Ilmselt on selle põhjuseks hapupiim, mida ta turul oli joonud. «Joo, pojake, joo... ära kiirusta!» oli öelnud mutike, kelle käest ta piima ostis, ja talle oli mil-

legipärast meenunud öö, mil vanaema oli teda tallis magusa saiaga kostitanud, kuid see mälestus ei kurvastanud, vaid rõõmustas teda: tal oli hea meel, et Marta näeb, kui lihtsalt ja emalikult see võõras kortsus näoga naine teda kohtleb. Selle asemel et tänitama pista ja purgid kinni katta (aga äkki oli Alekhsandre tõesti röövel?), oli ta vaadanud piima joovat onu ja vennatütart nii kurbade ja armastavate silmadega, nagu oleksid nad tema omaksed, ta lapsed. Niisuguste lihtsate, heade eidekeste peale lootes ta oligi Marta Siberist ära toonud, toimetanud ta vargsi, salakaubana kodumaale, ent nüüd, kui neid lahutas kõigest viis kilomeetrit kodumajast, mida Marta armastab, kuigi ta pole teda kunagi näinud, mille poole ta tõttab nagu võõrsil talvitanud pääsuke, mõistis Alekhsandre esimest korda elus valu, kahetsuse ja meelepahaga, et tegelikult ei ole seda kodu enam olemas, et enamik ta asukatest on surnud ja inimesed, kes seal praegu elavad, ei ole hoopiski niisugused, nagu Marta neid ette kujutab. Tegelikult viib ta tüdruku võõrasse majja, võõra katuse alla, meelitab ta püünisesse nagu linnu. Seal, maailma lõpus, ei tulnud tal pähegi, millist kurja ta teeb, toetades Martas usku mitte ainult selle maja olemasolusse, vaid ka selles majas valitsevasse rahusse, ilusse, üksmeelesse, millest Marta nii palju oli kuulnud oma isalt ja millesse oli tookord Alekhsandre ise ka uskunud; viibides nii kaugel kodumaast, oli ta ise ka nii väga vajanud, et kuskil metsade ja mägede taga eksisteeriks selline kodumaa. Seal ei tulnud tal pähegi, kui raske on Martal kaotada isa pärandatud unistust; hälbinud ääretus avaruses, laskis ta ise ka end meeleldi sellest unistusest vallata, tundes ilmselt, et muidu nad sealt välja ei pääse. Mõtlema hakkas ta alles siis, kui nad olid jõudnud üle Darjali jõe. Ja alles siis, kui ta ei pidanud enam mõtlema hädaohule ning temast oli saanud Marta ainus hooldaja, mõistis ta tõeliselt oma venda, nägi ta suurust ja tugevust, sai aru kui väike ja nõrk, kui isekas ja tige oli olnud tema võrreldes Nikoga. Terve eluaeg oli ta nutnud taga oma kätt, suutmata leppida selle kaotusega, ja polnud märganudki, kuidas ta koos käega oli kaotanud ka oma inimlikkuse, visanud selle välja nagu lapse koos pesuveega. Ta oli kadestanud venda, polnud talle andestanud terveksjäämist, aga vend, kes ootas surma võõra taeva all, oli uskunud temasse viimse hetkeni, oli olnud tema üle uhke ning sisendanud ka tütresse usku ja armastust temasse, kuigi ta oli ära teeninud vaid umbusu ja vihkamise. «Meie teame, mille eest me sureme, ja meie surm kaalub üle paljude teiste elu,» olid

öelnud Niko sõbrad, ja nüüd mõistis Alekhsandre, et Niko, kes polnud tookord saanud tikkugi läidetud, et süüdata niisket püssirohtu, ei olnud end vabatahtlikult ohvriks toonud mitte selleks, et impeerium oleks ühe kindrali võrra vaesemaks jäänud, vaid selleks, et sundida venda nägema oma väiklust ja lühinägelikkust. Häbi oli viriseda lapsepõlves kaotatud käe pärast, kui päästa olnuks vaja lapsepõlv, unistused ja ilu üldse; kui terve maa oli laastatud ja mädanes elusalt jõuetusest, orjusest ja südameid söövast raevust; kui preestrirüüsse või õpetajakuube rüütatud isevalitsus pani maisiteradele põlvitama tuhandeid lapsi, kes olid süüdi vaid selles, et nad rääkisid oma emakeelt; kui luuletajal, kes laulis vabadusest, värises tänini käsi, mille oli vigastanud gümnaasiumiinspektor... Kodumaa olusid oli Alekhsandre hakanud mõistma alles Siberis ja võib-olla sellepärast ta toetaski Marta unistust, olles tundnud ja mõistnud, et see unistus hoiab sunnitööl sündinud tüdrukus alal armastust lillede ja pääsukeste vastu. See armastus ümbritses Martat, kes oli tilluke ja nõrk, ning Alekhsandrel ei olnud õigust rebida puruks nagu Aneta kleiti tunnet, mis pidi kaitsma Marta hingepuhtust ja elu. Ta mõistis ka, et kui Niko oli rääkinud Martale ainult head ja varjanud kõike halba, siis oli ta teinud seda teadlikult, kuna väga vabalt oleks võinud juhtuda, et Marta poleks iialgi näinud oma esivanemate kodu. Seepärast pidi see kodu saama ta hinges headuse, puhtuse ja armastuse sümboliks — et ta ise ka püüaks eluaeg luua samasugust kodu. Isa ei olnud teda petnud, vaid sisendanud temasse usku, usku ja uhkust, ilma milleta inimene ei erine loomast, on ta siis koplisse kinni pandud või mitte. Seal, võõrsil, polnud see unistus mitte ainult õigustatud, vaid ka hädavajalik Marta elu ja hinge päästmiseks, kui nad aga olid jõudnud kodutaeva alla, sattus ka see päästev unistus hädaohtu, võis iga hetk lõhkeda nagu seebimull. Siis oleks Alekhsandre teinud jällegi hea asemel halba, ei oleks Martat päästnud, vaid vastupidi; võib-olla olnuks tüdrukul isegi parem lennata oma unistuste tiivul sunnitöölaagri katkutõbises õhus, kui matta ta igaveseks maha. Pärast Darjali hakkas kodutee kiiresti kahanema. Juhuslikud teekaaslased panid Martat istuma hobuse selga või võtsid teda vankri peale, Alekhsandre aga ei julgenud talle öelda, et nii Anna, Agathia kui ka Babutsa, kes pidi lugema lapselapsele ette «Amiran-Daredžanianit» ja «Kangelast tiigrinahas», olid juba ammugi surnud, et nende kodus mängib nüüd perenaist rämeda häälega, kompvekilutsimisest läikivate huultega naine, keda Alekhsandre ei

tunne paremini kui Marta. Ainus oma inimene, keda nad võisid kohata, oli Aneta, kuid mitte see Aneta, keda kujutleb endale Marta, vaid hirmust halvatud, äranaerdud, võidetud, jalge alla tallatud, leppinud alatiseks oma saatusega, mis ta juba esimese julge sammu eest elus oli nukuks muutnud, pannud istuma pärna alla ja kinnitanud ta näole igavese naeratuse nagu Asklepiodotal, naeratuse, mille eest nukkudele andestatakse nende tummus ja liikumatus. Nüüd ei näeks Marta enam ka Asklepiodotat, kes oli maetud talli taha maha koos Agathiaga, kuid Alekhsandre ise ka ei teadnud veel seda. Kuid ka seda, mida ta teadis, ei suutnud Alekhsandre Martale öelda; niivõrd elavad tundusid olevat kõik omaksed lapse kujutluses, et olnuks lausa kuritegu tappa nad ühe käeliigutusega teistkordselt. Seepärast hoidis ta keelt hammaste taga, ent igal õhtul, kui lahke peremees — igal õhtul uus, iga kord ühtmoodi külalislahke — soovis võõrastetoas puhkama heitnud onule ja vennatütrele head ööd ning kui tuba täitis väsinud Marta magamisnohin, kujutles Alekhsandre õudusega hetke, mil Marta silmad täituvad pettumuse ja tusaga ning ta vaatab etteheitvalt otsa onule, kes oli ta sellesse majja toonud. Ei tohtinud lasta sündida vähemalt seda, et Marta tahaks minna tagasi sunnitöölaagrisse, kust ta oli lahkunud isamaja pärast. Marta pidi isamajast leidma vähemalt raasukesegi seda armastust, millest isa oli talle rääkinud. Seda võis talle aga anda üksnes Aneta. Aneta pidi veel kord vendadele andeks andma, pidi end veel kord neile ohverdama, saama võitu hirmust ja nõrkusest ning jooksma Martale vastu ise, mitte laskma seda teha sel rämeda häälega naisel! Ainult Anetal oli õigus riputada Makabelide rõdule üles leinalinik ja öelda: «Leinan varalahkunud Niko Makabelit!» — kui mitte valjusti, siis vähemalt endamisi. Jumala tahtel oli ta tulnud ilmale kahe õnnetu venna õena ja talle oli emaihust kaasa antud armastus nende õnnetute meeste vastu, mis oli tugev ja karm, see oli kohustuseks muutunud armastus, mis oli tekkinud koos lootega ja võtnud inimlapse oma võimusesse enne, kui ta oli avanud silmad, omandanud mõtlemisvõime ja valikutegemise oskuse. Annaks jumal, et inimene ise seda tunnet vääriks, et ta ei hakkaks seda mõistusega vaagima — sellest vabaneda või seda ümber muuta on võimatu ja igaüks, kes püüab seda teha, piinab end ilmaasjata, nagu inimene, kes püüab lahti saada kaasasündinud küürust või inetust ninast. Venna ja õe armastus on jumala arm, mis aga võib muutuda ka jumala vihaks, kui keegi nagu Alekhsandre ei hooma juba algusest peale, et see on hüve ja õnn.

Alekhsandre mõistab seda ja teda võib uskuda, sest ta ise on seda omal nahal tunda saanud — ta on näinud oma närusust omaenda silmadega aasta tagasi isakodu õuel pärnade all, kui võhivõõras inimene lõi tal nina veriseks selle eest, et ta oli unustanud ära oma venna ja toonud ohvriks oma õe. Õde aga oli teda ometi haletsenud, haledusest olid ta ehmunud silmad veel enam laienenud ning Alekhsandre oli neis näinud oma verist nägu. Kas ta saab enneaegselt otsa nagu Niko või elab rohkem kui saja aastaseks nagu vanaisa — see tunne jääb tema jaoks alatiseks kõige sügavamaks, kõige piinavamaks ja kõige puhtamaks tundeks elus. Tuli välja nii, nagu oleksid ta õde ja vend endale meelega häda kaela tõmmanud, teinud seda vaid selleks, et Alekhsandret aidata, mitte lasta tal muutuda loomaks, sundida teda ühe halvatud, tekisse mähitud jalgade ja teise lumise kalmukünka juures võtma uuesti omaks ammukaotatud ja hüljatud armastust, mis oli puhas nagu lumi Niko haual ja imestunud nagu Aneta silmad. Aga ka Aneta pidi teadma, et Alekhsandre armastab teda, et selles määratu suures maailmas on Alekhsandre ainus lähedane inimene, kelle on talle kinkinud, eraldanud võõraste, ükskõiksete umbusklike inimeste hulgast jumal. Veel tähtsam oli aga, et seda armastust oleks tundnud ja näinud ka Marta. Siis õnnestuks ehk veel päästa ta unistust, siis hakkaks Martale siin ehk meeldimagi, ja ta ei hakka igatsema taga harjunud pesa, kus tal olid vähemalt vanemate kalmudki... Muide, see selgub varsti. Kuidas Alekhsandre ka ei viivitanud, aga kui nad juba siia olid jõudnud, siis tuli läbida ka need viis kilomeetrit, nende teekonna viimane, kõige raskemaks osutuv osa. Alekhsandre silmitseb rõdulrippuvat musta linikut ja ta silme ette kerkib jälle Aneta purukskistud kleidikaelus, ta särgi õlapael ja õbluke, südantlõhestavalt õbluke õlg. «Lita!» kuuleb ta omaenda häält ja see kohutab teda jälle, ka praegu tõmbub ta süda kokku, kui talle meenuvad Aneta imestunud, ehmunud silmad. Alekhsandre ainus käsi mäletab veel praegugi, kuidas Aneta kleidiriie oli vastu pannud nagu haava külge kleepunud side, aga tema oli selle puruks kiskunud, sest oli olnud pime ja südametu. Kuid ometi oli õe alastus pannud teda värahtama kaastundest, see oli tundunud talle surmava haavana.

«Kas hakkame minema?» ütles Alekhsandre Martale.

«Aga kui seal ei olegi kedagi?» küsis Marta pead pööramata, nagu oleks ta vastanud onu mõtetele.

«Küllap ikka on, ära karda. Ja kui ei olegi, siis mina olen ikka sinuga,» püüdis Alekhsandre teda kohmetult lohutada.

«Ma ei karda,» vastas Marta. «Mitte midagi ma ei karda,» lisas ta endamisi.

Tsnori sätendas päikesepaistes, nagu oleks ta klaasipuruga üle puistatud. Alekhsandre ja Marta selja taga sumises turg. Jaamahoone ees läikis must tilisang, kutsar andis tilisangi katusele roninud poisikesele kätte korve ja kompse. Uute majakeste rivi ees seisid lühikesed noored pähklipuud. Alekhsandre abaluude kohale oli tekkinud kaks tumedat higilaiku, nagu oleks tal äsja tiivad maha lõigatud ning haavadest nõrguks kuuma, auravat verd. Ta sammus mööda põiktänavat, Marta tema kannul. Nende sammudest lenduhirmutatud varblased istusid aiapostidele ja ootasid seal nende möödumist, et pöörduda tagasi teelvedeleva sõnnikukuhila juurde. Umbes Marta suurune tüdrukuke tiris sarvedest kitse, kits pani vastu, kiskus kõrvale, sebis kangete jalgadega ja vaatas niiskete imestunud silmadega Martat. Hoovisopis kütsid naised, katnud suud valgete rätikutega, leivaahju. Ahju kohal väreles tuline õhk, ahjust lendasid välja tuhk ja sädemed. Aia ääres tuhahunnikus siblis must punase harjaga kana, näis nagu kõõritaks ka tema teise silmaga Martat. Kõik see oli Martale juba tuttav, peaaegu terve tee Darjalist kuni Tbilisini olid nad jalgsi läbi käinud, ainult Tbilisist Tsnorisse sõitsid rongiga, kuid ka läbi rongiakna oli ta jõudnud näha nii mõndagi. Tsnori erines naaberküladest, siin polnud päikeses luitunud kivikatuseid ega vanade kivimüüride unist hubasust. Marta muidugi ei saanud sellest veel aru, ta lihtsalt tundis, et selles igast küljest avatud tolmuses avaruses oli midagi harjumatut ning samal ajal ka midagi väga tuttavat. Ent Tsnori oli jäänud juba seljataha, nüüd läks tee üle põllu, see polnud isegi tee, vaid inimjalgadest, loomasõrgadest ja hobusekapjadest tallatud rada, mis paistis selgesti silma kollasel, luitunud põllul. Nende ees oli Urukhi, Marta isa koduküla, mida ta armastas, kuigi polnud kordagi näinud. Ta pidigi Urukhit armastama, sest niikaua kui oli olemas Urukhi, ei olnud ta vanemad veel päriselt surnud. Nõnda oli rääkinud talle isa, ja Marta oli õnnelik, et Urukhi oli olemas. Ta onu kartis ilmaasegu: kes neid ka kodus vastu ei võtaks ja kuidas ta seda ka ei teeks, mitte miski ei suuda Marta südamest seda armastust välja tõrjuda. Marta ei olnud nii väike ja nii rumal, nagu arvas onu. Marta teadis palju rohkem, kui ta pidanuks teadma. Ta teadis, et nende perekond ei saa mitte kunagi õnnelikuks; niikaua kui peast põrunud SLMN nutab ahju otsas, ei ole mitte kellelgi õigust olla õnnelik, ja ka Martal mitte. Onu viivitas ilmaasjata, Martat ei pane imes-

tama mitte miski ja ta ei karda mitte midagi. Marta oli jäänud ellu selleks, et päästa seda, mida veel annab päästa, nõnda oli rääkinud isa, ja Marta, sündinud sunnitööline, pigem sureb, pigem nälgib surnuks, kui unustab isa ja sõbra sõnad. Marta mõtles vaid päevast, mil saaks ema ja isa haudade ümbert okastraattõkked ära võtta ja puistata nende peale Urukhist toodud mulda ja lilli, onu aga oli kogu aeg hirmul, et Urukhi ei meeldi Martale. Kui onu oleks kauemaks sunnitöölaagrisse jäänud, siis oleks ta aru saanud, et kodumaad ei saa endale valida, niisamuti nagu emagi. Sellepärast sammuski Marta nii reipalt mööda luitunud tolmust põldu. Seljataha jäi Tsnori, sumbunud õhuga päikesest lõõskavasse orgu peitunud sääskede ja kihulaste eluase, kõikide teeliste sadam, kuid ka see paik oli Martale niisama kallis ja vajalik kui iga teine jalatäis kodumaad. Marta kõrvus kõlas ikka veel lakkamatu turusumin, silme ees kirendasid lauad kõikvõimaliku toidukraamiga ja ei üllatanud teda põrmugi, et teda nähes ei tõstnud keegi kisa, ei katnud oma kaupa letil kinni, et kõik vaatasid teda, sunnitöölist, sunnitöölise tütart, kaastundliku ja armastava pilguga. «Grusiinlasel on hea süda, selle varal me siin ilmas püsimegi,» oli rääkinud isa, ja sellestsamast headusest Marta praegu mõtleski, teda huvitas, mille varal püsib headus ise, millest ta toitu saab, kus leiab endale pesapaiga, miks ta vaid vilksatab vahetevahel ega ole nähtav üleni, nii et teda ei oleks vaja otsida ega mõistatada, kus ta on. Kas tõesti peab headust kulutama niisama mõõdukalt nagu leiba, vett ja soola ja ta liigrohkus on niisama kahjulik nagu leiva, vee, tule või soola ülemäärane pruukimine? «Tahad, ma näitan sulle paradiisi?» meenusid Martale millegipärast Phassanauris kohatud poisi sõnad. Poisil oli kuuseoksana kare, paindumatu juuksetukk ja mustad silmad, milles hüplesid paharetid. Ta oli erutatud, häbenes ilmselt, kuid ei loobunud siiski oma kavatsusest, võib-olla ta tegi seda oma õe ässitusel, kes, käsi suul, hoidis vägisi naeru tagasi, ja niheles kannatamatult. Kõrbenud servaga kleit kattis vaevalt ta põlvi. «Lase käia, lase käia ... minu ees sa oled küll kange mees!» hüüdis ta vennale. «Pane silmad kinni ja mõtle mõne hea asja peale,» käskis poiss Martat. Marta pani silmad kinni ja nägi Ladot, ta kuulis mehe nukrat leebet häält. «Puuris oled sa kasvanud, kevadine ööbik.» Marta nägi ka oma päikese käes punetama hakanud silmalauge ja tundis, kuidas ta silmad tukslevad nagu pesas istuvate linnupoegade südamed. «Vaadake, vaadake armastajapaari!» hõikas poisi õde. «Lollakas!» Poisi väri-

sev hääl kostis peaaegu Marta suu juurest ja ta hingeõhk kõditas Marta huuli. Ta tegi silmad lahti. Poiss vaatas teda kohmetult, ta põsed lõkendasid — praegu näis ta Martat kartvat. «Tema... ta segab meid!» osutas ta peaga õe poole. «Ei julgenud suudelda... ei julgenud suudelda!» hõikas tüdruk ühel jalal kekseldes ja käsi plaksutades. Kuid Marta oli tõepoolest hetkeks näinud või õigemini tundnud midagi paradiisitaolist ja ta oli tõesti õnnelik. Ta läks poisi juurde ja suudles teda ise. Poiss vaatas hämmeldunult õe poole, naeratas siis, haaras kätte maas vedelenud vitsarao ja hakkas sellega peksma nõgeseid aia ääres. «Säh sulle... säh sulle!» hüüdis ta, ja kõrvetavad, udemelised, mustunud lehed lendasid ta jalge juurde nagu rästikupead.

Tuul puhus kord selja tagant, kord külje pealt ja lennutas üles Marta kleidisaba, jahutades korraks ta septembripäikesest soojendatud keha. Seejärel jäi ta Martast maha ja hakkas oma nägematute sõrmedega rohus sorima, otsides sealt midagi ainult talle teadaolevat. Vahel lendas rohust välja tuvi ja tuul tormas talle järele. Harvad, üksikud põõsad õõtsusid tuules ja püüdsid asjatult nagu kinniseotud ja kitkutud sulgedega raisakullid lendu tõusta oma sulgedeta tiibadega. Suled aga lendlesid tuules — punased, kollased, oranžid, pärlmutrikarva. Lagendiku lõpul paistsid kiriku varemed. Tuul kahmas kinni Alekhsandre kaenlas olevatest kasukatest, raputas neid, nagu kannaks Alekhsandre elus lammast, hoiaks teda kõigest jõust kinni, et ta lahti ei rabeleks. Marta teadis, et nad peavad kiriku varemetest mööduma, Alekhsandre oli talle seda rääkinud. Pärast varemeid jõuavad nad välja suurele teele, lähevad natuke maad edasi, siis veel natuke maad ja seejärel hakkab paistma Makabelide kivimüüriga ümbritsetud kahekorruseline kivimaja. Marta tunneb maja kohe ära, ta on selles kindel. Ta palub onu, et onu ei ütleks talle, teda huvitab, kas ta ikka ise leiab maja üles. Kui ta ei leia, siis see kurvastab teda. Evgeni Mikhadze oli mitu korda rääkinud, et tõelisele sunnitöölisele ja revolutsionäärile tarvitseb vaid üks kord seletada, kuhu ta peab minema, ja ta leiab õige tee kas või põrgus, oma kodukohast rääkimata. Võib-olla et Marta ei ole tõeline revolutsionäär, kuid tõeline sunnitööline on ta igatahes, seda ei saa eitada isegi ta sõbrad. Võib-olla et isegi tõelisem kui nemad, sest ta on koos emapiimaga imenud endasse sunnitöölaagri esimese ja peamise seaduse: parem võidelda ilma lootuseta, kui elada tühjadest lootustest. «Kui ma seisma jään, siis ta vaatab tagasi,» mõtles Marta ja jäigi seisma. Samal hetkel pöördus Alekh-

sandre, nagu oleks teda hüütud, vaatas tagasi ja küsis pilguga — mis on lahti.

«Ma tahan pissile,» ütles Marta ja kirtsutas nina täpselt niisamuti nagu Aneta.

Alekhsandre jätkas naeratades teed, kuid kõndis aeglasemalt, nagu võiks Marta, kui ta hetkekski maha jääb, sootuks ära kaduda sel lagedal väljal, kus Marta nägi ainult Alekhsandret ja Alekhsandre ainult Martat.

Alekhsandre naeratas. Kui keegi praegu ta nägu oleks näinud, siis oleks ta teda pidanud hullumeelseks. Aga kui ta ka edaspidi sellest kohast läbi läheb, siis naeratab ta alati niisamuti, kujutades endale ette kuivas, jäigas rohus kükitavat Martat. «Katsugu vaid keegi talle liiga teha... või tema ees nina püsti ajada...» mõtles Alekhsandre ja läks edasi, tobe naeratus näol, oodates, et Marta talle järele jõuab. Eespool paistsid kiriku varemed ja vanade kuivanud pähklipuude ladvad; ja kuigi kirik jäi ühele poole maanteed, pähklipuud aga teisele, näis siit, nagu kasvaksid puud välja otse kiriku sisselangenud katusest. Tuul tõi juba ninna kõdunevate lehtede ja valmivate pähklite lõhna, see lõhn oli tugev ja rammus. Marta jõudis Alekhsandrele järele, ta ei vaadanud isegi tagasi — tal pole seda tarvis, ta keha tundis niigi tüdruku lähenemist. Lagunenud kiriku seina ääres istus mustas kleidis naine. Ta nägu õhetas, ta oli kiiresti käinud ja puhkas praegu. Kingad olid ta kõrval maas. Ta oli võtnud ka rätiku peast, laotanud selle põlvedele laiali ja asetanud sellele oma tööst krobelised, lõhenenud käed, nagu näitamaks neid jumalale: et vaat mille najal püsib maailm. Kleidivoltide alt paistsid ta valgetes puhastes sukkades jalad. Ilma rätikuta tundus ta nooremana kui tegelikult, ta tundus eatuna — nii nagu oleks ta sellisena sündinud ja jääks selliseks igaveseks. Ta tihedates hobusesabajõhvina karmides juustes paistis kohati halli. Ta istus, huuled mõtlikult kokku pigistatud, rahulik ja ilus nagu piiblipuu; jumala ja inimese igavene ümmardaja, igavene ema, naine, õde, lastekasvataja, leivaküpsetaja ja piimahapendaja, õnnistaja ja taganutja, kes katsub sõrmega, mis on magus nagu mesi, lapse esimest hammast ja vajutab murest kõvenenud käega kinni surija silmad, puhub peale põlenud kohale ja paneb salvi haavale, ise lapsepissi, leiva ja koldelõhnast läbi imbunud; pidupäeval seisab ta häbelikult kuskil kõrval, hädatunnil aga on tõeline nõid, ennastohverdav nagu poegadega emahunt; ta ei heida jumalale midagi ette ega täna teda, vaid austab teda, tunneb ja hindab teda nagu väärilist võistlejat; ta ei ole õnnetu

ega õnnelik, nii nagu elugi, lõbus ega kurb, noor ega vana, nii nagu looduski, ta on tugev ja järeleandmatu nagu Amirani ja Medeia ema, uhke ja lihtsameelne nagu nende tütar.

«Tere, ema!» teretas Alekhsandre ja peatus, nagu oleks oodanudki, et kohtab siin kõrge rohuga ümbritsetud, sisselangenud katusega kiriku varemete juures seda naist, nagu oleks see ette nähtud algusest peale.

«Ole terve, poeg!» vastas naine rahulikult, imestamata.

Marta seisis tagapool, kuid tuul puhus talle selga, tõukas teda edasi, nagu tahtnuks öelda: «No mis sa seisad siin? Mine ja suudle teda, tema on sinu ema, tädi ja vanaema.» Marta pani tuulele vastu ja hoidis kahe käega seelikusaba kinni, nagu langeksid sellesse nähtamatu headusepuu nähtamatud viljad, ja talle tundus, et ta ei jõua hoida, et ta kleit rebeneb kohe nende viljade raskuse all. Tuul mängis tüdrukuga. «Headusepuu, ole armuline!» sosistas Marta endamisi, tundes rõõmu sellest uuest, enda väljamõeldud mängust.

«Kas lähete Tsnorisse?» küsis Alekhsandre naiselt.

«Jah... lähen lapselapsi vaatama,» ütles naine, nagu märkaks alles nüüd Martat, kes hoidis kahe käega kleidisaba kinni ja vaatas, pea viltu, nina kirtsutades naisele otsa, nagu ootaks temalt armuandi. «Mul on ka kaks tüdrukut... niisamasugused nagu sina,» ütles ta Martale. «Üks on viiene, teine kolmene. Kasva suureks, tütreke, rõõmuks meile kõigile.»

«Aga mul ei ole vanaema... Mu vanaema suri ära,» ütles Marta, imestades ise ka oma sõnade üle, sest see oli esimest korda elus, kui ta ütles välja oma salajase kahtluse ja mure. Ehmunud nagu vang, kes on nõrkushetkel andnud välja tähtsa saladuse, tundis ta, et läks näost punaseks. Ta oli pahane ainult enda peale, kuigi selle hetkelise nõrkuse oli esile kutsunud tollest naisest lähtuv rahulik, pisut uimastav hõng, mida ei suuda hajutada ega nõrgendada isegi tuul. Ta tundis, et ta sõnad ehmatasid, panid võpatama nii selle kiriku seina ääres istuva naise kui ka onu, kõigepealt muidugi onu, kes polnud aimanudki, et Marta teab ka seda. Marta ei halastanud ta peale, ei lasknud tal petta end lõpuni, kuigi ta sai aru, et onu oli teda petnud vaid hea pärast, niisamuti nagu Martagi oli vastanud pettusele pettusega. «Ta on vist surnud,» püüdis Marta oma viga parandada. «Kui ta elus oleks, siis ta oleks ometi meie järele pärinud. Viimase kirja saime neli aastat tagasi.»

«Surm on nagu kaamel, mis peatub iga ukse ees,» räägib

naine. «Ega ta minustki ole mööda läinud. Üks poeg on mul maamullas, teine võeti soldatiks ja on teadmata kadunud. Minia ei taha minu juurde elama tulla — ikka loodab, ikka ootab veel,» toob naine kuuldavale ka oma südamevalu. Võõra lapse mure sunnib teda tunnistama omagi häda, nagu võiks see teist lohutada ja julgustada, neid teineteisele lähendada.

«Õnnista meid, ema... me oleme orvud,» naeratab Alekhsandre sunnitult, et varjata oma värisevat lõuga.

«Õnnistagu teid jumal, poeg, andku ta teile pikka iga,» vastab naine ohates. «Mis parata, terve meie elu on üks lese- ja orvupõli. Aga elama peab ikkagi,» lisab ta mõne hetke pärast.

Sumiseb nähtamatu headusepuu ja ta nähtamatud viljad lendavad kahinal Marta rüppe.

«Aga elama peab ikkagi,» kordab Alekhsandre endamisi naise sõnu. «Jah, selline on elu... aga ometi inimesed armastavad, muretsevad üksteise pärast, loodavad, ootavad...» Nad lähevad Martaga juba mööda suurt maanteed.

«Seda naist ei tohi ka ära unustada,» mõtleb Alekhsandre. «Mida kauem sa elad, seda rohkem koguneb seda, mida tuleb meeles pidada, aga meeles tuleb pidada kõike! Jah, tuleb!» Ta nagu veenaks kedagi. «Unustamine tähendab allaandmist, kaotust!» Marta astub ta ees nagu varsake; silmad tolmu tõttu vidukil, sammub ta julgelt mööda veel tundmatut, kuid talle kallist maad. Tuul keerutab tolmu üles, paljad puud on ühele poole kaldu, nagu ei tahaks lahkuda ainsast järelejäänud lehest, mis keerleb Marta pea kohal, kuulumata enam kummalegi, maale ega taevale, määratud igavesele ringlemisele maa ja taeva vahel, värvitu ja tuhm nagu kustunud täht. «Sa oled Kristus Parrabases ja Parrabas Kristuses. Aga nõnda ei saa ju. Tuleb olla kas üks või teine!» meenuvad Alekhsandrele preester Zossime sõnad. «Ma ei ole Kristus ega Parrabas,» vastab ta alles nüüd mõttes preestrile. «Ma olen Alekhsandre... Alekhsandre Makabeli, selle väikese tüdruku onu — ja proovigu vaid keegi talle teele ette astuda!» Mitte kunagi oma elus pole ta veel olnud nii õnnelik, nii vaba ja nii rahulik. Ta ei mõista ise ka, mis temaga on juhtunud, mis on selle meeleolu põhjuseks. Aga ta on mõistnud juba kõige tähtsamat. Kergelt nagu tolm hajus igivana kahtlus; lihtsaks ja alusetuks nagu tuule käes lipendav leht oli tema silmis muutunud igivana küsimus: kes ma olen ja milleks ma olen olemas? Ta on selle väikese tüdruku onu ja ta on olemas sel-

leks, et tema eest hoolt kanda. Tundes rõõmu selle lihtsa lahenduse üle, läheb ta edasi, hingates ahnelt sisse tolmust õhku ja puhudes seda välja puhevil, värelevatest sõõrmetest, karm ja võimas nagu lahinguhobune. Nüüd, kui kodumaja on juba käeulatuses, on ta lõplikult veendunud, et kõik, mida ta näeb, on tõesti ilmsi, et ta on tõesti Alekhsandre Makabeli, et ta ees läheb tõesti Marta, Niko tütar, tema liha ja veri, tema olemasolu õigustus ja kinnitus... veel väike ja nõrk, kuid ometi elu — jonnakas, kasvav, julge ja rõõmus ning tänu oma onule, sellele ühekäelisele koljatile, päästetud ja igaveseks koju tagasi toodud. Ja mida saab ühekäeliselt rohkem nõudagi.

Autorist

Othar Tšiladze on sündinud 1933. aastal. Kirjanikutegevust alustas luuletajana. Kõige nõudlikumagi lugejaskonna tunnustust on pälvinud tema luulekogud «Rongid ja reisijad», «Valgusaasta», «Üheksa poeemi», «Südame teine pool», «Luuletused» jt.

Viimase kümnekonna aasta jooksul on O. Tšiladze kirjutanud peamiselt proosat. Tähelepanu on äratanud romaanid «Inimene läks mööda teed», «Igaüks, kes mind leiab...» ja «Raudne teater». Tšiladze romaanidele on omane sügav filosoofilisus, metafoorsus. Nende puhul võiks kõnelda põhimõtteliselt uut tüüpi ajaloolisest romaanist gruusia proosas, kus tähtsat osa etendavad müüt, sümbol, parabool jne.

Romaani «Inimene läks mööda teed» aluseks on omapäraselt interpreteeritud kreeka müüt argonautidest ja kuldvillaku röövimisest. «Igaüks, kes mind leiab...» aga on perekonnalugu, milles kajastub Gruusia rahva saatus. Tšiladze romaane iseloomustab mastaapsus ja rahvuslikkus.

Tõlkija

Tšiladze, O.

T80 Igaüks, kes mind leiab... Tln.: Eesti Raamat, 1984. — 360 lk.

Väljapaistva gruusia nõukogude kirjaniku Othar Tšiladze (sünd. 1933) romaan, milles kujutatakse ühe perekonna elu kolme põlvkonna vältel XIX sajandi Gruusias. See omalaadne perekonnakroonika, milles tooni annavad alatine pingeline õhkkond, poegade vaen ja traagilised sündmused, kajastab kogu gruusia rahva saatust ning pakub huvi ka laiemas, üldinimlikus plaanis.

T $\frac{4702170200—328}{901(15)—84}$ 170—84 84.3Gr

Отар Чиладзе. И ВСЯКИЙ, КТО ВСТРЕТИТСЯ СО МНОЙ... На эстонском языке. Перевод с грузинского; М. Пау. Художник-оформитель Х. Пузанов. Таллин, изд-во «Ээсти раамат». Toimetaja V. Tarnaste. Kunstiline toimetaja M. Torim. Tehniline toimetaja L. Nagel. Korrektorid L. Golberg ja M. Kulles. ИБ № 3790.
Laduda antud 14. 07. 83. Trükkida antud 23. 04. 84. Formaat 84×108/32. Trükipaber nr. 1. Kiri: literaturnaja. Kõrgtrükk. Trükipoognaid 11,25. Tingtrükipoognaid 18,90. Tingvärvitõmmiseid 19,41. Arvestuspoognaid 22;46. Trükiarv 12 000. Tellimus nr. 2670. Hind rbl. 1.60. Kirjastus «Eesti Raamat», 200090, Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Ühiselu», 200001, Tallinn, Pikk 40/42.